

The Adyar Library Series No 43

GENERAL EDITOR

G SRINIVASA MURTI D A D L M B & C M VAIDYARATNA

Director Adyar Library

SANGĪTARATNĀKARA OF SĀRNGADEVĀ

WITH TWO COMMENTARIES

Vol II—Adhyāyas 2—4

SANĠĪTARATNĀKARA
OF
S'ĀRŅGADEVA
WITH
KALĀNIDHI OF KALLINĀTHA AND
SUDHĀKARA OF SIMHABHŪPĀL *

EDITED BY
PANDIT S. SUBRAHMANYA SASTRI

Vol. II—Adhyāyas 2—4

THE ADYAR LIBRARY
1944

Price Rs. 9

Printed by
C SUBBARAYUDU,
AT THE VASANTA PRESS,
ADVAR, MADRAS

INTRODUCTION

IT is a matter of deep gratification to the Adyar Library to have been able to present this second volume of the edition of the *Saṅgitaratnākara*, so soon after publishing the previous volume less than a year ago. This volume contains three chapters, dealing with *Raga*, *Prakṛtyāka* and *Prabandha*. The plan followed in this volume is the same as in the previous. There is a consolidated index of verses contained in the three chapters included in this volume. There is also given a detailed list of contents

The only point that I have to notice here is the fact that in one manuscript of Siphabhūpāla's commentary, the colophon assigns the work to some other person patronised by some king other than Siphabhūpāla. I give the colophon below :

इति श्रीनर्मदातटाधीश्वरनन्दपुरिवाम्तन्त्र्यमहाराजाधिराज श्रीगोपी
नाथपर्याधिकारीभट्टश्रीनागनाथमुत्तरीगङ्गापरविरचिताया मंगीतरत्नाकरटीका
यां संगीतमुपाकरान्यायां प्रकीर्णकाव्यायम्नृतीयः ॥

But this variation is found only in one of the manuscripts and even in this manuscript, it is noticed only in the case of two Chapters, namely, Chapters I and II and not in the case of all the Chapters.

Having regard to the details in the introductory portion of the commentary, as published in the first volume, and the uniform colophon except in one manuscript, added to the fact that even in this one manuscript, the work is assigned to Simhabhūpāla in most of the Chapters, there is only one alternative left, and that is to ignore the variant colophon and to accept the commentary as written by that king. But it is necessary to bring this fact to the notice of scholars. The variation is found in the manuscript secured from the Oriental Library, Baroda.

The edition is brought out on the basis of the press matter got ready by the late Pāṇḍit S Subrahmanya Sastrī. Mr K Ramachandran who worked under that renowned Pāṇḍit in the preparation of the press matter, has corrected the proofs and passed the entire matter through the press. I have also looked into the proofs and passed them. The index at the end and the detailed contents preceding the text portion are both prepared by Mr Ramachandran. On behalf of the Library, I acknowledge my indebtedness to him, and also to the Vasanta Press for the prompt way in which the book has been printed. The Library had to face considerable difficulties in securing paper for the printing of this work. It is hoped that the subsequent volumes can be issued without any undue delay.

Adyar Library,
10 February, 1944

C KUNHAN RAJA

विषयसूची

[प्रकरणानां पुढसंख्यया निर्देशः । प्रकरणस्यविषयाणां तु श्लोकसंख्यया]

पुढाङ्काः

२. द्वितीये रामविशेषाध्याये . . . . . १—११०
 १. प्रथमं प्रकरणम् . . . . . १—१४

प्रथमकृतप्रतिज्ञा १ ; प्रथमरागाः, तेषां विभागाश्च २—१४ ; उपरागाः, रागाः, तेषां विभागाश्च १५—१८ ; भाषाविभाषान्तरभाषाजनका रागाः, तेषां लक्षणानि १९—४७.

२. द्वितीयं प्रकरणम् . . . . . १५—११०

रागाङ्गभाषाङ्गादिशब्दनिर्घणन १ ; तत्र देशीरागाः २, ३ ; तेषामुद्देश ४—९ ; प्रसिद्धानां प्रथमरागाणामुद्देशः १०—१९ ; तेषां लक्षणप्रतिज्ञा २० ; तत्र शुद्धमाध्यामितलक्षणम्, तन्प्रत्यारथ २१—२९ ; आक्षिप्तिकालक्षणम्, भाषादानां मन्त्रादिमतेन रूपव्यतिरिक्तपण च २६-; षड्जप्रधानः २७—२९ ; शुद्धैरक्षिकः ३०—३२ ; भिन्नैरक्षिकप्रधानः ३३, ३४ ; भिन्नप्रधानः ३५, ३६, भिन्नैरक्षिक ३७—३९, गौडैरक्षिकप्रधानः ४०, ४१ ; गौडप्रधानः ४२—४४ ; गौडैरक्षिकः ४५—४७ ; वेसरषड्जः ४८, ४९, वेद ५०—५२, गान्धर्वप्रधान ५३, ५४ ; मन्त्रप्रधानः ५५—५७ ; षड्ज ५८,

५९; भम्माणपञ्चमः ६०, ६१; नतः ६२—६४; पद्मजकैशिकः
 ६५, ६६; प्रसिद्धानां ग्रामरागाणां प्रस्तारोपक्रमप्रतिज्ञा ६७;
 मध्यमग्रामः ६८—७०; मालवकैशिकः ७१, ७२; मालवप्रीः
 ७३; पाडवः ७४—७६ तोडिका ७७, ७८; मित्रपद्मजः
 ७९—८१; मित्रपञ्चमः ८२—८५; पञ्चमषाडवः ८६—८९;
 टकः ९०—९२; हिन्दोलः ९३—९६; शुद्धकैशिकमध्यमः
 ९७—९९; रेवगुप्तः १००—१०२; गान्धारपञ्चमः १०३—
 १०५; ऋषणा १०६, १०७; ककुमः १०८—१११;
 भोगवर्धनी ११२, ११३; प्रथममञ्जरी, ११४, ११५;
 बाङ्गाली ११६; आडीकामोदिका, ११७; वेगरञ्जी ११८
 नागध्वनिः ११९; सौवीरः १२०, १२१; सौवीरी १२२;
 वराठिका, १२३; पिञ्जरी १२४; नद्या १२५; कर्णाटबङ्गालः
 १२६; रामकृतिः १२७; गौडकृतिः १२८; देवकृतिः १२९;
 कौन्तलवराठी १३०; द्राविडीवराठी, सैन्धवीवराठी, अप-
 स्वानवराठी च, १२१; हतस्वरवराठी, प्रतापवराठी च
 १३२, १३३; छापातोडी, तुरुन्कतोडी च १३४; महाराष्ट्र-
 गुर्जरी १३५; सौराष्ट्रगुर्जरी, दक्षिणगुर्जरी च १३६; तुच्छीलः
 १३७; लम्माइतिः १३८; छायावेलावली १३९; भैरवी
 १४०; कामोदासिंहली १४१; छायानद्या, १४२; कोला-
 हला; १४३; रामकृतिः, तस्या उपाङ्गतवसमर्पणम् १४४;
 छेवाठी, १४५, १४६; बह्यता; १४७; पञ्चमः १४८,
 १४९; दक्षिणात्या १५०, १५१; आन्धाली १५२-;
 मल्हारी १५३-; मल्हारः -१५४; कर्णाटगौडः १५५;
 देशवालगौडः १५६; तुरुन्कगौडः १५७. द्राविडगौडः
 १५८; प्रसिद्धा दश देशीरागाः, तेषु धीरागलक्षणम् १५८,
 १५९; बङ्गालः १६०; द्वितीयबङ्गालः १६१; मध्यमषाडवः

१६२, शुद्धभैरव १६३, मेघराग १६४, सामराग
 १६५, कामोद १६६, १६७, आन्रपञ्चम १६८,
 कैशिकी, १६९, १७०, सौराष्ट्री १७१, १७२, द्वितीय
 सौराष्ट्री १७३, ललिता, १७४, १७५, द्वितीयललिता,
 १७६, सैन्धवी १७७, १७८, द्वितीयसैन्धवी १७९,
 तृतीयसैन्धवी १८०, १८१, चतुर्थसैन्धवी १८२, गौडी १८३,
 द्वितीयगौडी १८४, १८५, रावणी १८६, मतान्तरेणैतस्या
 भाषाङ्गस्वरूपणम् १८७, हर्षपुरी १८८, भम्भाणी, १८९,
 टक्कैशिक १९०—१९२, मालवा १९३, द्राविडी १९४.

३. तृतीये प्रकीर्णकाध्याये . . . १३३—१८५

प्रकीर्णकाध्यायप्रतिज्ञा १, वाग्येयकारलक्षणम् २—११, गीतगुणदोष
 परिज्ञानम् १२, गायनलक्षणम् १३—२३, गायनीलक्षणम्
 २४, गायनदाषा २५—६७, शब्दगुणा ६८—७८,
 शब्ददाषा ७९—८१, शारीरलक्षणम् ८२—८६, गमका
 ८७—९६, प्रसिद्धा दश स्थाया ९७—९९, त्रयस्त्रिंशत्
 शब्दगुणजन्मिता प्रसिद्धा स्थाया १००—१०३, असकीर्णा
 विशतिस्थाया १०२, १६१, त्रयस्त्रिंशत्सकीर्णस्थाया १६२
 —१७५, मिश्रस्थाया -१७६—१८८, आलतिलक्षणम्,
 तस्या विभाग १८९—१९६, रागालतिनिरूपणम् १९७—
 २०२, वृन्दलक्षणम्, तस्य त्रैविध्यप्रतिपादनम् २०३,
 तत्रोत्तमवृन्दम् २०४, मध्यमकनिष्ठवृन्दे २०५, २०६,
 गायनीवृन्दस्याप्युत्तममध्यमकनिष्ठभेदेन त्रैविध्यप्रतिपादनम्
 २०७, २०८, कालाहलल्यवृन्दलक्षणम्, तस्य विभाग
 २११—२११, तत्र ततवृत्तपस्य लक्षणम् २१२—२१५,

अवनद्धकुतपस्य लक्षणम्-२१६—२१९-; नात्र्यकुतपस्य लक्षणम्-२२०—२२३.

४. चतुर्थे प्रबन्धाध्याये . . . १८७—३१३

प्रबन्धाध्यायोपोद्धतः १; गान्धर्वस्य लक्षणम् २; गानलक्षणम्, तस्य भेदाः ३-; निबद्धानिबद्धयोर्लक्षणम् ४, ५-; निबद्धस्य संज्ञात्रयनिरूपणम् ६; धातोः प्रबन्धावयवत्वनिरूपणम्, तस्य भेदाः; तेषां लक्षणं च ७—९; धातुशब्दोपपादनम् १०, ११; प्रबन्धभेदाः, तेषामङ्गत्वनिरूपणम् १२, १२; अङ्गानां लक्षणानि, तेषां प्रयोजनानि च १३—१८; प्रबन्धानां जातिभेदकथनम् १९; तेषां नामनिर्देशपूर्वकं लक्षणनिरूपणम् २०, २१-; पुनरपि प्रबन्धस्य त्रैविध्यकथनम्; तत्र सूडप्रबन्धः २२; तस्याष्टौ भेदाः २३-; आलिसंमिश्रिताः प्रबन्धाः २४—२७; विप्रकीर्णप्रबन्धाः, तेषां नामानि २८—३२; एलासामान्यलक्षणम् ३३—३९; तासु तालनियमः ४०; एलाभेदाः ४१; एलावर्णेषु देवतानिरूपणम् ४२; एलाया घोडशपदानां नामनिर्वचनम् ४३, ४४; तेषु देवतानिरूपणम् ४५, ४६; एलापदानां प्राणत्वनिरूपणम् ४७; प्राणादीनां लक्षणानि ४८—५२; एलाया विभागः ५३; तत्र गणैलायां निरूपणम्, तस्या द्वैविध्यम् ५४; वर्णैलायां निरूपणम् ५५—६२; मात्रैलायां निरूपणम् ६३—७६; विकृतैलाः ७७—८२-; पार्वतीमतेन गणैलालक्षणम् ८३—९४; नन्दिमतेन मात्रैलाः ९५—१०१; अर्जुनमतेन मात्रैलाः १०२—१०४; मतान्तरेण मात्रैलालक्षणम् १०५; वर्णैलाः १०६—११४; देशाख्यैलाः ११५—१२४; कर्णाटैलाः १२५—१२७; अन्या देशाख्यैलाः १२८—

१३२-; करणप्रबन्धः, तस्य भेदाः १३३—१४९; डेङ्की-
 प्रबन्धः १४६—१५२-; वर्तनीप्रबन्धः १५३—१५९;
 शोम्बडप्रबन्धः १५६—१६९; लम्भकप्रबन्धः १७०—१७५-;
 रासकप्रबन्धः १७६—१८०; एकतालीप्रबन्धः १८१-; वर्ण-
 प्रबन्धः -१८२; वर्णस्वरप्रबन्धः -१८३—१८४; गद्य-
 प्रबन्धः १८५—१९९; केवाडप्रबन्धः २००-; अङ्गुचारिणी-
 प्रबन्धः २०१—२०४-; कन्दप्रबन्धः २०५—२०९-; हय-
 लीलाप्रबन्धः २१०—२१२; गजलीलाप्रबन्धः-२१३, २१३-;
 द्विपदीप्रबन्धः २१४—२१९-; चक्रवालप्रबन्धः २२०, २२१;
 कौञ्चपदप्रबन्धः २२२; स्वरार्थप्रबन्धः २२३, २२४; ध्वनि-
 कुहनीप्रबन्धः २२५-; आर्याप्रबन्धः २२६—२३१; गाथा-
 प्रबन्धः २३२-; द्विपथप्रबन्धः २३३—२४१; कलहंस-
 प्रबन्धः २४२, २४३; तोटकप्रबन्धः २४४, २४५; घटप्रबन्धः
 १४५-; वृत्तप्रबन्धः, २४६, २४७-; मातृकाप्रबन्धः २४८—
 २५२; रागकदम्बप्रबन्धः २५३—२५५; पञ्चतालेश्वरप्रबन्धः
 २५६—२६३-; तालार्णवप्रबन्धः-२६४; श्रीरङ्गश्रीविलासप्रबन्धौ
 २६५; पञ्चभङ्गिपञ्चाननोमातिलरूपप्रबन्धाः २६६; त्रिपदीप्रबन्धः
 २६७—२६९-; चतुष्पदीप्रबन्धः -२७०, २७१; षट्पदी-
 प्रबन्धः २७२, २७३; वस्तुप्रबन्धः २७४, २७५-; विजयप्रबन्धः
 २७६; त्रिपथप्रबन्धः २७७; चतुर्मुखप्रबन्धः २७८; सिंहलील
 प्रबन्धः -२७९; हंसलीलप्रबन्धः-२७९; दण्डकप्रबन्धः-२८०;
 झम्पटप्रबन्धः २८१; कन्दुकप्रबन्धः २८१; त्रिभङ्गिप्रबन्धः
 -२८२, २८३-; हरविलाससुदर्शनप्रबन्धौ -२८४; स्वराङ्कप्रबन्धः
 २८५; श्रीवर्धनप्रबन्धः -२८६, २८७; बदनप्रबन्धः
 २८८-; चञ्चरीप्रबन्धः २८९—२९१, चर्याप्रबन्धः २९२,
 २९३; पद्मडीप्रबन्धः २९४; राहडीप्रबन्धः २९५; वीरश्री-

प्रबन्धः -२९६; मङ्गलाचारप्रबन्धः २९७; धवलप्रबन्धः
 २९८—३०२; मङ्गलप्रबन्धः ३०३; ओवीप्रबन्धः ३०४,
 ३०५-; लोलीप्रबन्धः ३०६-; ढोल्लरीप्रबन्धः -३०७; दन्ती-
 प्रबन्धः ३०८-; साधारणलक्षणम् ३०९; सालगसूडप्रबन्धः
 -३१०—३१२; तस्य विभागः, लक्षणं च ३१३—३३१;
 मण्ठलक्षणम् ३३२—३३७; प्रतिमण्ठलक्षणम् ३३८—३४२;
 निःसारकलक्षणम् ३४३—३४६-; अङ्गताललक्षणम् ३४७—
 ३५१; रासकलक्षणम् ३५२—३५५; एकतालीलक्षणम्
 ३५६—३६०; पञ्चविधरूपकनिरूपणम् ३६१—३७२-; गीत-
 गुणाः ३७३—३७८; गीतदोषाः ३७९-

शिवाभ्या नमः

श्री-निःशङ्कशाङ्गदेव-प्रणीतः

संगीतरत्नाकरः

चतुरकल्लिनाथ-विरचितया कलानिध्याख्यटीकया सिंहभूपाल-
विरचितया संगीतसुधाकराख्यटीकया च समेतः

द्वितीयो रागविवेकाध्यायः

तत्रादिमं ग्रामरागोपरागरागभाषाविभाषाऽन्तरभाषाविवेकाख्यं
प्रकरणम्

अथ ग्रन्थेन संक्षिप्तप्रसन्नपदपङ्क्तिना ।

निःशङ्को निखिलं रागविवेकं रचयत्यमुम् ॥ १ ॥

(क०) स्वरगतप्रतिपादितजातिजन्यत्वेन प्रसक्तान्ग्रामरागादींस्तदनन्तरं विवेक्तुं प्रतिजानीते—अथ ग्रन्थेनेति । संक्षिप्तप्रसन्नपदपङ्क्तिना, प्रसन्नानि शीघ्रं भ्वाभिषेयबोधकानि च तानि पदानि, तेषां प्रसन्नपदानां पङ्क्तयो वाक्यानि, सांक्षिप्ता संरुचिता प्रसन्नपदपङ्क्तयो यन्मिन्निति । अयमर्थः—बृहद्देश्यादिषु ग्रन्थान्तरेषु यत्र 'पङ्जो न्यास, पङ्जो ऽशक', इत्यादिभिर्बहुभिर्वाक्यैर्यो ऽर्थो ऽभिहितः स एवात्र 'पङ्जग्रहाशन्यासो

स्यम्' इत्यादिभिः प्रसन्नैः कतिपयैर्वाक्यैरभिधीयत इति । अथ वा, संक्षिप्तानीति पदविशेषणम्; तेषां पङ्क्तयो यस्मिन्निति व्यधिकरणो बहुव्रीहिः; पदानां संक्षिप्तत्वं नाम ग्रन्थान्तरेषु 'पङ्क्तग्रहांशन्यासः' इत्याद्युक्तेरत्र 'साद्यन्तः' इत्यादिना ऽभिधानम् । यथायोगमुभयथा ऽपि योजनीयम् । एवंभूततया ऽऽत्मना क्रियमाणेन ग्रन्थेन निखिलं समस्तं रागविवेकम्, रागाणां दशविधानां विवेको ऽसंकीर्णतया परस्परभेदः, तं रचयति निबध्नाति । अमुमित्यनुपदं वक्ष्यमाणस्य बुद्धयारूढतया पुरोवर्तिना रूपेण निर्देशः । निःशङ्को ऽहमनुपदमेव रागविवेकं रचयामीति संसृष्टो ऽर्थः । दशविधानामेतेषां रागत्वं रञ्जनात् । रञ्जनं च रज्यते येन जनचित्तमिति फलणव्युत्पत्त्या वा जनचित्तानि रञ्जयतीति कर्तरि वा 'अकर्तरि च कारके संज्ञायाम्' इति सूत्रेण कर्तर्यप्यभ्यनुज्ञानादुभयार्थो घटत इत्यभिसंधायोक्तं मतज्ञेन । यथा—

“स्वरवर्णविशिष्टेन ध्वनिभेदेन वा पुनः ।

रज्यते येन सच्चित्तं स रागः संमतः सताम् ॥

अथ वा, यो ऽसौ ध्वनिविशेषस्तु स्वरवर्णविभूषितः ।

रञ्जको जनचित्तानां स रागः कथितो बुधैः ॥” इति ।

स एव रागशब्दस्य रूढत्वादिना प्रयोगमप्याह—

“अश्वकर्णादिवद्रूढो यौगिको वा ऽपि मन्यवत् ।

योगरूढो ऽथ वा रागो ज्ञेयः पङ्क्तशब्दवत् ॥” इति ।

रागशब्दस्य केवलरूढत्वं तु येन केनचिद्रागेण यः कश्चन न रज्यते तं प्रति तस्यारञ्जकत्वात् 'अर्थे रागो मखं न रोचते' इति तद्वाक्यप्रयोगे द्रष्टव्यम् ॥१॥

(सु०) रागविवेकं विवक्तुं प्रतिजानीते—अथेति । निःशङ्क इति विरुदा-
लङ्कृतः श्रीशाङ्गदेवः संक्षिप्तप्रसन्नपदसमूहेन ग्रन्थेन रागविवेकं करोति—रागाणां

पञ्चधा ग्रामरागाः स्युः पञ्चगीतिसमाश्रयात् ।
 गीतयः पञ्च शुद्धा च भिन्ना गौडी च वेसरा ॥ २ ॥
 साधारणीति शुद्धा स्याद्वक्रेर्ललितैः स्वरैः ।
 भिन्ना वक्रैः स्वरैः सूक्ष्मैर्मधुरैर्गमकैर्युता ॥ ३ ॥
 गाढैस्त्रिस्थानगमकैरोहाटीललितैः स्वरैः ।
 अखण्डितस्थितिः स्थानत्रये गौडी मता सताम् ॥ ४ ॥
 ओहाटी कम्पितैर्मन्द्रैर्मृदुद्भुततरैः^१ स्वरैः ।
 हकारौकारयोगेण हृन्न्यस्ते^२ चियुके भवेत् ॥ ५ ॥

विवेको विभागः । विभाग इत्युपलक्षणं लक्षणस्यापि वक्ष्यमाणत्वात् । येन राग-
 तस्त्वहानं तत्कथयतीत्यर्थः । तत्र रागलक्षणं रागशब्दव्युत्पत्तिश्च कथिता मतङ्गेन—

“ यो ऽसौ ध्वनिविशेषस्तु स्वरवर्णविभूषितः ।
 रञ्जको जनचित्तानां स रागः कथितो बुधैः ॥
 रञ्जनाज्जायते रागो व्युत्पत्तिः समुदाहृता ।
 अश्वकर्णादिवद्भूतो यौगिको मण्डपादिवत् ॥ ”

इति । संगीतसमयसारकारेणाप्युक्तम् — रञ्जयतीति रागः ।

‘स्वरवर्णविशिष्टेन ध्वनिभेदेन वा पुनः ।
 रञ्जयते येन सञ्चितं स रागः संमतः सताम् ॥’

इति । ते च रागा दशप्रकारा ग्रामरागा उपरागा रागा भाषा विभाषा अन्तर-
 भाषा रागाङ्गाणि भाषाङ्गाणि क्रियाङ्गाण्युपाङ्गानीति ॥ १ ॥

(क०) तत्रादौ ग्रामरागा पञ्चविधगीतिभेदाश्रयणेन पञ्चधा
 भिद्यन्त इत्याह—पञ्चधा ग्रामरागाः स्युरिति । ताः पञ्च गीती-

^१ •दुत्तदुत्तरे.

^२ हृदिभ्ये.

रुद्विशति—गीतय इति । क्रमेण तासां लक्षणान्याह—शुद्धा स्यादित्यादिना । अवकैर्ऋजुभिः, समैरित्यर्थः । ललितैर्मनोहरैः स्वरैर्युक्तत्वात्तदर्थतया शुद्धा स्यात् । वक्रैर्विषमैः, अत एव सूक्ष्मैर्द्रुतोच्चारितैः स्वरैर्मधुरैर्मकैश्च वक्ष्यमाणेषु पञ्चदशसु गमकेषु वक्रसूक्ष्मस्वरोचितत्वान्मधुरैः श्राव्यैः स्फुरितादिभिर्गमकैश्च युता, वक्रसूक्ष्मस्वरत्वाद्भिन्नेत्यर्थः । गाढैर्निविडैः, त्रिस्थानगमकैर्मन्द्रमध्यतारेषु प्रयुक्तैर्यथोचितैर्मकैः, ओहाटीललितैरोहाट्या ललितैः स्वरैश्च स्थानत्रये ऽखण्डितस्थितिरविच्छिन्नावस्थाना गीतिर्गौडीति सतां मता । ओहाटीति लक्षणनिरुक्तिः । चिबुके हृद्यस्ते सतीति मन्द्रस्वरपरंपराप्रयोगे प्रयत्नोक्तिः । हकारौकारयोगेणोपलक्षितैः, तदा हकारौकारानुकारप्रतीतिर्भवति, न तु साक्षात्तावेवोच्चारणीयावित्यर्थः । एतेनौकारहकारावटति गच्छतीत्योहाटीपदनिरुक्तिः सूचिता । एवं प्रयत्ने क्रियमाणे मृदु कोमलं यथा भवति तथा द्रुततरैरधराधरं शीघ्रैः कम्पितैः कम्पिताख्यगमकयुक्तैर्मन्द्रैः स्वरैरोहाटी भवेदिति लक्षणार्थः । गौडप्रियत्वाद्गौडीति संज्ञा ऽवगन्तव्या ॥ २-५ ॥

(मु०) तत्र प्रामरागान्विभजते—पञ्चधेति । प्रामरागाः पञ्चप्रकारा भवन्ति । केन विशेषेण तेषां पञ्चप्रकारत्वम् ? अत आह—पञ्चगीतिसमाश्रयादिति । कास्ताः पञ्च गीतय इत्यपेक्षायामाह—गीतयः पञ्चेति । शुद्धा भिन्ना गौडी वेसरा साधारणीति पञ्च गीतयः । भरतेन मागध्यादयश्चत्स्रो गीतय उक्ताः । यदाह—

“ प्रथमा मागधी द्वेया द्वितीया चार्धमागधी ।
संभाविता तृतीया च चतुर्थी पृथुला स्मृता ॥ ”

इति । मतङ्गेन सप्त गीतय उक्ताः—

“ प्रथमा शुद्धगीतिः स्याद्द्वितीया भिन्नका भवेत् ।
तृतीया गौडिका चैव रागगीतिधनुर्धिका ॥ ”

साधारणी तु विज्ञेया गीतिज्ञैः पञ्चमी तथा ।
 भाषागीतिस्तु षष्ठी स्याद्विभाषा चैव सप्तमी ॥
 भाषा चैव विभाषा च तथा चान्तरभाषिका ।
 तिस्रस्तु गीतयः प्रोक्ता याष्टिकेन महात्मना ॥
 भाषाऽऽख्या गीतिरेकेव शार्दूलमतसंमता ।
 गीतयः पञ्च विज्ञेयाः शुद्धा भिन्ना च वेसरा ।
 * गौडी साधारणी चैव, इति दुर्गामते मतम् ॥”

इति । तत्र दुर्गामतमाश्रित्य पञ्च गीतय इत्युक्तम् । शुद्धा गीति लक्षयति—
 शुद्धा स्यादिति । अर्कैः सरलैरेष्टैः सुकुमारैः स्वर्युक्ता गीतिः शुद्धा । भिन्ना
 लक्षयति—भिन्नेति । यंक्रः सूक्ष्मस्थूलैः स्वरैर्मधुंश्च गमरुंश्च युक्ता गीतिर्भिन्ना ;
 मेदो विकारः, अतस्तद्युक्ता गीतिर्भिन्ना यदृक्तं मतङ्गेन—‘ननु भिन्नशब्देन
 किमभिधीयते ? भिन्नत्वं विद्वान् व्यतिरिक्तत्वं वा । मरम् ; भिन्नो ऽत्र विद्वान्
 उच्यते’ इति । गौडी लक्षयति—गाढैरिति । गाढैः प्रवर्गैः, त्रिभ्यानव्यापका
 गमका येषु स्वरेषु तं ओहाटीलट्रितेरोहाद्या ललिते रमणीयैः स्वर्युक्ता
 स्थानत्रयव्यापिनी गीतिर्गौडी । ओहाद्या ललितैः स्वरैरित्युम् ; तत्र केपमोहा-
 टीत्यपेक्षापामाह—ओहाटीति । कम्पितमन्दैर्वंगयत्तः स्वरैर्हंकारौकारयोगाद्गति-
 स्थे चिबुके सत्योहाटी भवेत् । मतङ्गेनाप्युक्तम्—

“ओहाटीललिताद्यापि स्वरा गीटयाश्च शोभना ।
 हंकारौकारयोर्गोमादोहाटी पणिकीर्तिना ॥
 चिबुक हृदये न्यस्य त्वोहाटी मन्त्रजा भवेत् ।
 द्रुतद्रुततम वापां स्वरकम्पेन र्पाटिता ॥
 ओहाटी ललिता चापि दृशाष्टेन कम्पेना ।
 त्रिभ्यानकार्णयुक्ता त्रिभ्यानचट्टनापुञ्जा ॥
 चतुरिंशत्सरोहाटी कम्पेना मेदवेदिभि ।
 मनाक्षम मना र्ध्व वापां ऽऽंगोहावरोहिणी ॥
 ओहाटी मन्त्रजोदापा प्रपेमे ध्वनिरन्वितैः ।
 अङ्गुलीनां त्रिभ्यान गौरी गीतिरुदाहृता ॥” इति ॥ २-६ ॥

वेगवद्भिः स्वरैर्वर्णचतुष्के ऽप्यतिरक्तितः ।

वेगस्वरा रागगीतिर्वेसरा चोच्यते बुधैः ॥ ६ ॥

चतुर्गीतिगतं लक्ष्म श्रिता साधारणी मता ।

शुद्धाऽऽदिगीतियोगेन रागाः शुद्धादयो मताः ॥ ७ ॥

(क०) वर्णचतुष्के ऽपि स्थाय्यादिवर्णचतुष्टये ऽप्यतिरक्तितो रक्त्य-
तिशयवशाद्देगवद्भिः शीघ्रप्रयोगवद्भिः स्वरैर्युता, रागगीती रागाश्रयभूता
गीतिर्वेगस्वरेत्यन्वर्थसंज्ञिका बुधैर्मतङ्गादिभिर्वेगस्वरा च वेसरसंज्ञिता चोच्यते ।
वेगस्वरेत्यत्र गवकारयोः परित्यागे स्वरसाम्याद्देसरेति भवतीत्यर्थः । चतुर्गी-
तिगतं समनन्तरोक्तशुद्धाऽऽदिगीतिचतुष्टयगतं लक्ष्म लक्षणं श्रिता मिश्रणादा-
श्रिता, अतः साधारणीत्यन्वर्था मता । शुद्धाऽऽदिगीतियोगेन, शुद्धाऽऽदि-
गीतिभिर्योग आश्रयाश्रयिभावलक्षणः संबन्धस्तेन ; रागाः ; अत्र रागा इति
प्रामरागा एव विवक्षिताः ; शुद्धादयो मताः, आश्रयाश्रयिणोरभेदोपचारा-
च्छुद्धादिव्यपदेशेन वक्ष्यन्त इत्यर्थः । ननु पूर्वोक्ताभ्यो मागध्यादिगीतिभ्यो
ऽधुनोक्तानां शुद्धाऽऽदिगीतीनां को भेद इति चेत् ; उच्यते । मागध्यादयः
प्राधान्येन पदतालाश्रिताः ; शुद्धाऽऽदयस्तु प्राधान्येन स्वराश्रिता इतीह
ग्रन्थकार एताः पञ्च गीतीर्दुर्गामतानुसारेणालक्षयत् । मतङ्गस्तु भाषाविभा-
षाभ्यां सहिताः सप्त गीतीराचष्ट । भरतः पुनर्मागध्यादीश्चतस्र एव गीतीरु-
क्तवान् । भाषाविभाषाऽन्तरभाषाऽऽस्यास्तिभ एव गीतयो याष्टिकेनोक्ताः ।
एकैव भाषागीतिः शार्दूलमुनिना ऽभिहिता ॥ ६, ७ ॥

(सु०) वेसरां गीतिं लक्षयति—वेगवद्भिरिति । वेगवद्भिः स्वरैर्युक्ता
गीतिर्वेगस्वरा वेसरेति चोच्यते । वर्णचतुष्के ऽप्यतिशयेन रञ्जकत्वाद्वागा
इत्युच्यते । रागशब्दप्रवृत्तिनिमित्तमुक्तं काश्यपेन—

“चतुर्णामपि वर्णानां यो रागः शोभनो भवेत् ।

हिन्दोलो ऽष्टौ वेसरास्ते सप्त साधारणास्ततः ।

पङ्जे स्याद्रूपसाधारः शको भम्माणपञ्चमः ॥ १३ ॥

मध्यमे नर्तगांधारपञ्चमौ पङ्जकैशिकः ।

द्विग्रामः ककुभस्त्रिशद् ग्रामरागा अपी मताः ॥ १४ ॥

पङ्जग्रामे समुत्पन्नः पङ्जग्रामसमुत्पन्न इति शुद्धकैशिकमध्यमार्दीनां त्रया-
णां पृथग्विशेषणम् । तेषु पङ्जग्रामसंज्ञकस्तृतीयो रागः । ग्रामे तु मध्यम
इति । मध्यमग्राम इत्यर्थः । मालवः पञ्चमान्त इति । पञ्चमशब्दान्तो
मालवो मालवपञ्चम इत्येको रागः । द्विग्राम इति टक्कैशिकस्य हिन्दोलस्य
च विशेषणम् । तयोर्ग्रामद्वयसंबद्धजात्युत्पन्नत्वे सति साक्षाद्ग्रामद्वययुक्त-
त्वादिति भावः । पुनर्द्विग्राम इति ककुभविशेषणम् । ग्रामराग इति ।
ग्रामयोर्जातिव्यवधानेनोत्पन्नानामपि भापारागाद्यपेक्षया व्यवधानाल्पत्वादे-
तेषां ग्रामरागत्वव्यपदेशः । यथा ऽऽह मतङ्गः—“ नन्वेते रागा ग्रामविशे-
पसंबद्धा इति कुतो ऽयं विशेषलाभः ? उच्यते—भरतवचनादेवासौ विशेषो
लभ्यते ; तथा चाह भरतमुनिः—‘ जातिसंभूतत्वाद्ग्रामरागाणाम् ’ इति,
‘ यत्किंचिद्दीयते लोके तत्सर्वं जातिषु स्थितम् ’ इति वचनाच्च ”
इति ॥ ८—१४ ॥

(सु०) ग्रामविभागेन शुद्धादिरागान्विभज्यते—पङ्जग्रामेति । शुद्धकैशिक-
मध्यमः शुद्धसाधारितः पङ्जग्राम इत्येते त्रयः शुद्धाः पङ्जग्रामे समुत्पन्नाः ।
पञ्चमो मध्यमग्रामः षाडवः शुद्धकैशिक इति चत्वारः शुद्धा मध्यमग्रामे
समुत्पन्नाः ; एवं सप्त शुद्धाः । नन्वेते रागा ग्रामविशेषसंबद्धा इति कुतो ऽयं
विशेषलाभः ? उच्यते—भरतवचनादेवासौ विशेषो लभ्यते ; यदाह भरत-
मुनिः—‘ जातिसंभूतत्वाद्ग्रागाणाम् ’ इति, ‘ यत्किंचिद्दीयते लोके तत्सर्वं
जातिषु स्थितम् ’ इति च । भिन्नान्विभज्यते—भिन्नाः स्युरिति । कैशिकमध्यमो

अष्टोपरागास्तिलकः शकादिष्टकसैन्धवः ।

कोकिलापञ्चमो रेवगुप्तः पञ्चमपाडवः ॥ १५ ॥

भावनापञ्चमो नागगांधारो नागपञ्चमः ।

श्रीरागनटौ यद्गालौ भासमध्यमपाडवौ ॥ १६ ॥

रक्तहंसः फोहदासः प्रसवो भैरवो ध्वनिः ।

मेघरागः सोमरागः कामोदौ चाम्रपञ्चमः ॥ १७ ॥

स्यातां कंदर्पदेशाख्यौ ककुभान्तश्च कैशिकः ।

नटनारायणश्चेति रागा विंशतिरीरिताः ॥ १८ ॥

भिन्नपद्म इत्येते द्वौ भिन्नौ पद्मप्रामे; तानः कैशिको भिन्नपद्म इति त्रयो
भिन्ना मध्यमप्रामे; एवं पञ्च भिन्नाः । गौडकैशिकमध्यमो गौडपञ्चमक इत्येते
पद्मप्रामे, गौडकैशिको मध्यमप्रामे; एव त्रयो गौडा । टक्को वेत्रपाडवः
सौवीर इत्येते त्रयः पद्मप्रामे; चोड्डी मालवकैशिको मालवपञ्चम इत्येते त्रयो
मध्यमप्रामे; टक्कैशिको हिन्दोल इत्येते त्रयो प्रामपद्मभूतौ; एवमष्टौ वेत्रराः ।
रूपसाधारः शको मम्मगपञ्चम इत्येते त्रयः पद्मप्रामोत्पन्नाः; नतौ
गांधारपञ्चमः पद्मकैशिक इत्येते त्रयो मध्यमप्रामोत्पन्नाः; द्विप्रामः फकुमः;
एवं सप्त साधारणाः । मिलिता प्रामरागाविंशत् ॥ ८-१४ ॥

(क०) अष्टोपरागा इति । जातिभ्यो जानानामपि प्रामरागसमी-
पभाविन्वाश्रयानामुपरागत्वम् । तिलकः शकादिरिति । शकशब्दादि-
मितलकः शकतिलक इत्यर्थः । यद्गालाविति द्वौ रागौ । भासमध्यम-
पाडवाविति । भासश्च मध्यमपाडवश्चेति द्वयः । कामोदाविति द्वौ । फकु-
भान्तश्च कैशिक इति । ककुभान्तश्चान्न कैशिक कैशिकफकुम इत्येकः ।
रागा इति । उपरागेषु अनन्तं जानिष्य एष जाना थीगगादयो
विंशतिः ॥ १५-१८ ॥

सौवीरः ककुभष्टकः पञ्चमो भिन्नपञ्चमः ।
 टककैशिकहिन्दोलघोट्टमालवकैशिकाः ॥ १९ ॥
 गांधारपञ्चमो भिन्नपङ्गो वेसरपाडवः ।
 मालवः पञ्चमान्तश्च तानः पञ्चमपाडवः ॥ २० ॥
 भाषाणां जनकाः पञ्चदशैते याष्टिकोदिताः ।
 भाषाश्चतस्रः सौवीरे सौवीरी वेगमध्यमा ॥ २१ ॥
 साधारिता च गांधारी ककुभे भिन्नपञ्चमी ।
 काम्भोजी मध्यमग्रामा रगन्ती मधुरी तथा ॥ २२ ॥
 शकमिश्रेति पद् तिस्रो विभाषा भोगवर्धनी ।
 आभीरिका मधुरी तथैका ऽन्तरभाषिका ॥ २३ ॥
 शालवाहनिका टक्के व्रवणा व्रवणोद्भवा ।
 वैरञ्जी मध्यमग्रामदेहा मालववेसरी ॥ २४ ॥
 छेवाटी सैन्धवी फोलाहला पञ्चमलसिता ।
 सौराष्ट्री पञ्चमी वेगरञ्जी गांधारपञ्चमी ॥ २५ ॥
 मालवी तानवलिता ललिता रविचन्द्रिका ।
 ताना ऽम्बाहेरिका दोह्या वेसरीत्येकविंशतिः ॥ २६ ॥

(सु०) उपरागान्विभजते—अष्टोपरगा इति । शकादिस्तिलकः शक-
 तिलकः । रागान्विभजते—श्रीरागेति । बङ्गालद्वयम्, कामोदद्वयम् । एतावता
 विंशतिसंख्या पूर्णते ॥ १९-१८ ॥

(क०) निरपपदरागव्यपदेशभाजन्त एते सौवीरादयः पद्यदश ग्राम-
 रागाः । भाषाणाम् ; भाषा ग्रामरागालापप्रकारः ; तथा चाह मतद्गः—
 'ग्रामरागणामेवालापप्रकारा भाषा वाच्याः । भाषाशब्दो ऽत्र प्रकारवाची'

भाषाः स्युरथ देवारवर्धन्यान्ध्री च गुर्जरी ।
 भावनीति विभाषाः स्युश्चतस्रः पञ्चमे पुनः ॥ २७ ॥
 कैशिकी त्रावणी तानोद्भवा ऽऽभीरी च गुर्जरी ।
 सैन्धवी दाक्षिणात्या ऽऽन्ध्री माङ्गली भावनी दश ॥ २८ ॥
 इति भाषा विभाषे द्वे भम्माण्यान्वालिके ततः ।
 चतस्रः पञ्चमे भिन्ने भाषा धैवतभूपिता ॥ २९ ॥
 शुद्धभिन्ना च वाराटी विशालेस्यथ कौशली ।
 विभाषा मालवाभिन्नवलिते ट्ककैशिके ॥ ३० ॥
 भाषे द्वे द्राविडीत्येका विभाषा प्रेह्लके नव ।
 भाषाः स्युर्येसरी चूतमञ्जरी पद्मजमध्यमा ॥ ३१ ॥
 मधुरी भिन्नपौराली गौडी मालव्येसरी ।
 छेवाटी पिञ्जरीत्येका घोटे भाषा तु माङ्गली ॥ ३२ ॥
 बाङ्गाली माङ्गली हर्षपुरी मालव्येसरी ।
 खञ्जनी गुर्जरी गौडी पौराली चार्ध्येसरी ॥ ३३ ॥

इति । एवं विभाषाऽन्तरभाषाशब्दावपि तत्तदनन्तरोत्पलालापप्रकारवाचका-
 वित्यवगन्तव्यम् । तासामपि रञ्जनाद्रागत्वं च बोद्धव्यम् । तथा च
 वक्ष्यति—‘रञ्जनाद्रागता भाषारागाद्भादेरपीष्यते’ इति । तामां जनका
 याष्टिकोदितां भाषाजनकतया याष्टिकमुनिलोका । मतान्तराणामप्यत्रै-
 वान्तर्भाषायाष्टिकमतानुसारेणोद्दिश्यन्त इत्यर्थः । कथम् ? मतम् पदेव माम-
 रागान्भाषाजननत्वेनाभाषत । काश्यपस्तु द्वादशीवाचोचत । चार्दूल पुनश्च-
 तुर एवाभ्यधादिति । ताना ऽम्बाहेरिकेति विभागः । मालवाभिन्नवलिते
 इति । माल्या च भिन्नवन्त्रिा चेति इन्द्र । प्रेह्लक इति हिन्दोल्पयायः ।

शुद्धा मालवरूपा च सैन्धव्याभीरिकेत्यमूः ।
 भापास्रयोदश ज्ञेया विज्ञैर्मालवकैशिके ॥ ३४ ॥
 विभाषे द्वे तु काम्भोजी तद्देवारवर्धनी ।
 गांधारपञ्चमे भाषा गांधारी भिन्नपद्जके ॥ ३५ ॥
 गांधारवल्ली कच्छेल्ली स्वरवल्ली निपादिनी ।
 व्रवणा मध्यमा शुद्धा दाक्षिणात्या पुलिन्दका ॥ ३६ ॥
 तुम्बुरा पद्जभाषा च कालिन्दी ललिता ततः ।
 श्रीकण्ठिका च षाङ्गाली गांधारी सैन्धवीत्यमूः ॥ ३७ ॥
 भाषाः सप्तदश ज्ञेयाश्चतस्रस्तु विभाषिकाः ।
 पौराली मालवा कालिन्ध्रपि देवारवर्धनी ॥ ३८ ॥
 वेसरे पाडवे भाषे द्वे नाद्या षाड्मपाडवा ।
 विभाषे पार्वती श्रीकण्ठघय मालवपञ्चमे ॥ ३९ ॥
 भाषास्तिस्रो वेडवती भावनी च विभावनी ।
 ताने तानोद्भवा भाषा भाषा पञ्चमपाडवे ॥ ४० ॥
 पोता भाषां शकामेके रेवगुप्ते विदुर्विदः ।
 विभाषा पल्लवी भासवलिता किरणावली ॥ ४१ ॥
 शक्या बलितेत्येतास्तिस्रस्त्वन्तरभाषिकाः ।
 चतस्रो ऽनुक्तजनका बृहद्देश्यामिमाः स्मृताः ॥ ४२ ॥

एके रेवगुप्ते विदुर्विद इति । उक्तमतानुसारेण रेवगुप्तस्य भाषाजनकेष्व-
 परिगणने ऽपि तस्यापि भाषाजनकत्वमङ्गीकृत्यान्य आचार्याः शकं तद्भाषा-
 मुक्तवन्त इत्यर्थः । चतस्रो ऽनुक्तजनका इति । पल्लवीप्रभृतयश्चतस्रः ।
 अनन्योपजीवनी मुस्या । अन्योपजीविन्वं म्वरदेशापेक्षया प्रवर्तमानत्वम् ।

एवं पण्यवतिर्भाषा विभाषा विंशतिस्तथा ।
 चतस्रोऽन्तरभाषाः स्युः शार्ङ्गदेवस्य संमताः ॥ ४३ ॥
 भाषा मुख्या स्वराख्या च देशाख्या चोपरागजा ।
 चतुर्विधा मतज्ञोक्ता मुख्याऽनन्योपजीवनी ॥ ४४ ॥
 स्वरदेशाख्याख्याता स्वराख्या देशजा क्रमात् ।
 अन्योपरागजा ताभ्यो याष्टिकेनोदिताः पुनः ॥ ४५ ॥
 संकीर्णा देशजा मूला च्छायामात्रेति नामभिः ।
 शुद्धाऽऽभीरी रगन्ती च त्रिधा मान्यवेसरी ॥ ४६ ॥
 मुख्याः षडिति शेषाः स्युर्विज्ञेयाः स्फुटलक्षणाः ।
 नामसाम्यं तु फासांचिद् भिन्नानामपि लक्ष्यतः ४७ ॥

तेन विना स्वातन्त्र्येण प्रवर्तमानाऽत्र मुन्या । ताभ्यो मुन्याम्बराख्या-
 देशाख्याभ्योऽन्या विलक्षणोपरागजेति ज्ञेया । मुन्यादीनामेव मतज्ञो-
 क्तानां याष्टिकोक्तानि संज्ञान्तराणि यथामूलेति मुन्या ; संकीर्णिति स्वराख्या ;
 देशजेति देशाख्या ; छायामात्रेषुपरागजा ॥ १९—४७ ॥

(मु०) भाषाजनकान्पञ्चदश रागान्कथयति—सौरीर इति । तद्व्यंशिक
 इत्येकं नाम । मालरः पञ्चमन्तो माउवपञ्चमः । भाषाणामिति । यथामंमत्र
 भाषाविभाषाऽन्तर्भाषाणां जनका इत्यर्थः । तत्र कः किं भाषादि जनपतीत्यत्र
 आह—भाषाश्चतस्र इति । सौरीर मौरीपादयो गाधार्थन्ताधनस्रो भाषाः ।
 फकुमे भिन्नपञ्चम्याद्याः शकृन्निग्रन्ताः पद् भाषाः ; भोगार्थन्त्याभीष्टिकामधुकर्य-
 म्भित्तस्रो विभाषाः ; शाङ्गाह्निकेराऽन्तर्भाषा । तद्ये श्रवण्यादयो वेसार्थन्ता
 एकविंशतिर्भाषाः ; देवावर्धन्त्यादयो भाषान्यन्ताधतस्रो विभाषाः । पञ्चमे
 वैशिक्यादयो भाषान्यन्ता दश भाषाः ; भस्माण्यान्धालिके द्वे विभाषे ।
 भिन्नपञ्चमे भिन्नभूषिताऽऽदयो विशान्तान्ताधतस्रो भाषाः ; कौशलीत्येका
 विभाषा । तद्व्यंशिके मन्त्र्याभिन्नचित्ते द्वे भाषे ; द्वाविडयेरा विभाषा ।

प्रेङ्गके हिन्दोले वेसर्यादयः पिञ्जयन्ता नव भाषाः । वोट्टे माङ्गल्येका भाषा । मालवकैशिके वाङ्गाल्यादय आमीरिकान्तास्त्रयोदश भाषाः; काम्भोजीदेवारवर्धन्यौ द्वे विभाषे । गाधारपञ्चमे गाधार्यैकैज भाषा । भिन्नपङ्जे गांधारवल्ह्यादयः सैन्धव्यन्ताः सप्तदश भाषाः; पौराल्यादयो देवारवर्धन्यन्ताश्चतस्रो विभाषाः । वेसरपाडवे नाशा बाह्यपाडवेति द्वे भाषे; पार्वती श्रीकण्ठीति द्वे विभाषे । मालवपञ्चमे वेदवती भावनीविभावन्यस्तिस्रो भाषाः । ताने तानोद्वैका भाषा । पञ्चमषाडवे पौतैका भाषा । रेवगुप्ते शकेत्येका भाषा; पल्लवीत्येका विभाषा; भासवलित्ता किरणावली शकवलित्नेत्येतास्तिस्रोऽन्तरभाषाः । पल्लव्यादयश्चतस्रो बृहदेश्या जनकेन विनैव मतङ्गेनोक्ताः । एवं भाषाः घण्णप्रतिविभाषा विशतिरन्तरभाषाश्चतस्रः । भाषायाश्चातुर्विध्यं कथयति—भाषेति । मुख्या स्वराख्या देशाख्योपरागजेति भाषाश्चतुर्विधाः । तत्र याऽन्यं नोपजीवति सा मुख्या । या स्वरान्ना जायते सा स्वराख्या गाधार्यादिः । या देशान्ना जायते सा देशाख्याऽऽन्ध्रयादिः । या ताम्यस्तिसृभ्यो जायते साऽन्योपरागजा । एता एव चतस्रः संकीर्णा देशजा मूला च्छायामात्रेति नामभिर्यादिकेनोक्ताः । एता एव विभजते—छुद्धेति । अन्यासा लक्षणं प्रकृतम् । कासाचिद्गापाणां लक्षणतो भिन्नानामपि नामताम्यं विद्यत इति ॥ १९-४७ ॥

इति द्वितीये रागविवेकाध्याये प्रामरागोपरागरागभाषाविभाषाऽन्तर-

भाषाविवेकाख्यमादिमप्रकरणम् ॥ १ ॥

अथ प्रसिद्धरागभाषाऽऽदिलक्षणाख्यं

द्वितीयं प्रकरणम्

अथ रागाङ्गभाषाङ्गक्रियाऽङ्गोपाङ्गनिर्णयम् ।

केपांचिन्मतयाश्रित्य कुरुते सोढलात्मजः ॥ १ ॥

रञ्जनाद्रागता भाषारागाङ्गादेरपीष्यते ।

देशीरागतया प्रोक्तं रागाङ्गादिचतुष्टयम् ॥ २ ॥

(क०) रागाङ्गादिशब्दानां निरुक्तिर्मतज्ञोक्ता द्रष्टव्या । यथा—

‘ग्रामोक्तानां तु रागाणां छायामात्रं भवेदिति ।
गीतज्ञैः कथिताः सर्वे रागाङ्गास्तेन हेतुना ॥
भाषाच्छायाऽऽश्रिता येन जायन्ते सदृशाः किल ।
भाषाऽङ्गास्तेन कथ्यन्ते गायकैस्तौतिकादिभिः ॥
करुणोत्साहशोकादिप्रबला या क्रिया ततः ।
जायन्ते च यतो नाम क्रियाऽङ्गाः कारणात्ततः ॥’

इति । मतज्ञेनोपाङ्गानि रागाङ्गादिष्वेवान्तर्भावितानि । ग्रन्थकारेण पुनस्तेषां
पृथगुद्देशो मतान्तरानुसारेण कृत इति मन्तव्यम् । अङ्गच्छायानुकारित्वात्ते-
षामुपाङ्गत्वं च । रागाङ्गादिचतुष्टयं देशीरागतया प्रोक्तमिति । देशीत्वं
नाम कामचारप्रवर्तितत्वम् ।

तदत्र मार्गरागेषु नियमो यः पुरोदितः ।

स देशीरागभाषादावन्यथाऽपि कचिद्भवेत् ॥ १, २ ॥

(सु०) रागाङ्गादीनि कथयितुं प्रतिजानीते—अथेति । केपांचिदिति ।

देशीरागत्याङ्गरतादिमुनिप्रणीतत्वं नास्तीत्यर्थः । रञ्जनादिति । रञ्जयन्तीति रागाः ।

प्रसिद्धा ग्रामरागाद्याः केचिदेशीत्यपीरिताः ।
 तत्र पूर्वप्रसिद्धानामुद्देशः क्रियते ऽधुना ॥ ३ ॥
 शंकराभरणो घण्टारवो हंसकदीपकौ ।
 रीतिः कर्णाटिका लाटी पाञ्जालीति^१ वभापिरे ॥ ४ ॥
 रागाङ्गाण्यष्ट गाम्भीरी वेहारी श्वसितोत्पली ।
 गोली नादान्तरी नीलोत्पली च्छाया तरङ्गिणी ॥ ५ ॥
 गांधारगतिका वेरञ्जीत्येकादश मेनिरे ।
 भापाङ्गाण्यथ भावक्रीस्वभावक्रीशिवक्रियः ॥ ६ ॥
 रकरक्रीत्रिनेत्रक्रीकुमुदक्रीदनुक्रियः ।
 प्रोजक्रीन्द्रक्रियौ नागकृतिर्धन्यकृतिस्तथा ॥ ७ ॥
 विजयक्रीः क्रियाङ्गाणि द्वादशेति जगुर्बुधाः ।
 त्रीण्युपाङ्गानि पूर्णाटी देवालश्च गुरुञ्जिका ॥ ८ ॥
 चतुर्विंशदिमे रागाः ग्रामप्रसिद्धाः प्रकीर्तिताः ।

अनया व्युत्पत्त्या भाषाविभाषाऽन्तरभाषाणां रागाङ्गभाषाङ्गक्रियाऽङ्गोपाङ्गानां च रागत्वमिष्यते । पर ॥ रागाङ्गादीनि देशीरागा इत्युच्यन्ते ॥ १, २ ॥

(क०) प्रसिद्धा ग्रामरागाद्याः । आद्यशब्देन भाषादयो गृह्यन्ते । देशीत्यपीरिता इति । तत्रापि किञ्चिन्नियमाभावो द्रष्टव्यः ॥ 'छाया तरङ्गिणीति रागद्वयम् ॥ ३—८- ॥

(मु०) प्रसिद्धा ग्रामरागाद्या अपि पञ्चमेवगुप्तनृनारायणादयः, ते ऽपि देशीशब्देनोच्यन्ते । ते च रागाङ्गादयो द्विविधाः पूर्वप्रसिद्धा अधुनाप्रसिद्धाश्च ;

^१ पक्षीति.

अथाधुना प्रसिद्धानामुद्देशः प्रतिपाद्यते ॥ ९ ॥
 मध्यमादिर्मालवश्रीस्तोडी वङ्गालभैरवौ ।
 'वराटी गुर्जरी गौडकोलाहलवसन्तकाः ॥ १० ॥
 धन्यासीदेशिदेशाख्या रागाङ्गाणि त्रयोदश ।
 डोम्बक्री सावरी घेलावली प्रथममञ्जरी ॥ ११ ॥
 आदिकामोदिका नागध्वनिः शुद्धवराटिका ।
 नडा कर्णाटवङ्गालो भाषाङ्गाणि नवाशुवन् ॥ १२ ॥
 क्रियाऽङ्गत्रितयं रामकृतिगौडकृतिस्तथा ।
 वेवक्रीरित्यथोपाङ्गसप्तविंशतिरुच्यते ॥ १३ ॥
 कौन्तली द्राविडी सैन्धव्युपस्थानवराटिका ।
 हस्तस्वरवराटी च स्यात्प्रतापवराटिका ॥ १४ ॥
 वराध्यः पडिति च्छायातुरुष्काद्ये तु तोडिके ।
 महाराष्ट्री च सौराष्ट्री दक्षिणा द्राविडीत्यमूः ॥ १५ ॥
 उक्ताश्चतस्रो गुर्जर्यो भुञ्जिका स्तम्बतीर्थिका ।

तत्र पूर्वप्रसिद्धानामुद्देशं प्रतिज्ञाय कथयति—तत्रेति । शंकराभरणादयः पल्लव्यन्ता
 अष्टौ रागाङ्गाणीति, गाम्भीर्षादयो वेरञ्ज्यन्ता एकादश भाषाङ्गाणीति,
 भावक्रियाऽऽदयो विजयकथन्ता द्वादश क्रियाऽङ्गाणीति, पूर्णाष्टीदेवालगुरुञ्जिका-
 क्षय उपाङ्गान्तीत्येवं चतुस्त्रिंशत्प्राक्प्रसिद्धाः ॥ ३—८ ॥

(क०) डोम्बक्रीति भूपालीपर्यायः । कामोदासिंहलीत्येको रागः,
 छाषानट्टेति च । उपाङ्गेषु रामकृतिर्बौलिपर्यायः । देशवालः केदारगौलः ।
 तौरुष्को मालवगौड एव । एते रागाङ्गादयः कतिचित्प्रसिद्धत्वेनोद्दि-

छायाप्रतापोपपदे बेलावर्त्यौ च भैरवी ॥ १६ ॥
 कामोदासिंहली च्छायानट्टा रामकृतिस्तया ।
 भल्लातिका च महारी महारो गौडकास्ततः ॥ १७ ॥
 कर्णाटो देशवालश्च तौरुष्कद्राविडाविति ।
 एते ऽधुना प्रसिद्धाः स्युर्दापञ्चाशन्मनोरमाः ॥ १८ ॥
 सर्वेषामपि रागाणां मिलितानां शतद्वयम् ।
 चतुःषष्ट्यधिकं द्यूते शार्ङ्गी श्रीकरणाग्रणीः ॥ १९ ॥

ट्टाः । अन्ये ऽप्यप्रसिद्धा बहवः संभवन्त्येव । तथा ऽऽह मतङ्गः—
 'देशजानां रागाणामानन्यादनिबद्धत्वाच्च संख्या नास्तीति मन्तव्यम्'
 इति ॥ -९—१९ ॥

(सु०) अधुना प्रसिद्धानुदिशति—अथेति । मध्यमाद्यादयो देशाख्याऽ-
 न्ताख्योदश रागाङ्गाणि । डोम्बक्यादयः कर्णाटवङ्गालन्ता नव भाषाऽङ्गाणि ।
 रामकृतिगौडकृतिदेवक्रयस्त्रयः क्रियाऽङ्गाणि । कौन्तल्यादयो द्वाविडगौडान्ताः
 सप्तविंशतिरूपाङ्गानि । एव द्वापञ्चाशत् । अधुना प्रसिद्धानां रागाङ्गादीनां
 लक्षणमुक्तं मतङ्गेन—

'अतः परं प्ररक्ष्यामि देशीरामकदम्बरम् ।
 लक्ष्यलक्षणसंयुक्तं त्रिभिर्धं चापि संयुतम् ॥
 रागाङ्गं चैव भाषाऽङ्गं क्रियाऽङ्गं च तृतीयकम् ।
 प्रत्येक लक्षणं चैषा प्ररक्ष्याप्यनुपदेशः ॥
 उक्तानां प्रारम्भाणां श्लेषामात्रं भवन्ति हि ।
 गीतज्ञैः कथिताः सर्वे रागाङ्गान्तेन हेतुना ॥
 भाषा च्छायाऽङ्गिना येन जायन्ते सदृशाः किञ्च ।
 भाषाऽङ्गान्तेन कथ्यन्ते गादकैः स्तुतिरन्परैः ॥

तत्रादौ ग्रामरागाणां केषांचिलक्ष्म चक्ष्महे ।

देशीरागादिहेतूनां शेषाणां तत्र तत्र तु ॥ २० ॥

पद्जमध्यमया जातस्तारपद्जग्रहांशकः ।

निगाल्यो मध्यमन्यासः पूर्णः पद्जादिमूर्च्छनः ॥ २१ ॥

शोकोत्साहकरणादिदीपकात्मक्रियाऽऽदितः ।

जायन्ते च यतो नाम क्रियाऽङ्गास्तेन हेतुना ॥'

इति । अङ्गाश्रयेण समुत्पन्ना उपाङ्गानि । सर्वे मिलिता रागाश्चतुःषष्ट्यधिकं शतद्वयं भवन्ति ॥- ९—१९ ॥

(क०) उद्देशानुक्रमेण लक्षयितुमाह—तत्रादाविति । तत्र ग्राम-
रागादिषु मध्य आदौ प्रथमं केषांचिद् ग्रामरागाणाम् ; यं तु देशीरागादि-
हेतवो न भवन्ति तेषामित्यर्थः । देशीरागादिहेतूनाम् ; देशीरागा रागाङ्गा-
दयः ; अत्रादिशब्देन भाषा विभाषा अन्तरभाषाश्च गृह्यन्ते ; तेषां हेतवो
जनकाः ; तादृशानां शेषाणां तत्र तत्र, अन्यतत्तद्देशीरागादिलक्षणावसरे,
लक्ष्म चक्ष्मह इत्यावृत्ति । अयमभिप्रायः—देशीरागादीनामेव केषांचि-
दधुना प्रसिद्धत्वात्तत्प्रसङ्गालक्ष्यन्त इति ॥ २० ॥

(सु०) तत्रेति । केषांचिद् ग्रामरागाणां लक्षणं पूर्वं कथ्यते । देशीराग-
कारणभूतानां त्वन्येषां तत्र तत्र देशीरागप्रकरणे लक्षणं वक्ष्याम इति ॥ २० ॥

(क०) शुद्धसाधारितं लक्षयति—पद्जमध्यमयेत्यादिना । पद्-
जमध्यमया संसर्गजविकृतजात्या जनकभूतया जातो जनित इत्यर्थः ।
सारपद्जग्रहांशकः, सारपद्जको, ग्रहोऽंशश्च यस्येति चतुःषष्ट्यधिकं ।
अत्र रागेषु क्वचिद् ग्रहांशयोर्भिन्नत्वेन 'अन्यतरोक्तावुभयग्रहः' इति न्यायः
सर्वत्र न प्रसरेदिति ग्रहांशयोरुभयोर्ग्रहणं कृतम् । अन्यतरोक्तावुभयग्रह्या-

अवरोहिप्रसन्नान्तालंकृतो रविदैवतः ।

वीरे रौद्रे रसे गेयः प्रहरे वासरादिमे ॥ २२ ॥

विनियुक्तो गर्भसंधो शुद्धसाधारितो बुधै ।

ग्रहाशमन्द्रताराणा न्यासापन्यासयोस्तथा ॥ २३ ॥

अल्पत्वस्य बहुत्वस्य पाठवौडुवयोरपि ।

यस्तु जातिष्वेव नियतो द्रष्टव्य , रागलक्षणेष्वपि यत्रान्यतरस्यैवोक्तिस्तत्राप्यनुसंधेय । निगाल्पो निगाभ्यामल्प , अल्पनिपादगाधारवानित्यर्थ । पङ्जादिमूर्च्छन , पाङ्जग्रामिकत्वादुत्तरमन्द्रायुत इति यावत् । अवरोहिप्रसन्नान्तालंकृत , अवरोहिणि वर्णे प्रसन्नान्तालकारेण भूषित । गर्भसंधौ , नाटकेषु मुख प्रतिमुख गर्भो विमर्श उपसहृतिरिति पञ्च सधय , तेषु तृतीयो गर्भसंधि , तस्मिन्विनियुक्त ॥ २१—२२ ॥

(सु०) शुद्धसाधारित लक्षयति— पङ्जमध्यमयेति । पङ्जमध्यमाया जातेरुद्धूत , तास्मान्स्थ पङ्जा प्रहो ऽशथ यस्मिन् , निपादगाधारावल्पो यस्मिन् , पङ्जादिमूर्च्छना यस्य , पूर्ण सप्तस्वर , अवरोही य प्रसन्नान्तो ऽङ्कारस्तेनाङ्कृत , रवि सूर्यो देवता ऽस्य , अतश्चेतस्य गाने सूर्यस्य प्रीति फलम् , गर्भसंधौ विनियोग । नन्वय विनियोगविशेष कस्माद्बुध्यते ? भरतवचनादेव , यदाह भरत —

‘मुखे ॥ मध्यमपाम पङ्ज प्रतिमुखे तथा ।

गर्भे साधारितश्चैत्र ह्यवमर्श तु पञ्चम ।

सहारे कैशिक प्रोक्त पूर्वङ्के ॥ पाठव ॥’

इति ॥ २१—२२ ॥

(क०) सरुन्तरागसाधारणानालापादील्लक्षयति—ग्रहादीत्यादिना ।

यत्र यस्मिन्स्वरसनिवेशविशेष , ग्रहाशादीनामुक्तलक्षणाना म्वराणामल्पत्वा

अभिव्यक्तिर्पत्र दृष्टा स रागालाप उच्यते ॥ २४ ॥

रूपकं तद्वदेव स्यात्पृथग्भूतविदारिकम् ।^१

चच्चतुष्टादितालेन मार्गत्रयविभूषिता ॥ २५ ॥

आक्षिप्तिका स्वरपदग्रथिता कथिता बुधैः ।

दीना स्वरधर्माणा च , अत्रैतेषामेवेत्यवधारणं कर्तव्यम् ; तेनास्य धात्वङ्ग-
वद्धेभ्य प्रबन्धेभ्यो वैलक्षण्यं विवक्षितं भवति ; तेषा ग्रहाद्यादीनामेवाभि-
व्यक्ति- स्वरूपप्रकाशनम् , आविर्भाव इत्यर्थः . ; न तु स्वरूपप्रकटीकरण-
मात्रम् ; अनेन वक्ष्यमाणलक्षणाया आलसेरस्य भेदो दर्शितः , सा ऽभि-
व्यक्तिर्दृष्टा ज्ञाता भवति , तज्ज्ञैरिति शेषः , स स्वरसंनिवेशविशेषो रागा-
लाप इत्युच्यते । रूपकं तद्वदिति । रूपकमित्यालापभेदेन प्रबन्धपर्याय ।
रूपकं तद्वदेवालापवदेव स्यात् । विशेषस्तु—पृथग्भूतविदारिकमिति ।
पृथग्भूता विच्छिद्य विच्छिद्य प्रयुक्ता विदार्यो गीतखण्डानि यस्मि-
न्निति तथोक्तम् । अयमर्थः —अपन्यासेष्वविरम्यैकाकारेण प्रवृत्त आलाप ;
एवापन्यासेषु विरम्य विरम्य प्रवृत्त रूपकमिति । आक्षिप्ति-
केति निम्नद्वगीतिभेद । सा च चच्चतुष्टादि तालेन । आदिशब्देन
चाचपुटादयो मार्गताला गृह्यन्ते । तेष्वन्यतमेन । मार्गत्रयविभूषिता ;
मार्गत्रये पूर्वोक्ते चित्रादौ विभूषिता ऽलंकृता जात्युक्तनियमेनेति
द्रष्टव्यम् । स्वरपदग्रथिता, पङ्जादिस्वरोपेतै पदै पदार्थवाचकै शब्दै
ग्रथिता रचिता । पदतालाद्याक्षिप्तत्वादाक्षिप्तिकेत्यन्वर्था । बुधैर्मतङ्गादिभि
कथिता । अत्र रागप्रस्तारेषु कचिल्लिख्यमानयो करणवर्तन्योर्निबद्धत्वेन
प्रबन्धेषु परिगणितयोस्तत्रैव वक्ष्यमाणलक्षणत्वादिह ते न लक्षिते इत्याह—

नोक्ते करणवर्तेन्यौ प्रवन्धान्तर्गतेरिह ॥ २६ ॥
मतङ्गादिमताद् ब्रूमो भाषाऽऽदिष्वेव रूपकम् ।

१ शुद्धसाधारित.

सां पां धा रीपापाधारी पाधा सासा पाधानीधा पामामा रींपा धारी
पाधारी पाधापाधापाषा सासा मा । सां गां रीं मां । मगरि सासा सरिग
पाधारीपाधारीपाधापाधासासा सारीगामाधापानीधापानीधापा सा सा-
इत्यालापः ।

सस पप धध रिरि पप घस साम् ० रिरि पप धनि पप रिप धस
सा सा२ धध मंमं गारी गंमं रिग मम मगरिग सासा२ सस धस रिगं सासा
पाधा निधप मंमं—इति करणम् ।

नोक्ते इति । लक्षितस्य रूपकस्य प्रयोगस्थलमाह—मतङ्गादीति । भाषा-
ऽऽदिष्वेवेत्यवधारण भ्रामरागादित्रितयरागाङ्गादिचतुष्टयव्यवच्छेदार्थम् । आ-
दिशब्देन विभाषाऽन्तरभाषे गृह्येने ॥ २३—२६- ॥

(सु०) रागाभिव्यक्त्यर्थमालापरूपकाक्षितिका दर्शयिष्यस्तासा लक्षण
कथयति—प्रहाशेति । प्रहत्यादीना लक्षणाना यत्राभिव्यक्तिर्दृश्यते स रागालाप ।
विवादिस्वरान्पृथक्कृत्य रागालापलक्षणयुक्त रूपकम् । मार्गत्रययुक्तेन चच्चतुष्टा-
दितालैः स्वरपटयुक्ता या गीयते सा ऽऽक्षितिका । ननु करणवर्तेन्यायपि रागा
भिव्यक्त्यर्थं वक्ष्येतेः तयोर्लक्षणं कथं नोक्तम् ? अत आह—नोक्ते इति ।
तयोर्लक्षणं प्रवन्धाध्याये वक्ष्यत इत्यर्थं । मतङ्गादिमतेन भाषाविभाषाऽन्तर-
भाषास्वेवास्ति रूपकम् ; तस्मात्ताम्बेऽत्र रूपकं दर्शयिष्यामः ॥ -२३—२६- ॥

(क०) अस्य शुद्धसाधारितस्य प्रस्तारो यथा—पाङ्गमामिक-
शुद्धस्वरमेलने तारे पट्जपञ्चमौ, मन्त्रे धैरत, मध्ये रिपपधरिपधससपध-
निधपा; मन्त्रे मौ रिश्च; मन्त्रे पधौ, मन्त्रे रि; मध्ये पधौ; मन्त्रे रि,

१. सा सा धा नी पा पा पा पा
उ द य गि रि शि ख र
२. धा धा नी नी रीं रीं पा पा
शे र र तु र ग खु
३. री पा पा पा धा नी पा मा
र क्ष त वि भि न्न
४. धा मा धा सा सा सा सा सा
घ न ति मि र
५. धा धा सा धा सा री गा सा
ग ग न त ल स क ल
६. री गा पा पा पा पा पा पा
वि लु लि त स ह स्र
७. धा मा धा मा सा सा सा सा
कि र णो ज य तु
८. पा धा निध पा मा पा मा मा
भा नु

इत्याक्षिप्ता । इति शुद्धसाधारित ॥

मध्ये पध पध यपससमा , तारे सगरिमा । एते प्रागुक्ता स्वरा दीर्घा
प्रयोक्तव्या । ततो मध्य मगरीणा मेलनम् , तत सौ दीर्घा , तत
सरिगाणा मेलनम् , पधरिपधरिपधपधसससरिगमघपनिधपनिधपा दीर्घा ,
मन्त्रे सौ दीर्घा , इत्यालापः । मध्य ह्रस्वयो पङ्क्तयो पञ्चमयोर्धवतयोर्नप

भयोः पञ्चमयोर्धमयोश्च मेलनम् ; ततो दीर्घः मः सानुस्वारश्च ; एतेषां
द्विरावृत्तिः । ततश्चर्षभयोः पञ्चमयोर्धमयोः पञ्चमयो रिषयोर्धसयोश्च दस्ययो-
मेलनम् ; ततः सौ दीर्घा ; एतेषामपि द्विगवृत्तिः । ततो धैवतयोर्मन्द्रमध्य-
मयोर्मेलनम् ; ततो गरी दीर्घा ; ततो मन्द्रगमयो रिगयोर्मयोश्च मेलनम् ;
ततो मगरिगाणां मेलनम् ; सौ दीर्घा ; एतेषामपि द्विरावृत्तिः । पङ्कजयोर्ध-
मयोर्मन्द्ररिगयोर्दीर्घपङ्कजयोर्दीर्घपधयोर्निधपानां च मेलनम् । ततो मन्द्र-
मध्यमौ ; इति करणम् । अथ जात्युक्तकलाप्रकारेण प्रथमकलायां मध्ये
ससधनयश्चतुर्लपवः ; चत्वारः पञ्चमाः ; उदयगिरिशिखरगति प्रतिस्वरमक्ष-
राणि (१) । द्वितीयस्यां मध्ये धधनिनयः ; मन्द्र ऋषभौ ; मध्ये च
पञ्चमौ ; शंखरतुरगसु, इत्यक्षराणि ; तृतीयः स्वरः शेषः (२) । तृतीयस्यां
मध्ये रिरिकः ; पाखयः ; धनिपमाश्चत्वारः ; रक्षत विभिन्नेत्यक्षराणि ;
द्वितीयोपान्त्यौ शेषौ (३) । चतुर्थ्यां मध्ये धमधाखयः ; पङ्कजाः पञ्च ;
धनतिमिर इत्यक्षराणि ; पष्ठादयस्त्रयः शेषाः (४) । पञ्चम्यां मध्ये
धधमधसरिगसा अष्टौ ; गगनतलसकलेत्यक्षराणि (५) । षष्ठ्यां मध्ये रिगौ
द्वौ ; पाः पद् ; विबुल्लितसहस्रेत्यक्षराणि ; उपान्त्यः शेषः (६) । सप्तम्यां
मध्ये धमधमाश्चत्वारः ; साश्चत्वारः ; किरणो जयतु, इत्यक्षराणि ; तृतीयो-
पान्त्यौ शेषौ (७) । अष्टम्यां मध्ये षडौ द्वौ ; निधायेकः ; पमपाखयः ; सौ
द्वौ ; भानुरिति प्रथमषष्ठमयोरक्षरे ; तच्छेषा इतरे (८) ।

उदयगिरिशिखरशंखरतुरगसुरक्षतविभिन्नधनतिमिरः ।

गगनतलसकलविबुल्लितसहस्रकिरणो जयतु भानुः ॥

एवमेवोक्तरीत्या वक्ष्यमाणानां रागाणामपि प्रस्तारो मूलत एवाव-
गन्तव्यः । अन्धविस्तरभयादस्मामिः प्रस्तारा न प्रदर्शयन्ते । एतेषां शुद्धादि-

रागमेदानां मतकोक्तानि लक्षणानि संक्षिप्य प्रदर्श्यन्ते । तद्यथा, शुद्धानां तावत्—

‘ अनपेक्ष्यान्यजातीयै स्वजातिमनुवर्तकाः ।
स्वजात्युद्द्योतकाश्चैव ते शुद्धाः परिकीर्तिताः ॥ ’

अथ भिन्नानाम्—

‘ श्रुतिभिन्नो जातिभिन्नः शुद्धभिन्नः स्वरस्तथा ।
चतुर्भिर्भिद्यते यस्मात्तस्माद्भिन्नक उच्यते ॥ ’

ननु भिन्नशब्देन किमभिधीयते ? किं विदारिक इत्यर्थः किमेतस्मादयं व्यतिरिक्त इत्यर्थो वा । एतन्न वाच्यं यतो ऽत्र विकृत उच्यते । विकृतत्वं च पूर्वोक्तश्रुतिभिन्न इत्यादिलक्षणान् । तत्रादौ स्वरभिन्नस्य लक्षणम्—

‘ यदा वादी गृहीतः स्यात्मेवादी च विमोक्ष्यते ।
विवादी चानुवादी च स्वरभिन्नः स उच्यते ॥ ’

विवादी चानुवादी च गृहीतः स्यादित्यनुपक्रः । शुद्धपाडवापेक्षया भिन्नपट्टजभिन्नपद्यमयो म्वरप्रयोगभेदात्स्वरभिन्नत्वम् । अथ जातिभिन्नस्य लक्षणम्—

‘ जार्जानामंशकः स्यादा अल्परस्तु बहुस्तथा ।
अल्पत्वं च गुरुत्वं च प्रयोगान्परगुरुत्वं ।
सूक्ष्मातिगुरुमैर्वैरैश्च जातिभिन्नः स उच्यते ॥ ’

शुद्धकैशिकमध्यमापेक्षया भिन्नकैशिकमध्यमस्य ऋदाशादिनाम्ये ऽपि स्वस्वजनकजातिगनवर्णमेदान्सूक्ष्मातिगुरुमध्यमप्रयोगमेदाद्य भिन्नकैशिकमध्यमस्य जातिभिन्नत्वम् । अथ शुद्धभिन्नस्य लक्षणम्—

पद्ममध्यमया सृष्टस्तारपद्मग्रहांशकः ॥ २७ ॥

संपूर्णो मध्यमन्यासः पद्मजापन्यासभूपितः ।

‘ परित्यजन्नन्यजातिं स्वजातिकुलभूषणः ।

स्यकं कुलं तु संगृह्णन्शुद्धभिन्नः प्रकीर्तितः ॥ ’

शुद्धकैशिकभिन्नकैशिकयोः स्वरसंस्थानस्याविशेषे ऽपि तारस्वरव्याप्तिमतः
शुद्धकैशिकान्मन्द्रस्वरव्याप्तिमतो भिन्नकैशिकस्य शुद्धभिन्नत्वम् । अथ श्रुति-

भिन्नस्य लक्षणम्—

‘ चतुःश्रुतिः स्वरो यत्र भिन्नो द्विश्रुतिको भवेत् ।

गांधारो द्विश्रुतिश्चैव श्रुतिभिन्नः स उच्यते ॥ ’

भिन्नतानरागे हि पद्मस्य श्रुतिद्वयं गृह्णाति निपादः । भूतपूर्वन्यायेन
पद्मो ऽपि चतुःश्रुतिरित्युच्यते । गांधारस्तु द्विश्रुतिरेव । अतो ऽस्य
श्रुतिभिन्नत्वम् । अथ गौडानाम्—

‘ पूर्वोक्ताया गौडगीतेः संबन्धाद्गौडकाः स्मृताः । ’

अथ धेसराणाम्—

‘ स्वराः सरन्ति यद्वेगात्तस्माद्धेसरकाः स्मृताः । ’

अथ साधारणानाम्—

‘ शुद्धा भिन्नाश्च गौडाश्च तथा वैगंस्वराः परे ।

कलिता यत्र तान्वस्थे सप्त साधारणास्ततः ॥ ’

इति ।

(क०) एवं रागभेदप्रतिपत्तिदाढ्याय विशेषप्रदर्शनाय च प्रासङ्गिक-

अधरोद्दिपसन्नान्तरधूपः पद्जादिमूर्च्छनः ॥ २८ ॥

काकल्यन्तरसंयुक्तो वीरे रौद्रे ङ्गुते रसे ।

विनियुक्तः प्रतिमुखे वर्षासु गुरुदैवतः ॥ २९ ॥

गेयो ऽहः प्रथमे यामे पद्जग्रामाभिधो बुधैः ।

२. पद्जग्रामः

संसेरी गधगरिस सनिधापाधाघारीगासां । री गा सा सग पतिधनिम
मा सा । गसरिग पधनिप मामा-इत्याद्यपः ।

री री गाधा गरि सासा नीधपापा । री री गध परि सां सां सां सां ।
सां सां गानिधा रीरीगा । धा गारी सां सां निधपापा । री री पापा निधनि
सां सां सां । सरि सरि पधनिध पमामामामा-इति कण्ठम ।

१. री री गा सा गा री गा सा

स ज य तु भू ता

२. नी धा पा पा री री गा धा

धि प ति प रि क र

३. गा री मा सा सा मा मा मा

भो गी द्र कुं ट

४. सा मा गा धनि नी नी नी नी

ला भू र ॥

मुक्तम ; इदानीं प्रकृतमनुसराम । अथ पद्जग्रामाभिधं रागं नक्षपति-
पद्जमध्यमया सृष्ट इत्यादिना । ग्यष्टो ऽर्थ ॥ २७-२९ ॥

(शु०) पद्जग्रामाभिधं सृष्टपति पद्जग्रामाभिधेति । अत्र मुक्तमन्वय
प्राप्तये दिशति ॥ २७-२९ ॥

५. गा रिग धा धा गा गरि सा सा
ग ज च र्म प ट नि
६. नी धा पा पा री री पा पा
व स न श शां क
७. नी धा नी सा सा सा सा रिसरि
चू डा म णिः
८. पा धा निध पा मां मा मा मां
शं मुः

इत्याक्षितिका । इति षड्जग्रामरागः ॥

फारमारव्याध कैशिक्याः संजातः शुद्धकैशिकः ॥ ३० ॥

तारपद्जग्रहांशश्च पञ्चमान्तः सकाकली ।

सावरोहिमसन्नान्तः पूर्णः षड्जादिमूर्च्छनः ॥ ३१ ॥

वीररौद्राद्भुतरसः शिशिरे भौमवल्लभः ।

गेयो निर्वहणे यामे प्रथमे ऽहो मनीषिभिः ॥ ३२ ॥

(क०) इतः प्रभृत्यशेषाणि रागलक्षणानि निगदेनैव व्याख्यातानि ।

किं ॥ केषांचिदुद्देशलक्षणयोः कचिल्लोपे च विरोधः प्रतीयते । सो ऽपि मतभ्रादिमुनिमतानुसारेण परिह्रियते । यथा शुद्धकैशिकरूपमध्यमस्य—
‘षड्जमध्यमया सृष्टः कैशिक्या च रिपोऽज्ञतः’ इति लक्षणं श्रूयते ।
नत्र षड्जमध्यमा षड्जग्रामसंबन्धा जातिः ; कैशिकी तु मध्यमग्रामसंबन्धा ;
ताभ्यां सृष्टम्य द्विग्रामत्वेनोद्देशे कर्तव्ये ‘षड्जग्रामसमुत्पन्नः’ इत्येक
ग्रामसमुत्पन्नत्वेनोद्देशः शून्य इति विरोधः । परिहारस्तु—ऋषमपद्यमहीन-

त्वात्पङ्जग्रामसंबद्ध एवायम्, मध्यमग्राम ऋषभपञ्चमयोर्लोपो नास्तीति भाव इति मतज्ञोक्तः । अस्यायमर्थः—

‘सपाभ्यां द्विश्रुतिभ्यां च रिषाभ्यां सप्त वर्जिताः ।

पङ्जग्रामे पृथक्ताना एकविंशतिरौडुवाः ॥’

इत्यौडुवशुद्धतानलक्षणे पङ्जग्राम एव रिलोपस्य दृष्टत्वादत्र ग्रामभेदक-
पञ्चमाभावे ऽप्यौडुवत्वं शुद्धतानविशेषस्यापि ग्रामभेदकत्वात्पङ्जग्रामसंबद्ध
एव तेनायमिति । तर्हि कैशिकजात्युत्पन्नत्वमस्य कुतो ऽवगतमिति
चेत्कमो मध्यमाद्यमूर्च्छनया युत इत्युच्यते ; तत्र मध्यमाद्या मूर्च्छना सौवीरी
ग्राहा, न मत्सरीकृत् ; अन्यथा तारपङ्जग्रहांशत्वविधानमस्यानुपपन्नं
स्यात् ; ग्रहांशभूतस्य स्वरस्य मूर्च्छनाऽन्तःपातित्वनियमात् । अतः
पञ्चमलोपे ऽपि मध्यमग्रामधर्मेण तारव्यापकत्वेन मध्यमग्रामसंबन्धो ऽनु-
मीयत इति युक्त्या ऽनुगृहीताद्भरतादिवचनाच्च कैशिक्युत्पन्नत्वमवगम्यत
इति । एवं च सत्यनुमानतः प्रत्यक्षस्य प्राबल्यादत्र प्रत्यक्षावगतग्रामसंबन्ध
एव व्यपदिश्यत इत्याचार्याणामभिप्रायो ऽवगन्तव्यः । तथा गौडकैशिकस्य
‘उद्भूतः कैशिकीपङ्जमध्यमाभ्यां ग्रहांशकः’ इति लक्षणं श्रूयते ।
तेनास्यापि द्विग्रामत्वे वक्तव्ये ‘मध्यमे गौडकैशिकः’ इति मध्यम-
ग्रामसंबद्धत्वेनादेशो विरुद्धः । परिहारस्तु—तथा प्रयोगे त्रिश्रुतिकत्वा-
त्पञ्चमस्य चतुःश्रुतिकत्वाद्वैवतस्य मध्यमग्रामसंबद्ध एवासौ रागस्तथा ऽपि
पङ्जो ऽस्य ग्रहो न मध्यमस्तथा दर्शनादिति मतज्ञोक्तः । अम्यार्थः—
संपूर्णस्वरत्वादस्य क्रमात्त्रिचतुःश्रुतिकयोः पञ्चमधैवतयोरुपलम्भान्मध्यम-
ग्रामसंबद्ध एवायम् । पङ्जमध्यमोत्पन्नत्वं तु ‘पङ्जादिमूर्च्छनः’ इत्यत्र ‘मन्द्रो
ऽस्य ग्रहो न मध्यमः’ इति मतज्ञवचनेनोत्तरमन्द्राया एव विवक्षितत्वात्
तदापत्तमन्द्रव्याप्तिदर्शनेन पङ्जग्रामसंन्यानुमानादिति । तथा चोद्-

रोगस्य—‘बोद्धः स्यात्पञ्चमीपङ्जमध्यमाभ्यां ग्रहांशकः’ इति लक्षणं श्रूयते । अतो ऽस्यापि द्विग्रामत्वे ‘मध्यमे तु बोद्धमालवकैशिकौ’ इत्युद्देशो ऽत्र कृत इति विरोधः । परिहारस्तु—बोद्धरागो यद्यप्युभयग्रामसंबन्धिजाति-द्वयसमुत्पन्नस्तथा ऽपि पञ्चमस्य त्रिश्रुतिकत्वान्मध्यमग्रामसंबद्ध इति मत-ज्ञोक्तः । अस्यार्थः—त्रिश्रुतिके पञ्चमे श्रवणादस्थ मध्यमग्रामसंबन्धः साक्षादवगतः । पञ्चमादिकमूर्च्छन इत्यत्र पञ्चमादिकयोर्ग्रामद्वयमूर्च्छनयोः शुद्धपङ्जाह्वयकयोरेकस्थानत्वे ऽपि ‘स्यात्पङ्जमध्यमाजातेः पञ्चम्याश्च’ इति मतज्ञवचनादत्र शुद्धपङ्जाया एव विवक्षितत्वेन तत्प्रयुक्तमन्द्रव्याप्त-पङ्जग्रामसंबन्धो ऽनुमेय इति । अथ टक्कैशिकरागस्य—‘धैवत्या मध्य-मायाश्च संभूतष्टककैशिकः’ इति लक्षणश्रवणाद्ग्रामद्वयजात्युत्पन्नत्वे ऽपि पङ्जकैशिकमध्यमादित्युक्तन्यायेन नैकग्रामन्यपदेशं हित्वा ‘द्विग्रामष्टक-कैशिकः’ इत्युद्देशः कथमिति चेत् ; सत्यम् । यद्यपि संपूर्णस्वरस्यास्थ प्रयोगे च चतुःश्रुतिकस्य पञ्चमस्योपलम्भात्पूर्वोक्तन्यायेन पङ्जग्रामसंबद्ध एवायमिति मतज्ञमतम् । तथा ऽपि काश्यपमतेन निषादगांधारयोर्लोपादय-मौडुधित इति मतज्ञेनैवोक्तत्वात्तदा ‘रिधाभ्यां द्विश्रुतिभ्यां च मध्यमग्राम-गाम्तु ते । हीनाश्चतुर्दशैव म्युः’ इत्यौडुवशुद्धतानलक्षणमध्यमग्रामे ऽपि साक्षादवगम्यत इत्याचार्यद्वयमतानुसारिणा निःशङ्कसूरिणा ‘द्विग्रामष्टक-कैशिकः’ इति सुसूहिष्टम् । तथा हिन्दोलस्यार्थः—

‘धैवत्यार्पणिकावर्ज्यस्वरनामकजातिजः ।

हिन्दोलको रिधत्यक्त पङ्जन्यासग्रहांशकः’ ॥

इति लक्षणवशादत्र स्वरनामकजातीनां पाङ्जीगांधारीमध्यमापञ्चमीनिषा-दीनां ग्रहणेन ग्रामद्वयजात्युत्पन्नत्वे सति रिधत्यक्ततानकत्वान्मध्यमग्रामसंबन्धे साक्षादवगते तथा च प्रयोगे चतुःश्रुतिकेपञ्चमोपलम्भात्पङ्जग्रामसंबन्धे च

साक्षादवगते द्विग्राम इति विशेषणमुपपन्नम् । येषां मते ऽस्य धैवतलोपो
 नेष्टः पञ्चमलोप इष्यते, तन्मते पूर्वोक्तन्यायेन षड्जग्रामाश्रित एवायम् ।
 केवल्यभलोपपक्षे ऽपि चतुःश्रुतिकपञ्चमोपलम्भात्षड्जग्रामसंबद्ध एव । यथा
 ऽऽह मतङ्गः—‘भरतकोहलादिभिराचार्यैर्धैवतलोपस्यानिष्टत्वात्केचित्षड्ज-
 ग्रामाश्रित एवायमिति मन्यन्ते; चतुःश्रुतिकस्य पञ्चमस्यात्रोपलम्भाद् धैव-
 तस्यास्तित्वं वा नास्तित्वं वा न विशेषप्रदर्शकं सर्वत्र; एवं च सति ग्राम-
 मूर्च्छनामेदो वा धैवतेन न स्यादिति भावः’ इति । नर्तरागस्य तु—
 ‘मध्यमापञ्चमीजातो नर्तो ऽंशग्रहपञ्चमः’ इति काश्यपाभिमताल्लक्षणान्म-
 ध्यमग्रामसंबन्ध एव; ‘धैवतीमपि तद्वेतुं दुर्गाशक्तिरभापत’ इति लक्ष-
 णात्; तदा पञ्चमस्य चतुःश्रुतिकत्वात्षड्जग्रामसंबन्ध एव । तथा चोक्तं
 मतङ्गेन—‘दुर्गाशक्तिमते ऽयमेव रागो यदा पञ्चमीमध्यमाधैवतीभ्यो
 जायते तदा षड्जग्रामसंबन्ध एव बोद्धव्यः; कुतः? पञ्चमस्य चतुःश्रुतिक-
 त्वात्’ इति । तदा मध्यमग्रामजात्युत्पन्नस्य तु पूर्वोक्त एव न्यायो द्रष्टव्यः ।
 ‘द्विग्रामः ककुभः’ इत्युपदेशो ऽपि ककुभस्य ‘मध्यमापञ्चमीर्धैवत्युद्भवः
 ककुभो भवेत्’ इति लक्षणाद्ग्रामद्वयजात्युत्पन्नत्वे सति पञ्चमस्य चतुः-
 श्रुतिकत्वात्षड्जग्रामसंबन्धे साक्षादवगते, लक्षणेपु निगलोपस्यानुक्तत्वे ऽपि
 मतङ्गेन प्रस्तारावमरे केषाचिन्मते च ‘ककुभकैशिरुम्य वर्तनिका’ इत्युप-
 क्रम्य निगो परित्यज्योद्भूवितत्वेनापि प्रस्तारे दर्शनात् । तत्र मध्यमग्राम-
 संबन्धश्च साक्षात्प्रतीयत इत्युपपन्न एव । उपरामेषु ‘षड्जग्रामे रेवगुप्तो मध्य-
 माऽऽर्षभिकोद्भवः’, इत्यत्रापि रेवगुप्तस्य चतुःश्रुतिकपञ्चमोपलम्भात्षड्जग्राम-
 संबन्ध एव साक्षादवगतः । मध्यमग्रामसंबन्धस्तु तारव्यापकत्वेनानुमेय इति ।

‘मध्यमग्रामसंबन्धो धैवत्यार्षभिकोद्भवः ।

रिन्यासांशग्रहे षापि मान्त- पयमपाडवः ॥’

इत्यत्र पञ्चमपाडवस्य षड्जग्रामजात्युत्पन्नत्वे ऽपि 'कलोपनतया ऽन्वित' इत्यनेन त्रिश्रुतिकस्य पञ्चमस्योपलम्भान्मध्यमग्रामसंबन्ध एव साक्षादवगतः ; षड्जग्रामसंबन्धस्तु मन्द्रव्याप्त्या ऽनुमेय इति सर्वमवदातम् । ग्रामरागादीनां मूर्च्छनाविशेषपरिज्ञाने विनियोगविशेषपरिज्ञाने च गतहोक्तमनुसंधेयम् । तथा—ननु पूर्वोक्तानां रागाणां मूर्च्छनाविशेषनिर्देशं कस्माज्ज्ञायते इति चेदुच्यते । आप्तवचनान्मूर्च्छनाविशेषो ज्ञायते । तथा चाह कश्यप —

'ज्ञात्वा जात्यशवाहुल्यं निर्देश्या मूर्च्छनां बुधैः'

इति । नन्वयं विनियोगविशेषं कस्माद्भ्रम्यते ? भरतवचनादेव लभ्यते । तथा चाह भरत —

'पूर्वरङ्गे तु शुद्धास्याङ्गित्वा प्रस्तावनाऽऽश्रया ।
 वेसरा मुखयोः कार्यां गर्भे गौडीं विधीयते ॥
 साधारिताऽवमर्शे स्यात्सधौ निर्वहणे तथा ।
 मुखे तु मध्यमग्रामं षड्जः प्रतिमुखे तथा ॥
 गर्भे साधारितश्चैव ह्यवमर्शे तु पञ्चमः ।
 सहारे कैशिकं प्रोक्तं पूर्वरङ्गे तु पाडवः ॥
 चित्रस्याष्टादशाङ्गस्य त्वन्ते कैशिकमध्यमः ।
 शुद्धानां विनियोगो ऽयं ब्रह्मणा समुदाहृतः ॥'

इति । ननु गीतरागयोः को भेद इति चेत्, उच्यते—दशलक्षणलक्षितं गीतं रागशब्देनाभिधीयते । गीतं चतुरङ्गोपेतं ध्रुवायोगात्पञ्चविधम् । कुत एतद्विज्ञायते ? आप्तवचनात् । तथा चाह कश्यपः—

कचिदश कचिद्व्यास पाडवौडुविते कचित् ।
 अल्पत्वं च बहुत्वं च ग्रहापन्याससंयुतम् ॥

३. शुद्धकेशिक

सासा गामा गारी गामा सानी सारी साधा माधा माधा नीधा पामा
गामा पापा—इत्यालापः ।

सासासासा रीरीसासारीरी गामा सासासासा मामा गारी गारी
सासारीरी पति सांसांसांसां रीरी मामा पापाधामा मामाधानी सासासासा
रीरीगामा सासापापा धामागामा पामा पापापापा—इति वर्तनी ।

१. सा सा सा सा सा सा नी धा
अ मि ज्वा ला मि

२. सा सा री मा सा री गा मा
रा के मि

३. सा गा री सा सा सा सा सा
मा स शो मि

मन्द्रतारो तथा ज्ञात्वा योजनीया मनीषिभिः ।

ब्रामरागा प्रयोक्तव्या विधिवद्दशरूपरा ॥

प्रवेशाभेपनिष्पामप्रामादिकमयान्तरम् ।

गीत पञ्चविध यत्तद्रागीर्गेभिः प्रयोजयेत् ॥'

इति रागगीतयोर्भेदो मतज्ञोक्तः । अस्यायमर्थः —प्रहाशादिदशरूपक्षपलक्षित-
स्वरमात्रसंनिवेशविशेषो रागः, तैः स्वरैः पदैःस्तान्पांशैरेव चतुर्भिर्गुरुरपेक्षं
ध्रुवादिमंडलं गीतमिति ॥ ३०—३२ ॥

(गु०) शुद्धकेशिक एक्षपति—बामाया इति । पञ्चमान्तः पञ्चम-
न्यासः । फाफजिना सह वर्तमानः सराळ्ठी । अरगोदिना प्रसन्नान्ताङ्कुरेण
सह वर्तमानः । निर्वहणे सधौ गेयः ॥ ३०—३२ ॥

४. सा सा सा सा नी सा नी नी
त- भो जि नि
५. मा मा गा री मा मा पा पा
स वां हा रि णि
६. धा नी पा मा धा मा धा सा
नि मों से
७. सा सा सा सा नी धा पा पा
च र्म मुं डे न
८. धा नी गा मा पा पा पा पा
मो स्तु ते

इत्याक्षितिका । इति छन्दोःशिकः ॥

पङ्कजमध्यमिकोत्पन्नो भिन्नकैशिकमध्यमः ।

पङ्कजग्रहांशो मन्यासो मन्द्रसान्तो ऽथ वा भवेत् ॥ ३३ ॥

पङ्कजादिमूर्च्छनः पूर्णः संचारिणि सकाकली ।

मसन्नादियुतो दानवीरे रौद्रे ऽद्भुते रसे ॥ ३४ ॥

दिनस्य प्रथमे यामे प्रयोज्यः सोमदैवतः ।

४. भिन्नकैशिकमध्यमः ॥

सा निधा सामां । मम धम मम धम गामाधाधा नीधा सस सां गां
माधानीपा सां सां धमा मगा स गास साधा मामा । सां गां माधानीधा
सांसां मधा पमाप मामा—इत्यालापः ।

(सु०) भिन्नकैशिकमध्यमं लक्षयति—पङ्कजमध्यमिकेति । मन्यासो
मध्यमन्यासः ; अथ वा मन्द्रपङ्कजन्यासः । संचारिणि वर्णे प्रसन्नादिना ऽलंकारेण
युक्तः ॥ ३२—३४- ॥

मस निध सस मम मध मग मघ निमम । नीघांनीमघनित । निधनि
 संसंसंसंसंसं धध । मम गसं सं गमा सांग गघांधांधधमधंभगममधसंसं ।
 संसंधमधपमापा मामा—इति वर्तेनिक्र ।

१. सा सा नी धा सा सा मा मा
 वृ ह दु द र वि क ट
२. मा धा मा गा मा धा नी मा
 ग म न ज र ठ वि
३. मा नी धा नी मा धा नी नी
 म कं ॥ वि पु ल
४. नी धा नी सा सा सा सा सा
 पी ना गं
५. मा मस सा मा नी धा पा पा
 अ रि द म न वि प म
६. धा नी मा मा गा री मा मा
 लो च नं सु र न मि
७. मा मा मा मा धा नी मा मा
 तं वि ना य कं
८. सा सा धा नी मा मा मा मा
 वं दे

मध्यमापञ्चमीजातः पञ्चमांशग्रहो ज्यरिः ॥ ३५ ॥
 रिहीनो वा मध्यमान्तो मध्यमाल्यः सकाकली ।
 संचारिणि प्रसन्नादिमण्डितो ऽन्तिममूर्च्छनः ॥ ३६ ॥
 प्राग्यामे करुणे गेयो भिन्नतानः शिवप्रियः ।

५. भिन्नतानः

पां नीं सागा मापा धापामगामांमां । ममघ ममग सां सां संसं सं मागम
 पापापानी सांगांमां धापाम गंमंमां । मम घप धघ संसं पांपां संसंसं मागम
 पापा मंमं पप धघ निनि पध मध मग गंसां सां गंसगससम पापापानी
 सांगांपापा धापामगामामा—इत्यालापः ।

पापा नीनी संसं गंगं पापानीपांनी सांगंगं सांगामा पाधा पाम
 गामापापा (पञ्चम) पापा सांसां धामापापापा (षड्ज) सस गम(पञ्चम) नी
 सांगां मापाधाम गां मामा—इति वर्तनी ।

१. पा पा नी नी सां सां गा गा
ह र व र मु कु ट ज
२. सा गां मप मग सां सां सां सा
टा लु लि तं
३. सा गा मा पा धा पा मप मग
अ म र व धू कु च
४. सा गा मा पा पा पा पा पा
प रि म लि तं

(सु०) भिन्नतानं लक्षयति—मध्यमेति । मध्यमायाश्च पञ्चम्याश्च जाते-
 र्जातः । अल्पधम ऋषमहीनो वा । मध्यमन्यासो ऽल्पमध्यमः । अन्तिममूर्च्छन
 ऋषभादिमूर्च्छनः ॥ -३५, ३६- ॥

५. धा पा सा मा पा पा धा 'धा'
व हु वि ध कु सु म र
६. सा सा पा पा धा पा मा गा
जो रु णि तं
७. धा पा पम मपम सां गां मां पां
वि ज य ते गं गा
८. धा पा मग मा मा मा मा मा
वि म ल ज लं

इत्यादिसिका । इति भिन्नतानः ॥

कैशिकीकार्मारवीभ्यामुद्भूतो भिन्नकैशिकः ॥ ३७ ॥

पद्मजप्रदांशापन्यासः संपूर्णः काकलीयुतः ।

मन्द्रभूरिः ससंचारी प्रसन्नाटिविभूषणः ॥ ३८ ॥

पद्मादिमूर्च्छनो दानवीरे रौद्रे ऽद्भुते रसे ।

गेयो ऽहः प्रथमे यामे शिशिरे शिवबल्लभः ॥ ३९ ॥

१. भिन्नकैशिकः

साधा माधासा निपस नीमा मा नांरी मांषांघामांघांमां तिप्र सनि
मामा सारी सामा धानी माधा सा मपामापापा—इत्यालापः ।

मासाधा माधापा मारी मापा धामाधासामा मा । मासां रीरी गग
मारी मामामाधा पापा सारी मापा धामा धापा मापापापा—इति वर्तनी ।

१. मा सा सा मा री गी मा मा
इं द्र नी ल

(मु०) भिन्नकैशिकं लक्षयति—कैशिकीति । मन्द्रा मूय्यो मद्रा यस्मिन्म
मन्द्रभूरिः । संचारिणा वर्णेन मह वर्तमानः समचारी ॥ ३७—३९ ॥

२. मा मा पम पा पा पा पा पा
स प्र भं म
३. मा धा सा पा धा मा री सा
दां ध मं ध
४. मा मा सनि सा सा सा सां सा
वा सि तं
५. सा सा सा सा सा सा मा सा
ए क दं त
६. नी गा सा सा धा पा मा पा
शो मि तं न
७. मा धा सा पा धा मा री मा
मा मि तं वि
८. मा मा पम पा पा पा प प
ना य कं

श्ल्याक्षितिका । इति भिनवैशिक ॥

षड्जमध्यमया सृष्टो गौडकैशिकमध्यमः ।

षड्जग्रहांशो मन्यासः पूर्णः काकलिना युतः ॥ ४० ॥

प्रसन्नमध्येनारोहिवर्णः षड्जादिमूर्च्छनः ।

भयानके च वीरादौ रसे शीतांशुधैवतः ॥ ४१ ॥

यामद्वये मध्यमे ङ्को गेयो नि शङ्ककीर्तितः ।

(सु०) गौडकैशिकमध्यमलक्षणं कथयति—षड्जमध्यमयेति । प्रसन्न-
मध्येनालकारेण सहितः । आरोही वर्णो यस्य स आरोहिवर्णः । शीतांशुध्वन्द्वे
देवता यस्मिन् ॥ ४०-४१- ॥

४ गौडकैशिकमध्यम

सा सा सधस सधसा सधस रिमागामामा मम धमधरिधधध धनिधनि
धमाधमा गधरि धनिध (पड्ज) ससध धसससधसरिसा सधधससससरिगरिमरि
गसगसधसस (मध्यम) मममधमध (ऋपम) रिरिधिरिधधनिधधधसपधमामा ।
रीरीरिरिगरिगगधा सासाधधसधधरिधरि । ममधारि रिधानि धनिमधामा ।
गधारिधानिधा (पड्ज) ससधधसससस । रिगरिमरिगसगसा धसासं (मध्यम)
मममधमध (ऋपम) रिरिधिरिधधनिधधधसपधमामा । रीरीरिरिगरिगगधा-
सासाधधसधसधधरिधिमधारिरिधानिधनिमधमा । गधारिधानि धाध (पड्ज)
ससधधसससस । रिगरिगरिगस गसानिनिनिसनिसससससससससधसध-
सारिममममधाधाध गसगसा । धाधाधमपधमामा—इत्यालपः ।

धाधाध (पड्ज) सधसासा धध घस धाममाध मध मा (मध्यम) ममध
मग निध धध रिधधा । रिधधा निधध सासाध धधस संस धध सामधरिम
रिग सासंसंघससा । (पड्ज) समामाममधामधाधनिधाधा धनिध गधा सगधा
धधधस पप मधमारीगाग (धैवत) धासाधाध रिरिध (ऋपम) रिगा मामधम-
धानिधनिधधा (धैवत) रिधधाधधा । धनिसासा । सधधधधसंसंससाधधधसं
मममम रिरिधिरिग । सगंधा सधध सा सग (पड्ज) स धा सस धसरि । रिमं
मधध मधा । मध धध रिधधा धनि (धैवत) धधधगं सससगं धधधसपधधध-
मामाम रिग गमा म (पड्ज) पममा मधमा मामधा (धैवत) रीरीधाधरिधा
(पड्जमध्यमधैवत) धासपधमा ममगामामा—इति करणम् ।

१. सा सा धा सा सा सा सा सा

त रु ण र वि स द श

२. मा मा सा सा धा सा री मा

भा सु र वि क ट ज

३. मम री सा सा सा सा गरि सम

टा जू ट शि ख र

४. मां मां मां मां सां सां सां सा
प रि र चि ता
५. मा धा मा गा मा धा मा गा
हि म शि ख रि शि ख र
६. मा धा म्ना सा नी धा सा सा
मा ल श र ण ग
७. सां सा मा मग री गा सा क्षनि
ता पा तु वः स
८. धा सा पा धा मग मा मा मा
दा गं गा

इत्याक्षितिका । इति गौडकैशिकमध्यम* ॥

धग्रहो धैवतीपङ्कजमध्यमाजातिसंभवः ॥ ४२ ॥

धांशो मान्तस्तथा गौडपञ्चमः पञ्चमोज्जितः ।

काकलयन्तरसंयुक्तो धैवतादिकमूर्च्छनः ॥ ४३ ॥

प्रसन्नमध्येनारोहिवर्णः 'शौरिस्मरप्रियः ।

भयानके च वीभत्से विमलम्भे रसे भवेत् ॥ ४४ ॥

उद्भटे नटने गेयो ग्रीष्मे ऽहो मध्ययामयोः ।

(सु०) गौडपञ्चमं लक्षयति—धग्रह इति । धैवतो ग्रहस्वरो यस्य । धैवतो ऽशो यस्य । मान्तो मध्यमन्यासः । पञ्चमेनोज्जितो हीनः, षाडव इत्यर्थः । शौरिस्मरप्रियः, शौरेर्विष्णोः स्मरस्य च प्रियः ; सौरेः शनैश्वरस्य वा । उद्भटे नटने षण्डलादौ ॥ -४२-४४- ॥

* सौरि-

८. गौडपञ्चमः

धामा घधमघवघनिधनिघ घधनिघनिघसरिगगरिगारिगगधनिधनिघध-
 मगममगामाम (धैवत) घधघधनिघनिघघधघसघनिघसरिगधनिघधधनि ममनि
 घगससमग (मध्यम) मममघधधनिघनिघमाघधमाघधनिघ निघ घधध ममधा
 मघध धनि धनिमधमगागससगासा । घधनि ममनि धनिसाधाधा (धैवत) धधध-
 धधनिधनिघधधसधनी धसरिगधनिघ धधनि ममनि घग सगमगम (मध्यम)
 मममघ ममध ममध धनि धनि धमामध निघ निघनिघधसधधधसधधनिघनिघ-
 निघमधमगागसगमगमधधधधनिघनिघगं ससमगममधसरिमधमगधाधमधधाधा ।
 धधनि धधस धधनि धधध धधनिधधधमधसरिमगामामामाधधधमधधधधधधध-
 धधधनिधनिमधमगामामा—इत्यालापः ।

मध मध धाधनिधास धनिधा घस रिगा धनि धामगामामा । धमधमा
 धमधमा । (मध्यम) मनि धध रिध धाममम धामधानिध धनि धामममसं
 गम धाधनि धनि धनि धाध धधस । धनिधा धसरिग धनिधा मधसरि
 ममधधा धधधनि धनि धनि धनि मधमा मागामामा—इति करणम् ।

१. धा धा मा धा सां सां सां सां
 घ न च ल न खि ङ
२. धा धा धा धा धा धा सा धा
 प ञ ग वि ष म वि
३. सां सां मां मां मां धा धा धा
 निः श्वा स धू म
४. धा धा मा गा मा मा मा मा
 धू ङ श शि
५. मा मा मा गा मा धा धा धा
 वि र चि त क पा ल

६. धा नी धा मा मा मा मा गा
मा लं ज य ति ज

७. मा धा धा धा मा मा मा मा
टा मं ड लं

८. धा धा धा धनि गा मा मा मा
शं भोः

इत्याक्षितिका । इति गौडपद्यमः ।

उद्भूतः कैशिकीपद्जमध्यमाभ्यां ग्रहांशसः ॥ ४५ ॥

सकाकली पञ्चमान्तः पूर्णः पद्जादिमूर्च्छनः ।

आरोहिणि प्रसन्नादिभूपितः करुणे रसे ॥ ४६ ॥

वीरे रौद्रे ऽद्भुते गेयः शिशिरे शंकरमियः ।

दिनस्य मध्यमे यामे द्वितीये गौडकैशिकः ॥ ४७ ॥

९. गौडकैशिकः

सासा सग सनिसरी मगससमम पम निप पगम गरि रिगम मस । गसा
संनि सरिम गपम पपरिमपाधारी मापाधानि रिमापा धास नि सासा । सासा
(षड्ज) ससससस ससस मगसं गसनि सासा । सासा सस ग ससस मगमरि
गसग सधस । पधप मापमापापा । पमपापापधपधपापप पधरिरि रि मरि मसरि
मधासनिसासा । सासा (षड्ज) सससससससस सग सग सनिसासा ।
सासा ससगस सप्रग मरिगस गसधसपध पमा पापा धम पापा गम गगम
(पञ्चम) पप गग मम गग गमग । निनिपनिप।गमगस सनिपनिप । गमग
पम मगमग गरीरी रिगमम (षड्ज) स सससससस ससगसधसा गध सरी-
मापापमपापा—इत्यालापः ।

(सु०) गौडकैशिकं लक्षयति—उद्भूत इति । ग्रहो ऽंशश्च सः षड्जो
यस्य । पञ्चमान्तः पञ्चमन्यासः ॥ -४५-४७- ॥

निस निध सस रिम रिगम ममगपपनिगा पमगारि परीरीरिमरिम
 समरी मरिगसा मपधस रिमापमापापारिमरिम रिमपापारिम पनि रीरीरिमसा
 पध सससनिसा सम रिगा सग सनिनीनिनि निनि सधध सध मम पपपा
 गागगनि पपधनी गगगप गमागा रीरी रिगामाम (पद्मज) स सनी निसा
 गारी रिम गम सागा मापा पनि धनि गमग घधम रिस गा सग सनि धसा
 धसरि मा पम पापा पम धमा रिमा रीसध सारी रिम मम मग साधध सस
 मम पप मम पापा पप गग मम पापापा—इति करणम् ।

१. सा सा सा सा नी नी नी नी
 भ स्मा भ्यं ग वि
२. नी नी सा री री गा सा सा
 भू पि त दे हं
३. सा सा री सा री सा री सा
 सु र व र मु नि स हि
४. री री री री मा मा मा मा
 तं भी म मु
५. सा सा सा सा री री री री
 जे ग म वे टि त
६. सा मा मा सा मा मा री मा
 वा हुं सु र व र
७. री मा मा मा पा पा पा पा
 न मि त प दं
८. री री री री पा पा पा पा
 चं द्र क रा क र

९. सा री री री सा सा नी नी
सं त ति ध व ल
१०. नी नी सा नी री मा री गा
सु र स रि दं बु ध
११. सा सा सम गरि सा सा सध धनि
५ प्र ण म त
१२. पध पध पध पप मप मप पा पा
स त त नि ष्क लं
१३. पध पध रिम पम धा सा सा सा
स क ल प र म
१४. धा नी पध मा पा पा पा पा
शि व म जे यं

इति ध्रुवाक्षितिका । इति गौळ्केशिकः ॥

वैसरः पाडवः पद्ममध्यमाजातिसंभवः ।

मध्यमांशमह्न्यासः काकल्यन्तरराजितः ॥ ४८ ॥

सारोही सप्तसन्नादिर्मध्यमादिकमूर्च्छनः ।

संपूर्णः शान्तशृङ्गारहास्येपूशनसः प्रियः ॥ ४९ ॥

दिनस्य पश्चिमे यामे गेयः श्रीशार्ङ्गिणोदितः ।

(सु०) वैसरपाडवं लक्षयति—वैसरः पाडव इति । उशनसः शुक्रस्य
प्रियः ॥ ४७-४९- ॥

१०. चैत्रयाद्व

मामारीगासारीं गामा मागा मासा । मामारीमापाधानी पनी धामा
नीधासासा । साधा सारीगाधा सनी धानीध(पञ्चम) पापा सधा सगा
मरीगारीमामारीगारीधामा भरी मगागमासासासगि गमा मग सनि धनि धस
धस निधनिधा (पञ्चम) पस धग सम गरी मगा मा मामामासा मधा नीसा
रीगा मम गसा नीधनि धसनिधा नीध(पञ्चम)पापा । पपनि धधनि पापा
पपनि धधनि मामा । मम निधा धध गसा । ससमरी री गामामा । मरिरिग
सासा । सरिरिग मा मा मरि रिग रिधिधामा मरिरि गरि रिधस रिदि सारिग
सगा सधनि धसस धनि धगगधनि धधस धनि धमंमं मस समध मरिरि
मरिग सगसा धनिधसनि धानिधा(पञ्चम) पापा पप पपनि धनि धधनि धनि
ममनि धधस ससग धधस धधमा रिग सगस धसरिगम रिगमामा । मरि गसा
रिगमा मा मरी गरिगमा । मरिगरि धरि रिदि धरि रिदि मामा । गममगधधम
धम रिदिम रिग सगस धनिध सनि धनिधा । (पञ्चम) पापा । पंपं पंपं पंपं
पंपं । निध निध धनि धनि ममनि निध निध धमा गंस गस धनिध सनि धनी
धसरि गगरि सनिधासा पधासरी मं गा मं मा—इत्याद्याप ।

मंधामम गंमामा मम गम मा । संसंमरिमामं ममरि मं मा धधानि
धनिधा धस धनिधा धाधा म रिग मग मामा (ऋपभ) रि धरीरीरीरीधरीरी-
रीरीग रिग मामानी पधा मा रिग रिग रिग सा । संमं (धैवत) निध धस
धनि धापापा । पप (धैवत) धनीनीयामा । मारि मरिग मनि धा धा धा
(धैवत) धनिधग (पद्म) मा नीधा सारीं गा मा मं मधारि रिदि गग मंमं
रिग रिदि पध मंमं रिग रिम रिगा ससा धनि धस धनि धध(पञ्चम) पा ।
(धैवत) धग सस मग रिग मामामामामा—इति करणम् ।

१. मा गा री सा री गा री सा
 इं द गो व म णि

२. री सा री गा मा मा मां मां
दा रु सं चि अं
३. मा री गा सा नी धा सा सा
फु ळ्ळ कं द ळ सि
४. पा धा सा री गा मा मा मा
ळि ध सो हि अं
५. री री पा पा मा पा धा नी
म त्त द हु र णि
६. पा धा मा गा री गा री सा
णा अ सो हि अं
७. मा री गा सा नी धा सा सा
का ण णं सु र हि
८. पा धा सा री गा मा मा मा
गं ध सी अ ळं

श्रुत्याक्षितिका । इति वैसरषाब्दवः ॥

बोट्टः स्यात्पञ्चमीषड्जमध्यमाभ्यां ग्रहांशपः ॥ ५० ॥

मान्तो ऽल्पगः काकलिमान्यञ्चमादिकमूर्च्छनः ।

आरोहिणि प्रसन्नान्तालंकृतः सकलस्वरः ॥ ५१ ॥

अन्त्ये ऽहः प्रहरे गेयो हास्यशृङ्गारयोः स्मृतः ।

उत्सवे विनियोक्तव्यो भवानीपतिवल्लभः ॥ ५२ ॥

(सु०) बोट्टं लक्षयति—बोट्टः स्यादिति । प्रहो ऽंशश्च पः पञ्चमो यस्य ।
मो मध्यमो ऽन्तो न्यासो यस्य । अल्पो गो गाधारो यस्मिन् । काकलिर्विशते
यस्मिन्स काकलिमान् । सकलस्वरः पूर्णः ॥ -५०-५२ ॥

११. बोट

पत्रिसासा घगारि पानी धा पामा गरी ममा मामा । मं पापा
 पेनिनिमामंधासासनि धा घमगा मगारिरिसा री पंमापापापंसा सपपमपपं
 मंपंमंपंमंमा । पधनि पध मधस गरि रिरिपं रिरिप रिपपप (पङ्क) सा । सस
 गरि पा (पञ्चम) पपपपमगारि मगा मा मा मधा धा धध निध निसा मम
 धध सस रिरि गग रिगा ग (पञ्चम) पप सप धस निध धधधमसमा मगा
 री रिध रिरिध रिरि (ऋषभ) तिरिय रिरिप या पनिधा पामा गरि मगामा मा ।
 गाम । मगममगा ममगप ममगागरी रिरिरि ध धस गागारी । रिस मम गग
 पमपपमपपापा पमप ध नि धनि मामामधाधमामधासारीगागापा परि पाप-
 मपधनिपधमधमा गारी । स्निमपाधापामागारिपगामाम (मध्यम) मगाममगम-
 मगामपमगागपमागामापापा पनिधधनिधनिनिपानिधधसससधधगरीगरि रिपा-
 पपधपधापधससधधगसग । माससमरिंरिंपंमपमपापापमपपधधस सपा ।
 सससमसमरिदिगागससपपपधधनिपधमधमगरिमगाग । सगसधस पपधधसस-
 रिरिपपपपमगरीमगागगा । मामागमम (मध्यम) मा पनिधनिरिधा धनिपपप-
 धममरिगरिमरिग । ससासससगससगधधधगसससमरिरिरिपरिपाप । पापसध-
 सासपाप(पङ्क)रिसरिरिपाप । यममपधधधधनिपधमामरि ममरिदिगारि-
 परिपपपप(पङ्क)मसासधधगधमगरिपा । पापाधाधापापासासापापाधध पप-
 ममगगागारिधारिदिधरि (ऋषभ) रिरिपा (पञ्चम) पधापामागारीगारी-
 सगामामा—इत्यालापः ।

धाममगममाममगममा (पञ्चम) पगममाममगमसाधधधनिप धमाधनिपध-
 सारिगरिमरिमसामगरिसा । रिगरिग (पञ्चम) पपपपनिनिधामामा । माम-
 मधधाधममधधासरिधगायगधरिग (पञ्चम) पापपपनिनिध ससधधगसमागारी-
 मारिमा (मध्यम) निधाधाधधनि । पामागारीरिपारीनिधा (पङ्क) सससममा-
 रिरिरिदिपममनिधापामागारीरिमामामाधधरि धरीरिधरिरिपपरिपपरिपप-

रिपपमनिनिधनिधानिनिधाधधध निधधमधमामाममधध(पङ्कज)स(ऋषभ) रि
 (पञ्चम) पपनिनिनिनिधधनिनि निपधधधरिपपमधमरिगिरि(पञ्चम)पनि-
 निधधपंपंमंगगरिरिमग मामानिधनिधाधधधनिपपधगमरीगरिरिपरिपामगा-
 गामामा—इति करणम् ।

१. सा धा सा सा सा सा सा सा
प व न वि लु लि त
२. धा पा मा पा धा पा मा मा
अ मि त म धु क र
३. धा पा मा गा री गा सा निध
ज ल ज रे णु प रि
४. सा री मा पा पा पा पा पां
पिं ज रि ते
५. सा री मा पा पा पा पा धा
म द मं द ग ति
६. सा सा पा पा धा पा मा गा
हं स व धू
७. धा पा मा गा री गा सा निध
विं च र ति वि क सि त
८. पा पा पम गम मा मा मा मा
कु मु द व ने

मध्यमापञ्चमीजातिजातो मालवपञ्चमः ।

पञ्चमांशग्रहन्यासो हृष्यकामूर्च्छनान्वितः । ॥ ५३ ॥

सारोदिसप्रसन्नान्तो गान्धारोऽल्पः सकाकली ।

विप्रलम्भे कञ्चुकिनः प्रवेशे केतुदैवतः ॥ ५४ ॥

गेयो ऽहः पश्चिमे यामे हास्यशृङ्गारवर्धनः ।

१२ मालवपञ्चम ।

पामारिगासाधानिधपायधानिसरीमागागपा धामारगासानधानमामाध-
निसारिगामगससाधानीधपापधानीसारी । मामागगपाधामारीगासानिधनिमा-
माधनिसारिगामगसनिधनिपा । पा पा सथाधासगसासंमगारिरिदिमामापमा-
सारीमापाधनीधापाधमासाधानीधापा रिरिदिगामापारीरीगामापारीरीदिगामापा-
निधा मापानिधा मारीदिगामामासदिगामामगसनिधानिपा । पापा पपस धधग
ससग गरिप ममप मपपापा । धाम मप धमामा पाधानीनिमामापाधासासमामा
पाथागासाधानि धापा धमासधनि धापा मामा (मध्यम) गार्ग मगम री रिरिदि
दिमसाससससमरीरिदिदिप मापमामपापापपपधामामनिनिधधपपधमाममसस
धधनिनिधधपपममगारिरीनिनीधधपारीरीधरिदिगामापारीरीधरिदिगामापा । रीरी-
धरीधरिदिगामापारिदिगामरिदिगामपधनिधमा मरिदिदिगामससससधसदिगारिसनिधम-
पपनिमसंधनिधापाधामागासाधानीधापा धमसधनिधपा—इत्याद्याप ।

मापाधामा मरिदिगा धनिमा धनिसा रिदिगा धनिधधसधनिधापापा ।
धध धनिधनिदि मापधनिधगसधानीधासाधानी (पञ्चम) पापधसथाधधगसासस-
सामगारीरीपमामापनिधनिधसनिधपापा रिदिगामापा धनिधस धनिधपपधममपम-
धसधनिममनिनिधधपापधमनिधपापा—इति करणम् ।

(सु०) मालवपञ्चम लक्षयति—मध्यमेति । हृष्यका मध्यमप्रामे सप्तमी
मूर्च्छना । गान्धारोऽल्पो यस्मिन् ॥ ५३-५४- ॥

रिपपमनिनिधनिधानिनिघाधधध निघधमधमामाममधध(पङ्कज)स(ऋपभ) रि
 (पञ्चम) पपनिनिनिनिघधनिनि निघधधधरिपपप्रधममरिगिरि(पञ्चम)पनि-
 निधधपंपंमंगगरिरिमग मामानिधनिघाधधधनियपपधगमरीगरिरिपरिपामगा-
 गामामा—इति करणम् ।

१. सा धा सा सा सा सा सा सा
प व न वि ङु लि त
२. धा पा मा पा धा पा मा मा
अ मि त म धु क र
३. धा पा मा गा री गा सा निघ
ज ल ज रे णु प रि
४. सा री मा धा पा पा पा पां
पि ज रि ते
५. सा री मा पा पा पा पा धा
म द मं द ग ति
६. सा सा पा पा धा पा मा गा
हं स व धु
७. धा पा मा गा री गा सा निघ
वि च र ति वि क सि त
८. पा पा पम गम मा मा मा मा
कु मु द व ने

अवरोहिणि वर्णे स्याद्वीरे रौद्रेऽद्भुते रसे ।

प्रयोज्यो वीरकरुणे सवितुः प्रीतये सदा ॥ ५७ ॥

१३. ह्यस्ताधारः ।

मानिधा सनि सा न्यामा यामापायामपा मगम्मनी निधाधधा सधनि
धासनी संसंपा धा सा री गाधा सापा धमा माधा निधानीनी मागा मागा
मसा—इत्याल्लापः ।

साधा सनिधनी सा सा पामा पममा गसं नीधायाध सधनिधध (पङ्कज)
ना साधाधासारी गमगरिसधाधपसाधधनिसा (मध्यम) मगमसा । सगमध-
मनिधा सगल सधनिध धमा मगामा मामा (मध्यम) (पञ्चम) पगगम माग
ममनि निधपपमया । गममम (पङ्कज) सध सससा निधम पय धध स रिरि
मरि ग सा धधधधगसा (धैवत) निधमा (मध्यम) म सा सगगध मम यस
सग सस धनि धध मा मग मामा—इति करणम् ।

अथ धा—सा धा न्ना धा पा पधा सा सा सगामगासगांधा पां धा सां
सां सां गा मं निधा सां ससनि सा सं मां सं गां ग सा धा पाप धप ध सांसां सा
गा मा नी सासा (पङ्कज) स सगा सगा ग सासा धापा धाप मामा—इत्याल्लापः ।

१. मा मा नी नी धा धा सा सा
स धो जा तं

२. नी नी धा सा मा सा सा सा
वा म म धो रं

यस्य । मो मध्यमो न्यासो यस्य । अल्पौ रिपावृणमपञ्चमौ यस्मिन्सो
उल्परिपः ॥ -९९-९७ ॥

३. सा सा नी धा पा मा मा मा
त ल्यु रु ष मी
४. सां रीं सां नीं नी धा सा सा
शा नं
५. मा मा मा मा नी नी धा धा
वि श्वं वि ष्युं
६. सा सा पा पा मा मा मा मा
वे द प दं
७. मा मा नी नी नी धा सा सा
सू क्ष्म म चि त्य म
८. नी नी धा सा सा सा सा सा
ज न क म जा तं
९. मा मा मा मा सा सा सा सा
प्र ण मा मि ह रं
१०. सा सा नी धा सा सा सा सा
स द्धु रं
११. मा मा नी नी नी धा सा सा
श र ण म भ व म
१२. सा सा पा धा मा मा मा मा
हं प र मं

पाद्जीधैवतिकोत्पन्नो ग्रहांशन्यापद्भक्तः ।

काकल्यन्तरसंयुक्तः पूर्णः पद्जादिमूर्च्छनः ॥ ५८ ॥

प्रसन्नमध्येनारोहिवर्णे वीरादिके रसे ।

वीरहास्ये निर्वहणे गेयो रुद्रप्रियः शकः ॥ ५९ ॥

१३ शकः ।

सा निधनी धापाधनी सारीगासासारी गाधा धानी सासा निधसासा
निधसानी धापानिसा गमा धध निनिरि गा सासा—इत्यालापः ।

(पद्भज) ससनि मम मम पप धध गगा सरिरीरी गमगम माधधधस
गगसमगासनि साससनि रिरिरिरिनिरिरिधानिमपधामा (गाधार) ग (पद्भज)
सनिनि पनिसासा सससनि रिरि गरिदि धापानिनिधासासा सरिरिरिधधधम-
धममा । धसरिममरिमधधपप मम गग (पद्भज) सस निसासा—इति करणम् ।

अथ वा—सा सनिमा मप धम शंगंगा मम मग माध साम पगसमा-
मनि सससम निरिनिरि रिरि धनि माधपाधा मागासासनि सा सं नी सास ।
रिरिरिरि गा रिधाधा पानिनिनि निध सासा सरि रिरि धंधंधं मं धं मा धस
रिमं मरि । मा धापामा मागासास री सासा—इत्यालापः ।

(पद्भज) सनि धनि सासासा स समा । सरिरिरि रिम (पद्भज)
(धैवत) धध (पद्भज) सस मां गा गगगमा गगनिस (पद्भज) सनिनिनि स
रिरि गगमा—इति करणम् ।

* * * * *

इति शक्याय ॥

(मु०) शक लक्षपति—पाद्जीति । सुगमम् ॥ ५८-५९- ॥

शुद्धमध्यमया सृष्टो रागो भम्माणपञ्चमः ।
 ग्रहांशन्यासपद्मजथ मन्यासः काकलीयुतः ॥ ६० ॥
 गाल्य. पूर्णः सपद्जादिमूर्च्छनारोहिवर्णकः ।
 प्रसन्नमध्यालंकारो वीरे रौद्रे ऽदभ्युते रसे ॥ ६१ ॥
 पथि भ्रष्टो वनभ्रान्ते विनियुक्तः शिवप्रियः ।

१४ भम्माणपञ्चम ।

मा रिरिस् रिरि सारी रिपा धाधध धपाधपाप धपधप म मा मम मा ।
 गारी रिधा धप धासा धासा धासा सरी रीसा सस मग रिसा सनिनि (धैवत)
 (पञ्चम) पप धप धप पपप ममप मप मा मगमामा—इत्यालापः ।

सस रिरिरि सरीरीरी । पापा धप धधा धध पधधा । पापाप मपमपपा
 पापा धधध मामा माम ध रीरीरीरीरी धरिरि धा । धापा पापा पाप पपप
 धाधधा सध धसा सा सा । स रिरिरि सससमसमरिग म पधध धापमपनि
 पपाप पाप पध मधपध पाध पध पाधपपापपमगसा—इति करणम् ।

अथ वा—सासा सधा सरी मा पा पं (पञ्चम) पां पा सा सा सरी
 पापा मंघं धसं निध पामा पंमा पापा माधा सानी धापा मार्यं मापा मा मम पम
 प (मध्यम) मा—इत्यालापः ।

सस रिरि सासा धध रिरि सासा धंधंधं सरिम मग सासरि गरिस
 रिरि मपधससनि धास रिगामा (पञ्चम) पम धम मम पग पां पा मा मा—
 इति करणम् ।

१. री गा मा सा रिग सा धा मा
 गृ रु ज म न ल लि तं

(सु०) भम्माणपञ्चम लक्षयति—शुद्धेति । मन्यासो मध्यमन्यास ।
 गान्धारो ऽरुहो यस्मिन् । पथि भ्रष्टः सार्थात्प्रच्युतः ॥ ६०—६१- ॥

२. पा धा पध पम पा पा धा पम
मृ दु च र ण प त नं
३. सा री मा पा पा धा पम मप
ग ति सु म ग ग म नं
४. पा धनि पम धस सा सा सा सा
म द य ति
५. री री मा पम रिग सा धा मा
प्रि य मु दि ता म धु र
६. पा पा पध पध पा पा पा पा
म धु म द प र व श
७. मा मा पा धस रिग सा धनि पम
हृ द या मृ शं
८. पा धा पा धप मा मा मा मा
त न्वी

इत्याक्षिप्तिका । इति भस्मान्णपञ्चमः ॥

मध्यमापञ्चमीजातो नर्तोऽंशग्रहपञ्चमः ॥ ६२ ॥

मन्यासः काकलीयुक्तः पञ्चमादिकमूर्च्छनः ।

गाल्यः प्रसन्नमध्येन भ्रूष्यः संचारिवर्णभाक् ॥ ६३ ॥

धीरैल्लटचारीकमण्डलाजौ प्रयुज्यते ।

(सू०) नर्तरागं लक्षयति—मध्यमेति । संचारिणं वर्णं मज्जतीति संचारि-
वर्णभाक् । उद्भटान्युत्कटानि चार्यो मण्डलानि च यस्यामाजौ संभ्रामे । मण्ड-

हास्यशृङ्गारयोरेप रसयोः कश्यपोदितः ॥ ६४ ॥

धैवतीमपि तद्धेतुं दुर्गाशक्तिरभापत ।

१५. न्तः ।

पापसा मगामापापगामा नीधापापमानीनी सांसां सागा सानि धनी
नीनी । नि निध धमपध ममगा गसा समं मगा गनी निनि धधप पधमम-
गामा—इत्यालापः ।

पापमगापा (पञ्चम) ससगगं निनिधापा (पञ्चम) नीनीधा (पङ्कज)
सननिध सनी धापा मापा पमगा गनिनि पधनि गम गम पामधाममामा—
इति करणम् ।

अथ वा—पामागम मापापग पापा । पगापानीनिधाधा । नीनी सांगांसां
संधा नीनि नीनी निनि मसा संसंसं धानीनीनी निनिनि धधनि पपध
मामगागमा समा गगागरी निनी निध धधनी प (पञ्चम) मागामामा—
इत्यालापः ।

पपप मपपप मपप मग समग मामग मा । मगा मपापनी निधनि
(पङ्कज) सनि सनि निधनिधा निनि धधधनि पधपा पपधपाप धामम गमसा
सममगसा (पञ्चम) धमा नीधापा । मामानी धधसा धधधध निपाधा पामागा
गमना सासा गपमा धनिधा धनि (पञ्चम) पधप मममनि धनि पधमम
(पङ्कज) सगामामा—इति करणम् ।

पापा (पङ्कज) सगामा (पञ्चम) पापापा पधमा मगामा (मध्यम)
मामा । ममम निधा धध निधमा पपधमा गमगमा मा (पङ्कज) स मापपाधप
माम मनि धरिधगं (पङ्कज) सं धानी निनि नीधधधनि । पापपध पामा
मामा । गां (पञ्चम) धधम मनिधनि पध पमामा गामामामा—इति द्वितीय-
करणम् ।

त्यानि नृताध्याये वक्ष्यन्ते । नृगांशक्तिमतेन धैर्यव्येतस्य कारणम् ॥-६२-६४-॥

१. पा पा मा गा पा पा गा सा
अ न व र उ ग लि त
२. सा सा सां सां सा मा गा सा
म द ज ल दु दि न
३. गा मा पा मा गा मा मा मा
धा रौ ध सि क्त
४. मा गा मा पा मा पा पा पा
मु व न त ल
५. नी सा नी सा सा सा सा सा
म धु क र कु ला ध
६. सा गा नी धा पा पा पा पा
फा रि त दि न दि
७. नी सा नी सा मा धा पा पा
इमु ख ग ज मु ख
८. मा पा गा गा मा मा मा मा
न म स्ते

पद्जर्पमांशग्रहः स्यात्कैशिकीजातिसंभवः ॥ ६५ ॥

ऋषभोऽप्यो निगन्यासो मन्द्रगान्धारपद्जकः ।

मसन्नाद्यवरोहिभ्यां युक्तः पद्जादिमूर्च्छनः ॥ ६६ ॥

वीररौद्राद्भुतरसः श्रांभवः पदनकैशिकः ।

(सु०) पद्जकैशिकं लक्षयति—पद्जर्पमेति । पद्जर्पमौ क्रमेणाशप्तहो
पस्य । निपादगान्धारो विकल्पेन न्यासो यस्य । मन्द्रो गान्धारपद्जौ पस्मिन् ।
प्रसन्नादिनालंकारेणावरोहिणा वर्णेन च युक्तः ॥ -६५, ६६- ॥

१९. पङ्क्तैशिकः

सांसनि रिसामा पामं पाप ममगा । मं निनि धाधामा मधाध ममधा
सा समा मधा गसास । धमा मसासमामधा सासधा धमध नीनी—इत्यालापः ।

(पङ्क्त) सनिध समा ससनि सांसां निनिस निरिसाममपमम पपापपम-
पपा (मध्यम) । मम गगामममगम गा (गान्धार) गगगनिधम निधम मामामा
धाम धमामाधा गंगं सगं सगंसा । (पङ्क्त) ससधधधनि समम निधानीनि ।
(निषाद) तिधनि नीनिनि (पङ्क्त) सधनि नी निनिधनिगा । म मपम पापप
(मध्यम) मगम ग (पङ्क्त) ससंसंसंसं गधरिग गनिध निनिनिधमा । मम
धध गग रिग (पङ्क्त) स सधनिधधमा पधानीनीनी (निषाद) निनि—इति
करणम् ।

अथ धा—सासास नीनी सनिनी मपानीनीपापा रीरिग रीरी गगरिग
पापा मप पमगम गरीगागरीसा । सनीमपनीनी धधमप निरिरिग । सा
(पङ्क्त) स निरी सानीसा (पङ्क्त) स निरीसानी—इत्यालापः ।

सा (पङ्क्त) सनि री सानिसा (पङ्क्त) समापा नीपा नीधा (पञ्चम)
पापारीधरीरी पमा भारी रिगरिग (पङ्क्त) सरिस निधप निसनि सनीनी—
इति करणम् ।

१. सा री सा री सा सा सा सा
दी ह र फ णि द
२. सा नी नी नी नी सा नी री
ना ले म हि ह र
३. री री री री री गा सा सा
के स र दि सा मु
४. नी मा नी री री री री री
ह द लि छे

५. मा मा पा पा मा मा सग री
पि अ इ का ल
६. रिस सा नी नी पा पा नी नी
भ म रो ज ण म अ
७. सा सा सा सा सा नी नी नी
रं दं पु ह र
८. री री रिस नी नी नी नी नी
प उ मे

लक्ष्माधुना प्रसिद्धानां सहेतूनां द्रुवेऽधुना ॥ ६७ ॥
गान्धारी मध्यमापञ्चम्युद्भवः काकलीयुतः ।
मन्यासो मन्द्रपद्जांशग्रहः सौवीरमूर्च्छनः ॥ ६८ ॥
प्रसन्नाद्यवरोहिभ्यां मुखसंधौ नियुज्यते ।
मध्यमग्रामरागोऽयं हास्यशृङ्गारकारकः ॥ ६९ ॥
ग्रीष्मेऽहः प्रथमे यामे ध्रुवप्रीत्यै तदुद्भवा ।
मध्यमादिर्मग्रहांशा ह्यथ मालवकैशिकः ॥ ७० ॥

(फ०) अथ देशीरागेष्वधुना प्रसिद्धानां मध्यमादीनां लक्षणम्,
'लक्ष्माधुना प्रसिद्धानां सहेतूनां द्रुवेऽधुना' इत्युपक्रम्योक्तत्वात् । तत्र
रागाङ्गस्य मध्यमादेर्जनकस्य मध्यमग्रामाभिधस्य ग्रामरागस्य लक्षणमुक्त्वा
तस्यालापकरणाक्षितिकाश्च प्रस्तार्य 'तदुद्भवा मध्यमादिर्मग्रहांशा' इत्येताव-
देव मध्यमादेर्लक्षणमुक्तम् । तस्य तावत् एवापर्याप्तत्वात् 'अनुक्तमन्यतो
ग्राह्यम्' इति प्रकृतिविकृतिन्यायेन स्वहेतुभूतान्मध्यमग्रामरागात्काकलीयुतो
मन्यासः सौवीरमूर्च्छनः प्रसन्नाद्यवरोहिभ्यां युतो मुखसंधौ विनियोज्यो

१७. मध्यमप्रामः

सां नीधापाधां घांधरि । गासां । रिगानीसां । सगपांपप निनिपनि
सां सां गपसानिधनिनि निरिगासा । पां मं पं निधामा—इत्यालापः ।

निनिपपगंगंसंसंरिगं । निं सं सासा । संसंगंगंपंपंधं मधनिसनिध
पापापापा पनी पनी सांसांसांगागासागासनी धनीनीनिनिरिगांसांसांपापामापा-
निधपामामा—इति करणम् ।

१. सां सां गां गां पां पां मा मा
    ख म र गु रु म म र
२. गां मा मां मा धा नी सां सा
    प ति म ज मं
३. सां सां मां मां पां पां सां सां
    जि त म द नं स क ल

हास्यसृष्टारकारको ग्रीष्मेऽहः प्रथमे यामे ध्रुवप्रीत्यै इति सर्वमपि लिङ्ग-
विपरिणामेन श्राद्धम् । विशेषलक्षणादेव जन्यस्य जनकाद्वेदोऽवगन्तव्यः ।
एवमन्येष्वपि द्रष्टव्यम् । 'प्रसन्नाद्यवरोहिभ्यां युतः' इत्यत्र सौवीर्यां गरि-
सनिधपमेत्यवरोहिवर्णाश्रयणापि, तदनन्तरं मां मां मां इति 'मन्द्रद्वयात्परे
तारे प्रसन्नादिः' इति प्रसन्नादिसंज्ञस्याप्यलंकारप्रयोगस्यापि शक्यत्वात्
विरोधः । एवमन्यत्राप्युद्धम् ॥ -६७—७० ॥

(सु०) कारणभूतप्रामरागसहितानधुना प्रसिद्धान्कथयितुं प्रतिजानीते—
लक्ष्मेति ॥ मध्यमप्रामरागं लक्षयति—गान्धारीति । सौवीरी मध्यमप्रामे प्रथमा
मूच्छना ॥ मध्यमाऽऽ लक्षयति—तदुद्धवेति । तस्मान्मध्यमप्रामरागादुद्धवो
यस्याः । मध्यमस्वरो महोऽंशश्च यस्याः ॥ -६७—७० ॥

४. री गा नी सा सा सा सा सा
श शि ति ल कं
५. नी नी नी नी धा पा मा मा
ग ण श त प रि वृ त
६. गा मा गा मा धा नी सा सा
म शु भ ह रं
७. नी री गा नी सा सा पा पा
प्र ण म त सि त वृ ष
८. सा सा निध पा मा मा मा मा
र थ ग म न

इत्यादिसिद्धा । इति मध्यमप्रामाण्ये ॥

कैशिकीजातिज पद्मजग्रहांसान्तोऽल्पधैवतः ।

सकाकलीकः पद्जादिमूर्च्छनारोहिर्वर्णवान् ॥ ७१ ॥

प्रसन्नमध्यालंकारो धीरे रौद्रेऽद्भुते रसे ।

विप्रलम्भे प्रयोक्तव्यः शिशिरे प्रहरेऽन्तिमे ॥ ७२ ॥

दिनस्य केशवमीत्यै मालवभ्रीस्तदुद्भवा ।

१८ मालवकैशिक

सासपामामामारीसनीसासरी मापासा नीनीरीरिसारिपामासनिसा ।
सनिरीरिपासनीसामगामापासनीसासनिपापनी सधनीपापनीनीनीरीपापनी मा

(सु०) मालवकैशिक लक्षयति—अथ मालवकैशिक इति । पद्मजस्य
एव प्रहोऽंशो न्यासश्च यस्य । काकल्या युक्त सकाकलीकः । काकलिशब्द
इत्यन्तः । बीपन्तोऽप्यत्र प्रयुज्यते ॥ ७१-७२ ॥

मा गंगरीरीसासन्निष्ठापापगामापाधनिससनिपममामगमपपमगागरिरि मसस-
 ससम रीरिरिपमममनिपापप सनीनीरीरिसरिमपनिपपसनी सांपापानीसपनि-
 पपसनि सानीससनिसनिसनि सपपनीपनिगगनीषपनिगंगंगंमरिरिमससंमगग-
 रिरिपरिपपनीपपसनी सांसांनीनीससनीसनिससनिसंसपापानीससनिसनिसंसं-
 ऋद्रीरीपा पानीससनिमम गरिरिससनिनि पनिपमगमगपमगमगरिससरिमपनि-
 पापसनिसां सां गाममागाममगमगमगमगमा गपपगपगनिनिगमगपपगमगसा ।
 सससधनिपमा सस निसनिरिरिससमगमा गपमगगरिमासससधनीपानि पगम-
 गपगमगरिमा । समगरिपपनि पपसनि पमगमगपमगमगरि मासरिमपनीपपसनी
 रीरीरीपप सनीसा—इत्यालापः ।

गागपमगपापनि भापापमनी गपापमनी गपापमनि सं सनीसा (पड्ज)
 ससा । नीरिरि (ऋपभ) रिममपपनीनिनिरीसनीसा (पड्ज) ससानिनिरि-
 निपानि (पञ्चम) गगगससधनि पपगमगपगमगारीरिगमांमरीरि (पड्ज)
 सससमगारि सापापपनीनि (पञ्चम) निरिरि (पञ्चम) नि मां मां मरिगस
 सधनिपपगम गरीसरी मपानि रिसनी सा सं नीरिसनिसा—इति करणम् ।

१. सा सा पा पा गा मा गा पा
 चं द्रा भ र णं
२. धा नी पा पा धा नी गा गा
 ह र नी ल कं ठ
३. सा पां सां सा सा नी पा नी
 म हि व ल य
४. री धा मनि सा मा मा मा सा
 त्रि पु र ह रं
५. पा नी री पा नी री गी सनि
 मृ गां क न य नं

६. पा नी री गम री गा री सनि
गि रि नि ल य

७. सा सा पा पा नी नी पम नी
न म त स दा म द

८. सा सा सा सा सा सा सा सा
ना ग ह र

इत्याक्षिप्तिना । इति मालववैशिकं ॥

समस्वरा तारमन्द्रपडजाऽंशन्यासपड्जभाक् ॥ ७३ ॥

विकारिमध्यमोद्भूतः पाडवो गपदुर्वलः ।

न्यासाशमध्यमस्तारमध्यमग्रहसंयुतः ॥ ७४ ॥

(क०) मालवश्रीलक्षणे—समस्वरेति । समा स्वरा यस्या सा समन्वयः । स्वराणां समत्वमत्राल्पत्वबहुत्वकृतवैषम्यरहितत्वं विवक्षितम् । तेनाभ्यां पड्जस्याशत्वेऽपि तदित्तेषामपि तत्समबलत्वेन प्रयोगे कृते रक्तिलाभ एव स्यात्, न रक्तिहानिरित्यर्थः । एव सर्वत्र समस्वरता द्रष्टव्या । तारमन्द्रपडजा तारमन्द्रयोः पड्जो यस्या सा तथोक्ता । एतेनास्यास्तारमन्द्रयोरवधिर्द्रक्षितो भवति । एतावद्विशेषलक्षणम् । अनुक्तं मन्यजनकान्मालवकैशिकादूहम् ॥ ७३ ॥

(सु०) मालवश्रीं लक्षयति—मालवश्रीरिति । समा स्वरा यस्याम् । स्वराणां च समत्वमन्द्रादिवेकस्थानोद्भवत्वम्, अल्पत्वबहुत्ववर्जितत्वञ्च वा । तारमन्द्रपड्जोति । एतस्या पड्जस्य मध्यमत्वमस्ति ॥ ७३ ॥

(क०) तोडीजनकस्य पाडवस्य लक्षण—विकारिमध्यमोद्भूत इति । मध्यमायां जाने शुद्धभेद एकः, विकृतभेदास्त्रयोविंशतिः । तत्र

काकल्यन्तरयुक्तश्च मध्यमादिकमूर्च्छनः ।

अवरोह्यादिवर्णेन प्रसन्नान्तेन भूपितः ॥ ७५ ॥

पूर्वरङ्गे प्रयोक्तव्यो हास्यभृङ्गारदीपकः ।

शुक्रमियः पूर्वयामे तोडिका स्यात्तदुद्भवा ॥ ७६ ॥

१९. षाडवः

मां सारी नीधा साधानी माधा सारीगां धां सां धांमांरिगामां माधामारी
गारीनीधा सांधानीमांमां—इत्याल्लापः ।

ममरिग मम सस धनि सस धनि मां मां पपपपनि धममध धससरि
गांगामारिगामांमां—इति करणम् ।

साधनि पध मारि मानि धधाधधससरि मासासाधनी धपमां मां गारी
गारी गासामाधामां गांरीगा गमारिगा सांसाधनी मां धनि धगसाधनि मां
मांमां—इति वर्तनिका ।

१. मां मां धां धां सा धा नी पा

पृ थु गं ङ ग लि त

शुद्धावस्थां परित्यज्य विकृतावस्थापत्ना मध्यमा विकारिमध्यमा ;
तस्यामुद्भूतः । अवरोह्यादिवर्णेनेति । अत्रादिशब्देन वर्णोद्देशकमविवक्षया
संचारी वर्ण एव गृह्यते । अवरोह्याद्री वर्णौ यस्येति बहुव्रीहिः प्रसन्नान्तस्य
विशेषणम् । अवरोहिसंचारिवर्णयुक्तेन प्रसन्नान्तेनेत्यर्थः ॥ ७४-७६ ॥

(सु०) षाडवं लक्षयति—विकारीति । गपदुर्बलो गान्धारपद्महीनः ।
अस्य च व्युत्पत्तिः कथिता मतङ्गेन—‘पट्सु रागेषु मुख्यत्वात्पाडवः, सप्त-
स्वरत्वेन पट्स्वरत्वासंभवात् । ननु कथं पट्सु रागेषु मुख्योऽयम् ! उच्यते—
‘पूर्वरङ्गे ॥ शुद्धषाडवः प्रयोक्तव्यः’ इति वचनादिति ॥ ७४-७६ ॥

२. धा नीं मां मां मां रीं मां रीं
म द ज न म ति सौ
३. धां नीं सां सां गा रिग धा धा
र म ल म पट् प
४. सा धा सा मग मां मां मां मां
द स मू हं
५. मग री गा मा मा मा पम गा
मु ख मिं द्र नी ल
६. री गा सां सां मां मां मां मां
श क लै र्भू वि त
७. नी धां नी धां सां सां सां सां
मि व ग ण प ते
८. गा री री गा मां मां मां मां
र्ज य तु

इत्याक्षिप्तिता । इति पाठ्यः ॥

मध्यमांशग्रहन्वासा सतारा कम्पपञ्चमा ।

समेतरस्वरा मन्द्रगान्धारा हर्षकारिणी ॥ ७७ ॥

पाडवादेव बहुलालो ग्रहांशन्यासमध्यमः ।

प्रहर्षे विनियोक्तव्यः प्रोक्तः सोढलमूनुना ॥ ७८ ॥

(क०) तोडीलक्षणे—समेतरस्वरेति । समा इतरे स्वरा यस्यां सा तथोक्ता । अस्यामंशत्वेन बहुलान्मध्यमादन्यस्वराः प्रयोगे मियः समबला इत्यर्थः । एवमन्यत्रापि समेतरस्वरत्वं द्रष्टव्यम् ॥ ७६—७८ ॥

पद्मजोदीच्यवतीजातो भिन्नपद्मजो रिपोञ्जितः ।
 धांशग्रहो मध्यमान्त उत्तरायतया युतः ॥ ७९ ॥
 संचारिवर्णरुचिरः प्रसन्नान्तविभूषितः ।
 काकल्यन्तरसंयुक्तश्चतुराननदैवतः ॥ ८० ॥
 हेमन्ते प्रथमे यामे वीभत्से समयानके ।
 सार्वभौमोत्सवे गेयो भैरवस्तत्समुद्भवः ॥ ८१ ॥
 धांशो मान्तो रिपत्यक्तः प्रार्थनायां समस्वरः ।

१०. भिन्नपद्मजः

धां धां माम गा सां सां सगम धधा धा निधमगगमा मम मध मग सां
 सां ससं ग सं । ग मधा धा धा सनिस सां सानि गनि सनिधाधा । सनिसां
 सां सं सं सं ग सग सं ग मधा धानि धम गमा माधा । धं नि नी नी गाम
 गा मामा—इत्याख्यपः ।

धा धगा मामध मम सां सां । सगम धधा धा धनिध पामामा मा मा
 मम धम गसां सां सा मप मध गसां सां गसगध धा धा धनि पध मागा मा
 मा । मग सां सां सग धम धधा धाध निध पम गा मामा—इति वर्तनी ।

१. धा धा धा नी धा पा मा गा
 च ङ च रं ग

(सु०) तोडिकां लक्षयति—तोडिकेति । पद्मजस्तारो यस्यां सा सतारा ।
 कम्पयुक्तः पञ्चमो यस्यां सा कम्पपञ्चमा । इतरे स्वरा मध्यमपञ्चमाम्यामन्ये
 समा यस्याम् । बङ्गालं लक्षयति—पाटवादिति ॥ ७६-७८ ॥

(सु०) भिन्नपद्मजं लक्षयति—पद्मजोदीच्यवतीति । ऋषभपञ्चमोज्जितः ।
 धैवतांशग्रहः । मध्यमन्यासः । उत्तरायता पद्मजप्रामे तृतीया मूर्च्छना ॥ भैरवं लक्ष-
 यति—भैरव इति । धैवतांशः । मध्यमन्यासः ऋषभपञ्चमन्यक्तः ॥ -७९-८१-॥

२. सा गा मा नी धा धा धा नी
म गु रं अ
३. धा धा मा गा सा गा सा धा
ने क रे णु
४. धा धा नी गा मा मा मा मा
यिं ज र सु
५. मा नी धा नी सा सा सा सा
रा सु रै सु
६. नी गा सा नी धा धा धा नी
से वि त पु
७. धा धा मा गा सा गा मा धा
ना तु जा इ
८. धा धा नी गा मा मा मा मा
धी ज ल

इत्याक्षिप्तिषा । इति भिन्नपञ्च ॥

मध्यमापञ्चमीजात्योः सजातो भिन्नपञ्चमः ॥ ८२ ॥

धमहांशः पञ्चमान्तः पौरुषीमूर्च्छनापुतः ।

काकल्या कलितः कापि निपादेनाप्यलंकृतः ॥ ८३ ॥

मसन्नायेन संचारिचर्णः शौरिप्रियो रसे ।

(क०) वराष्ट्रीजनकस्य भिन्नपञ्चमस्य लक्षणे—'काकल्या कलित
कापि निपादेनाप्यलंकृत' इत्युक्तम् । तदनुपपन्नम् एकस्मिन्नेव रागे
एकम्यैव स्वरस्य शुद्धविहृतप्रयोगभेदेनावश्यं रागभेदापातादिति चेत्,

भयानके सवीभत्से सूत्रधारप्रवेशने ॥ ८४ ॥

ग्रीष्मे प्राक्प्रहरे गेयो वराटी स्यात्तदुद्भवा ।

धांशा षड्जग्रहन्यासा ममन्द्रा तारधैवता ॥ ८५ ॥

समेतरस्वरा गेया शृङ्गारे शार्ङ्गिसंमता ।

२१. भिन्नपद्यमः

धा पा धामा नीधा पानी धामा गा मा पा पा पम मग पम मगस मगा
गा रीं रीं री माधा पाधा मानीधा धप धनी (धैवत) धा धा मा धा सां (षड्ज)
सामारिगसांसा गां गसां मनी त्रि (धैवत) धा निध पधा धाम धा मा गा मा
पा पा—इत्यालापः ।

(धैवतषड्ज) सा गा रि (ऋषभ) मनिध पप धपनि (धैवत) धा धप
धनी पधम परि गरि निधाधा पा मागा मा पा (पञ्चम) (ऋषभ)रि मध मम
मधा पा(धैवत)धप पनी धनी(षड्ज)समा रीरी निधा(धैवत)धध मध मधा
ममा गामा मा मगनी धा(पञ्चम)नी धा पां मागा मां पा पा—इति धर्तनी ।

उच्यते—‘काकल्या कलित.’ इत्यनेनास्मिन्प्रामरागे मन्द्रमध्यमस्थयोर्नि-
पादयोः काकलीत्वम् ; ‘कापि निपादेनाप्यलंकृतः’ इत्यनेन तु माध्यम-
ग्रामिस्त्वादस्य निपादपर्यन्तायास्तारव्याप्तेर्विद्यमानत्वात्तत्रत्यो निपादः शुद्ध-
इति विषयव्यवस्थयोपपद्यत इति । तत्र तारनिपादस्योपरि षड्जाभावेन
शुद्धतैवेति भावः ॥ -८२—८५- ॥

(सु०) भिन्नपद्यमं लक्षयति—मध्यमेति । धैवतप्रहांशः । पञ्चमन्यासः ।
पौरुषो मध्यमप्राप्ते पथी मूर्च्छना । क्वचित्काकलीयुक्तः । क्वचिच्छ्रुदेन निपादेन
युक्तः ॥ वराटी लक्षयति—वराटीति । धैवतोऽंशो यस्यां सा । मध्यमो
मन्द्रो यस्यां ॥ ममन्द्रा । मध्यमधैवताभ्यामितरे स्वराः समा यस्यां सा
तथा ॥ -८२-८५- ॥

१. धा मा घष धा धा धनि घष मा
वि म ल श शि खं ड
२. धा सा नी धा पा निघ मां मा
धा रि ण
३. मा री मा धा घष धा घष मा
म म र ग ण न मि त
४. नी धा षध धनि धा धा धा धा
म म व म यं
५. री मा धा मा नी गां मां नीं
वं दे त्रि लो क
६. धा षनि धा धा धा मा री मा
ना धं गं गा
७. धा षम गरि मां षष धा घष मा
स रि त्स लि ल
८. नी धा घष धनि धा मा पा पा
धौ त ज टं

इत्याक्षितिका । इति भिन्नगमः ॥

मध्यमग्रामसंबन्धो धैवत्यार्षभिकोद्भवः ॥ ८६ ॥

रिन्यासांशग्रहः कापि मान्तः पञ्चमपाडवः ।

(क०) गुर्जरीजनकस्य पञ्चमपाडवस्य लक्षणे 'रिन्यासांशग्रहः
कापि मान्तः' इति । अयमर्थः— ऋषभस्य ग्रहांशत्वे तस्यैव न्यासत्वं

विलसत्काकलीकोऽपि कलोपनतयान्वितः ॥ ८७ ॥

प्रसन्नाद्यन्तकलितारोहिवर्णः शिवप्रियः ।

वीररौद्राद्भुतरसो नारीहास्ये नियुज्यते ॥ ८८ ॥

तज्जा गुर्जरिका मान्ता रिग्रहाशा ममध्यभाक् ।

रितारा रिधभूयिष्ठा शृङ्गारे ताडिता मता ॥ ८९ ॥

१२ पञ्चमषाडव

रीरीरिगारि सानी रीरीरीरि निरिरिरी मगामाम धामाम मामामामम
मरि मग पप गम मगामम गममप पग मम गा गरिरि गरि मम रि गमम सध
निध सनि धसनिधाध(पञ्चम)निपा पनि सनी रीरी रिनीरीम गामाम धामम
माम गा गम गम गप पग मम नीञ्चि धाधपापमाम गागरीरीरिम सरिग
सगसध निनिध सनिध धनिधाध(पञ्चम)निपापरीरी रिग मा पा धनीरी
रीरिनीरि ममामाम गरि सगा मागरीरि मगा मामा—इत्यालाप ।

क्वापीति । तत्र प्रयोगवशान्मध्यमाशो भवति । तदा मान्तो मध्यमन्यास
कर्तव्य इति । तथाह मतङ्ग —‘प्रयोक्तृवशात्क्वचिन्मध्यमोऽशोऽपि न्या
सश्च’इति । विलसत्काकलीकोऽपीति । उक्तलक्षणवशात्त्रिस्थानव्याप्ति
मतोऽस्य मन्द्रमध्यमस्वरयोर्निपादयो काकलीत्वे सति तारनिपादोऽपि
प्रयोक्तव्य इत्यपिशब्देन द्योत्यते ॥ ८६—८९ ॥

(सु०) पञ्चमषाडव लक्षयति—मध्यमप्रामेति । ऋषभ एव न्यासो
ऽशो ग्रहश्च । क्वचिन्मध्यमन्यास । कलोपनता मध्यमप्रामे तृतीया मूर्च्छना ॥
गुर्जरी लक्षयति—उज्जेति । मध्यमोऽन्तो न्यासो पस्पष्टः । ऋषभग्रहाशा ।
मध्यस्थानस्यमध्यमस्वरा । तारपमा । ऋषभधैवतमृदला । ताडिता ताडितस्वरा ।
स्वराणां ताडितत्वं कम्पनादि वाचाध्याये यक्ष्यते ॥ ८६-८९ ॥

रीमामाम मगारि(ऋपभ)रिमापानीनी निमम धामपा गामागा मरीरी
गारी मगारिगा(पङ्ज)सनिधा(पञ्चम)पञ्जी(पञ्चम)मधा ममा(ऋपभ)री मापानी
पासानी मारि(ऋपभ)रि(पङ्ज)सनी मरि रिगाग सामगागरीरी—इति
करणम् ।

१. री गा मा मा गा री री री
स क ल सु र न मि त
२. मा गा री मा गा री री री
वि म ल मृ दु च र ण
३. री गा री धा नी मा नी नी
द्व य स रो ज यु
४. धा मा धा नी गा री री री
ग ल म म र गु हं श
५. री री री गा री री री री
र ण म म ल मु प
६. री री री गा नी नी नी नी
या मि द या छ
७. मा नी मा मा नी मा मा री
म सु र सु र ज यि
८. मा गा मा मा री री री नी
न म जे यं

पद्ममध्यमया सृष्टो धैवत्या चाल्पपञ्चमः ।

टक्कः सांशग्रहन्यासः काकल्यन्तरराजितः ॥ ९० ॥

प्रसन्नान्तान्वितश्चारुसंचारी चाद्यमूर्च्छनः ।

मुदे रुद्रस्य वर्षासु प्रहरेऽहश्च पश्चिमे ॥ ९१ ॥

वीररौद्राद्भुतरसे युद्धवीरे नियुज्यते ।

गौडस्तदङ्गं निन्यासग्रहांशः पञ्चमोज्झितः ॥ ९२ ॥

टक्काङ्गं टक्कवचरैः स्वरैः फोलाहलोऽखिलैः ।

२१. टक्कः

साधा मारी मागा गस गध निसारी गसारी गम मास निध मध मरीरी
रिमागागसा सासग मधनिधासाधामरि गसा गधनि सा । सा सा ससंगसासस-
समरिगसाससगधाधध गसा सस धध निधाधम धमन्निमरिगरिरि निधममध-
मरी गरीमरिगसा ससग सासरिगधाधनि निसासा ससंसंगससममगधममनिध-
धसासधाधमामधा मरिगसा गधनि स । मामामधामामधानिधानि मामधा धनि-
धमगामरिग साधधनिसासासासाससधा गममनि गगमध मरीरिमगागसा ।
सासाससगससमगमसगमगनि धासा । सासा(पहृज्)सससरि धमगगसनिधा-
धमा मामा धमधमंमं मममधमधमाधनि सरिगमगमगरिमगागसागगन्निताममग-
मगमम गगममगग निनिमम गगमम ससममगगगमस सममरि रि गससगगस-

(क०) टक्करागलक्षणे—युद्धवीरे नियुज्यते इति । दानवीरो दया-
वीरो युद्धवीरश्चेति वीररसन्निविधो वक्ष्यते ॥ ९०—९२- ॥

(मु०) टक्करागं लक्षयति—पहृज्मध्यमयेति । आरोत्तरमन्द्रा मूर्च्छेना
यस्मिन् ॥ गौडं लक्षयति—गौड इति । निपाद् एव न्यासो महोऽंशध यस्य ।
पश्चमर्हानः; षाड्य इत्यर्थः ॥ कोडाहलं लक्षयति—टक्काङ्गमिति । टक्कलक्षण-
सयुक्ताः, परं तु सर्वे स्वरास्ताराः ॥ ९०—९२- ॥

सधधनिनि मममधधधधधधध निधनिधमधधधधध मधधसध निधामधधमधध-
धधधधमसगसधनिधा । मममममममध सगारि मागागमग धनी सासा—
इत्यालापः ।

(पङ्क) सधा मागिरिनिधाम मधमारिगसासगधाध(पङ्क)सधाधासाध
गरि गरीरीरीनिरिमा । माममधनिधा ममध धससधधगरिमासगसनि मनिमा-
धासाधानी सासामासनिधनिधानी सागाधनी सामा साधा मागारीरी(ऋगभ)-
रिगामा निधानी सा सा सं गं मधधनिगा धासासासमरिगसगसनिधा नीधा-
धाध सा सासा सासा मगामगागनिगपमागा । सामामामा धामरि गसासा-
सागनी गासा मामा गानी(पङ्क)सं सा सा मा गा गा गामा सा सा ।
सगासासा गामगा ममगममामा । गासागारि मारि मारि मारि गसागनि-
(पङ्क)ससा—इति करणम् ।

१. सा सा धा धा मा मा मा मा
सु र मु कु ट म णि ग
२. सा सनि धा मा सा सा सा सा
णा चि त च र णं
३. मा सा गा गा सा मा गा मा
सु र वृ क्ष कु सु म
४. धा मा निध सा मा सा सा मा
वा सि त मु कु टं
५. धा नी सा गा मा धा मा गा
श शि श क ल कि र ण
६. सा सा धा नी सनि धा धा धा
वि च्छु रि त ज ट

७. सा सा पा नी मा गा मा गा
प्र ण म त प शु प ति

८. गा गा धा नी सा सा सा सा
म ज म म रं

इत्याक्षिप्तिका । इति ट्कारागः ॥

धैवत्यार्षभिकावर्ज्यस्वरनामकजातिजः ॥ ९३ ॥

हिन्दोलको रिधत्यक्तः पङ्जन्यासग्रहांशकः ।

आरोहिणि प्रसन्नाद्ये शुद्धमध्याख्यमूर्च्छनः ॥ ९४ ॥

काकलीफलितो गेयो वीरे रौद्रे ऽद्भुते रसे ।

वसन्ते प्रहरे तुर्ये मकरध्वजवल्लभः ॥ ९५ ॥

संभोगे विनियोक्तव्यो वसन्तस्तत्समुद्भवः ।

पूर्णस्तल्लक्षणो देशीहिन्दोलो ऽप्येव कथ्यते ॥ ९६ ॥

२५. हिन्दोलः

सानीपापमागागपापसागनी सासासासा गामापापनीनीनी गागपपाप-
नीसा । सनीमागागपापनीसनीसनीगसा । पत्रीसामपनी सगासासामां मगा-
ससनि गसासनीसनी पपसममामगमनिसासंगाममा पापनीसा मनीमगा-
मपापनीसनी सनि गसा पनि सागानी सा गासासमं गमा गसा सनिसनि
निपापमगामा । ससगाममपपनिनि सनिमगा गपापनिसा । गासगसनीसनी
सागा मम गम मग मगमप मगापाप सगासामा मगम मनीपा पापममगागसग-

(मु०) हिन्दोलं लक्षयति—धैवतीति । स्वरनाम्निका जातयः पञ्च शुद्धाः
पङ्जनैशिन्यादयश्च विकृताः, ताभ्यो जातः । ऋषभधैवतहीनः । शुद्धमध्या
मध्ममप्रामे चतुर्धा मूर्च्छना ॥ वसन्तं लक्षयति—वसन्त इति । पूर्णः सप्तस्वरः ।
एतावता कारणभूतात्पूर्णहिन्दोलकाद्वेदः ॥ -९३-९६ ॥

पापनी निसनि सस । नीपा मागागमा पापनी सा । सनि मगा गपापनी
सागासमसनीसनी स । नि ससनी सा । सा सासागसासनी साससगमसगपमा
गपापस गगमगनी पापमम गा । गससमगगपा । ममनीप पसनिनिमगापापनी
सागासगसनी सनी सा(पङ्ज)ससा । पापानी सासापपनी पनिपापनी सासा-
पपनि पनी पनि सगासम मगासगसनीसनी पनी मगमगासासनी । पनी पमगम
गमा गस गसानिसनीपनी पमगमगमा । मगमग सागासस निनि पपमम
गमपनीनिपम । गामपनीनि पमगामपनी ससनिमगाससगासगामपनीपापनी
मगागपनी सनीसनीगसानी सापनीमपागममगागसससनि सा(पङ्ज)सस-
सगसस । मगामगम मगनी पापापस निनिगसा । ससमा(गान्धार)पा(पञ्चम)
पपनिनि गागस गसनी सनीसा(पङ्ज)ससगससमगमा सस गा । निनि सपानी
ममापगमा सससगगससगसगम पापासनि मगागपापनी सागासगासनिसनीसा-
(पञ्चम) पपनि पनि पापनि ससनि ससपापनीपगनीगगपापनी मंमंमं । गगग-
निनिनि पपपनिनिनि सस । पागगम ससगसगसगमपनिपस निमगागापापनि
सासाससमगसगसनीनी सा—इत्यालापः ।

सगापमगापा (पञ्चम)(पङ्ज) समागसागनीनिपानि पपगगपमगागा-
गा(पङ्ज) ससगागम पाधमम(पञ्चम)पानिनि सनिसा सं । निनिनि सासा-
सनिमासानिगपानी । सासासाससनि ससं निमगगस ससनिसगमनिसनि
निपनीनिपानीपपगगपगमंमा गाग(पङ्ज)ससंसंसंमपम । पानिसनिमा । मामा
(पञ्चम)निमनिनि सनि ससा । सस निससनी सासापनी । पनि पापपनि
सनि सससस पपपपनी । नीमम निपनिप पगमग गमगामान सनिमम
गमगापप गमगानीगागा(पङ्ज)ससमग मगागमगागमगागमसमग सनिसनी-
पागपागमामाससगगपापम(पङ्ज)ससगंमं ममपपनिनि सनीससगगसगमनि-
सासा—इति ऋणम् ।

१. सा सा मा गा सा गा मा पा
स मु प न त स क ल

२. पम गा सा सा सा गा मा भा
म भि .नु त ज नौ ध
३. नी सा पा नी पा नी गा पा
प रि तु ष्ट मा न
४. नी सा सां सा सनि गा सप नी
स हं सं
५. नी नी सा गा सा नी पा पा
प्रि य त म स ह च र
६. पम गा सा सा गम गा मा पा
स हि तं म द ना
७. नी सा पा नी पा नी गा पा
ग वि ना श नं
८. निस निस सा गा सा सा सा सा
नौ मि

इत्याक्षितिका । इति हिन्दोल ॥

पद्मजमध्यमया स्रष्टः कैशिन्या च रिपोञ्जितः ।
तारसांशयहो मान्तः शुद्धकैशिकमध्यमः ॥ ९७ ॥
प्रसन्नान्तावरोहिभ्यामाद्यमूर्च्छनया युतः ।
गन्धारात्यः कारुलीयुग्मीरे रौद्रे ऽद्भुते रसे ॥ ९८ ॥
चन्द्रमियः पूर्वयामे संधौ निर्वहणे भवेत् ।

(मु०) शुद्धकैशिकमध्यम लक्षयति—पद्मजमध्यमपेति । ऋषभपञ्चमी-

तज्जा धन्नासिका पङ्जग्रहांशन्यासमव्यमा ॥ ९९ ॥

रिर्वर्जिता गपाल्या च वीरे धीरैः प्रयुज्यते ।

२५ शुद्धकैशिकमध्यम

सा धामा धा सनि धसनी सा सा । सा धानी मा मा सा गा सा गा
माधा माधा सा निध सनि सा सा धामा मधमगागमा सासाधामासगासागा-
माधास निधसानी सा सासाधानी मा मा—इत्यालापः ।

ससममधममधसनिधसासासासा । ससंगंम गमं मधमसानिधसा सा
सा सा धंधं मंमं धम सगसगमस गग धध सस गंसं मम धमध सधनि मामा
मामा—इति करणम् ।

१ सा सा धा पा मा धा पा मा
ओं का र मू ति

२ धा पा मा पा री री मा मा
स स्थं भा त्रा

३. नी धा मा नी धा नी सा सा
त्र य भू यि त क

४ नी धा नी सा सा सा सा सा
ला ती त

५. धा धा मा मा गी री सा सा
व र द व रं ः

जिज्ञातः । तारपङ्ज एवाशो ग्रहश्च यस्य । मध्यमन्यासः ॥ धन्नासी लक्षयति—
सन्नेति । गान्धारपञ्चमाल्पा ॥ ९७-९९- ॥

६. धा धा मा मा गां गां मां गां
रे ष्यं गो वि
७. नी धा मा नी धा नी सा सा
द क सं स्तु तं
८. धां सा धां नी मां मां मां मां
वं दे

इत्याक्षितिना । इति छुद्धवैशिकमध्यमः ॥

पद्मग्रामे रेवगुप्तो मध्यमार्पणिकोद्भवः ॥ १०० ॥
रिग्रहांशो मध्यमान्तः प्रसन्नाद्यन्तभूपितः ।
बुधैरुद्भटचारीकमण्डलाजौ नियुज्यते ॥ १०१ ॥
वीररौद्राद्भुतरसः पार्वतीपतिबल्लभः ।
तज्जा देशी रिग्रहांशन्यासा पञ्चमवर्जिता ॥ १०२ ॥
गान्धारमन्द्रा करुणे गेया मनिसभूयसी ।

२६. रेवगुप्तः

रीसंनीरिसं मगा मामा गा मा माम ग मद्र ग पप ग ममगा गरी ।
रिगा ममगाधरी रि निनिधाध(पञ्चम)पपति पनि म ममनि पापपसनि
निनिरीरी रि सनी निरिम(गान्धार)रिरिनि । निनिरिनिरिमगामधा मामा
(मध्यम) गमधम मगागरि रि गाममगा गरि रि गाममगागरि रि निनि धनी
सारी मगामा—इत्यालापः ।

(सु०) रेवगुप्तं लक्षयति—पद्मग्राम इति ॥ देशी लक्षयति—तज्जेति ।
गान्धारो मन्द्रो यस्याम् । मध्यमनिषादषड्जबहुला ॥ -१००-१०२- ॥

रि (ऋषभ) रि निधा (पञ्चम) निध धा (मध्यम) मपरी (ऋषभ) री
 धापा (पञ्चम) नी नी सा नी री सानि रि (ऋषभ) री री गसनिधनि
 (पञ्चम) धनि मा (मध्यम) ढ (पञ्चम) पपप सनी नि निगदि रिग रिग
 सारिरि सानी नी (गान्धार) रि गा गारी सानी नि रि पगामामा रि रि मगरी
 समगारि सनि (ऋषभ) रि री रिमा (मध्यम) ग मजी पा (पञ्चम) नी नी री
 री गामा मम मध मगा म री री नी नी गप (पङ्कज) स (पञ्चम) माप मध
 धस मासमरि याप मग नीरी रि गसनी निनि मरिरि गम गरी रि मसानी
 पमम मग मरी री । रिरि नि निगम मरिमग गरिरि मा माध निधा । धम धनि
 पा पाम पा । पसनी नि मनी नि ग रि रि गरि नी रिरि स नि नि रि गा
 रि गरी रि रि गारि सनी निरी मारि सनी नि रि नि निध पम मप गमी मम
 गमा निरि गमगारी मानी निम गामामा—इति करणम् ।

(ऋषभ) रि गमा (मध्यम) गा री नि पापनि पापनि पापमा सा नि
 पाप नि री रि गा पा । यनि स नि रि ग नि रि री री रि रि नि मागा री
 री री रि रि मापा धामा गारी री री ममा मारिग निधधनि पाप निगा रि ।
 ग निधसधनि पधमप म मरीरी गमपनि पधसनि रि धधा म पगारि मग पा
 म सा मा गा मं म पा सा मा गा थं मा । मम पम । ढ पाध धपमरी री
 नीरीगामरिगम रिगमा मा (मध्यम) गा धा री री स स रि रि मानी नि नि
 स सरि रि नि नि नि स सग गनी नि नि स स रि सनी नि ससस रि धरि
 नि पगम मरि ग सरि नि सनि धप धनि सनि मधा गरि म गरि मा मारी स
 नी रि मधामामा—इति द्वितीयकरणम् ।

रीरी (पङ्कज) स री री मम भागामप । ग ममाम मग मनी गम गप
 गम मग री ग री रि ग (मध्यम) म (गान्धार) ग (ऋषभ) री निध धनि
 (पञ्चम) मपमधनि (मध्यम) ममनि धनि पा पसनि नि स नी नि रि रि
 सनी । नि रि सा सनी नि नि नि रि रि नि नि रि रि रि रि रि रि मम
 (मध्यम) (गान्धार) गमगाग (मध्यम) ढ गग मम रि धम मध मग गरीरी ।

रि रि गगग म गरि मगग रि रि नि नि धधनि नि ससरि रि ग ग मगमग-
गमां मां मां—इति तृतीयकरणम् ।

१. नी धा पा पा नी नी नी नी
ग रु अ णि अं व म
२. सा नी सा री री री री री
णो ह रि आ त णु
३. सा गा री री मा गा री री
अं गी पी ण प
४. गा री सा सा नी सा नी नी
ओ ह रि आ
५. मां मा गां गां पा पा नी धा
म अ ण वि ळा सि णि
६. पा मा गा री गा री सा नी
र वस्व उ अ म्ह उ
७. सा सा री नी सा नी सा री
गो री म हि स वि
८. गा री गा मग मा मा मा मा
आ र णि आ

गान्धारीरक्तगान्धारीजन्यो गान्धारपञ्चमः ॥ १०३ ॥

गान्धारांशग्रहन्यासो हारिणाश्वारव्यमूर्च्छेनः ।

(सु०) गान्धारपञ्चमं लक्षयति—गान्धारीति । हारिणाश्वा मध्यमप्रामे

प्रसन्नमध्यालंकारः संचारिणि सकाकली ॥ १०४ ॥
 राहुमियो ऽद्भुते हास्ये विस्मये करुणे भवेत् ।
 तज्जा स्फुरितगान्धारा देशाख्या वर्जितर्पभा ॥ १०५ ॥
 ग्रदांशन्यासगान्धारा निमन्द्रा च समस्वरा ।

१७. गान्धारपद्यमः

गा सा मा नि सनि स गम गा गा । पामा गा सा सा नि सनि स
 समम गा गानी धानी सा नीधा पानी मा पा मा । गा स नि स नि सग
 मगा—इत्यालापः ।

गममग निगमापपनिममपामप पा पानी नि मधा मम धम ममा गा
 गा गम मम गामा (षड्ज) सनि म स ग ग मग मम मगागा री गा नी स
 सनी पानी नी मप मा गम पा पग मम गं निधनि सम पपप मम । गा स
 गनि मसा सा सा गम धप धम ममा धा नी पनी नि म मप नि मगा
 (षड्ज) स नि सा सां सम गपगम—इति करणम् ।

अथ वा—गागारीरी सनी सपनीसगागा (पञ्चम) सगा मामग पाथानि
 धानि पमनि धनि स पनि निध निधपापमगागा भसास साम गमधगम गा
 गागारी सनिपनि सगापमपमगागा—इत्यालापः ।

मगररि ससनि निममगागाग भमगागममस गसगा गममगमनि धधधनि
 मध ममापपधनि नीधा (षञ्चम) पा ममपा मम निधसाम ममपा मपपममा मा
 मां सस ससगागा—इति करणम् ।

१. सा नी सा गा सा गा गा गा
 पि ग ल ज टा क

द्वितीया मूर्च्छना ॥ देशाख्या लभ्यति—तत्रेति । स्फुरितो गान्धारो यस्याम् ।
 वर्जित श्रपमो यस्याम् । मन्द्रनिपादा ॥ -१०४-१०५- ॥ इति रागाङ्गानि ॥

२. मा पा मा पा गा गा गा गा
ला पे नि प तं
३. गा पा सा गा गा गा गा गनि
ती ज य ति जा ह
४. नी पा मा पम गा गा गा गा
वी स त तं
५. गा गा गा गनि नी नी नी निस
पू र्णा हु ति रि व
६. नी पा मा पम गा गा गा गा
हु त शु जि सु स मि धि
७. मा पा सा गा गा गा मा गनि
प य स क प् दि
८. नी पा मा पम गा गा गा गा
नो प नु दे

इत्याक्षिसिका । इति गान्धारपञ्चम ॥

ब्रवणा भिन्नपद्मस्य भाषा धनिसभूयसी ॥ १०६ ॥

धनिसैर्वलिता धाशग्रह्न्यासा रिपोज्जिता ।

गमद्विगुणिता मन्द्रधैयता विजये मता ॥ १०७ ॥

तज्जा ढोम्बकृतिः सांशा धान्ता दैन्ये रिपोज्जिता ।

(क०) भिन्नपद्मभाषायास्त्रवणाया लक्षणे—धनिसैर्वलितेति ।
वलितमिह बक्ष्यमाणलक्षणो गमकमेद । तद्युक्तैर्धनिसै प्रयुक्तेत्यर्थ ।
गमद्विगुणितेति । गमयोरत्र मध्यापेक्षया द्विगुणत्व विवक्षित तारावधि-

धाधाधामानी सा नी सासनी सा सासनी धाध साससनि सासनि
धानी नि धानी सासा सनि सनी निधाधा मा गा गं सा स । सनिधाध मा
गा मा मा नी धामा मगाग सा स सनि धानी धानी निध निध गागमा ससनी
नीनिधानीनिधानि धानि सनि । धाधधमाधाधा—इत्यालाप ।

धनिधगागाग सानीनी निनिसनिसनिधनी निधा धा । समनी निध
निधा धा धसगमा मगमगा सासा । निनिनि गसनि धनि निधा धा । गाधनि
सनि धनिधग सगसनि धनि मम धनिधा—इति रूपरुम् ॥ इति त्रवणा ॥

मध्यमापञ्चमीधैवत्युद्भवः कङ्कुभो भवेत् ॥ १०८ ॥

धांशग्रहः षड्चमान्तो धैवतादिकमूर्च्छनः ।

प्रसन्नमध्यारोहिभ्यां करुणे यमदैवतः ॥ १०९ ॥

गेयः शरदि तज्जाता भवेद्भाषा रगन्तिका ।

प्रदर्शनार्थम्, मन्द्रापेक्षया मध्यस्थयोस्तयो । ननूक्तसिद्धत्वादत्र गमयोर्बहु-
त्वविधानार्थमिति चेत्, न । धनिसभूयसीति तदितरेषामेव पृथग्वहुत्व
विधानात् । अतस्तारगान्धारमध्यमवतीत्यर्थ । 'वाहिताभ्यादिपु' इति
समास । नन्वत्र तारावधित्वेनैकस्मिन्नेव स्वरे वक्तव्ये किं गमद्विगुणितेति
स्वरद्वयग्रहणमिति चेत्, सत्यम् । धाशग्रहन्यासेति त्रवणाया धैवतग्रहत्वात्-
दारम्भवशेन यो मध्यम स एवात्र तारावधि । गान्धारग्रहण तु तारस्थिते-
तरस्वरापेक्षया तस्य प्रयोगबहुत्वदर्शनार्थं गमेति समभिन्व्याहारेण मध्यमस्य
बहुत्वमपीत्यवगन्तव्यम् ॥ १०६, १०७ ॥

(सु०) त्रवणा लक्षयति—त्रवणेति । धैवतनिषादपद्मज्जुल्ला । तैरेव
वलितैर्युता । धैवतप्रहाशन्यासा । ऋषभपञ्चमहीना । गान्धारमध्यमद्वैगुण्ययुता ॥
डोम्बकृति लक्षयति—तज्जेति । षड्जोशो यस्याम् । धैवतन्यासा ।
ऋषभपञ्चमहीना ॥ -१०६, १०७ ॥

(सु०) ककुभ लक्षयति—मध्यमेति । धैवताशग्रहः । पञ्चमन्यासः ॥

धन्यासांशग्रहा भूरिधैवतैः स्फुरितैर्युता ॥ ११० ॥

अतारमध्यमा पापन्यासा श्रीशार्ङ्गिणोदिता ।

तद्द्रवा सावरी धान्ता गतारा मन्द्रमध्यमा ॥ १११ ॥

मग्रहांशा स्वल्पपद्मा करुणे पञ्चमोज्जिता ।

धमा मं मगारी रिरि ससनि निधा गामापापगामा धा धगामाममनी
सनि निधानिधनि निगा धागधागा रिसासनि मगाग रिरिसासनिनि । धधध-
पाधपा—इत्यालापः ।

धा(धैवत)नीधा(पञ्चम)गामा(ऋषभ)रिरि रि गारि(पद्म)सधनी नी
(धैवत)धाधाधानीरी रिसानि रिसनि सनि सधा नीनी(धैवत)धा । धा धनी
रिरिसा निरिसानिधानी ममगमगारी रिसानी रिसानी धानिपमगपमधाधा ।
नी निसनि निधध(पद्म)सगधरिग(मध्यम)मनीनि मानि निधध(पञ्चम)मपनि
मगागरी ममपमगमधाधा । गाधाम गमरिमागा(ऋषभ)रिमाग(पद्म)सा ।
धानी नि(धैवत)धा । धामाध सरिगमगपगमनिधानी पधापनि पधमगारि
ममपगारि गा मा रि(ऋषभ)रिमाग(पद्म)स । धानी म(धैवत)धा माधसरि
गमगपगमनि निधानिष धापनीष धमगारिममपगारिगामामा(ऋषभ)सधनिम
(धैवत)गा पमपमा(पद्म)सधनि धनि सनिधाधपा—इति करणम् ।

अथ बा—धाधाधसं ससससधाध साध साधससधारीरी ममरिग सासं-
धाधाध पधसधपधधममामा । मरि मारि मा माधा धाधाधाधधनिध पधामा
मधापाधा सारी मरी सं गं सा गं गाध पधपमपापा—इत्यालाप ।

धधसासमधधधसरीगा साधा पाधापापा मामापा मापाधा पामा मा ।
सरि मरि ममाधप धापप मा मा पध सरि मरि गासा धामा धारीमा पा पा—
इति करणम् ।

रगन्तिका लक्षयति—तज्जातेति । धैवतन्यासाशग्रहा । बहुभिः स्फुरितैर्धैवतैर्युता ।
एतस्या तारो मध्यमो नास्ति । पञ्चमापन्यासा ॥ सावरी लक्षयति—तद्भवेति ।
धैवतन्यासा । तारगान्धारा । मध्यमग्रहांशा ॥ -१०८-१११- ॥

२८. ककुभ-

१. धा धा सा सा धा धा री री
यो ना म य त्र
२. धा धा धा धा पा धा पा मा
नि व स ति क रो ति
३. री री मा मा पा धा पा मा
प रि र क्ष णं स
४. पा धा पा मा मा मा मा मा
ख लु त म्य
५. री री मा मा धा धा पा मा
मु म्भे व स सि च
६. पा मा पा पा धा धा पा मा
हृ द ये द ह सि च
७. पा धा पा मा मा री सा री
स त तं नृ शं
८. गा सा पा पा पा पा पा पा
सा सि

श्लोकादिसिक्ता । इति ककुभ ॥

विभाषा ककुभे भोगवर्धनी तारमन्द्रगा ॥ ११२ ॥

धैवतांशग्रहण्यासा गापन्यासा रिर्वर्जिता ।

(मु०) भोगवर्धनी लक्षयति—विभाषेति । तारो मन्द्रश्च गान्धारो यस्याम्, मध्यगान्धारश्चैत्यर्थः । गान्धारापन्यासा । धैवतनिपाद्गान्धार-

धनिभ्यां गमपैर्भूरिवैराग्ये विनियुज्यते ॥ ११३ ॥

धाधाधाध गामाया पप मम पापापम मा गा मानी धासनी गासनी । धा
पामागामानीधा पामा धाधप मध पममधा धाधगापामागा मापापापगा मप-
गमनी धासनी गासनी धापमा गामानीधाधा । धपमधपमधाधा—इत्यालापः ।

गामधापामगा मगममध धनि निनि(पङ्कज)सधध धनि पपपगा मधा
पा मधाया मधनि धाधानी साधधनि धमपप ममधगागा । मगमममधनि निनि
(पङ्कज)सधधनी निनि धमपपपगामधा पामधापम धनिधा—इति रूपकम् ॥
इति भोगवर्धनी ॥

तज्जा वेलावली तारधा गमन्द्रा समस्वरा ।

धाद्यन्तांशा कम्पपङ्कजा विपलम्ये हरिमिया ॥ ११४ ॥

पञ्चमांशग्रह्यासा धरितारा गमोत्कटा ।

गमन्द्रा चोत्सवे गेया तज्जैः प्रथममञ्जरी ॥ ११५ ॥

धन्यासांशग्रहा भाषा बाङ्गाली भिन्नपङ्कजा ।

गापन्यासा दीर्घरिमा धमन्द्रोदीपने भवेत् ॥ ११६ ॥

धा गा गा धध निगां ध गांगागमसा मा मा माम मा धामागा मागा
स स री गा मा पम गरि सनी री मरी गासनी सा सा । ध स धा नी नी
मध्यमपञ्चमबहुला ॥ वेलावली लक्षयति—तज्जेति । तारधैवता । मन्द्रगान्धारा ।
धैवतग्रह्यासाशा ॥ -११२-११४ ॥

(क०) प्रथममञ्जरी लक्षणे—धरितारेति । धरी तारे यस्या सा
तथोक्ता । अत्र ग्रहत्वेनारब्धपञ्चमवशात्तारधैवतस्योक्तरीत्या बहुत्वमेव ।
तारऋषमस्य ॥ बहुत्वमवधित्वं चेत्यर्थः । एवमन्यत्राप्युक्तम् ॥ ११५ ॥

(सु०) प्रथममञ्जरी लक्षयति—पञ्चमांशेति । तारऋषमधैवता । गान्धार-
मध्यमबहुला ॥ बाङ्गाली लक्षयति—धन्यासेति । गान्धारापन्यासा । दीर्घऋषम-

धा ध मा धा धा धधनी मा धा नी गा । गा गागममा सस मा सा सा सा
 यमा धा माम गा गा स स री गा माप म गरी सनी रि गारी सनी सा सा ।
 त धानी नीधा धा धमा धा धा—इत्यालापः ।

धम गमम धधा मा मा गामा(पङ्कज)सस धा धा धानि सनी साममध
 मथा । धा धा धनी नी गा धमास स री री गगम मपप ममपपरी री स स
 री री गग री री(पङ्कज)ससनी नी सनि सासाधमगम धगम स नी धा
 धा धा नी सानी साम मध मथा धा—इति रूपकम् ॥ इति वाङ्माली ॥

आडीकामोदिका तज्जा ग्रहांशन्यासत्रैवता ।

ममन्द्रा तारगान्धारा गुर्वाज्ञायां सपस्वरा ॥ ११७ ॥

टक्कभाषा वेगरञ्जी निमन्द्रा धपवर्जिता ।

सांशमहान्ता माने स्यान्निपङ्करिगर्भैर्वहुः ॥ ११८ ॥

सा सा सनी सा रिगा नीगगम स नी गा सगसा सनी सारी नी सारी
 नी^१सारी सनी सासा मामागागा गा री सनि सानी सारी सारी सारी सारी
 सनी सनी समागारी सनी नी सरि गानी गागमासनी सासा—इत्यालापः ॥

मममगगरी री स सनी नी सनी(पङ्कज)सनी सरी गरि गगगनी सगरी
 मासामागा गा री री सा रि ग री सनी नी नी नी नी(पङ्कज)सस(ऋपम)
 रि गमरि स रिगम म री गसमरी गरी नी सा ममरी गा सा सा—इति
 रूपकम् ॥ इति वेगरञ्जीभाषा ॥

नागध्वनि तदुद्भूतं पङ्कजन्यासग्रहांशकम् ।

धपत्यक्तं रसे वीरे शार्ङ्गिदेवः समादिशत् ॥ ११९ ॥

म.यमा ॥ आडीकामोदिका लक्षयति—आडीकामोदिकेति ॥ वेगरञ्जी लक्षयति—
 टक्कभाषेति । मन्द्रनिषादा । धैवतपञ्चमवर्जिता । पङ्कजप्रहाशन्यासा । निषाद-
 पङ्कजऋपमगान्धारमध्यमत्रहुला । नागध्वनि लक्षयति—नागध्वनिमिति । धैवत-
 पञ्चमत्यक्तम् ॥ ११५—११९ ॥

पद्ममध्यमया सृष्टः सौवीरः काकलीयुतः ।

गाल्पः पद्मग्रहण्यासांशकः पद्जादिमूर्च्छनः ॥ १२० ॥

प्रसन्नाद्यवरोहिभ्यां संयतानां तपस्विनाम् ।

गृहिणां च प्रवेशादौ रसे शान्ते शिवप्रियः ॥ १२१ ॥

प्रयोज्यः पश्चिमे यामे वीरे रौद्रे ऽद्भुते रसे ।

सां सपा पधानी धापा पथा सा सपाप धा सा सपापधा ध गारि मा
गा रि सनि स पा धा सनि सां । मां मां मगारी रि मा म पा प ध निधा पापधा
सां स पापधा धगा रि मा गा री सनिधा धपा सा सनी सां सां । मम
समम(पद्ज)ससं सां ग सं ग ग री ग सा सं सं स ध ध नि निध सनि
धनि धा ध प । पपपधध ध स नि सां सां सं मं सें सम(पद्ज)ससं ससं
ग सस मरि रिग सस गध धनि ध ध ग सं सं सं धनि ध सनि धनि धध
(पश्चम)पापप रि पपनि ध ध स सा सस धम रि रि धम रि रि धस सप ।
धध नि ग धध सस धध नि ध स नि धनि धधपा । पापपप(गान्धार)गा गग
मरि स ग सनिध सस । पपधध सनिसा । स सं स प पप नि नि नि
(पद्ज) स स स रि रि रि रि परि पा धध स निसा । सध म रि रि धम मा
रि रि ग सस ग धध नि धध गस सस धध निध सनि धनि ध धप धध रि
नि धधध ग रि म ग रि स निध स निध निध पपंध रि निध सध गारि
मगरि मगरि सनि ध समापपधध सनिसा—इत्यालापः ।

(पद्ज)स(पश्चम)नीधा धा धा धा नी(पश्चम)नीधा धा धनी(पद्ज)
ससारी रि रि पपनि धाधा धधस स धनि ध पा । पप नि ध पं पं नि रि रि रि
ग रि मरि सासा मम रि ग सा स सस स रि ग सा ससनि ध(पश्चम)धा
नि(पद्ज)स स । मम स सस स मस सां ससरि ग गसं ग सां ग सं गां
सस गसनिधनिधाधध निपा । पगां धगां धगां गगगसमारी(पद्ज)सनधापा

(सु०) सौवीरं लक्षयति—पद्ममध्यमयेति । अल्पगान्धारः । संयतानां
नियमवताम् ॥ १२०, १२१- ॥

पापाधापा धनिनि(पङ्ज)समा मा गगारी(ऋपम)रि रि मममधमम । मासास
 (पञ्चम)धासाधनिनिपानीधपारीपपपपध धध सं सं स धं ध धध ममम रि रि
 रि रि गरि गरि गस सधनि धसा धनिधधरि पपपप । पयधधध निनि
 (पञ्चम)पम धध धनि(पङ्ज)ससा—इति करणम् ।

२९ सौवीर

१. सा सा सा सा सा सा सा सा
 त रु ण त रु शि ख र
२. नी नी धा धा पा पा पा मा
 कु सु म भ र न मि त
३. नी धा सा धा नी धा पा पा
 मृ दु सु र मि प व न
४. धा गा धा सा सा सा सा सा
 धु त वि ट पे
५. सा सा सा नी सा सा री गा
 का न ने
६. सा गा धा धा नी धा पा पा
 कु ज रो
७. नी धा सा धा नी धा पा पा
 अ म ति म द ल लि त
८. गा गा धा सा सा सा सा सा
 ली ला ग ति

इत्याक्षिका । इति सौवीर ॥

सौवीरी तद्भवा मूलभाषा बहुलप्रथमा ॥ १२२ ॥
षड्जाद्यन्तात्र संवादः सधयो रिधयोरपि ।

सा गा सा सा नी धा सा सा मा धानी धा पा पाधा मा धा सम-
धानि धानिरिगा रिमामा गारीसा सा माधानीधासासा । इति सौवीरी ॥

तज्जा वराटिका सैव बटुकी धनिपाधिका ॥ १२३ ॥
सन्यासांशग्रहा तारसधा शान्ते नियुज्यते ।
हिन्दोले पिञ्जरी भाषा गांशा सान्ता निवर्जिता ॥ १२४ ॥

गागारि सा धारि सा सारी गां मां मामा रीरि साधासापामागापाधा-
सारी गापामागारी सा सानि साधारीसासारीगासारी गागामामागारीसारी रि
गरि रीस रि मां । पां धापासारि गामारि रीसा ॥ इति पिञ्जरी ॥

तज्जा समस्वरा नट्टा तारगान्धारपञ्चमा ।
सन्यासांशग्रहा मन्द्रनिपादा तारधैवता ॥ १२५ ॥
अङ्गं कर्णाटवङ्गालं वेगरञ्ज्याः पवर्जितम् ।
गांशं सान्तं च शृङ्गारे वक्ति श्रीकरणेश्वरः ॥ १२६ ॥
इति भाषाज्ञानि ॥

(सु०) सौवीरीं लक्षयति—सौवीरीति । षड्जग्रहन्यासा । अत्र षड्ज-
धैवतयोः संवादः । ऋषभधैवतयोश्च विकल्पेन पूर्वोक्तसंवादापवादः ॥ वराटिका
लक्षयति—तज्जेति । सैव वराटिका बटुकीत्युच्यते । धैवतनिषादपञ्चमबहुला ।
षड्जन्यासाशग्रहा । तांषड्जा ॥ पिञ्जरीं लक्षयति—हिन्द्रील इति । गान्धा-
राशा । षड्जन्यासा । निषादवर्जिता ॥ नट्टा लक्षयति—तज्जेति ॥ कर्णाटवङ्गालं
लक्षयति—अङ्गमिति । पञ्चमवर्जितम् । गान्धाराशम् । षड्जन्यासम् ॥
-१२२-१२६ ॥ इति भाषाज्ञानि ॥

आपञ्चमं तारमन्द्रा पद्जन्यासांशग्रहा ।
 रिपद्जाभ्यधिका धीरैरेषा रामकृतिर्मता ॥ १२७ ॥
 पद्जांशग्रहणन्यासां मतारां मपभूयसीम् ।
 रिधत्यक्तां पमन्द्रां च तज्ज्ञा गौडकृतिं जगुः ॥ १२८ ॥
 निमन्द्रा मध्यमव्याप्ता रिपत्यक्ता समस्वरा ।
 सन्यासांशा धग्रहा च वीरे देवकृतिर्भवेत् ॥ १२९ ॥
 इति क्रियाङ्गानि ॥

स्युर्वराद्या उपाङ्गानि सन्यासांशग्रहाणि पद् ।
 समन्द्रा कौन्तली तत्र निभूरिः कम्पधा रतौ ॥ १३० ॥
 वराटी द्राविडी भूरिनिमन्द्रा स्फुरितर्पभा ।
 वराटी सैन्धवी भूरिगान्धारा सधकम्पिता ॥ १३१ ॥
 शार्ङ्गदेवेन गदिता शृङ्गारे मन्द्रमध्यमा ।

(सु०) रामकृतिं लक्षयति—आपञ्चममिति । एतस्या पद्जमारभ्य
 पञ्चमस्वरपर्यन्तं पञ्च स्वरस्तारा मन्द्राश्च । मध्या न भवन्ति । ऋषभपद्ज-
 बहुला ॥ गौडकृतिं लक्षयति—पद्जांशेति । तारमध्यमा । मध्यमपञ्चमबहुला ।
 ऋषभध्वजत्यक्ता ॥ देवकृतिं लक्षयति—निमन्द्रेति । मन्द्रनिषादा । मध्यम-
 व्याप्ता मध्यमबहुला । ऋषभपञ्चमत्यक्ता ॥ १२७—१२९ । इति क्रियाङ्गानि ॥
 वराद्या उपाङ्गानि विभजते—स्युरिति ॥ कौन्तलीवराटीं लक्षयति—समन्द्रति ।
 मन्द्रपद्जा । निषादबहुला । कम्पितध्वजता । रतौ विनियोगः ॥ द्राविडीवराटीं
 लक्षयति—वराटीति । भूरिनिमन्द्रा मन्द्रनिषादबहुला । स्फुरितर्पभा स्फुरित
 ऋषभो यस्याम् ॥ सैन्धवीवराटीं लक्षयति—वराटीति । भूरिगान्धारा गान्धार-
 बहुला । सधकम्पिता कम्पितपद्जध्वजता ॥ अपस्थानवराटीं लक्षयति—

मण्डिता मनिधैर्मन्दैरपस्यानवराटिका ॥ १३२ ॥

हतस्वरा धमन्द्रा कम्पपसा हतपञ्चमा ।

स्यात्प्रतापवराटी तु धमन्द्रा कम्पसोरुपा ॥ १३३ ॥

इति वराट्युपाङ्गानि ॥

रिपत्यक्ता तु तोडयेव च्छायातोडीति कीर्तिता ।

तोडयेव ताडिता गाल्या तौरुष्की निधभूयसी ॥ १३४ ॥

इति द्वे तोड्युपाङ्गे ॥

पञ्चमेनोज्झिता मन्द्रनिपादा ताडितोत्सवे ।

गीयतामृपभान्तांशा महाराष्ट्री तु गुर्जरी ॥ १३५ ॥

गुर्जरेव रिक्म्या स्यात्सौराष्ट्री गुर्जरी भवेत् ।

दक्षिणा गुर्जरीकम्पमध्यमा ताडितेतरा ॥ १३६ ॥

इति गुर्ज्युपाङ्गानि ॥

मत्यक्तान्दोलितसपा धन्यासांशमहान्विता ।

विप्रलम्भे भवेत्तुच्छीत्यवोचत्सोदलात्मजः ॥ १३७ ॥

ण्डितेति । मनिधैर्मध्यमनिषादधैवतैर्मन्दैर्मण्डिता ॥ हतस्वरवराटीं लक्षयति—
 ऽस्वरेति । धमन्द्रा मन्द्रधैवता । कम्पपसा कम्पितपञ्चमपङ्कजा ॥ प्रतापवराटीं
 क्षयति—स्यादिति । उरुपा पञ्चमवहुला ॥ १३०-१३३ ॥ च्छायातोडीं
 क्षयति—रिपत्यक्तेति । तोडयेवर्षमपञ्चमत्यक्ता च्छायातोडी भवति ॥ तुरुष्क-
 ीं लक्षयति—तोडयेवेति । ताडिता ताडितस्वरा । अल्पगान्धारा निषाद-

मध्यमेन निपादेनान्दोलिता त्यक्तपञ्चमा ।
 खम्भाइतिस्तदंशान्ता शृङ्गारे विनियुज्यते ॥ १३८
 च्छायावेलावली वेलावलीवत्कम्पमन्द्रमा ।
 सैव प्रतापपूर्वा स्यादाहता रिपवर्जिता ॥ १३९ ॥
 इति चत्वारि वेलावत्युपाङ्गानि ॥

धांशन्यासग्रहा तारमन्द्रगान्धारशोभिता ।
 भैरवी भैरवोपाङ्गं सप्तशोपस्वरा भवेत् ॥ १४० ॥
 कामोदोपाङ्गमारुह्याता कामोदासिंहली बुधैः ।
 कामोदलक्षणोपेता ममन्द्रा कम्पधैवता ॥ १४१ ॥
 च्छायानट्टा तु नट्टैव मन्द्रपञ्चमभूषिता ।
 नट्टोपाङ्गं निपादेन गान्धारेण च कम्पिता ॥ १४२ ॥
 फोलाहला टक्कभाषा समहांशा पवर्जिता ।
 सधमन्द्रा मभूषिष्ठा कलहे गमकान्विता ॥ १४३ ॥

सासा सासा मामा सास सरी गामा मामगरी सरीरीध मारीगरी धमम-
 गामामारीधा साधासागा रीमाधगा मरी गसा सासा सास निग सारी मागामा-
 मा रीगरीध मधममारीधा सागा साधा सामा रीमाधा गासा ॥ इत्यालापः ॥

गान्दोलीपङ्कजपञ्चमा । धैवतन्यासाशग्रहा ॥ खम्भाइति लक्षयति—मध्यमेनेति ।
 मध्यमेन निपादेन आन्दोलितेन युक्ता ; त्यक्तपञ्चमा पञ्चमहीना । तदशान्ता
 निपादाशान्यासा ॥ च्छायावेलावली लक्षयति—वेलावलीवदिति । कम्पमन्द्र-
 मिति । कम्पितो मन्द्रश्च मध्यमो यस्याम् ॥ १३७-१३९ ॥ भैरवी लक्षयति—
 धाशेनि । धैवताशान्यासग्रहा तारमन्द्रगान्धारा । शेषा. स्वराः धैवतगान्धाराम्या
 मन्ये ॥ फोलाहला लक्षयति—फोलाहलेति । पङ्कजग्रहा । पञ्चमवर्जिता । मन्द्रपङ्कज-
 धैवता । मध्यमपङ्कज । गमकाः प्रकीर्णकाध्याये लक्षयिन्ते ॥ १४०-१४३ ॥

रीगसथ सरीमम धमगम गामसरी सनी धासा रीगरीग माधय सससं
सगरी ममधमगरिस नीधासरी गामाधमरी गमसाधनी धसरीगा माम गमभम
गारी सनि धासरी गासा मागरी मा री सासा ॥ इति रूपकम् ॥ इति
कोलाहला ॥

तज्जा रामकृतिर्वीरे मांशा सान्ता पवर्जिता ।

भापाङ्गत्वे ऽप्युपाङ्गत्वमतिसामीप्यतो ऽत्र च ॥ १४४ ॥

शार्ङ्गदेवेन निर्णीतमन्यत्राप्यूहतां युधैः ।

हिन्दोलभापा छेवाटी गापन्यासा धभूयसी ॥ १४५ ॥

रिहीनांशमह्न्यासपद्जा सगममन्द्रभाक् ।

सगतारोत्सवे हास्ये गेया गमकसंयुता ॥ १४६ ॥

वल्लाता तदुपाङ्गं स्याद्रिहीना मन्द्रधैवता ।

संन्यासांशग्रहा गेया ष्टङ्गारे शार्ङ्गिणोदिता ॥ १४७ ॥

(क०) तज्जेति । बहुलीपर्यायभूतां रामकृतिं लक्षयित्वा भाषाङ्गत्वे
ऽप्युपाङ्गत्वमतिसामीप्यतो ऽत्र चेत्थुक्तम् । अस्यायमर्थः । कोलाहलोत्पन्नाया
रामकृतेर्भाषाङ्गत्वेऽप्यतिसामीप्यतः ; सामीप्यमत्र सादृश्यं विवक्षितम् ।
तेन यत्र किञ्चित्सादृश्यं तत्रोपाङ्गत्वं ; यत्राङ्गत्वसादृश्यं तत्रोपाङ्गत्वमिति
न्यायेनात्रोपाङ्गत्वं च निर्णीतमिति ; बहुलीपर्यायत्वं चास्या रामकृतेर्वाधा-
ध्याये वक्ष्यते ॥ १४४- ॥

(सु०) रामकृतिं लक्षयति—तज्जेति । मध्यमांशा । पद्जन्त्यासा ।
पञ्चमवर्जिता । ननु स्वयं भाषाङ्गे प्रयुक्ता अत आह—भाषाङ्गत्वे ऽपीति ।
भाषाङ्गत्वे ऽप्युभयरूपत्वमेतस्या इत्यर्थः । अतिसामीप्यतः समानस्थापत्वात्
॥ १४४- ॥ छेवाटीं लक्षयति—हिन्दोलभापेति । गान्धारपन्यासा । धैवत-
वहुला । मन्द्रपद्जगान्धारमध्यमसंयुता ॥ -१४५-१४७ ॥

मध्यमापञ्चमीजातः काऽल्पन्तरसंयुतः ।

पञ्चमांशयद्वन्त्यासो मध्यसप्तरूपञ्चमः ॥ १४८ ॥

हृष्यकामूर्च्छनोपेतो गेयः कामादिदैवतः ।

चारुसंचारिवर्णश्च ग्रीष्मे ऽह्नः प्रहरे ऽग्निमे ॥ १४९ ॥

मृद्गारहास्ययोः संत्राववमर्शे प्रयुज्यते ।

१० पद्यम

पाधा माधा नीधापापा । पधनीरिमपधामा धनि ध पापारीगा नासा ।
मापमागा रीरी । रीमापधा मा पनित्रपापा । सागा नीधा पप निरी मा
पाधामाध निध पापा—इत्यालापः ।

पापधपधमधधनित्र पापा । पापाधनि रिगपापा मधनिध पापा पपधनि
रीरी गगं संसं गग रीरी रीरी मम यय धम धध निध पा—इति करणम ।

१. सा सा सा सा री री गा सा

ज य वि ष म न य न

२. मा गा पम गा री री री री

म द न त नु ट ह न

३. मा सा सा सा री री गा सा

य र वृ ष म ग म न

४. मा गा पम गा री री री री

पु र द द न

(सु०) पद्यम लभ्यति—मध्यमेति । मध्यम्यान्मध्यपञ्चमा उशान्यामो
प्यो पत्य । हृष्यका मध्यमपामे सप्तमा मूर्च्छना ॥ १४८-१४९- ॥

५. रीं रीं मां मां पा मा धा मा
न त स क ल भु व न
६. मा धा सां सां नी धा पा मा
सि त क म ल व द न
७. धां नीं रीं मां रीं मां पा पा
भ व म म भ य ह र
८. धा मां धा नीं पा पा पा पा
भ व श र णं

इत्याक्षितिका । इति पद्यमः ॥

तद्भाषा दाक्षिणात्या स्याद्ग्रहांशन्यासधैवता ॥ १५० ॥

ऋषभो ऽस्यामपन्यासस्तारा निपमधैवताः ।

प्रियस्मृतौ नियोगो ऽस्या विभाषान्धालिका मता ॥ १५१ ॥

पापा धासा निरीरीरी गरिमरि गपगग नीसानीमा नीधा पापा पाधा
सनी रीरीरीरी गरी सगारीसनी रीरीरी नीनी गपनीध नीनी सानी सनी
मागरीरी रीरी मरी सनी नीध निधा पानी निधापापमधा पासा पाधासनी रीरी
रीरीरीरी गरीगग पापानीधा पापापा—इत्यालापः ।

पपधसनी रीरी गरी सनी धनी नीप पध घस नीरी रीग नीस नीरी
रीग नीस निधा नीनी पापा—इति रूपकम् । इति द्वाक्षिणात्याभाषा ॥

(सु०) दाक्षिणात्या लक्षयति—तद्भाषेति ॥ निषादपञ्चममध्यमधैवता-
स्ताराः ॥ -१५०-१५१ ॥

पञ्चमांशग्रहन्त्यासा न्यल्पा भूरीतरस्वरा ।

तारथा मन्द्रपद्जा च धापन्यासा गवर्जिता ॥ १५२ ॥

विपुक्तवन्धने गेया शार्ङ्गदेवेन कीर्तिता ।

पापामामसरी मापा धापा धाप धध पध धपपसा मास सारी रीमा
पाया पथ भास निधा पापधपधपयमा मासा सारी पाथा पाधा यप धध पध
धध धम पापा मसा रीमा सारी मासारी मा सारी मासारीमाधाप धधपधा
पधधप मममाम सारीमापा धाप धपा धामा नीधा पाप धप पपापा ॥ इत्यालापः ॥

रीरीसारीरी सरीरीसरी रीस रीष रीस रीस धध पाधधप धधधध
पममा ममा पमधा पधामामपपमाधसधसधपमधा । इति रूपकम् ॥ इत्यान्याली
विभाषा ॥

मल्लारी तदुपाङ्गं स्याद्गहीना मन्द्रमध्यमा ॥ १५३ ॥

पञ्चमांशग्रहन्त्यासा शृङ्गारे ताडिता मता ।

आन्धाल्युपाङ्गं मल्लारः पद्जपञ्चमवर्जितः ॥ १५४ ॥

धन्यासांशग्रहो मन्द्रगान्धारस्तारसप्तमः ।

गेयः कर्णाटगौडस्तु पद्जन्त्यासग्रहांशकः ॥ १५५ ॥

स एवान्दोलितः पद्जे देशवालो रिपोञ्चितः ।

गान्धारयहुलो मन्द्रताडितो रिपवर्जितः ॥ १५६ ॥

निपादांशग्रहन्त्यासस्तुरूपको गौड उच्यते ।

(मु०) आन्धाटिका लक्षयति—अस्या इति ॥ अस्या दाक्षिणान्यायाः

निपादो ऽल्पो यस्याम्; पञ्चमनिपादाभ्यामन्ये स्वरा बट्टलाः । धैरतस्तारः ॥

मल्लारी लक्षयति—मल्लारीति । गहीना गान्धारवर्जिता । ताडिता ताडितस्वरा ॥

मल्लार लक्षयति—आन्धाल्युपाङ्गमिति ॥ पद्जपञ्चमाभ्या हीनः । औट्टुपो

ऽमो रागः ॥ देशनालगौड लक्षयति—स एवेति ॥ कर्णाटगौड एव ऋषभ-

पयनोऽस्ति; आन्दोलितपद्जश्च देशनालगौडः ॥ गुरुरगौडं लक्षयति—

गान्धारतिरिपोपेतः प्रस्फुरत्पङ्कजपञ्चमः ॥ १५७ ॥

गेयो द्राविडगौडो ऽयं ग्रहांशन्याससप्तमः ।

पङ्के पाङ्गीसमुद्भूतं श्रीरागं स्वल्पपञ्चमम् ॥ १५८ ॥

संन्यासांशग्रहं मन्द्रगान्धारं तारमध्यमम् ।

समशेषस्वरे वीरे शास्ति श्रीकरणाग्रणीः ॥ १५९ ॥

(क०) अधुना प्रसिद्धदेशीरागलक्षणम् । तत्र श्रीरागलक्षणे—
समशेषस्वर इति—समाः शेषाः स्वरा यस्मिन्स तथोक्तः । अत्र स्वल्प-
पञ्चममिति पञ्चमस्याल्पत्यविधानात्तदितरेषां बहुत्वे साम्यं विधीयते । यत्र
यस्याल्पत्वं विधायेतरेषां समत्वविधानं तत्र तदपेक्षया बहुत्वं साम्यमेव ।
यत्र बहुत्वविधानादितरेषां समत्वविधिस्तत्राल्पत्वं साम्यमेवेति विवेक्तव्यम् ।
एतेषु देशीरागेषु यत्र तारमन्द्रयोरुभयोरेकस्य बावधिर्नोच्यते, तत्र काम-
चारो द्रष्टव्यः । इदानीं प्रसिद्धरागाङ्गादीनां लक्ष्ये प्रतीतानां लक्षणविरो-
धानां परिहारार्थमुच्यते । तत्र विरोधोद्भावनाप्रकारस्तावद्भ्रामद्वयाज्जा-
त्यादिपरंपरयोत्पन्नानामेतेषां रागाणां मध्यमस्थपङ्कजमध्यमस्थानयोरेव तत्त-
न्मूर्च्छनारम्भपक्षाश्रयणे शास्त्रविहिते संभवत्यपि मध्यमग्रामोत्पन्नानां मध्य-
मादितोडीप्रभृतीनां च मध्यमध्यमारम्भं विहाय मध्यमपङ्कजस्थान एवारम्भो
लक्ष्यते ; लक्षणविरुद्धतया ग्रहस्वरायचोत्तरस्वरसाधारणानामभावश्च । त्रिचतुः-
श्रुतिकल्पेन ग्रामद्वयमेदकस्य पञ्चमस्थालोप्यत्वेन प्रयुज्यमानस्यापि सर्वरागे-
ष्वेकरूपता । क्रियाङ्गरामक्रियायां मध्यमस्य पञ्चमश्रुतिद्वयाक्रमणं नट्टदेव-
क्रीप्रभृतिष्वृषभधैवतयोरन्तरकाकल्यादिमश्रुतिद्वयाक्रमणेन प्रत्येकं पञ्चश्रुतिता
गान्धारेति ॥ मन्द्रस्वरा ताडिता यस्मिन् ॥ द्राविडगौडं लक्षयति—गान्धारति-
रिपेति । तिरिपेन यक्रोच्चारितेन गान्धारेणोपेतः । स्फुरितपङ्कजपञ्चमः । सप्तमो
निषादः । इति जनकसहिता द्वापञ्चाशत् ॥ १५२—१५७- ॥

च शास्त्रविवक्षिता । श्रीरागे गान्धारनिपादयोर्मध्यमपद्जाटिर्मैकैऋश्रुत्या-
श्रयणेन त्रिश्रुतित्वे शास्त्रविहितेऽपि पद्जमध्यमयोरशास्त्रविहितत्रिश्रुति-
त्वकरणयोरर्धवैशसम् । तत्रैवर्धमधैवतयोर्गान्धारनिपादादिमश्रुत्याक्रमणेन प्रत्येकं
चतु श्रुतित्व या शास्त्रविहितम् । आन्धाल्या लक्षणे पञ्चमस्य ग्रहांश-
त्वोक्त्या तथैव प्रस्तारे लिखितेऽपि मध्यमग्रहाशस्त्रेण प्रयोग । तथा
कणाटमोडस्य लक्षणे पद्जग्रहाशस्त्रोक्तौ लक्ष्ये निपादग्रहाशस्त्रम्, ग्रामरागेषु
हिन्दोलस्य लक्षणे रिधत्यक्तत्वेनोक्तरिपस्यागेन प्रयोग । पाडवौडुवेष्वपि
रागेषु कचिलोप्यस्वरप्रयोग, कापि जन्यजनकयोर्मेलनमेदो रसादिविनियो
गानियमश्चेति लक्ष्यलक्षणयोर्बहुधा विरोधा ।

एकेषुणा राम इवाब्धितालानेकोत्तरंगैव बह्वन्विरोधान् ।

श्रीफल्लनाथः परिहर्तुं कामो ब्रूते मतङ्गादिरहस्पवेदी ॥

देशीत्वादेनेषामनियमो न टोपायेति । देशीत्वं च तत्तद्देशमनुजमनोरञ्जनैरु-
फल्नदेन कामचारप्रवर्तितत्वम् । यथोक्त देशीलक्षणग्रन्थादौ 'देशे देशे
जनाना यत्' इति । तथा चाहाञ्जनेयः—

“येषा श्रुतिस्वरग्रामजात्यादिनियमो न हि ।

नानादेशगतिच्छाया देशीरागाम्स्तु ते स्मृता ॥”

इति । एवं वाद्यनृत्तयोरपि कामचारप्रवर्तितयोर्देशीत्वमवगन्तव्यम् । नियमं
तु सति तेषा गीतादीना मार्गत्वमेव, 'यो मार्गित' इत्यादिनोक्त
त्वात् ॥ १५८—१५९ ॥

(मु०) अधुना प्रसिद्धदेशीरागलक्षणम् । श्रीराग लक्ष्यति—पद्ज इति ।
पद्जे पद्जप्रामे पाडुजीसमुद्भूतत्वेनैव पद्जप्रमोत्पन्नत्वे लक्ष्येऽपि पुनः
पद्जप्रामकथन रागेषु जनकजातिग्रामनिपनो नाम्तीति सूचयितुम् । शेषा. स्वगः
ऋमपश्चमधैवतनिपादा ॥ १५८ १५९ ॥

पङ्जग्रामे मन्द्रहीनः पङ्जमध्यमया कृतः ।
 बङ्गालोऽशग्रहन्यासपङ्जस्तुल्याखिलस्वरः ॥ १६० ॥
 मध्यमे कैशिकीजातः पङ्जन्यासांशकग्रहः ।
 बङ्गालस्तारमध्यस्थपञ्चमः स्यात्समस्वरः ॥ १६१ ॥
 ऋपभांशः पञ्चमान्तः स्यादपन्यासधैवतः ।
 वीररौद्राद्भुतरसः पाल्पो मध्यमपाडवः ॥ १६२ ॥
 धैवतांशग्रहन्याससंयुतः स्यात्समस्वरः ।
 तारमन्द्रो ऽयमापङ्जगान्धारं शुद्धभैरवः ॥ १६३ ॥
 पङ्जे धैवतिकोद्भूतः पङ्जतारसमस्वरः ।
 मेघरागो मन्द्रहीनो ग्रहांशन्यासधैवतः ॥ १६४ ॥
 पङ्जे पाङ्जीभवः पङ्जग्रहांशान्तो निगोत्कटः ।
 सोमरागः स्मृतो वीरे तारमध्यस्थमध्यमः ॥ १६५ ॥
 तारपङ्जग्रहः पङ्जे पङ्जमाध्यमिकोद्भवः ।

(सु०) बङ्गालं लक्षयति—पङ्जग्राम इति ॥ मन्द्रहीनः । मध्यतारस्वरः ।
 तुल्यत्वं पूर्वमेव व्याख्यातम् ॥ द्वितीयबङ्गालं लक्षयति—मध्यम इति ।
 मध्यमे मध्यमग्रामे । तारमध्यस्थपञ्चमः, मन्द्रपञ्चमहीनः ॥ मध्यमपाडवं
 लक्षयति—ऋपभांश इति । पाल्पः अल्पपञ्चमः ॥ शुद्धभैरवं लक्षयति—
 तारमन्द्र इति । तारमन्द्रो मध्यमस्वरहीनः । आपङ्जगान्धारं पङ्जपर्यन्तं
 गान्धारपर्यन्तं वा विकल्पेन तारमन्द्रत्वं धैवतादंशस्वरादारभ्य ॥ मेघरागं
 लक्षयति—पङ्ज इति । पङ्जे पङ्जग्रामे एतस्मिन् षड्जस्तार एव । मन्द्रत्वं
 मध्यमत्वं च नास्ति । अन्येषां स्वराणां मन्द्रत्वं नास्ति ॥ सोमरागं लक्षयति—
 पङ्ज इति । निगोत्कटः निषादगान्धारबहुलः । एतस्मिन्मन्द्रस्थानस्थो
 मध्यमो नास्ति ॥ कामोदं लक्षयति—तारपङ्जेति । षड्जमध्यमिकाजातिः ।

गतारमन्द्रः कामोदो धांगः सान्तः सप्तस्वरः ॥ १६६ ॥

पद्जे पाङ्गीभवः पद्जग्रहाङ्गन्याससंयुतः ।

सप्तस्वरो ज्यः कामोदो मन्द्रगान्धारसुन्दरः ॥ १६७ ॥

गान्धारान्ध्रहृन्त्यासो मन्द्रमध्यसमुद्भवः ।

निगतारो मन्द्रहीनो रागः स्यादाभ्रपञ्चमः ॥ १६८ ॥

शार्ङ्गदैवेन गदितो हास्याद्भुतरसाश्रयः ।

शुद्धपञ्चमभाषा स्यात्कैशिकी मपभूयसी ॥ १६९ ॥

पन्यासांशयहा मापन्यासा सगमतारभाक् ।

ईर्ष्यायां विनियोक्तव्या भाषाङ्गं केचिद्विरे ॥ १७० ॥

सप्तस्वरा रितारा साममन्द्रा चोत्सवे भवेत् ।

पापाया ममथा सानी सामासाथा माममम धाम नीसरी गासासा
मथम मामासम धसमनी नीथा मामगमा पाप सप्तथासा मा धासा-पाधासामा ।
धासमाधासनि सनि शीमनी गसा मथमागा गम माम धयामस धममनी नी-
धामाम गामा पापा ॥ इत्यालापः ॥

पामामा धमसनि धसनि धमनिधा माय गाग ॥ मन्थि पापारिगमगिग
मा रिगमधनिश मानिधममास ममा निधा सपा धपगिग निमाधमधनिरनि

गतारमन्द्र इति । गान्धारस्य मध्यमत्व नास्ति । धैवताशः । पद्ज-
न्यामः ॥ आभ्रपञ्चमं लक्षयति—गान्धारान्ध्रं । मन्त्रेभ्यो मध्यमेभ्यश्च
स्वरेभ्यः समुद्भवो यस्य । तारनिपादगान्धारः ; मन्द्रहीनो वेति पञ्चा-
न्नाम् । मन्द्रमध्यममुद्भव इत्युक्तत्वात् ॥ इति दश प्रसिद्धगणाः ॥

कैशिकी लक्षयति—शुद्धपञ्चमभाषेति । मध्यमपञ्चमरहुडा । पञ्चम-
न्यासांशयहा । मध्यमापन्यासा । पद्जगान्धारमध्यमस्तारियुक्ता ; तेषां मन्द्र-
मध्यमत्वं नास्ति । मन्त्रान्तरेण कैशिकमभाषाङ्गमागरेण लक्षयन् । मम-
म्वरेति ॥ १६०-१७०- ॥

धनि ध (मध्यम)मनिधा सास ममा निध स पापा ॥ इति रूपकम् ॥ इति
कैशिकी ॥

पञ्चमादेव सौराष्ट्री भाषा पान्तग्रहांशका ॥ १७१ ॥
रिहीना सगधैस्तारा ममन्द्रा मपभूयसी ।
नियुक्ता सर्वभाषेषु मुनिभिर्गमकान्विता ॥ १७२ ॥

पापापापमधनी सासासनीग सासासनि गानी गानी धाधा धध सास
पापा पपधा पा धापामापा । मधनी माधानी मा धनीसा सा । सनी गानी गा
सासा स नी गा नी धा धाधधसा धममपा पप धापा धापामामा । मधनी
मधनी । मा धनि सा सापमानी निधापम धापमध पापा—इत्यालापः ।

पा पम स नीसा सनी गग सस नी गगनी नीगमग नीधाधाध धध मध
सस । पाधा पाधा पामा मामा ममयम धधनी सा सनि गग सास । निधधस
निधमपा पमधध पमधस पमधध धग मनी धध पा । पमनी नी नीधा पम धध
पम धध पा—इति रूपकम् ॥ इति सौराष्ट्री ॥

सांशग्रहान्ता सौराष्ट्री ट्करागे ऽतिभूरिनिः ॥ १७३ ॥
भूरितारा ममन्द्रा च पहीना करुणे भवेत् ।

सा सा सानी धनी नीध नीनी मा नी धनी धानी धानी धनी नी मा
नीधा नीसा साध नीधमध नीधनीध माधनीध मं गागाग मंगा सगा सनी
धनी नीध नी नी धनी नी नी मा नीधा नीसा सा—इत्यालापः ।

(सु०) सौराष्ट्रीं लक्षयति—पञ्चमादेवेति । पञ्चमन्यासग्रहाशा । ऋषभ-
हीना । पट्स्वरा, पङ्जगान्धारधैवतैस्तारैर्युक्ता । मन्द्रमध्यमा । पङ्जपञ्चमबहुला ।
सर्वभाषेषु निर्देशादिषु ॥ द्वितीयसौराष्ट्रीं लक्षयति—सांशग्रहान्तेति । ट्करागस्य
भाषा । अतिभूरिनिः अतिबहुलो निपादो यस्याम् । निपादपङ्जाभ्यामितरे स्वरा
बहुलाः । पञ्चमहीना ॥ -१७१-१७३- ॥

सनि धनि नी नी मा नी धनि सासा धनी नी मा नी धनीसा धससव
रीरी रीध मम । धममं(मध्यम)म (गान्धार)ग (पङ्कज)ससा गासागाध नी नी
नी धनी मधास नीसा गानी धध सासा—इति रूपकम् ॥ इति द्वितीयसौराष्ट्री ॥

दृक्भापैव ललिता ललितैरुत्कटैः स्वरैः ॥ १७४ ॥

पङ्कांशग्रहणन्यासा पङ्कजमन्द्रा रिपोज्झिता ।

धीरैर्वीरोस्सवे प्रोक्ता तारगान्धारधैवता ॥ १७५ ॥

सासा सास मम धधा धधमधा माम गाग मसा स्वर मसगम धधा धाध
धमधनी नीधामाम गागमा सा सधनीनी धनी नीध नीगागस सागासनी धनी
सासा सासममसा मसगम धधा धाध मधानीनी धामामगा गमसास धानी नीध
नीनीधध नीगागसा । सागा सनी धानी सासा—इत्यालाप ॥

समयध धाधामंध धमामा(गान्धार)गसासासग मवधनी नीधामा । धामा-
मध गागागस साससस गगसग मसगम धाधाधनी धधनीम मपधमा गससमस
गसासासनीधधनी धनीगागागसा ग धानी सासा—इति रूपकम् ॥ इति
ललिता ॥

भिन्नपङ्के ऽपि ललिता ग्रहांशन्यासधैवता ।

रिगमैर्ललितैस्तारमन्द्रैर्युक्ता धमन्द्रभाक् ॥ १७६ ॥

प्रयोज्या ललिते स्नेहे मतङ्गमुनिसंमता ।

धाधाधाध सनी धाधाधध नीरी गासनीसा नीधाधाध सनी रीगामा ।
गरी मागा रीरीरीरीरीरी गमपधाधप नीधा पामा गारी । मागारी । रीगरीग
मगमरी गामागारी धनी रीगासनी । धाधाधम धाधाधध नीरी रीधा नीरी धानी

(सु०) ललिता लक्षयति—दृक्भापैवेति । ललितैर्मसृणोः । उत्कटैर्बहुभि ।
ऋषभपञ्चमहीना ॥ द्वितीयललिता लक्षयति—भिन्नपङ्केऽपीति । ऋषभगान्धार-
मध्यमैः ललितैः किञ्चिद्विन्निस्तारमन्द्रैर्युक्ता । मन्द्रधैवता ॥ -१७४-१७६- ॥

रीगा सनी सनी धाधाधध सरिग मगारि मामा रीरीरीरीरी मगपधा पधनी
धापामा गारी मागा रीरी गमगमं रीगामागा रीधानीरीमा सनी सनी धाधा—
इत्यालाप ॥

(धैवत) सनिगनिस रिग रिम सनि धनि धममाध धमनिनि धधधध
रीरीरीरी गम । मंम गारी धापामगरीमागारी सनी धधनी गगगा । सनी सनी
धानीमाधा सनीनीधाधा—इति रूपकम् ॥ इति द्वितीयललिता ॥

चतुर्था सैन्धवी तत्र टक्कभापा रिपोज्झिता ॥ १७७ ॥

संन्यासांशग्रहा सान्द्रा गमकैर्लङ्घितः स्वरैः ।

सगतारा पङ्कजमन्द्रा गेया सर्वरसेष्वसौ ॥ १७८ ॥

सासासासा मासा मासा सा । मंस गामा गासा सागा सामा सासमम
गामा गममस नीगससा सनी मास नीगा नीधाधा । धमाधाधधं मानी नीनी
धमाधाधा धध मनी नीनी धनी धनी सासा—इत्यालापः ॥

(मध्यम)म(पङ्कज) स सागाससा । नीनीनीनी सधनीस नीधाधा धमा
धममनी धाधाधममनि नीनीनीनीनीनी सनी सनी गगसासा ममगममम धग
गगसम नीनीधध ममधम धनीनीनी मधनीनी नीधनीसगमधध गध मग सनी
सनी ससनीध नीनीनीसनीधमम धध नीनी सममग नीनीनीम नीधममधधनी-
नीगगसा सा—इति रूपकम् ॥ इति सैन्धवी ॥

सैन्धवी पञ्चमे ऽप्यस्ति ग्रहांशन्यासपञ्चमा ।

रिपापन्याससंयुक्ता रम्या सगमकैः स्वरैः ॥ १७९ ॥

नीतरै रिवहुस्तारपापूर्वविनियोगिनी ।

(सु०) सैन्धवी विभज्य लक्षयति—चतुर्थेति । टक्कभाषाया सैन्धवी । सा
ऋपमपञ्चमहीना । गमकैः सान्द्रा व्याप्ता । लङ्घितस्वरैर्द्रुतस्वरैः ॥ द्वितीयसैन्धवी
लक्षयति—सैन्धवीति । पञ्चमस्यापि भाषा सैन्धवी । ऋपमपञ्चमापन्यासा ।
निपादधैवतपञ्चमैः सगमकै गम्या । ऋपमबहुला । निपादपञ्चमैस्तारा चेति

पापापा स पव सरी री री री री पमधपम धपापास पवसरी रीरीरी-
मरीगारी । मारी पाधा मारी गासा रीरीरीरी गापां रीं गी गाससरी रीमाया
पमधपमध पापासपधम पधमपध मपधसनीरीरी मरीसरी रीपमध पमधपाया ।
रीसपधसरी । रीरीम रीरीरीम रीगारीमाथायाथासारी गासारीरीधरीरी गां पां
रीरी माससरी रीमा धापमधापमधापापा—इत्यालापः ।

पवसथसरी गसरिगरीसरी । गरीसथ मधं धंप पसरीरी रीरीपारी पप-
पारी रिममामामानसारी सरीरीरी रीससथा धपपधवसग पधं सरी सरीगम
धपपाधा पमधध पमधधपामा—इति रूपकम् ॥ इति द्वितीयसैन्धवी ॥

मालये कैशिके ऽप्यस्ति सैन्धवी मृदुपञ्चमा ॥ १८० ॥

समन्द्रां निगनिर्मुक्ता पङ्जन्यासग्रहांशका ।

प्रयोज्या सर्वभाषेषु श्रीसोदलसुतोदिता ॥ १८१ ॥

सामामासा समरीमा पापापप धापधापा मा रीरी मा रीरी सां सां
समरीमा पापा पप धापामा । पापा पपथा सा पप धासा धारी । रीमपाधापम
रीरी मरीरीसरीसारीससासारी मासारीमामारी मापापापपथापाधापथापामा-
रीरीमारीमासा । समरीमा पापा पप धापामा धापामापा पप पव सां पपथा
पामारीरीं मपाधापमरीमारी रीसासा—इत्यालापः ।

सम रीरी ममरिरि पप रिप पपाधाप मरीरी सममरि पप पप धध
(पङ्क)सं पाधापामारीमरीमरीसरीसाधधसध(पङ्क)सस मम रिरि पप रिरि
स रिस रि सास धस ससं मं रिरि पाधापम रिरिसरिसामरिरिरिसा—
इति रूपकम् ॥ इति तृतीयसैन्धवी ॥

सैन्धवी भिन्नपङ्के ऽपि न्यासांशग्रहधैवता ।

उद्दीपने नियोक्तव्या धमन्द्रा रिपवर्जिता ॥ १८२ ॥

पश्चान्तरम् ॥ तृतीयसैन्धवीं लक्षयति—मालव इति । निगनिर्मुक्ता निषाद-
गान्धारहीना ॥ चतुर्थसैन्धवीं लक्षयति—सैन्धवीति । मन्द्रधैवता । ऋयम-
पञ्चमवर्जिता ॥ १७७—१८१- ॥

धाधा धध गमधनि निनि धानी सानी सनि सधा नीधा नीनी धाध-
मामगमा सानी धाधा पमा धाधाधगसधगमगधमधनीनी । नीनीनी । धनी-
सधानीनीमधासानीधाधमधाधा—इत्यालापः ।

धाध गम धनी नीनी सनी धनी नीनीनीध(पड्ज)सं सनीनी सनी धध
गम धग मध नीनी मनी धनी नीध नीध गां समगा नीसनी धनीधगमधगम-
धनीनीमनीधनीनीध धासा धमनी सनी धनीध गमधगमधनी । नीमनीधनी-
नीधनीधाधा—इति रूपरुम् ॥ इति चतुर्थसँन्धवी ॥

हिन्दोलभाषा गौडी स्यात्पड्जन्यासग्रहांशका ।

पञ्चमोत्पन्नगमकबहुला धरिवर्जिता ॥ १८३ ॥

पड्जमन्द्रा प्रयोक्तव्या प्रियसंभाषणे बुधैः ।

सां मां सां स मगामापापामापापामापा मागामसांसां सस सगामापापा-
गमगा मगापगामपापा । मागागसासनीसागामागसासनीसासास सगासासा
सस गामा सागामाप मगा सापा पापा मामा गाग सासा समगा । मापा मापा
पा पमगा । पमागम पगापमा गमपगा पमापगा पासासासगसामागासनिसा
सां—इत्यालापः ॥

(पड्ज)सगमग पममगसां(पड्ज)ससागामा मामा पापमगापम पगा
गगसापानी सनीस मगम गमपम पम गम मम गनिसां गगसगसनिसामगाग-
सासा—इति रूपरुम् । इति गौडी ॥

ग्रहांशन्यासपड्जान्या गौडी मालवकैशिके ॥ १८४ ॥

मतङ्गोक्ता तारमन्द्रपड्जा भूरिनिपादभाक् ।

प्रयोज्या रणरणकं वीरे त्वन्यैः प्रयुज्यते ॥ १८५ ॥

(सु०) गौडी लक्षयति—हिन्दोलभाषेति । पञ्चमे स्वर उत्पन्नैर्गमैर्क-
बहुला । धैवतैर्धमवर्जिता ॥ द्वितीयगौडी लक्षयति—ग्रहांगेति । रणरणकौ

सामा भानि धासां पमा गामानी नीधनी धमपमममम मगा गसास-
गारी सागामगमनीनी धम पम पाप मम मगरीमं सां सती नीरीया । सनीरीस
नीमासा । मगमनी गा मा नीगा मानी । नीवसापा मागामनी नीधनी धम-
पममगामपाम गरी री मपगमानीधनीम पामगमापाप सां ममगारीं सास
नीरीरी पाम नीरीसनी रीसनी सासा—इत्यालापः ।

सानिधससपापममगाधनिधनि धनिध मयम गमम सा मगरीरी सांसनी
रीरी पासनी रीरी पां स नीरीरीसागममा गानीधपमपमममगरी सनिसाम
नीसामनि रिरि मामा—इति रूपरुम् ॥ इति द्वितीयगौडी ॥

याष्टिके त्रावणी भाषा पञ्चमस्य ग्रहांशसा ।
पान्ता सरिपमैर्भूरिसङ्गतद्विश्रुतिर्मता ॥ १८६ ॥

सासासापा पापाधाधानीनी मानिधानिया मारी सासानीधनीध सारी
गारी मासनी पापाधानीसा सनीमध धससनिमधमधसनिधामागामा सानीस-
सासंसं सनिमामा निगास निधामा मामा सरि सामा माधानिधापापा—
इति त्रावणी ॥

एषा भाषाङ्गमन्येषां धग्रहांशा निपोज्झिता ।
अतारा प्रार्थने मन्द्रधगव्याप्तोरुपध्याया ॥ १८७ ॥

इति भाषाज्ञानि ॥

भाषा हर्षपुरी पद्ममन्द्रा मालवकैशिके ।
संन्यासांशग्रहा तारमपा हर्षे धवर्जिता ॥ १८८ ॥

विरहः ॥ त्रावणीं लक्षयति—याष्टिक इति । याष्टिक्रमते ग्रहांशपड्जयैवतन्यासा ।
पद्मपमपधममध्यमबहुला । सङ्गती द्विश्रुती निपादगान्धारो यस्याम् ॥ मतान्तरे-
णेतस्या भाषाङ्गत्वे लक्षणमाह—एषेति । अतारा तारवर्जिता । मन्द्रधैवतगान्धार-
व्याप्ता; उरमध्यामा मध्यमबहुला ॥ १८३—१८७ ॥ हर्षपुरीं लक्षयति—
भाषेति । तारमपा तारमध्यमपञ्चमा । धैतमतरजिता ॥ मन्मार्गी लक्षयति—

सासासासनिसनिस रिस नीसासा । मगमापापामा । समपापा पममाम
म गाग री । रीसासनि निषा सनि ममगारी नी नी पासनीसांसा सरि रीरी
पा सनिरी सनिरीस निसासा । सनिसारी निसानीनी निसारी । सनिसा
सा । मगा मा पापा । समपापमगा गममारीरीसा मनीपांसनी सासागगरी नी
नीपासनीसासा । सनिरीरी पासनिरी सनिरी सनीसा सा—इत्यालापः ।

सानी रीसा नी नीगरी सा । निरीरीग रीमरीग नीरीगरी नीस
(मध्यम)म (गान्धार) गारी गगरीसारीगरीपागरी सनी रीग रीनीसासा—
इति रूपकम् ॥ इति हर्षपुरी ॥

पञ्चमस्य विभाषा स्याद्भ्रम्माणी मन्द्रपङ्कभाक् ।

पान्तांशादिः समनिपैस्तारत्यक्तरिरुत्सवे ॥ १८९ ॥

पापा पाम गामा पापा । मामा नीधा मामगमा पापा । पगा गमा
सनीधपा पापमनी नीधनीसा सा गममापा पापमपमनीसनीधापापापमपमनी
सनिधा पा पापा पम निनिधागा मा पमनि निधापसधापमधपमधापापा—
इत्यालापः ।

पा(पञ्चम)पंग गम पामम गग मम गग ममनि धधमगा पापा । पप-
गमसमसनिधसनिधपापमनिनिनि धनि निसमम गपमपमनि सानि मनिध पापा
पम नि पानि निधनी सस पमममाधाधमधधपमधधसमधधपापा—इति
रूपकम् ॥ इति भ्रम्माणी ॥

धैवत्या मध्यमायाश्च संभूतष्टककैशिकः ।

धैवतांशग्रह्न्यासः काकल्यन्तरराजितः ॥ १९० ॥

सारोही सप्तसन्नादिरुत्तरायतयान्वितः ।

उद्धटे नटने कामग्रस्ते कञ्चुकिकर्तृके ॥ १९१ ॥

पञ्चमस्येति । पञ्चमाशग्रहा । षड्जमध्यमनिपादपञ्चमैस्तारैर्युक्ता । ऋषभहीना ।
उत्सवे विनियोगः ॥ १८८-१८९ ॥ ट्क्कैशिक लक्षयति—धैवत्या इति ।

प्रवेशे तुर्ययामैङ्गो वीभत्से सभयानके ।

प्रयोक्तव्यो महाकालप्रन्मयप्रीतये बुधैः ॥ १९२ ॥

३१ टङ्कैशिर ।

धासा धपा धमामगरीमगाग सासनीम गरीगसा धाधाधसा गरीरीमा
माधधधरीरीरी गागमाम धाधावमागारीरी धाधाधास पाधममगरी गसासध-
धससरीरीग गममधधरी गगसस सनीनीनी सगीगस निसा सा धाधांधाधा ।
ससमाम धागसासनिलधाधा धाधाधाधा सससस मरी धम मममसरि मरिमध-
पममा धासासासा सागधासगध सधधसधपरिरि ममसरि ममधपमधा धाधाधस
मधसम नम ससारिमधासनिगा मासा निनिधा—इत्यालापः ।

मागरिम मारिममाधापा धापा धामा धाध धधसास धासामाधापामा
धापामाप धम धधपामारिमा धधधास मामधाधा सागारी । मम गग धध पम
धाधाधधसा धससा धपसास गधरीरी रीरी मम ममरीम मममाम ममरिम
धपमव मधमध मधपधाधा रीधध रिधाधारि धधाधपा पामा रिम रिरिमम
ममधप धाधामधा सामागम मधमध सवसम मसधम धाधा—इति करणम् ।

१. धा ध ध धा धा मा पा पा
श्री न रू ट त ट -

२. धा धा री गा सा सा री गा
वि ग लि त म ढ म दि

३. धा धा मा धा धा धा धा धा
ग मौ द म त

४. धा धा मा धा धा धा धा धा
म धु प कु लं

५. धा धा मा सा गा री मा मा
कु लि श ध र क म ल

उत्तरायता पट्टजग्रामे तृतीया मूर्च्छना । कञ्चुक्तिप्रवेशे विनियोगः ॥ मालव्या

६. री री मा मा धा री मा मा
यो नि प्र मृ ति नु

७. धा धा धा धा धा धा धा सा
तं ग ण प

८. धा पा मा धा धा धा धा धा
ति वं दे

इत्याक्षित्तिवा । इति टङ्कैशिर ॥

मालवा तस्य भापा स्याद्ग्रहांशन्यासधैवता ।

पङ्कथौ सङ्गतौ तत्र स्यातामृषभपञ्चमौ ॥ १९३ ॥

धाधासारि सामापामा गारीमाधा पाधाधानी धासाधा । इति मालवा ॥

गान्धारांशग्रहा धान्ता द्राविडी तद्विभाषिका ।

द्विश्रुतीसङ्गतौ तत्र भवेतां पङ्कथैवतौ ॥ १९४ ॥

नानागामा धाधा पामा धाधा गास निधाधाम गासनि धापनिमागा मनिधा ॥
इति द्राविडीविभाषा ॥

(क०) इह ग्रन्थकारेणोद्दिष्टानामपि लक्ष्ये प्रसिद्धवैद्युयांठधुना-
प्रसिद्धरागजनकत्वाच्चानुक्तलक्षणानां भापारागादीनां स्वरूपपरिज्ञानाय मत-

लक्षपति—मालवेति । तस्याः पङ्कथैवतयोः सङ्गतिः ऋषभपञ्चमयोश्च ॥ द्राविडी
लक्षपति—गान्धारीति । धान्ता धैवतन्यासा । द्विश्रुत्योर्निपादगान्धाग्याः सङ्गतिः
पङ्कथैवतयोश्च ॥ इति प्रसिद्धरागभाषाविभाषालक्षणम् ॥ १९०—१९४ ॥

इति श्रीमदन्ध्रमण्डलाधीश्वरप्रतिगण्डभैरवश्रीमद्रूपोत्तनरेन्द्रनन्दन-

मुजयलभीमश्रीसिंहभूपालविरचितायां संगीतरत्नाकरटीकाया

संगीतमुधाकराग्यायां रागविवेकाध्यायो द्वितीयः ॥

झाञ्जनेपात्रीना मतानुसारेण लक्षणानि सक्षिप्य वक्ष्यन्ते । तत्रादौ सोवाग्
भाषाया —

सौवीरजा सग्रहान्ता सपूर्णा सपसङ्गता ।

म यमाशा मृतता वेगम यमा मध्यमोज्ज्वला ॥

इति वेगमध्यमा ॥

सौवीरा साचारिता म्यान्मन्यासा सग्रहाशका ।

रिमयो समयोर्युक्तगमना सफलस्वरा ॥

इति साचारिता ॥

गान्धारी करुणे सान्ता सपूर्णा निग्रहाशका ।

सौवीरजा

इति गान्धारी ॥

इति सौवीरभाषा ॥

अथ कुरुभभाषा स्याद्विशेषश्चामी ।

मापन्यासा रिमपधनहुलाङ्गोञ्जिताशका ॥

इति विशेषश्चामी ॥

काम्भोर्जा कुरुमस्य स्याद्वापा धाशग्रहान्तिमा ।

सघसवादिनी पूर्णा रिपसवादिनी तथा ॥

इति काम्भोर्जा ॥

कुरुम माध्यमग्रामि भाषा धाशग्रहाशका ।

माध्यमग्रामिकी पूर्णा सक्रीणा रिघसगता ॥

माध्यमग्रामिकीति स्वप्नकस्य कुरुमस्य द्विग्रामत्वेन स्वभ्या अपि
तथात्वे प्राप्ते ज्ञेन विशेषवचनेनास्या पडजलिश्रुति प्रयोज्य इत्यवगम्यन् ।

पूर्णेति विशपणेनात्र ग्रामभेदकता न, प्रयोगाभावात् । सकीणेति पूर्व
भाषाणा सपूर्णा देशजा मूर्च्छा छायाभावेति नामभिरिति याष्टिकमतेन चातु
र्विध्य दर्शितम् । तत्र सकीर्णत्व नाम मतङ्गमतेन स्वरास्यत्वमिति पूर्व व्या
ख्यातम्, तद्वृष्टयम् । प्रसङ्गादुमापत्योक्त रागाणा त्रैविध्य प्रदर्श्यते—रागा
स्तावत्रिविधा । शुद्धाश्छायालग्ना सकीर्णाश्चेति । तत्र शुद्धरागत्व नाम
शास्त्रोक्तनियमानतिक्रमेण स्वतो रक्तिहेतुत्वम् । छायालग्नागत्व नामान्य
च्छायालगत्वेन रक्तिहेतुत्वम् । सकीर्णरागत्व नाम शुद्धच्छायालगमिश्रत्वेन
रक्तिहेतुत्वम् । एतत्प्रकृतसकीर्णत्वादन्यदेव । यथोक्तमुमापतिना—

“मयैव पञ्चभिर्वैषत्रै सृष्टा पूर्वं कुतूहलात् ।
अतः सभूय शुद्धास्ते षट्त्रिंशत्सख्ययोदिता ॥
एतेषा छायाया जाताश्छायालगसमाह्वया ।
असख्याकास्तु ते तेषु शतमेकोत्तर क्रमात् ॥
शुद्ध तु शिवरूपेण शक्तिरूपेण सालगम् ।
द्वयोर्मिश्र तु सकीर्णमतस्ते त्रिविधा मता ॥
चराटीललिताभ्या च शुद्धादृपभरागत ।
उत्पन्नो ऽय वसन्तस्तु सकीर्णत्वेन लक्षित ॥” इति ॥
इति मध्यमग्राम ॥

मधुरी ककुभोद्भूता साशा धान्ताखिलस्वरा ।
गपयोर्निधयोर्युक्ता सकीर्णा याष्टिकोदिता ॥
इति मधुरी ॥

निपयो रिधयोर्यस्या सवादो निग्रहाशता ।
रिन्यासा ककुभे भाषा शकमिश्रा तु सा मता ॥
इति शकमिश्रा ॥

इति षड्ग्रामभाषे ॥

आभीरिका माधन्ताशा पतारा मन्द्रधैवता ।

द्रुतप्रयोगा निरिसैर्विभाषा ककुभोद्भवा ॥

निर्वेदे विनियोक्तव्या पूर्णा प्रचुरमध्यमा ।

इत्याभीरिका ॥

ककुभोत्था मधुकरी विभाषा समहान्तिमा ।

गापन्यासा निसरिधपञ्चमैर्बहुलैर्युता ॥

इति मधुकरी ॥

इति ककुभविभाषे ॥

रिमहाशा धैवतान्ता सपूर्णा रिगसङ्गता ।

ककुभान्तरभाषेय विज्ञेया शालवाहनी ॥

इति शालवाहनी ॥

इति ककुभान्तरभाषा ॥

अथ टकभाषा ॥

श्रवणा टकभाषा समहान्ताशा रिपोज्झिता ।

समन्द्रा गमतारा सनिधभूरिर्दिनान्तिमे ॥

यामे गेया वीररसे गीयते रुद्रदेवता ।

इति श्रवणा ॥

सान्ता माशा बहुरिषा गापन्यासा पवर्जिता ।

टकभाषा सदा गेया स्पर्धाया त्रवणोद्भवा ।

इति त्रवणोद्भवा ॥

टकवेरञ्जिका सान्ता समहाशाल्पपञ्चमा ।

समयो रिगयोश्चापि सङ्गता षाड्वा मता ॥

इति वेरञ्जी ॥

टक्का मध्यपग्रामदेहा मांशग्रहान्तसा ।

असंपूर्णा च संकीर्णा समयोः संगता भवेत् ॥

इति मध्यमग्रामदेहा ॥

सान्ता न्यंशग्रहा पाल्पा सगयोः समयोर्युता ।

मूलाख्या पाडवा टक्काभाषा मालववेसरी ॥

इति मालववेसरी ॥

साद्यन्तांशा समनिगसंवादा मध्यमोज्ज्वला ।

च्छेवाटी टक्का मूला संपूर्णा याष्टिकोदिता ॥

इति छेवाटी ॥

सग्रहान्ता पञ्चमांशा तारा सगमपञ्चमैः ।

रिहीना टक्का भाषा ज्ञेया पञ्चमलसिता ॥

इति पञ्चमलसिता ॥

पांशग्रहा टक्काभाषा षड्जान्ता पञ्चमी मता ।

रिपयोः सपर्योर्यस्यां संवादः पूर्णतापि च ॥

इति पञ्चमी ॥

सन्यासा धग्रहा पूर्णा समसङ्गा गभूषिता ।

संकीर्णा टक्का प्रोक्ता भाषा गान्धारपञ्चमी ॥

इति गान्धारपञ्चमी ॥

पथमिथा तदन्तांशा मान्द्री टक्कसंभवा ।

रिहीना तारगान्धारषड्जमध्यमकम्पिता ॥

इति माण्डरी ॥

षड्जान्ता मध्यमांशा सपर्योर्मृदुलालिना ।

टक्काद्भा भवेत्तानवलिना मुनिमंमता ॥

इति तानवलिना ॥

सम्रहान्ता रिपस्वल्पा संकीर्णा गमकान्विता ।

रिगयो समयोर्युक्ता टक्का रविचन्द्रिका ॥

इति रविचन्द्रिका ॥

तानाख्या सम्रहाशान्ता धापन्यासा रिपोज्जिता ।

टक्का करुणे मन्त्रे निसा तद्रमकाञ्चिता ॥

इति ताना ॥

गधाधिका सम्रहाशा सान्ता वरि समस्वरा ।

अम्बाहेरी टक्भाषा देशाख्या पञ्चमोज्जिता ॥

इत्यम्बाहेरी ॥

देशाख्या टक्का दोष्वा गाद्या सान्ता रिपोज्जिता ।

इति दोष्वा ॥

पहीना सम्रहान्ताशा निधयो सधयोर्युता ।

पेसरी टक्भाषा स्याद्वरि गेया सकाकली ॥

इति पेसरी ॥

इति टक्भाषाः ॥

पञ्चमाशग्रहा षड्जन्यासा देवारवर्धनी ।

सपूर्णा टक्करागम्य विभाषा परिकीर्तिता ॥

इति देवारवर्धनी ॥

मध्यमाशग्रहा टक्विभाषा षड्जमान्तिमा ।

प्रहृष्टे विनियोक्तव्या स्यादान्ध्री चान्द्रदेशजा ॥

इत्यान्ध्री ॥

सङ्गता समयो रिन्यो सपूर्णा निम्रहाशका ।

षड्जान्ता देशजा टक्विभाषा गुर्जरी मता ॥

इति गुर्जरी ॥

पांशग्रहान्तता टक्विभाषा भावनी स्मृता ।

इति भावनी ॥

इति टक्विभाषाः ॥

मांशाल्पन्नधमा पान्ता संकीर्णा धमसङ्गता ।

तानोद्भवा पञ्चमस्य भाषा प्रबलपञ्चमा ॥

इति तानोद्भवा ॥

पग्रहाशान्तिमा पूर्णा न्यधिका समयोर्युता ।

आभीरी पञ्चमोद्भूता रणे काकलिसंयुता ॥

इत्याभीरी ॥

शुद्धपञ्चमभाषा स्याद् गुर्जरी पग्रहांशका ।

पान्ता समोच्चा संपूर्णा गधापन्यासभूषिता ॥

इति गुर्जरी ॥

रिग्रहा काकलीयुक्ता पञ्चमान्ता सदुर्बला ।

शुद्धपञ्चमभाषा स्यादान्घ्री किंनरवल्लभा ॥

इत्यान्घ्री ॥

धग्रहा पञ्चमे भाषा माङ्गली सधसङ्गता ।

रिपसंवादिनी धान्ता संकीर्णा काकलीयुता ॥

इति माङ्गली ॥

शुद्धपञ्चमभाषा स्याद्भावनी पग्रहान्तिमा ।

रिहीना मन्द्रसा मापन्यासा समनिभूयसी ॥

इति भावनी ॥

इति शुद्धपञ्चमभाषाः ॥

अथ भिन्नपञ्चमे—

पूर्णा धाशग्रहन्यासा सधयो रिधयोर्युता ।

भिन्नपञ्चमसंभूता माया वैवतभूयिता ॥

इति वैवतभूयिता ॥

भिन्नपञ्चमजा शुद्धभिन्ना धाशग्रहान्तिमा ।

रिधयो समयोर्युक्ता पूर्णा किंनरवल्लभा ॥

इति शुद्धभिन्ना ॥

भिन्नपञ्चमभाषा स्याद्द्वराटी धमभूयसी ।

धान्ता रिदुर्बला माशा सधयो रिगयोर्युता ॥

इति वराटी ॥

सधसंचारिणी पूर्णा पाशा धान्ता धभूयिता ।

भिन्नपञ्चमभाषा तु विशाला किंनरप्रिया ॥

इति विशाला ॥

इति भिन्नपञ्चमभाषाः ॥

निरादाशग्रहा भिन्नपञ्चमस्य विभाषिका ।

कौशली वैवतन्यासा ऋपभेण विवर्जिता ॥

इति कौशली ॥

इति भिन्नपञ्चमविभाषा ॥

अथ टक्कैशिके—

धाघन्ताशा मालवा स्यात्सपूर्णा टक्कैशिके ।

मंचार सधयोर्यस्या रिधयोश्चैव दृश्यते ॥

इति मालवा ॥

धान्ता सांशग्रहा भिन्नवलिता टक्कैशिके ।

भाषा भवेद्भूरिनिघा तत्सङ्गतिमनी मता ॥

इति भिन्नवलिता ॥

इति टक्कैशिकभाषे ॥

मग्रहांशा धैवतान्ता निगयोः सघयोर्युता ।

टक्कैशिकरागस्य विभाषा द्राविडी मता ॥

इति द्राविडी ॥

इति टक्कैशिकविभाषा ॥

अथ हिन्दोले—

हिन्दोलभाषा सान्तांशा वेसरी धपदुर्बला ।

सङ्गता सगयो रिन्योः प्रेक्षणे विनियुज्यते ॥

इति वेसरी ॥

सपसंचारिणी सान्ता पग्रहांशा रिवर्जिता ।

हिन्दोलभाषा निगयोर्युता स्याच्चूतमञ्जरी ॥

इति चूतमञ्जरी ॥

पड्जाद्या मध्यमान्तांशा हिन्दोला पड्जमध्यमा ।

भाषा निरिविहीना स्यात्समयोर्गमयोर्युता ॥

इति पड्जमध्यमा ॥

मांशा सान्ता बहुपधनिसा हिन्दोलसंभवा ।

मधुरी ऋपभाल्पा स्यात्प्रेक्षणे विनियुज्यते ॥

इति मधुरी ॥

मध्यमांशग्रहा पड्जन्यासा सप्तस्वरान्विता ।

हिन्दोलभाषा स्याद्भिन्नपौराली प्रेक्षणे मता ॥

इति भिन्नपौराली ॥

गापन्यासा समहान्ता मपयोर्गमकान्विता ।

रिधत्यक्ता च हिन्दोलभाषा मालववेसरी ॥

इति मालववेसरी ॥

इति हिन्दोलभाषाः ॥

अथ षोडशे—

मान्ता पाशप्रहा पूर्णा माङ्गली मध्यमोज्ज्वला ।

षोडश्या रिधसंचारा गीयते सर्वमङ्गले ॥

इति माङ्गली ॥

इति षोडशभाषा ॥

अथ मालवकैशिके—

सान्ता माशप्रहा पूर्णा चाङ्गली मध्यमोज्ज्वला ।

रिनिसयादिनी भाषा मवेन्मालवकैशिके ॥

इति चाङ्गली ॥

साघन्ताशा मपाल्या तल्फुरिता दीर्घधैवता ।

रिमतारा माङ्गली स्याद्भाषा मालवकैशिके ॥

इति माङ्गली ॥

पवर्जिता साघन्ताशा जाता मालवकैशिकात् ।

रितारा मन्द्रपा कम्प्रमपा मालववेसरी ॥

इति मालववेसरी ॥

सान्ता पाशा परहिता निमयो रिमयोर्मुता ।

मंरीषां स्वडानी भाषा जाना मालवकैशिकान् ॥

इति मालवकैशिके ॥

रिन्योश्च रिमयोर्धैव मङ्गता निम्रदाशका ।

पहचान्ता गुर्जरी पूर्णा भाषा मालवकैशिके ॥

इति गुर्जरी ॥

पौराली सग्रहांशान्ता षड्जमध्यमभूयसी ।
संपूर्णा चैव संकीर्णा जाता मालवकैशिकात् ॥

इति पौराली ॥

षड्जन्यासा मध्यमांशग्रहा पूर्णार्धवेसरी ।
निदुर्बला बहुसमा भाषा मालवकैशिके ॥

इत्यर्धवेसरी ॥

मध्यमांशग्रहा षड्जन्यासा सप्तस्वर्युता ।
शुद्धा ग्रहर्षे नियुक्ता जाता मालवकैशिकात् ॥

इति शुद्धा ॥

गान्धारप्रबला षड्जग्रहांशान्ता निधोज्झिता ।
भाषा मालवरूपा स्यादेया मालवकैशिके ॥

इति मालवरूपा ॥

साधारणकृताभीरी निगाल्पा सरिसङ्गता ।
पूर्णा सान्तग्रहा वीरे भाषा मालवकैशिके ॥

इत्याभीरी ॥

इति मालवकैशिकभाषाः ॥

साद्यन्तांशा निबहुला गमकोत्था रिपोज्झिता ।
काम्भोजी मन्द्रषड्जा विभाषा मालवकैशिके ॥

इति काम्भोजी ॥

देवारवर्धनी सान्ता जाता मालवकैशिकात् ।
विभाषा त्यक्तगान्धारनिपादा षष्ठमान्तिमा ॥

इति देवारवर्धनी ॥

इति मालवकैशिकविभाषे ॥

अथ गान्धारपञ्चमे—

गान्धारपञ्चमे भाषा गान्धारी सगभूषिता ।

धाद्यन्ता सर्वलोकस्य हृद्या स्त्रीणा विशेषतः ॥

इति गान्धारी ॥

इति गान्धारपञ्चमी ॥

अथ भिन्नपञ्चमे—

गान्धारवल्ली भाषा स्याद्भिन्नपद्जस्य धान्तिमा ।

माशा पूर्णा सधयुता गीयते पितृकर्मणि ॥

इति गान्धारवल्ली ॥

पद्जमहाशा मन्यासा कूटतानसमाश्रया ।

गधहीना भिन्नपद्जे कच्छेली ता विदुः परे ॥

ममहाशा मन्द्रतारऋषभा गनिवर्जिता ।

इति कच्छेली ॥

रिहीना निमहा धाशन्यासा स्यात्स्वरवल्लिका ।

भिन्नपद्जस्य भाषेयं मृदुला मुनिसंमता ॥

इति स्वरवल्लिका ॥

निपादिनी भिन्नपद्जभाषा धाशमहान्तिमा ।

इति निपादिनी ॥

मध्यमा भिन्नपद्जस्य भाषा धाशमहान्तिमा ।

इति मध्यमा ॥

धाशमहान्ता मृदुलधैवता रिपवर्जिता ।

पवर्जिता वा सगयो संगन्धा भिन्नपद्जजा ॥

सापन्यासा मन्द्रसगधा शुद्धा दीर्घपद्ममा ।

इति शुद्धा ॥

धाद्यन्तांशा दाक्षिणात्या भाषा पञ्चमदुर्बला ।

सधयोः समयोर्युक्ता पाडवा भिन्नपड्जजा ॥

इति दाक्षिणात्या ॥

सान्ता धांशा हीनगपा पुलिन्दी भिन्नपड्जजा ।

सधयोः समयोर्युक्ता पुलिन्दजनवल्लभा ॥

इति पुलिन्दी ॥

तुम्बुरा भिन्नपड्जस्य भाषा ऋषभवर्जिता ।

धैवतांशग्रहन्यासा गीयते ब्रह्मचारिणी ॥

इति तुम्बुरा ॥

गांशा निदुर्बला धान्ता परिहीना चतुःस्वरा ।

हृद्यारोहावरोहा तु कालिन्दी भिन्नपड्जजा ॥

इति कालिन्दी ॥

धाद्यन्तांशा परहिता श्रीकण्ठी भिन्नपड्जजा ।

भाषापन्यासऋषभा रिमयोः सङ्गता भवेत् ॥

इति श्रीकण्ठी ॥

गान्धारांशा मध्यमान्ता गान्धारी मध्यमोज्झिता ।

गेयैकान्ते भिन्नपड्जभाषा शार्दूलसंमता ॥

इति गान्धारी ॥

इति भिन्नपड्जस्य भाषाः ॥

विभाषा भिन्नपड्जस्य मांशा धान्ता रिदुर्बला ।

नागप्रिया स्थात्पौराली मरिपैः सङ्गता मिथः ॥

इति पौराली ॥

पूर्णा सरिगमैर्वही ग्रहांशन्यासधैवता ।
धमन्द्रा भिन्नपङ्क्त्या विभाषा मालवी मता ॥
इति मालवी ॥

गम्रहा धान्तिमा न्यल्पा परिहीना समस्वरा ।
विभाषा स्यात्तु कालिन्दी विस्मये भिन्नपङ्कजा ॥
इति कालिन्दी ॥

भिन्नपङ्क्ते विभाषा तु भवेद्देवारवर्धनी ।
निपादांशा धैवतान्ता ऋपमेण विवर्जिता ॥
इति देवारवर्धनी ॥

इति भिन्नपङ्कजविभाषाः ॥

अथ वेसरपाडये—

संकीर्णा सम्रहा मान्ता गवही पञ्चमोज्जिता ।
सायाहे गीयते नाशा भाषा वेसरपाडये ॥
इति नाया ॥

निगयो रिगयोर्युक्ता संपूर्णा वाद्यपाडवा ।
मध्यमांशग्रहन्यासा भाषा वेसरपाडये ॥
इति वाद्यपाडवे ॥

विभाषा पार्वती पूर्णा सांशा वेसरपाडये ।
इति पार्वती ॥

निपयो रिधयोर्युक्ता श्रीकण्ठी मग्रहान्तिमा ।
विभाषा पञ्चमत्यक्ता जाता वेसरपाडये ॥
इति श्रीकण्ठी ॥

इति वेसरपाडयविभाषे ॥

अथ मालवपञ्चमे—

सग्रहान्ता वेगवती धांशा मालवपञ्चमे ।

सप्तस्वरा विभाषेयमङ्गनासूनुसंमता ॥

इति वेगवती ॥

भावनी पञ्चमांशान्तग्रहा मालवपञ्चमात् ।

जाता विभाषा षड्जापन्यासा ऋषभवर्जिता ॥

इति भावनी ॥

विभावनी विभाषा स्यात्पूर्णा मालवपञ्चमे ।

पञ्चमांशग्रहन्यासा मगधाल्या पमन्द्रभाक् ॥

इति विभावनी ॥

इति मालवपञ्चमविभाषाः ॥

अथ भिन्नताने—

भिन्नतानोद्भवा तानोद्भवा ऋषभवर्जिता ।

पञ्चमांशग्रहन्यासा साधारणकृता मता ॥

इति तानोद्भवा ॥

इति भिन्नतानभाषा ॥

अथ पञ्चमपाटये—

ऋषभांशग्रहन्यासा धहीना निसभ्यसी ॥

पोता प्रोक्ता मतङ्गेन भाषा पञ्चमपाटये ॥

इति पोता ॥

इति पञ्चमपाटवभाषा ॥

अथ मतान्तरेण रेवगुप्ते—

सन्यासा रेवगुप्तस्य भाषा माशा शकाह्वया ।

गपाभ्या बहुला पूर्णा रिघाभ्यामपि भूयसी ।

इति शका ॥

इति रेवगुप्तभाषा ॥

अथानुक्तजनकाः—

धान्ताशा पल्लवी पूर्णा गतारा रिसभूयसी ।

इति पल्लवीविभाषा ॥

अन्तरभाषा ॥

धाघन्ताशाल्परिर्भासवलित्ता पञ्चमोज्जिता ।

इत्यन्तरभाषा भासवलित्ता ॥

धम्रहाशा तारगनिर्निमन्द्रा किरणावली ।

इत्यन्तरभाषा किरणावली ॥

शकाद्या वलिता माशा धन्यासा धनिसगता ।

इत्यन्तरभाषा शकवलित्ता ॥

इत्यन्तरभाषा ॥

इत्यनुक्तजनकाः ॥

अथोपरागाः—

स्यात्पाड्जीधैवतीजात्यो पड्जाशन्याससयुत ।

दुर्बल पञ्चमो यत्र शकाद्यस्तिलकस्तु ॥ ॥

इति शकतिल ॥

स्यात्पाड्जीकैशिकीजात्यो समूतष्टकसैन्धव ।

पड्जाशन्याससयुक्त पञ्चमेन तु दुर्बल ॥

इति टक्सेन्धव ॥

पञ्चमी मध्यमाजात्योः कोकिलापञ्चमो भवेत् ।

पञ्चमांशग्रहः पूर्णो मध्यमन्याससंयुतः ॥

इति कोकिलापञ्चमः ॥

गान्धारपञ्चमीजातेर्भाविनापञ्चमो भवेत् ।

गान्धारग्रहसंयुक्तः पञ्चमांशः समस्वरः ॥

इति भाविनापञ्चमः ॥

गान्धारीरक्तगान्धार्योर्नागगान्धारको भवेत् ।

गान्धारांशग्रहन्यासः काकल्यन्तरसंयुतः ॥

इति नागगान्धारः ॥

नागपञ्चमरागो ऽयमार्षभीधैवतीभवः ।

ऋषभांशग्रहस्थक्तगान्धारो धैवतान्तिमः ॥

इति नागपञ्चमः ॥

इत्युपरागाः ॥

अथ निरुपपदरागाः—

मध्यमोदीच्यवाजातेर्नेहृस्तारस्थपङ्कजः ।

मध्यमांशग्रहन्यासः संपूर्णश्च समस्वरः ॥

इति षट् ॥

अन्त्रीसमुद्भवो भासो ग्रहांशन्यासधैवतः ।

इति भासः ॥

रक्तगान्धारिकाजातो रक्तहंसो रिवर्जितः ।

धैवतांशग्रहन्यासस्तारगान्धारमेदुरः ॥

इति रक्तहंसः ॥

नैपादीधैवतीयुक्तशुद्धजातिसमुद्भव ।

पङ्जन्यासग्रहाशक्ष कोटासो हिधदुर्वल ॥

इति कोटास ॥

नन्दयन्तीसमुद्भूत प्रसवो मग्रहाशक ।

सन्यासो निधयोयुक्त पूर्णो वीरे नियुज्यते ॥

इति प्रसव ॥

गान्धारपञ्चमीजातो ध्वनिः पूर्ण पधाधिक ।

पञ्चमाशग्रहन्यासो निगाल्यो मन्द्रमध्यम ॥

इति ध्वनि ॥

कंदर्पः पङ्जकैशिक्या जात पङ्जग्रहाशक ।

पङ्जान्तो मन्द्रपङ्जश्च पञ्चमेन विवर्जित ॥

इति कर्दप ॥

धैवतीमध्यमाजह्न्योर्जातो धाशग्रहान्तिम ।

देशाख्यः स्वल्पगान्धारो ममन्द्रो हीनपञ्चम ॥

इति देशाख्य ॥

धैवताशग्रहन्यासो गतारो मन्द्रपञ्चम ।

स्यात्तत्र हेतुजात्युक्त ककुमान्तस्तु कैशिकः ॥

इति कैशिकककुभ ॥

नट्टनारायणः पूर्ण पङ्जन्यासग्रहाशक ।

मध्यमापञ्चमीजात सकाकल्यन्तर सदा ॥

करुणे कालदैवत्यो गेय शरदि तारग ।

इति नट्टनारायण ॥

इति निरूपपदरागा ॥

अथ प्राक्प्रसिद्धदेशीरागाः—

यदायं मध्यमादिश्चेत्स्यान्मन्द्रस्वरमुद्रितः ।

च्छायान्तरेण युक्तः सञ्शंकराभरणस्तदा ॥

इति शंकराभरणः ॥

घण्टारवो घग्रहांशो मन्द्रगान्धारमेदुरः ।

नितारो भिन्नपङ्जाङ्गं मध्यमन्यासमण्डितः ॥

इति घण्टारवः ॥

हंसको भिन्नपङ्जाङ्गं घग्रहांशः सवर्जितः ।

इति हंसकः ॥

संपूर्णो दीपको जातो भिन्नकैशिकमध्यमात् ।

गपाल्पः समग्रो मान्तः संकीर्णो दीपमध्यमः ॥

धन्नासिकैवोच्चतरा दीपको ऽन्यैर्बुधैः स्मृतः ।

इति दीपकः ॥

सन्यासांशग्रहा पूर्णा रीतिः स्याद्भिन्नपङ्जजा ।

इति रीतिः ॥

पङ्जन्यासग्रहा धांशा सतारा मन्द्रमध्यमा ।

समस्वरा च संकीर्णा पूर्णा पूर्णाटिका मता ॥

इति पूर्णाटिका ॥

सन्यासांशग्रहा पूर्णा लाटी स्यात्लाटदेशजा ।

इति लाटी ॥

धैवतांशग्रहन्यासा गतारा मन्द्रमध्यमा ।

पङ्कवी नाम पूर्णैयं सगरिप्रचुरा भवेत् ॥

इति पङ्कवी ॥

इति रागाङ्गानि ॥

अथ भाषाज्ञानि—

पङ्कजप्रहाशा गाम्भीरी पञ्चमान्ता समस्वरा ।

सपूर्णा तारपङ्का च स्वरेष्वल्पादिवर्जिता ॥

इति गाम्भीरी ॥

मध्यमाशमह्न्यासा षड्जान्ता च निवर्जिता ।

समस्वरा च वेहारी सतारा मन्द्रमध्यमा ॥

इति वेहारी ॥

गान्धारमह्न्यासा षड्जाशा तारवर्जिता ।

समस्वरा समन्द्रा च श्वसिता स्याद्विषोञ्जिता ॥

इति श्वसिता ॥

मध्यमाशमह्न्यासा सपूर्णा तारधैवता ।

निमन्द्रा सप्तारा श्वाद्युत्पलीये समस्वरा ॥

इत्युत्पली ॥

धैवताशमह्न्यासा गनिहीना रितारजा ।

धरिसैर्वहुला गोली गातन्या गीतधेदिभि ॥

इति गोली ॥

ममहाशा च पन्यासा रितारा मन्द्रसमता ।

बहुला निधसै पूर्णा गाल्या नादान्तरी मता ॥

इति नादान्तरी ॥

धैवताशमहा तारपङ्कजन्यासा पमन्द्रजा ।

समस्वरा हीननिगा जया नीलोत्पली बुधै ॥

इति नीलोत्पली ॥

मध्यमांशग्रहन्यासा रिमन्द्रा तारगा परा ।

अल्पशेषा पभूयिष्ठा छाया स्याद्धीतपङ्जिका ॥

इति च्छाया ॥

ऋषभान्तग्रहा धांशा संपूर्णा सममन्द्रभाक् ।

समस्वरा ताररिधा संकीर्णा स्यात्तरङ्गिणी ॥

इति तरङ्गिणी ॥

गांशा सान्ता पग्रहा च स्यात्तारनिरिधैवता ।

गान्धारगतिका प्रोक्ता संकीर्णा च समस्वरा ॥

इति गान्धारगतिः ॥

सन्यासांशग्रहा पूर्णा समन्द्रा निधभूयसी ।

पाल्या पतारा वैरञ्जी वरि संकीर्णलक्षणा ॥

इति वैरञ्जी ॥

इति भाषाङ्गानि ॥

अथ क्रियाङ्गानि—

भावक्रीमभृतीनां तु द्वादशानां तु लक्षणम् ।

पङ्जन्यासग्रहांशश्च समानमितरत्पुनः ॥

संपूर्णत्वादिकं तद्वत्स्वराल्पत्वादिकं तथा ।

तत्तद्रमकयुक्तत्वादिकं ज्ञेयं हि लक्ष्यतः ॥

इति क्रियाङ्गानि ॥

अथोपाङ्गानि—

धमदो मध्यमन्यासपूर्णो बहुलपद्यमः ।

पूर्णादो भिन्नपङ्जे म्यादन्ये तं सालगं जगुः ॥

इति पूर्णाटः ॥

मांशग्रहान्तो रिषयोर्मृदुमध्यमकम्पितः ।
 निरिषात्पञ्च देवालो बङ्गालोपाङ्गमिव्यते ॥
 प्रयुञ्जते ऽस्मिन्प्राचीनाः कामोदोक्तं च लक्षणम् ।
 मत्तहो देवलात्माह समेतं गीतकोविदः ॥

इति देवालः ॥

पञ्चमांशग्रहान्यासा गमन्द्रा रिनिवर्जिता ।
 कुरङ्गी ललितोपाङ्गं पद्मपद्मममूयसी ॥

इति कुरङ्गी ॥

इत्युपाङ्गानि ॥

इति प्राक्प्रसिद्धदेशीरागाः ॥

इति प्रसिद्धरागभाषाखण्डाख्यं द्वितीयं प्रकरणम् ॥ २ ॥

इति श्रीमद्भवनवद्यविद्याविनोदश्रीकरणाधिपतिश्रीसौन्दर्यदेवनन्दननिःशङ्क-
 भीशार्ङ्गदेवविरचिते संगीतरत्नाकरे रागविवेकाध्यायो द्वितीयः ॥ २ ॥

चतुरःकहिनाचार्यो गानविद्याविशेषवित् ।

शेषं रागविवेकस्य लक्षणैरित्यपूरयत् ॥

इति श्रीमद्भिनवभरताचार्यरायवयकारतोहरमल्लभूषणाचार्यनन्दन-
 चतुरकहिनायविरचिते संगीतरत्नाकरकलानिधौ राग-
 विवेकाख्यो द्वितीयो ऽध्यायः ॥ २ ॥

शिवाम्या नमः

श्री-निःशङ्कशार्ङ्गदेव-प्रणीतः

संगीतरत्नाकरः

चतुरकलिनाथ-विरचितया कलानिव्याख्यटीकया सिंहभूपाल-
विरचितया संगीतसुधाकराख्यटीकया च समेतः

तृतीयः प्रकीर्णकाध्यायः

अथ प्रकीर्णकं कर्णरसायनयनाकुलम् ।

देशीमार्गाश्रयं वक्ति शार्ङ्गदेवो विदांबरः ॥ १ ॥

(क०) द्वितीयेऽभिहितलक्षणानां ग्रामरागादीनां स्वरूपसाक्षात्कारस्य
गात्रनिर्माणपरतन्त्रत्वेन तन्त्ररूपजिज्ञासामा तदादिलक्षणपरं प्रकीर्णकं वर्ण-
यितुं प्रतिजानीते—अथ प्रकीर्णकमित्यादिना । कर्णरसायनत्वे ऽनासुन्दरं
हेतुः । अनासुन्दरं चासंकीर्णनयार्थप्रतिपादनाद्भवति । तेन मुद्यान्वयं
भयनीत्यर्थः । देशीमार्गाश्रयमिति विशेषणमत्र लिख्यमिषिनानां वाग्गेय-
कारादीनां देशीमार्गोभयसाधारणत्वाच्छरणपरस्य ग्रन्थस्यापि देशीमार्गोभया-

वाङ्मातुरुच्यते गेयं धातुरित्यभिधीयते ।
 वाचं गेयं च कुरुते यः स वाग्गेयकारकः ॥ २ ॥
 शब्दानुशासनज्ञानमभिधानमवीणता ।
 च्छन्दः प्रमेदवेदित्वमलंकारेषु कौशलम् ॥ ३ ॥
 रसभावपरिज्ञानं देशस्थितिषु चातुरी ।
 अशेषभाषाविज्ञानं कलाशास्त्रेषु कौशलम् ॥ ४ ॥
 तूर्यत्रितयचातुर्यं हृद्यशरीरशालिता ।
 लयतालकलाज्ञानं विवेको ज्ञेयकाकुषु ॥ ५ ॥
 प्रभूतप्रतिभोज्ज्ञेयभावत्वं सुभगगेयता ।
 देशीरामेष्वभिज्ञानं वाक्पटुत्वं सभाजये ॥ ६ ॥

श्रयत्येन प्रकीर्णकत्वद्योतनार्थम् । प्रकीर्णकत्वं च ग्रन्थस्य विषयविभागेन
 विना प्रवृत्तत्वमुच्यते । वक्तीति स्वस्मिन्नपि परस्वारोपेण प्रथमपुरुषनिर्देशः
 स्वस्य गर्वराहित्यद्योतनाय । यथा—‘केनाप्यत्र मृगाक्षि राक्षसपतेः कृत्वा
 च कण्ठाटवी’ इत्यादि । गार्ङ्गदेवो ऽहं वच्मीत्यर्थः ॥ गातृव्यापारविषय-
 निर्मातृत्वेन प्राधान्यात्प्रथमोद्दिष्टस्य वाग्गेयकारस्य लक्षणं नामनिरुक्ति-
 पूर्वकमाह—वाङ्मातुरित्यादिना । मातृधातुशब्दोद्देशावपि लोकप्रसिद्धघ-
 नुरोधेन वाग्गेयपर्याये प्रागुक्ताविति मन्तव्यौ ॥ शब्दानुशासनमिति ।
 शब्दानुशासनं व्याकरणशास्त्रम् ; तस्य ज्ञानम् । एतेन प्रथमं तावत्सुशब्दा-
 पशब्दविवेचकेन भवितव्यमित्यर्थः । अभिधानममरकोशादि । च्छन्दः
 प्रमेदा अनुष्टुवादयः । अलंकारा उपमादयो ऽनुप्रासादयश्च । रसाः शृङ्ग-
 रादयः । भावा विभावादयः । देशस्थितिषु पाञ्चाल्यादिषु । कलाशास्त्रेषु
 संगीतशास्त्रेषु । तूर्यत्रितयं नृत्तगीतवाद्यम् । शारीरमत्रैव वक्ष्यमाणलक्षणम् ।

'रोपद्वेषपरित्यागः सार्द्रत्वमुचितज्ञता ।
 अनुच्छिष्टोक्तिनिर्वन्धो नूत्रधातुविनिर्मितिः ॥ ७ ॥
 परचित्तपरिज्ञानं प्रबन्धेषु प्रगल्भता ।
 द्रुतगीतविनिर्माणं पदान्तरविदग्धता ॥ ८ ॥
 त्रिस्थानगमरूपौद्विविधालसिनैपुणम् ।
 अवधानं गुणैरेभिर्वरो वाग्गेयकारकः ॥ ९ ॥
 विदधानो ऽधिकं धातुं मातुमन्दस्तु मध्यमः ।
 धातुमातुविदग्धः प्रबन्धेष्वपि मध्यमः ॥ १० ॥
 रम्यमातुविनिर्माताप्यधमो मन्दधातुकृत् ।
 वरो वस्तुकविर्वर्णकविर्मध्यम उच्यते ॥ ११ ॥
 कुट्टिकारो ऽन्यधातौ तु मातुकारः प्रकीर्तितः ।

लया द्रुतादयः । तालाश्चत्पुटादयः । कला आवापादयो नि शब्दा
 द्रुमादयः सशब्दाश्च । कारुय स्वरकाकादयः पङ्क्तिविधाः स्थायेषु वक्ष्यमाण-
 लक्षणाः । प्रतिभा प्रज्ञाविशेषः ; यथाहु —

“ स्मृतिर्व्यतीतविषया मतिरागामिगोचरा ।
 बुद्धिस्तारकालिकी प्रोक्ता प्रज्ञा त्रैकालिकी मता ॥
 प्रज्ञा नवनवोन्मेषशालिनी प्रतिभा विदुः ।” इति ॥

रोपो वाचिको ऽमर्षः । द्वेषो मानसिकः । सार्द्रत्वं सरसत्वम् । प्रबन्धेष्वे-
 लाघेषु । पदान्तरं नानागीतनिर्माणम् । गमकाभ्तिरिपादयो वक्ष्यमाणाः ।
 विविधालस्यो रागरूपकादिविशेषणयुक्ता वक्ष्यमाणा । अवधानं चिर्लका-
 मता । एतानि शब्दानुशासनज्ञानादीनि समुद्रितानि वाग्गेयकारस्य लक्ष-
 णम् । न तु प्रत्येकं लक्षणानि ॥ यस्तुकविः कथाकविः ; वर्णकविर्वर्ण-

नाकविः । 'अन्यघातौ मातुकारस्तु कुट्टिकारः प्रकीर्तितः' इत्यन्वयः ।
अत्र तुशब्देन कुट्टिकारस्याघमाधमत्वं द्योत्यते । तेन कुट्टिकारो ऽयन्ताधम
इत्यवगन्तव्यः ॥ १—११- ॥ इति वाग्गेयकारलक्षणम् ॥

(सु०) तृतीयं प्रकीर्णकाध्यायं वक्तुं प्रतिजानीते—अथेति । प्रथमाध्याये
स्वरान्निरूप्य स्वरेभ्यः साक्षात्समुत्पन्ना जातयो निरूपिताः । ततो रागास्तेषां
जातिभ्यः समुत्पन्नत्वाद्वागाणां निरूपणं प्राप्तावसरमिति द्वितीयाध्याये रागा
निरूपिताः । रागाभिव्यक्तिहेतुत्वादात्मिलक्षणमपेक्षितम् । सत्र रागलक्षणेप्यु
गमकानामुपयोग उक्तः । अतो गमकलक्षणमप्यपेक्षितम् । रागाणां च केवलं
लक्षणतो दुर्ज्ञानत्वाद्वाग्गेयकारादिभिः प्रसिद्धिरपेक्षिता । अतो वाग्गेयकारादि-
लक्षणसमुच्चयस्य प्रकीर्णकाध्यायस्य रागाध्यायानन्तरं युक्त आरम्भः । कर्णरसा-
यनमिति । सुकुमारशब्दोपनिबन्धत्वात् । अनाकुलं विशदम् । देशीमार्गाभ्रय-
मिति । अत्र निरूपितानां गमकस्थायानां शारीरशब्दादीनामुभयत्रापि प्रयोगा-
द्वाग्गेयकारस्य निर्वचनं लक्षणं च कथयति—वाग्मातुरिति । वाग्वाक्यम् ;
गायकप्रसिद्ध्या मातुरित्युच्यते, गेयं गानयोग्यं घातुरित्युभयं यः कुरुते ॥
वाग्गेयकारकः । उत्तमवाग्गेयकारकस्य गुणान्कथयति—शब्दानुशासनमिति ।
शब्दानुशासनं व्याकरणम् । अभिधानं नामलिङ्गानुशासनम् । च्छन्दः प्रभेदा
समार्धसमविषमादयः । अलंकारेषु वामनभामहादिप्रोक्तेषु प्रन्थेयूपमादिषु वा
कौशलं प्रावीण्यम् । रसा शृङ्गारादयः । भावा निर्वेदादयः । देशस्थितिषु चातुरी
देशकालपरिज्ञानार्थम् । अशेषभाषाविज्ञानं देशैलादिनिर्माणाय । कलाशास्त्राणि
चतुःषष्टिः ; संगीतशास्त्रादीनि । तूर्यत्रितयं नृत्तगीतवाद्यादि । शारीरं वक्ष्यमाण-
लक्षणम् । लयतालकला अपि तालाध्याये वक्ष्यमाणलक्षणाः । काकवः देशका-
क्षादयो वक्ष्यमाणलक्षणाः । प्रभूतप्रतिभोद्धेदः बहुप्रतिभोदयवक्ता ; प्रतिभा प्रमेय-
स्फूर्तिः शक्तिशब्देनोच्यते कविभिः । तदुक्तं काव्यप्रकाशे—

“शक्तिर्निपुणतालोकशास्त्रकाव्याद्यवेक्षणात् ।

काव्यज्ञशिक्षयाभ्यास इति हेतुस्तद्ब्रुवे ॥” इति ॥

मुभगगेयता श्रव्यगानत्वम् । देशीरागाः श्रीरागादयः । रागद्वेषपरित्यागः वादेपु
प्राश्रिकृत्वाय । सार्द्धत्वं सरसचित्तत्वम् । उचितज्ञता रसनिर्वाहार्थम् । तदुक्तम्—

मार्गं देशीं च यो वेत्ति स गान्धर्वो ऽभिधीयते ॥ १२ ॥

यो वेत्ति केवलं मार्गं स्वरादिः स निगद्यते ।

दृश्यशब्दः सुशारीरो ग्रहमोक्षविचक्षणः ॥ १३ ॥

“अनौचिन्यादृते नान्यद्रसभङ्गस्य कारणम् ।

प्रसिद्धौचिन्यवन्धस्तु रसस्योपनिषत्परा ॥” इति ॥

अनुच्छिष्टा उक्तिरन्येन कविना रचितशब्दपरंपरापरित्यागेन माधुर्यकविनिवृत्ता । प्रबन्धेष्वेलादिषु लक्षणपरिज्ञानमुपनिबन्धनशक्तिश्च प्रगल्भता । द्रुतगीतविनिर्माणं शीघ्रगीतनिर्माणम् । पदान्तरलक्षणं यश्च्यति प्रबन्धाध्याये । तत्र वेदाध्ययप्रधानं पूरांपरविनिधित्तिरेभिर्गुणैरुत्तमो यागेयकारकः । यस्तु धातुं गेयं सम्यप्रचयति, मातौ यागुम्पे; च मन्दः स मध्यमः । यस्तु धातुमानुद्वयमपि जानाति प्रबन्धेषु प्रौढिश्च नास्ति सो ऽपि मध्यमः । यस्तु मातुं सम्यप्रचयति धातौ च मन्दः सो ऽधमः । यस्तु यस्त्रभिधेयं सम्यप्रचयति स वर उत्तमः । यस्त्यभिधेये गमगीयता नास्ति, यर्गानेय सम्यप्रचयति ॥ मध्यमः । यस्त्यन्यधातौ मातुं रचयति ॥ पुष्टिकार इत्युच्यते । यागेयकारदोषा उक्ताः संगीतममयसाम्ब्राणे—

रागरागाङ्गधापाङ्गक्रियाङ्गोपाङ्गकोविदः ।
 प्रबन्धगाननिष्णातो विविधालम्बितच्चवित् ॥ १४ ॥
 सर्वस्थानोत्थगमकेष्वनायासलसद्गतिः ।
 आयत्तकण्ठस्तालङ्गः सावधानो जितश्रमः ॥ १५ ॥
 शुद्धच्छायालगाभिङ्गः सर्वकाकुविशेषवित् ।
 अनेकस्थायसंचारः सर्वदोषविवर्जितः ॥ १६ ॥
 क्रियापरो युक्तलयः सुघटो धारणान्वितः ।
 स्फूर्जन्निर्जवनो हारिरहःकृद्भजनोद्दुरः ॥ १७ ॥
 सुसंप्रदायो गीतज्ञैर्गीयते गायनाग्रणीः ।
 गुणैः कतिपयैर्हीनो निर्दोषो मध्यमो मतः ॥ १८ ॥
 महामाहेश्वरेणोक्तः स दोषो गायनो ऽधमः ।
 शिक्षाकारो ऽनुकारश्च रसिको रञ्जकस्तथा ॥ १९ ॥
 भावुकश्चेति गीतज्ञः पञ्चधा गायनं जगुः ।
 अन्यूनशिक्षणे दक्षः शिक्षाकारो मतः सताम् ॥ २० ॥
 अनुकार इति प्रोक्तः परभङ्गधनुकारकः ।
 रसाविष्टस्तु रसिको रञ्जकः श्रोत्ररञ्जकः ॥ २१ ॥
 गीतस्यातिशयाधानाद्भावुकः परिकीर्तितः ।
 एकलो यपलो बृन्दगायनश्चेति ते त्रिधा ॥ २२ ॥

दिना । शब्दशारीरयोर्लक्षणमनन्तरं वक्ष्यते । अहमोक्षावत्र गीतस्यारम्भ-
 परिसमाप्ती ; तयोर्विचक्षणः । तत्र विचक्षणत्वं नाम अहताललयानुरोधेन
 गीतनिर्वाहकत्वम् । आयत्तकण्ठः स्वाधीनध्वनिः । क्रियापरो ऽभ्यास-
 तत्परः । सुघटः शोभनं यथामवति तथा घटयतीति सुघटः । लौकिक-

एक एव तु यो गायेदसावेकलगायनः ।

सद्वितीयो यफलकः सवृन्दो बृन्दगायनः ॥ २३ ॥

रूपयौवनशालिन्यो गायन्यो गातृवन्मताः ।

माधुर्यधुर्यध्वनयश्चतुराश्चतुरभियाः ॥ २४ ॥

देशभाषया 'सुघड' इति वदन्ति । स्फूर्जन्निर्जवनः; निर्जवनस्य लक्षणं स्थायेषु वक्ष्यते । अप्रतिहतवेगवानित्यर्थः । रहःकृतगीतस्य श्रोतृजनमोहनत्वं रह इत्युच्यते । तत्करोतीति तथोक्तः । सुगममन्यत् ॥ -१२—२४ ॥

(मु०) गान्धर्व लक्षयति—मार्गमिति । देशीमार्गावुक्तलक्षणौ ; तौ यो जनाति स गान्धर्वः । यः केवलं मार्गं जानाति स स्वरदिः । गायनं लक्षयति—हृद्यशब्द इति । हृद्यो रमणीयःशब्दो यस्य गुणयुक्तः शरीरः; गीतस्यो-हृहणस्थानविमुक्तिनिचयः सम्यग्जानाति । रागा मार्गरागादयः; रागाङ्गादीनि देशीरागादयः; तेषु कोविदः । प्रबन्धेष्वेलादिषु तालेषु च निष्णातः सुहः; विविधाना वक्ष्यमाणानामालप्तीना तत्त्वज्ञः । मन्द्रमध्यतारस्थानोत्थगमकेषु निरायासशरीरगतिमान्; आपत्तकण्ठः स्वाधीनकण्ठः; सावधानः श्रुतिनिश्चयज्ञः; जितश्रमो बहुप्रबन्धगाने ऽप्यश्रान्तः । शुद्धच्छायालगाभिज्ञः मार्गसूडसालगा-सूडाभिज्ञः; कातुविशेषा वक्ष्यन्ते; तदभिज्ञः । अनेकस्थायसंचारे प्रवीणः; स्थाया वक्ष्यन्ते । क्रियापरः गानक्रियाभ्यासतत्परः । संगीतसमयसारकारेण क्रियापरस्य लक्षणमुक्तम्—

“यथाशास्त्रप्रयोगेण मार्गं देशीयमेव च ।

यो गापति विना दोषान्कथ्यते ऽसौ क्रियापरः ॥” इति ॥

युक्तयः; गायकप्रसिद्धया रञ्जकः । सुघटस्य लक्षणमुक्तं संगीतसमयसार-कारेण—

“स्वरो वर्णश्च तालश्च ध्यक्तं घटयति त्रयम् ।

शोभनध्वनिसंयुक्तः सुघटं सं प्रचक्षते ॥” इति ॥

संदष्टोद्घुष्टमृत्कारिमीतशङ्कितकम्पिताः ।
कराली विकलः काकी वितालकरभोद्भटाः ॥ २५ ॥
क्षोम्वकस्तुम्वकी वकी प्रसारी विनिमीलकः ।

धारणान्वित इति । धरणेर्लक्षणमुक्तं तत्रैव—

“ अनुतारात्परं श्रुत्या हीनेनापसरन्स्वरात् ।
ध्वनेः सुगाढता तज्ज्ञैर्धरणिः समुदाहृता ॥
जितश्चासतया गानं नाम्ना निर्जवनं विदुः । ” इति ॥

रहःकृत् वेगगाथी । भजनं रागसुव्यक्तिः सुशारीरसमुद्भवा । भजनेनोद्भुर उत्कटः ।
एवंविधैर्गुणैरुत्तमो गायकः । कतिपयैर्गुणैर्हीनः । निर्दोषश्च मध्यमः । दोषयुक्त-
स्त्वधमः । पञ्चप्रकारं गायनं कथयति—शिक्षाकार इति । एतेषां लक्षणं
कथयति—अन्यून शिक्षण इति । एतेषा लक्षणमुक्तं संगीतसमयसारकारेण—

“ द्रुतं यः शिक्षते गीतं विषमं प्राञ्जलं तथा ।
शुद्धे च्छायालगे सम्यक्शिक्षाकारः स कथ्यते ॥
सुश्रवं गीतमाकर्ष्य भवेद्यः पुलकान्वितः ।
आनन्दाश्रुकणाकीर्णः सो ऽयं रसिकगायकः ॥
नीरसं सरसं कुर्वन्निर्भावं भावसंयुतम् ।
श्रोतुश्चित्तं परिज्ञाय यो गायेत्स तु भावुकः ॥
चेतोहरेण गीतेन विदित्वा श्रोतुराशयम् ।
रङ्गं गीते विधत्ते यो रञ्जकः सो ऽभिधीयते ॥ ” इति ॥

पुनरपि त्रैविध्यं कथयति—युक्तल्य इति । एतेषा लक्षणं कथयति—
एक एवेति । गायनलक्षणं गायन्यामप्यतिदिशति—रूपयौवनेति । चतुरा
विदग्धा ॥ -१२—२४ ॥

(क०) एवं सभेदे गायनं गायनीं च लक्षयित्वा तद्दोषान्धर्मिपरत्वे-
नोद्दिश्य लक्षयति—संदष्टोद्घुष्टेत्यादिना । स्पष्टो ऽर्थः । एते दोषा गाय-
नीगतत्वेनाप्यूहाः । हृद्यशब्द इति गायनविशेषणत्वेन प्रसक्तं शब्दं सप्रभेदं

विरसापस्वराव्यक्तस्थानभ्रष्टाव्यवस्थिताः ॥ २६ ॥
 मिश्रको ऽनवधानश्च तथान्यः सानुनासिकः ।
 पञ्चविंशतिरित्येते गायना निन्दिता मताः ॥ २७ ॥
 संदश्य दशनान्गायन्संदष्टः परिकीर्तितः ।
 उद्द्युष्टो विसरोद्घोषः सूत्कारी सूक्तैर्बुधुः ॥ २८ ॥
 भीतो भयान्वितो गाता त्वरया शङ्कितो मतः ।
 कम्पितः कम्पनाज्ज्ञेयः स्वभावाद्गात्रशब्दयोः ॥ २९ ॥
 कराली गदितः सद्भिः करालोद्घाटिताननः ।
 विकलः स तु यो गायेत्स्वरान्यूनाधिरुश्रुतीन् ॥ ३० ॥
 फारुकूरवः फाकी वितालस्तालविच्युतः ।
 दधानः कंधरामूर्वा करभो ऽभिहितो बुधै ॥ ३१ ॥
 च्छागवद्वहर्नी कुर्वन्नुद्भटो ऽधमगायनः ।
 शिरालभालवदनग्रीवो गाता तु श्लोम्बकः ॥ ३२ ॥
 तुम्बकी तुम्बकाकारोत्फुल्लगलस्तु गायन ।
 वक्री वक्रीकृतगलो गायन्धीरैरुदीरितः ॥ ३३ ॥

लक्षयति—चतुर्भेद इत्यादिना ते ग्रन्थविस्तरप्रासादस्माभिर्न समीरिता इत्यन्तेन । तत्र स्वाहुलादय शब्दा रूढा । मिश्ररुशब्दोऽन्वर्थ । निग-
 दव्याख्यातमन्यत् ॥ २५—६७ ॥ इति शब्दमेदलक्षणम् ॥

(मु०) निन्दितान्गायकान्कथयति—सदृष्टेति । एतेषा लक्षण कथयति—
 सदृश्येति । सूक्तैरुपलक्षित यो गायति स सूत्कारी । कराल मयानरुमुदा-
 दित निवृत्तमाननम् । फारुकूरवो रवो यस्य स फारुकूरव । च्छागो मेप
 स्तद्वद्वक्ष्यमाणलक्षणा वहर्नी कुर्वन्नुद्भट शिराल भाउ वदन ग्रीवा च यस्मि-
 न्निति प्रियाविशेषणम् । तुम्बो ऽलाबुन्तद्वत्फुल्लगलस्तुम्बकी । निषिद्धस्वरागाता

प्रसारी गीयते तज्ज्ञैर्गात्रगीतप्रसारणात् ।
 निमीलको मतो गायन्निमीलितविलोचनः ॥ ३४ ॥
 विरसो नीरसो वर्ज्यस्वरगानादपस्वरः ।
 गद्गदध्वनिरव्यक्तवर्णस्त्वव्यक्त उच्यते ॥ ३५ ॥
 स्थानभ्रष्टः स यः प्राप्तुमशक्तः स्थानकत्रयम् ।
 अव्यवस्थित इत्युक्तः स्थानकैरव्यवस्थितैः ॥ ३६ ॥
 शुद्धच्छायालगौ रागौ मिश्रयन्मिश्रकः स्मृतः ।
 इतरेषां च रागाणां मिश्रको भूरिमिश्रणात् ॥ ३७ ॥

अपस्वरः । स्थानकत्रयं मन्द्रमध्यताराख्यम् । अव्यवस्थितैः व्यस्तैः स्थानैरुपल-
 क्षितम् । गायकव्यवस्थित्या वक्ष्यमाणलक्षणेषु स्थायेषु, आदिशब्देन गमकेषु
 चावधानम् ; तेन निर्मुक्तः स्थानविपर्यासकृदनवधानः । अन्ये ऽपि गायकविशेषाः
 संगीतसमयसारकारेणोक्ताः—

“गीतादपि यदाल्पि कुर्यात्सौख्यविधायिनीम् ।
 अल्पसिगायनः सो ऽयं निर्दिष्टो गीतवेदिभिः ॥
 आलसैरपि यद्रीतं भवेदतिमनोहरम् ।
 उक्तो गायकभेदज्ञैः सो ऽयं रूपकगायनः ॥
 शुद्धे च्छायालगौ चैव गीतमालसिसंयुतम् ।
 यो गायति स विज्ञेयश्चोपटो गीतवेदिभिः ॥
 ध्वनिशारीरयोर्यत्र नानादेशेषु रीतयः ।
 विलगन्ति स विज्ञेयो वितालो गीतवेदिभिः ॥
 नानाविधं विमक्तं च ध्वनौ यश्चिन्तयेद्भक्तिम् ।
 विबन्धः स तु विज्ञेयो गीततत्त्वविचक्षणैः ॥
 रागे रागान्तरच्छाया मिश्रयन्दोषवर्जितः ।
 प्रवीणत्वेन यो गायेत्सो ऽयं मिश्र उदाहृतः ॥” इति ।

इति गायनलक्षणम् ॥

स्यायादिष्ववधानेन निर्मुक्तो ऽनवधानकः ।
 मेयं नासिकया गायत्रीयते सानुनासिकः ॥ ३८ ॥
 चतुर्भेदो भवेच्छब्दः खाहुलो नारटाभिधः ।
 बोम्बको मिश्रकश्चेति तल्लक्षणमयोच्यते ॥ ३९ ॥
 फफजः खाहुलः स्निग्धमधुरः सौकुमार्ययुक् ।
 आडिल्ल एष एव स्यात्प्रौढश्चेन्मन्द्रमध्ययोः ॥ ४० ॥
 त्रिस्थानघनगम्भीरलीनः पित्तोज्ज्वो ध्वनिः ।
 नाराटो बोम्बकस्तु स्यादन्तर्निःसारतायुतः ॥ ४१ ॥
 पक्षोच्चैस्तरः स्थूलो वातजः शार्ङ्गिणोदितः ।

अथ शब्दभेदान्कथयति—चतुर्भेद इति । खाहुलं लक्षयति—फफज इति । श्लेष्मणो जातः ज्वेहमाधुर्यसौकुमार्याणि शब्द औपचारिकाणि ज्ञातव्यानि । एष एव खाहुलः शब्दः ; मन्द्रमध्यस्थानयोः प्रौढि व्याप्तिं प्राप्नोति चेत्तदा आडिल्ल इत्युच्यते । नाराट लक्षयति—त्रिस्थानेति ॥ मन्द्रमध्यतारस्थानत्रये ऽपि घनो ऽन्तःसारः, गम्भीरो निर्हादी, लीनो ऽस्फुटितः, पित्तोत्पन्नध्वनिर्नाराटः । बोम्बक लक्षयति—बोम्बकस्त्विति । एरण्डकाण्डवदन्तर्निःसारः, पक्षः स्निग्धताहीनः, उच्चैस्तरस्तारो गर्दभध्वनिवदुच्चस्थानस्थः, स्थूलो महान्याताज्जातो बोम्बकः । एतेषां त्रयाणां शब्दानां लक्षणसंमिश्रणान्मिश्रः । पार्श्वदेवेनाप्युक्तमेतेषां लक्षणम्—

“ बाहुल्यान्मन्द्रसंस्पर्शां माधुर्यगुणसंयुतः ।
 खाहुलः स ॥ विज्ञेयो गीतध्वनिविशारदैः ॥
 एरण्डकाण्डवदत्र क्षणिकाशविवर्जितः ।
 निःसारो बोम्बकः स्थूलो बाहुल्येन तु मध्यमाक् ॥
 बाहुल्यात्तारसंस्पर्शां माधुर्यगुणवर्जितः ।
 नाराटो ऽयं परिज्ञेयो ध्वनिभेदविशारदैः ॥
 एतद्गुणोन्मिश्रो यत्र सो ऽयं ॥ मिश्रकः । ” इति ॥

एतत्संमिश्रणादुक्तो मिश्रकः संनिपातिकः ॥ ४२ ॥

ननु रूक्षगुणो बोम्बः खाहुलः स्निग्धतायुतः ।

कथं तयोर्मिश्रणं स्याद्विरुद्धगुणयोगिनोः ॥ ४३ ॥

अत्रोच्यते परित्यागात्पारुष्यस्य विरोधिनिः ।

अविरुद्धस्य माधुर्यस्यौल्यादेर्मिश्रणं मतम् ॥ ४४ ॥

एतेन घननिःसारगुणनाराटबोम्बयोः ।

विरुद्धगुणताक्षेपसमाधाने निवेदिते ॥ ४५ ॥

मिश्रस्य भेदाश्चत्वारो युक्तौ नाराटखाहुलौ ।

नाराटबोम्बकौ बोम्बखाहुलौ मिश्रितास्त्रयः ॥ ४६ ॥

निःसारतारूक्षताभ्यां हीनस्त्रितयमिश्रणात् ।

उत्तमोत्तम इत्युक्तः सुराणामिव शंकरः ॥ ४७ ॥

नाराटखाहुलोन्मिश्र उत्तमः खाहुलः पुनः ।

त्रयाणां लक्षणसंमिश्रणान्मिश्र इत्युक्तम् । तदाक्षिपति—नन्विति । बोम्बो रूक्ष-
गुणः ; खाहुलः स्निग्धगुणः ; तौ हि परस्परविरुद्धौ ; तयोर्मिश्रितत्वं कथं
घटते । परिहरति—अत्रोच्यते इति । यद्यपि विरुद्धगुणानां मिश्रितत्वं न
संभवति ; तथाप्यविरुद्धगुणसमावेशान्मिश्रितत्वं संभवति । न हि माधुर्यादि-
गुणानां स्थौल्यादिगुणैः सह विरुद्धो विद्यत इति । एतेन वचनसंदर्भेण घननिः-
सारयोर्नाराटबोम्बयोः शब्दयोर्विरुद्धगुणतया आक्षेपः । तत्समाधानं चोक्तम् ।
मिश्रस्य भेदान्कथयति—मिश्रस्येति । नाराटखाहुलयोर्योग एकः । नाराट-
बोम्बयोर्योग एकः । बोम्बखाहुलयोर्योग एक इति त्रयाणां संमिश्रणे चैकः । तत्र
विरुद्धगुणपरित्यागमाह—निःसारतेति । निःसारता घनत्वविरोधिनी । रूक्षता
स्निग्धत्वविरोधिनी । अतस्तयोर्विरुद्धगुणाभ्यां मिश्रणं नास्ति । तथाविधो मिश्रको
ऽत्युत्तम इत्याह—उत्तमोत्तम इति । उत्तमं मध्यममधमं च मिश्रं कथयति—
नाराट इति । खाहुलनाराटयोर्लक्षणयोः संकर उत्तमो मिश्रभेदः । खाहुलबोम्ब-

योम्वयुक्तो मध्यमः स्याद्बोम्वो नाराट्संयुतः ॥ ४८ ॥
 शब्दानामधमः प्रोक्तः श्रीमत्सोढलसूनुना ।
 निःसारतारूक्षताभ्यां युक्तः सर्वो ऽधमो मतः ॥ ४९ ॥
 भवन्ति बहवो भेदा नानातद्गुणमिश्रणात् ।
 रुधिरस्यान्मधुरस्निग्धघनो ऽन्यः स्निग्धकोमलः ॥ ५० ॥
 घनो ऽपरस्तु मधुरमृदुत्रिस्थानको ऽन्यरु
 मृदुत्रिस्थानगम्भीरो ऽपरः स्निग्धो मृदुर्घन ॥ ५१ ॥
 त्रिस्थानो ऽन्यस्तु मधुरमृदुत्रिस्थानको घनः ।
 अन्यस्तु मधुरस्निग्धमृदुत्रिस्थानको ऽपर ॥ ५२ ॥
 मधुरस्निग्धगम्भीरघनत्रिस्थानको ऽपर ।
 स्निग्धकोमलगम्भीरघनत्रिस्थानलीनरुः ॥ ५३ ॥
 अपरः स्निग्धमधुरकोमल सान्द्रलीनरुः ।
 त्रिस्थानशोभी गम्भीर इति भेदा दशोदिताः ॥ ५४ ॥

कथोऽक्षयसयोगे मध्यम । योम्वकनाराट्लक्षणसयोगे ऽधम शब्दः ; रञ्जकत्वा-
 भावात् । अन्यत्र भ्रानिमाह—नि सागतेति । मिश्रस्य गुणसमिश्रणात्वाद्बहु-
 बहवो भेदा भवन्तीत्याह—भवन्तीति । कश्चिन्माधुर्यग्रेहघनत्वयुक्तः । कश्चि-
 त्ग्रेहकोमलताघनत्वयुक्तः । कश्चिन्माधुर्यमार्दवत्रिस्थानव्याप्तियुक्तः । कश्चिन्मार्दव-
 त्रिस्थानव्याप्तिसाम्भीर्ययुक्तः । कश्चित्ग्रेहमार्दवघनत्वत्रिस्थानव्याप्तियुक्तः । कश्चि-
 न्माधुर्यमार्दवघनत्वत्रिस्थानव्याप्तियुक्तः । अपरस्तु माधुर्यग्रेहमार्दवत्रिस्थानव्याप्तियु-
 क्तः । कश्चिन्माधुर्यग्रेहसाम्भीर्यघनत्वत्रिस्थानव्याप्तियुक्तः । कश्चित्ग्रेहकोमलता-
 साम्भीर्यघनत्वत्रिस्थानव्याप्तियुक्तः । अन्यस्तु ग्रेहमाधुर्यकोमलता-
 त्रिस्थानव्याप्तिसाम्भीर्ययुक्त इति दश भेदा गाट्टनामट्टयो मन्त्रिणो ।

खाहुलोन्मिश्रनाराटे तत खाहुलबोम्बयोः ।
 स्निग्धकोमलनिःसार एको ज्यो मधुरो मृदुः ॥ ५५ ॥
 रूक्षो ज्यस्तु मृदुस्निग्धनि सारोच्चतर पर ।
 कोमलः स्निग्धनि सार स्थूलो ज्य स्निग्धकोमल ॥ ५६ ॥
 नि सारोच्चतरस्थूल परो मधुरकोमलः ।
 रूक्षनिःसारपीनश्च भेदाः पडिति कीर्तिताः ॥ ५७ ॥
 नाराटे बोम्बभेदाः स्युर्घनत्रिस्थानरूक्षक ।
 एको ज्यो घनगम्भीररूक्षो ज्यो लीनपीवरः ॥ ५८ ॥
 नि'साररूक्षो ज्यो लीनघनोच्चतरपीवर ।
 त्रिस्थानघनगम्भीरलीनरूक्षो ऽपर पर ॥ ५९ ॥
 त्रिस्थानलीननि साररूक्ष स्थूल पडित्यमी ।
 एते द्वद्वजभेदा स्युरयैते सात्रिपातिरू ॥ ६० ॥

खाहुलबोम्बकयो समिश्रणे च भेदानाह—तत इति । ज्ञेहकोमलतानि
 सारतायुक्त एक । कश्चिन्माधुर्यमादवरूक्षतायुक्त । अन्यस्तु मार्दवज्ञेहनि सा
 रतोच्चतरत्वयुक्त । कश्चित्कोमलताज्ञेहनि सारतास्थौल्यत्वयुक्त । अन्यस्तु ज्ञेह
 कोमलतोच्चतरत्वनि सारतास्थौल्यत्वयुक्त । कश्चिन्माधुर्यकोमलतारूक्षत्वनि सा
 रतास्थौल्यत्वयुक्त । एव खाहुलबोम्बकया समिश्रणे षड्भेदा । नाराटबोम्बक
 यो समिश्रणे भेदानाह—नाराटे बोम्बभेदा इति । घनत्वत्रिस्थानव्याप्तिरूक्षता
 युक्त एक । कश्चिद्घनत्वगाम्भीयरूक्षतायुक्त । कश्चिद्लीनतास्थौल्यत्वनि सारता
 रूक्षत्वयुक्त । कश्चिद्लीनताघनत्वोच्चतरत्वस्थूलतायुक्त । कश्चित्त्रिस्थानव्याप्ति
 घनत्वगाम्भीयलीनतारूक्षत्वयुक्त । कश्चित्त्रिस्थानव्याप्तिलीनतानि सारतारूक्ष
 त्वस्थूलतायुक्त । एव नाराटबोम्बकया समिश्रणे षड्भेदा । एव द्वितीय
 योगजा भेदा द्वाविंशतिरूक्ता । अथ सात्रिपातिकस्त्रियोगजान्भेदानाह—
 अथैत इति । कश्चित्ज्ञेहत्रिस्थानव्याप्तिनि सारतायुक्त । कश्चिन्मार्दवमाधुयघन

स्निग्धत्रिस्थाननि.सारो ऽन्यो मृदुर्मधुरो घन ।
 गम्भीरोच्चतरो रूक्ष परस्तु स्निग्धकोमल ॥ ६१ ॥
 घनलीन पीवरोच्चतरो ऽन्य स्निग्धकोमल ।
 त्रिस्थानलीननि सारपीवरोच्चतरो ऽपर ॥ ६२ ॥
 कीर्तितो मधुरो लीनत्रिस्थानो रूक्षपीवर ।
 नि सारोच्चैस्त्रो ऽन्यस्तु मधुरस्निग्धकोमल ॥ ६३ ॥
 त्रिस्थानघनगम्भीरलीन उच्चैस्तर पर ।
 मधुरो मृदुगम्भीरलीनत्रिस्थानरूक्षक ॥ ६४ ॥
 नि सारोच्चैस्त्रो ऽन्यस्तु कोमलो मधुरो घन ।
 लीनत्रिस्थानरूक्षोच्चतरपीवरतायुत ॥ ६५ ॥
 अष्टाविति त्रिमिश्रस्य भेदा सर्वे तु मिश्रजा ।
 मिलिता मृग्धवोधाय त्रिंशन्नि शङ्ककीर्तिताः ॥ ६६ ॥
 अन्येषा सूक्ष्मभेदाना नान्तो ऽस्ति गुणसकरात् ।
 ते ग्रन्थविस्तरत्रासादस्माभिर्न समीरिता ॥ ६७ ॥

त्वगाम्भीर्योच्चतरत्वरूक्षतायुक्त । कश्चित्त्वेहकोमलताघनत्वलीनत्वस्थौल्यत्वोच्चतर-
 त्वयुक्त । कश्चित्त्वेहकामलतात्रिस्थानव्याप्तिलीनत्वनि सारतास्थौल्यत्वोच्चतरत्व
 युक्त । कश्चिन्माधुर्यलीनतात्रिस्थानव्याप्तिरूक्षतास्थौल्यत्वनि सारतोच्चतरत्वयुक्त ।
 अन्यस्तु माधुर्यत्वेहकोमलतात्रिस्थानव्याप्तिघनत्वगाम्भीर्यलीनत्वोच्चतरत्वयुक्त ।
 परस्तु माधुर्यमादेवगाम्भीर्यलीनतात्रिस्थानव्याप्तिरूक्षत्वनि सारतोच्चतरत्वयुक्त ।
 अन्यस्तु कामलतामाधुर्यघनत्वलीनतात्रिस्थानव्याप्तिरूक्षत्वोच्चतरत्वस्थौल्यतायुक्त ।
 एव त्रयाणा लक्षणसकरे ऽष्टौ भेदा । सर्व मिलिता मिश्रजास्त्रिंशत्सख्याका शङ्क-
 देवेन कथिता । अन्ये तु सूक्ष्मभेदा ग्रन्थविस्तरमयान्नाक्ता ॥ २९—६७ ॥
 इति शब्दभेदलक्षणम् ॥

मृष्टो मधुस्चेहालत्रिस्थानमसुखाग्रहाः ।

प्रचुरः कोमलो गाढः श्रावकः करुणो घनः ॥ ६८ ॥

स्त्रिः श्लक्ष्णो रक्तियुक्तश्चञ्चविमानिति सूरिभिः ।

गुणैरेभिः पञ्चदशभेदः शब्दो निगद्यते ॥ ६९ ॥

श्रोत्रनिर्वापको मृष्टस्त्रिपु^१ स्थानेष्वविस्तरः ।

मधुरः कीर्तितस्तार प्रौढो मधुररञ्जकः ॥ ७० ॥

नातिस्थूलो नातिकृशः स्निग्धश्चेहालको घनः ।

आकण्ठकुण्ठनं स स्यात्पुंसा स्त्रीणां तु सर्वदा ॥ ७१ ॥

त्रिपु स्थानेष्वेकरूपश्चञ्चविस्त्व्यादिभिर्गुणैः ।

(क०) सौकुमार्यस्थौल्यादिगुणसाकर्येणानन्त्ये ऽपि शब्दानां तत्र गीतोपयोगिगुणभेदभिन्नान् शब्दानुद्दिश्य लक्षयति—मृष्ट इत्यादिना । ननु मृष्टादयो गुणिन एवोद्दिष्टा । एभिर्गुणैरिति कथं तत्परामर्श उपपद्यत इति चेत्, उच्यते—‘नागृहीतविशेषणा बुद्धिर्विशेष्यमुपसकामति’ इति न्यायन मृष्टादिषु वर्तमानानां श्रोत्रनिर्वापकत्वादिगुणानां पुर स्फूर्तिकत्वेन बुद्धिस्थतयैर्भिर्गुणैरिति निदेशो निर्दोष एव । इहान्वयप्रकारस्तु छविमानित्येतदन्त शब्द एभिर्गुणैः पञ्चदशभेदो निगद्यत इति । ‘आकण्ठ कुण्ठनं स स्यात्पुंसा स्त्रीणां तु सर्वदा’ इत्यत्र यदातदा शब्दा बध्नाहार्यौ । यदा पुंसामाकण्ठकुण्ठनं भवति तदा स स्यादित्यन्वयः । स इति चेहाल परामृश्यते । पुंसामिति कर्तरि षष्ठी । आकण्ठ कुण्ठनमिति कण्ठस्य ध्वनेरासमन्तात्स्थानत्रयेण कुण्ठनमनतिबहिर्मुखं तथा ग्रहणम् । तच्च मारुतस्य तादृशनिरोधाद्भवति, तदा हि ध्वनिर्नातिस्थूलकृशः सन्निग्धो भवति । स्त्रीणां तु सर्वदेति । स्त्रीणां

^१ स्थानेष्वन्ध

^२ शस्त इति च मुधाकरस्य पाठ

त्रिस्थानो मनसो यस्तु सुखदः स सुखावहः ॥ ७२ ॥
 श्रीशंकरप्रियेणोक्तः प्रचुरस्थूलदायुतः ।
 कोमलोऽन्वर्धनापैव कोकिलाध्वनिवन्मतः ॥ ७३ ॥
 गाढस्तु प्रबलो दूरश्रवणाच्छ्रावको मतः ।
 करुणः श्रोतृचित्तस्य करुणारसदीपकः ॥ ७४ ॥
 दूरश्रवणयोग्यस्तु घनोऽन्तःसारतायुतः ।
 अरुसो दूरसंश्राव्यो बुधैः स्निग्धो ध्वनिः स्मृतः ॥ ७५ ॥
 श्लक्ष्णस्तु तैलधारावदन्च्छिद्रो धीरसंमतः ।
 अनुरक्तेस्तु जनको रक्तिमानभिधीयते ॥ ७६ ॥
 धातुर्विपलकण्ठत्वाद्यः प्राज्ञैरुपलक्ष्यते ।
 उज्ज्वलोऽयमिति प्रोक्तश्छविमानिति स ध्वनिः ॥ ७७ ॥
 रुक्षस्फुटितनिःसारकाकोलीकेटिकेणयः ।
 कृगो भग्न इति प्रोक्ता दृष्टस्याष्टौ भिदा ध्वनेः ॥ ७८ ॥
 रुक्ष स्निग्धत्वनिर्मुक्तः स्फुटितोऽन्वर्धनापरुः ।
 एरण्डकाण्डनिःसारो निःसार इति कीर्तितः ॥ ७९ ॥
 काकोलिकाख्यः काकोलबुलनिर्वोपनिष्ठुरः ।
 स्थानत्रयध्याप्तिपुक्तो निर्गुणः केटिरुच्यते ॥ ८० ॥
 कृच्छ्रोन्मीलन्मन्तारः केणिरित्यभिधीयते ।
 अतिमूढमः कृगो भग्नः खरोष्ट्रध्वनिनीरसः ॥ ८१ ॥

त्वारण्डगुण्डनमन्तरेणापि तामा चेदाल् ध्वन प्रसर्जत इत्यर्थे । अथवा
 आरण्डगुण्डनमिति कण्ठम्य मध्यमस्थानम्या ह्यणगुण्डनं मंसोचकण्ठय ।
 एवमपि ध्वनि पूर्वोन्मूल्यो भवति । अन्यथादिक्मन्यत्मानमेव ।

अत्र कण्ठशब्दो मन्द्रतारस्थानयोर्हृन्मूर्धोरप्युपलक्षणम् । तयोरपि तादृशस्य ध्वने सभवात् । आकण्ठकुण्ठने स स्यादिति पाठे त्वध्याहारा द्वाक्यभेदो न कर्तव्य स्यात् । अर्थस्तु स एव । चेहालशब्दो रूढ । अन्येऽन्वर्था ॥ ६८—८१ ॥ इति शब्दगुणदोषा ॥

(सु०) अथ शब्दगुणानाह—मृष्ट इति । एतैर्गुणै पञ्चदश प्रकारा शब्दा । तेषा गुणाना लक्षणमाह—श्रोत्रेति । यस्तु श्रोत्रयो सुख जनयति, स मृष्ट , स्नानत्रयेऽप्यनश्वरोऽविनाश्यविकृतो मधुर इत्युच्यते, शस्त प्रशस्तारमणीय , प्रौढ प्रौढिमानप्रगल्भ , अतिस्थूलतातिकृशाभ्या हीन , क्षिग्ध जेहवान् । एवविधधेहालका ज्ञातव्य । घना नि सारताहीन । स चेहालरु पुसा कण्ठकुण्ठनपयन्तमेव भवति । यदा तु पुसा तारुण्योदयसमये केनाप्यस्थिविशेषेण कण्ठ कुण्ठतो भवति तदा चेहालको ध्वनिर्नोत्पद्यते । स्त्रीणा तु सवदासौ भवति । स्नानत्रयेऽपि छविरक्त्यादिभिरुपलक्षित एकरूपोऽविकृतत्रिस्थान इत्युच्यते । यस्तु मनस सुखदायक स सुखावह । स्थूलतायुक्त प्रचुर । यत्र तु सौकुमार्यं स कोमल , कोकिलाध्वनिसदृश । प्रबलत्वेन प्रसरन्नेव य श्रूयते ॥ गाढ । यस्तु दूराच्छ्रूयते स श्रावक । य श्रातुक्षिते करुणामुत्पादयति स करुण । यस्तु दूरश्रवणयोग्योऽन्त सारश्च स घन इत्युच्यते । यस्तु दूराच्छ्रूयते रूक्षताहीनश्च स क्षिग्ध इत्युच्यते । यस्तु तैग्धारावच्छिद्रहीन स श्लक्ष्ण । यस्तु वनुरागमुत्पादयति ॥ रक्तिमान् । यस्तु सद्दयेरुज्ज्वल इति प्रतीयते स छविमान् । तत्र च लोके व्यवहरन्ति 'यतश्च शब्दे ज्याति प्रतीयते' इति ॥ ६८ ७८ ॥ इति शब्दगुणा ॥

अथ शब्ददापानाह—रूक्षेति । अष्टौ दुष्टस्य ध्वनर्भेदा भवन्ति । तेषा लक्षणमाह—रूक्षेति । जेहाभावा रूक्ष । यस्तु स्पुटित इव भग्न इव प्रतिमाति स स्फुटित इत्युच्यते । यस्त्वेरण्डकाण्डवदन्त सारहीन स नि सार । यस्तु काकशब्दवन्निष्ठु ॥ कामोर्लात्युच्यते । यस्तु स्वानत्रये व्याप्नोति, पर तु माधुर्या दिगुणहीन स केटिरित्युच्यते । यस्य महता क्लेशेन तारमन्द्रव्याप्ति ॥ केणि । सूक्ष्म कृश , गर्दभकरमध्वनिःपीरसा भग्न इत्युच्यते ॥ ७९—८१ ॥ इति शब्ददोषा ॥

रागाभिव्यक्तिशक्तत्वमनभ्यासे ऽपि यद्गुणेः ।
 तच्छारीरपिति प्रोक्तं शरीरेण सहोद्भवात् ॥ ८२ ॥
 तारानुध्वनिमाधुर्यरक्तिगाम्भीर्यमार्दवं ।
 घननास्तिग्धताकान्तिप्राचुर्याद्विगुणैर्युतम् ॥ ८३ ॥
 तन्मुशारीरमिन्पुक्तं लक्ष्यन्लक्षणसोविदैः ।
 अनुश्यानरिहीनत्वं रूक्षत्वं त्यक्तरक्तिता ॥ ८४ ॥
 निःमारता विम्वरता काकिरं म्यानविन्युतिः ।
 काश्यं काकंज्यमिन्याद्यैः कुशारीरं तु दृषणैः ॥ ८५ ॥
 विद्यादानेन तपसा भक्त्या वा पार्वतीपतेः ।
 प्रभूतभागपरिभ्रमैः मुशारीरमवाप्यते ॥ ८६ ॥

सहोद्भूतं भवति । न ह्यभ्यासेनागन्तुकमित्यर्थः । तस्य गुणदोषान्क्रमेण दर्शयति—तारानुध्वनीत्यादिना । सुशारीरप्राप्तौ हेतून्दर्शयति—विद्यादानेनेत्यादिना ॥ ८२—८६ ॥ इति शारीरलक्षणम् ॥

(सु०) अथ शारीरं लक्षयति—रागाभिव्यक्तीति । अभ्यासाभावे ऽपि ध्वने, रागमभिव्यञ्जयितुं यत्सामर्थ्यं तच्छारीरमित्युच्यते । एतस्य व्युत्पत्तिं दर्शयति—शरीरेणेति । शरीरेण सहोत्पन्नत्वाच्छारीरमित्युच्यते । स्वभावसिद्धमेतत्प्रयत्नेन न साध्यमित्यर्थः । अथ शारीरगुणान्कथयति—तारेति । तार इति तारव्याप्तिः ; अनुध्वनिरनुरणनयुक्तत्वम् ; माधुर्यं रमणीयता ; रक्ती रञ्जकत्वम् ; गाम्भीर्यमगाधत्वम् ; मार्दवं सौकुमार्यम् ; घनता ससारत्वम् ; कान्तिः पूर्वोक्ताच्छविः ; आदिशब्देन शब्दोक्ता अन्ये गुणास्तैर्युक्तं शारीरं मुशारीरमित्युच्यते । शारीरदोषानाह—अनुस्वानविहीनत्वमिति । पूर्वोक्तगुणविपर्यासरूपैरेतैर्दूषणैर्युक्तं दुष्टं शारीरम् । अदुष्टं शारीरं तु महता भाग्येनानेकोपायैः प्राप्यत इत्याह—विद्यादानेनेति । संगीतसमयसारकारेण शारीरस्य चातुर्विध्यमुक्तम्—

“अन्तरेण यदभ्यासं रागव्यक्तिनिबन्धनम् ।
शरीरेण सहोत्पन्नं शारीरं परिकीर्तितम् ॥
चतुर्विधं भवेत्तच्च कडालं मधुरं तथा ।
पेशलं बहुभङ्गीति तेषां लक्षणमुच्यते ॥
स्थानत्रये ऽपि कठिनं कडालं परिकीर्तितम् ।
मन्त्रे मध्ये च माधुर्यं शारीरं मधुरं मतम् ॥
शारीरं पेशलं ज्ञेयं तारे रागप्रज्ञाशकम् ।
तच्छारीरगुणा मिथ्या यत्र तद्बहुभङ्गिकम् ॥
कडालमधुरं चैव ततो मधुगपेशलम् ।
कडालपेशलं चैव शारीरं त्रयमिध्रकम् ॥
एवं चतुर्विधं ज्ञेयं शारीरं बहुभङ्गिकम् ।” इति ॥

॥ ८२—८६ ॥ इति शारीरलक्षणम् ॥

स्वरस्य कम्पो गपकः श्रोत्रचित्तमुखावहः ।
 तस्य भेदास्तु तिरिपः स्फुरितः कम्पितस्तथा ॥ ८७ ॥
 मीन आन्दोलितवलित्रिमिद्यकुरुन्दाहताः ।
 उल्लासितः प्रावितश्च शुम्भितो मुद्रितस्तथा ॥ ८८ ॥
 नापिनो मिथितः पञ्चदशैते परिर्कीर्तिताः ।
 लघिष्टदमरुच्यानकम्पानुकृतिमुन्दरः ॥ ८९ ॥
 द्रुततुष्योशपेगेन तिरिपः परिर्कीर्तिनः ।
 पेगे द्रुततृतीयांशसंमिने स्फुरितो मतः ॥ ९० ॥
 द्रुतार्थमानगेन कम्पितं गपकं विदुः ।
 मीनद्रुततु पेगेनान्दोलितो लघुपेगनः ॥ ९१ ॥
 धनिर्विविधवप्रन्वपुत्तपेगवशाद्भवेत् ।
 त्रिभिन्नस्तु त्रिषु स्थानेष्वविभ्रान्तघनम्बरः ॥ ९२ ॥
 शृङ्गो धनिरंघ म्याद्घन्यन्त्रः कष्टप्रकोमन्त्रः ।
 शरममिममाहस्य निष्टतन्नाहता मतः ॥ ९३ ॥
 उल्लासितः स तु प्रोक्तो यः मरानुषरोत्तरान् ।
 प्रमादन्तेन्द्रावितस्तु प्लुतमानेन कम्पनम् ॥ ९४ ॥
 इदंपंगवदुंकागगर्भागे शुम्भितो मरेत् ।
 सुगममुद्रणमंभूतो मुद्रितो गपको मतः ॥ ९५ ॥
 स्वरागां नमनादुक्ता नापिनो धनिरेशिभिः ।

एतेषां मिश्रणान्मिश्रस्तस्य स्युर्भूरयो भिदाः ॥ ९६ ॥
तेषां तु स्थायवागेषु विवृतिः संविधास्यते ।

लक्षणानि निगदव्याख्यातानि ॥ एतेषां मिश्रणान्मिश्र इति । एतेषां तिरिपादीनां मध्ये द्वित्रिचतुःप्रमृतीनां यथायोगं मिश्रणमत्र विवक्षितम् । न तु सर्वेषामेव मिश्रणं विवक्षितम् । अन्यथा 'तस्य स्युर्भूरयो भिदाः' इत्युत्तरं वचनमनुपपन्नं स्यात् । सर्वमिश्रणात्मकस्य तस्यैकत्वात् । ननु सर्वमिश्रणेऽपि संनिवेशविशेषबाहुल्यादनेकत्वमुपपद्यत इति चेन्न ; वक्ष्यमाणेषु स्थायंष्वेकानेकस्वराश्रयत्वाभ्यां यथायोगं द्विव्यादीनामेव मिश्रप्रयोगदर्शनात् ॥ एतदेवाभिसंधाय तत्प्रयोगस्थलं दर्शयति—तेषां त्विति । तुशब्दो भिन्नक्रमः । विवृतिस्त्विति संबन्धः । विवृतिर्विवरणं प्रकाशनमित्यर्थः । स्थायवागेषु स्थायाश्रिता वागाः । स्थायो रागावयवः । वागो गमकइति वक्ष्यते । तेषु रागावयवाश्रितगमकेषु । तेषां मिश्रभेदानां विवृतिस्तु संविधास्यते ; समनन्तरमेव करिष्यत इत्यर्थः ॥ ८७—९६- ॥ इति गमकलक्षणम् ॥

(सु०) गमकाभिरूपयितुमाह—स्वरस्य कम्प इति । श्रोतुश्चित्तसुखादायको यः स्वरस्य कम्पः स गमक इत्युच्यते । गमकशब्दस्य व्युत्पत्तिश्च कथिता पार्श्वदेवेन—

“स्वश्रुतिस्थानसंभूतां छायां श्रुत्यन्तराश्रयाम् ।

स्वरो यद्रमपेद्रीते गमको ऽसौ निरूपितः ॥” इति ॥

तस्य भेदानाह—तस्य भेदा इति । तस्य गमकस्य पञ्चदश भेदा भवन्ति । तेषां लक्षणमाह—लघिष्ठेति । अल्पस्य ढमरोध्वनि यः कम्पस्तद्द्रमणीयः ; द्रुतस्य चतुर्योशवेगेन यः स्वरस्य कम्पः स तिरिप इत्यभिधीयते । स्वरस्य कम्प इति सामान्यलक्षणादनुवर्तनीयम् । 'सामान्यलक्षणानुवृत्तौ च विशेषलक्षणं प्रवर्तते' इति न्यायाद्द्रुतस्य तृतीयभागसंमितो यदि वेगः स्वरकम्पो भवति ; तदा स्फु-

रागस्यावयवः स्थायो वागो गमक उच्यते ॥ ९७ ॥

तत्रोक्तं लक्ष्य वागाना स्थायाना तूच्यते ऽधुना ।

वागानापि केषाचित्सङ्गाद्वाच्यं लक्षणम् ॥ ९८ ॥

ते च शब्दस्य ढालस्य लवन्या बहनेरपि ।

रिताख्या गमक । द्रुतस्वार्धमानेन कम्पञ्चेत्कम्पिताख्यो गमक । द्रुतमानेन स्वराणां कम्पञ्चेत्तदा लीनाख्यो गमक । कश्चिद्द्रुतवेगतो येन लयेन गीयते द्रुतेन मध्यमेन विलम्बितेन वा तत्प्रमाणके स्वर्गस्य कम्प आन्दोलिताख्यो गमक । कश्चिद्द्रुतमानत इति पाठ । अनेकविधयकत्वयुक्तवैगवता स्वराणां कम्पो वलिरित्युच्यते । स्थानत्रये ऽप्यविश्रान्ता निषिद्धा प्रसृता स्वरा यस्मिन्स त्रिभिन्न । प्रथिसयुक्त कण्ठे समुत्पन्न कोमलो वल्लिव कुरुल इत्युच्यते । अग्रिम पुरत स्थित स्वरमाह्वय शीघ्र सकृत्स्पृष्टा निवृत्त आहत इत्युच्यते । यस्तूत्तरोत्तर क्रमात्स्वरानारोहति स उल्लासित इत्युच्यते । प्लुतमानेन कम्पित प्रभावित इत्युच्यते । पस्तु हृदयगमो मनोहर , हुकारो हुमिति वर्णो गर्भ ऽन्तर्यस्य स हुम्पित । मुख मुद्रयित्वा य कृत स्वरस्य कम्प स मुद्रित । स्वराणां नमन मन्द्रस्थान उच्चारणमवरोहण वा तद्युक्ते नामित इत्युच्यते । एतेषां लक्षणसमिप्रगान्मिप्र , तस्य बहवो भेदा स्थायप्रकरणे निरूपयिष्यन्ते ॥ ८७—९६ ॥ इति गमक-लक्षणम् ॥

(क०) गमकाश्रयत्वेन तदनन्तरमुद्दिष्टानां स्थायानां सामान्य-लक्षणमाह—रागस्यावयव इति । अवयव एकदेश । सो ऽप्यत्र न्यासापन्याससन्ध्यासविन्यासेष्वन्यतमस्वरविश्रान्तत्वेन प्रयुक्तोऽशादिकतिषय स्वरसद्मो वेदितव्य । वागो गमक उच्यते इति । गमक एव देशभाषया वाग इत्युच्यते इत्यर्थः । वागानापि । केषाचिद्वागानां मिप्रभेदानां लक्षणमपि प्रसङ्गस्तथायलक्षणानन्तरं तन्मिश्रभेदमन्तावादि-त्यर्थः ॥ अथ स्थायभेदानुद्दिष्टति—ते च शब्दस्येत्यादिना । अत्र शब्द-स्येत्यादिकया षष्ठ्या प्रतिसम्बन्धिनामुद्देशेन तत्सम्बन्धिनः स्थाया उद्दिष्टा

वाद्यशब्दस्य यन्त्रस्य च्छायायाः स्वरलङ्घितः ॥ ९९ ॥
 प्रेरितस्तीक्ष्ण इत्युक्ता व्यक्तासंकीर्णलक्षणाः ।
 भजनस्य स्थापनाया गतेर्नादध्वनिच्छवेः ॥ १०० ॥
 रक्तेर्द्रुतस्य शब्दस्य भृतस्यांशवधानयोः ।
 अपस्थानस्य निकृतेः करुणाविविधत्वयोः ॥ १०१ ॥
 गात्रोपशमयोः काण्डारणानिर्जवनान्वितौ ।
 गाढो ललितगाढश्च ललितो लुलितः समः ॥ १०२ ॥
 कोमलः प्रसृतः स्निग्धचोक्षोचितसुदेशिकाः ।
 अपेक्षितश्च घोषश्च स्वरस्यैते प्रसिद्धितः ॥ १०३ ॥
 स्थायानां गुणभेदेन व्यपदेशा निरूपिताः ।

धेदितव्याः । व्यक्तासंकीर्णलक्षणा इति । व्यक्ताः प्रसिद्धाश्चासंकीर्णानि
 विविक्तानि लक्षणानि स्वरूपाणि येषां त इति तथोक्ताः ॥ -९७—९९- ॥
 इत्यसंकीर्णलक्षणाः प्रसिद्धा दश स्थायाः ॥

(सु०) स्थायं निरूपयितुमाह—रागस्येति । रागस्यात्रयवो भागः स्थाय
 इत्युच्यते । गमकश्च वाग इत्युच्यते । तत्र गमकानां लक्षणमुक्तम् । अधुना स्था-
 यानां लक्षणमुच्यते । किमर्थमिदमुक्तम् । गायकानां स्थाया वागा इति प्रसिद्धेः ।
 तत्र कथं वागानां लक्षणं नोक्तमिति शङ्का निवारयितुं गमका एव वागा इत्युक्तम् ।
 स्थायप्रसङ्गाद्वागानां गमकानामपि केषांचित्लक्षणं वक्ष्मि कथयामि । स्थायान्वि-
 भजते—ते चेति । ते च स्थायाः ; शब्दसंबन्धिनः ; ढालो वक्ष्यमाणलक्षणः ;
 तत्संबन्धिनः ; लवनीसंबन्धिनः ; वहनीसंबन्धिनः ; वाद्यशब्दसंबन्धिनः ;
 यन्त्रसंबन्धिनः ; छायासंबन्धिनः ; स्वरलङ्घिताद्यपस्त्रयथेति दशगुणजनितभेदाः
 स्थायाः ॥ -९७—९९- ॥ इत्यसंकीर्णलक्षणाः प्रसिद्धा दश स्थायाः ॥

(क०) गुणभेदेन व्यपदेशा इति । भजनस्येत्यादिनोद्दिष्टानां
 स्थायानां गुणभेदेन रागातिशयाधानरूपभजनादिगुणानां भेदेन प्रसिद्धितो

बहाक्षराडम्बरयोरुल्लासिततरङ्गितो ॥ १०४ ॥
 प्रलम्बितो ज्वस्वलितघ्नोदित सप्रविष्टक ।
 उत्प्रविष्टो निःसरणो भ्रामितो दीर्घकम्पितः ॥ १०५ ॥
 प्रतिग्राह्योल्लासितश्च स्यादलम्बविलम्बकः ।
 स्यात्त्रोदितप्रतीष्टो ऽपि प्रसृताकुञ्चितः स्थिरः ॥ १०६ ॥
 स्याद्युक्त क्षिप्तमूर्क्ष्मान्तावित्यसकीर्णलक्षणाः ।
 प्रकृतिस्यस्य शब्दस्य कलाक्रमणयोरपि ॥ १०७ ॥
 घटनाया सुखस्यापि चाले जीवस्वरस्य च ।

गीतज्ञप्रसिद्धेहेतोर्व्यपदेशा सज्ञा निरूपिता इत्यन्वितोऽर्थ । भजनस्थायी
 दीना प्राधान्याद्धर्मभेदेनैव भेद , नात्यन्त घर्मिभेद इति भाव ।
 तेनैत सकीर्णा इति भाव ॥ १००—१०३ ॥ इति त्रयस्त्रिंशद्गुण
 जनिता प्रसिद्धा म्थाया ॥

(मु०) सकीर्णस्थायान्विभजत—भजनस्येति । भजनसबन्धिन ,
 स्थापनासबन्धिन , गतिसबन्धिन , नादसबन्धिन , ध्वनिसबन्धिन ,
 छविसबन्धिन , रक्तिसबन्धिन , द्रुतसबन्धिन , श्रुतसबन्धिन , अशस
 बन्धिन , अवधानसबन्धिन , अपस्थानसबन्धिन , निकृत्तिसबन्धिन ,
 करुणासबन्धिन , विविधत्व भङ्गा, तत्सबन्धिन , गात्रसबन्धिन , उपशम-
 सबन्धिन , काण्डारणासबन्धिन , निर्जवनसबन्धिन , गाढललितगाढादपश्चा-
 पेक्षितान्ता द्वादश , तत्सबन्धिन , घापसबन्धिन , स्वरसबन्धिनथेति त्रयस्त्रिं-
 शद्गुणजनितभेदा स्थाया ॥ -१००—१०३ ॥ इति त्रयस्त्रिंशद्गुणजनिता
 प्रसिद्धा स्थाया ॥

(क०) असकीर्णलक्षणा इति । बहाक्षरत्यादिनोद्दिष्टा असकीर्ण
 लक्षणा । असकीर्णं पृथग्भूत लक्षण यथा त तथोक्ता । प्रथमोद्दिष्टानाम

वेदध्वनेर्धनत्वस्य शिथिलो ऽवघटः प्लुतः ॥ १०८ ॥

रागेष्टोपस्वराभासो वद्धः कलरवस्य च ।

छान्दसः सुकराभासः संहितो लघुरन्तरः ॥ १०९ ॥

वक्रो दीप्तप्रसन्नश्च स्यात्प्रसन्नमृदुर्गुरुः ।

ह्रस्वः शिथिलगाढश्च दीर्घो ऽसाधारणस्ततः ॥ ११० ॥

साधारणो निराधारो दुष्कराभासनामकः ।

मिश्रश्चैते ऽपि संकीर्णा गुणैर्भिन्नाश्च पूर्ववत् ॥ १११ ॥

इति पण्णवतिः स्थायाः शार्ङ्गदेवेन कीर्तिताः ।

मुक्तशब्दप्रतिप्राद्याः स्थायाः शब्दस्य कीर्तिताः ॥ ११२ ॥

ढालो मुक्ताफलस्येव चलनं लुण्ठनात्मकम् ।

स एषु ते स्युर्ढालस्य नमनं त्वतिकोमलम् ॥ ११३ ॥

लवनी तद्युजस्याया लवण्याः परिकीर्तिताः ।

तेषां चासंकीर्णलक्षणत्वाविशेषेऽपि तेषां प्रसिद्धत्वमेतेषामप्रसिद्धत्वमिति
भेदो द्रष्टव्यः । अत एव पृथगुद्देशोऽत्र युक्तः । एते ऽपि संकीर्णा
इति । एते प्रकृतिस्थस्यंत्यादिनोद्दिष्टाः स्थाया अपि संकीर्णाः । अत्रापि-
शब्दः समुच्चये । तेनायमर्थः । भजनस्थायादयो यद्भ्रसंकीर्णास्तद्भ्रदेते च
संकीर्णा नात्यन्तं पृथग्भूतस्वरूपाः । किंतु पूर्ववद्भजनस्थायादय इव गुणैः
प्रकृतिस्थशब्दवत्तादिभिर्भिन्नाः पृथग्भूताः । उभयेषामपि गुणभिन्नत्वाविशेषे
ऽपि तेषां प्रसिद्धित एतेषामप्रसिद्धितो भेदो द्रष्टव्यः । अतस्तेभ्यः पृथ-
गुद्देशोऽप्यंतेषामुपपन्न एव । अथैतेषां क्रमेण लक्षणान्याह—मुक्तशब्द-
प्रतिप्राद्या इत्यादिना । मुक्तश्चासी शब्दश्चेति मुक्तशब्दः । प्रतिप्राद्यं
योग्याः प्रतिप्राद्याः ; मुक्तशब्देन प्रतिप्राद्याः । अयमर्थः—पूर्वस्थायो यस्मि-

यत्तु कम्पनमारोहिण्यवरोहिणि वा भवेत् ॥ ११४ ॥
 वहनी साय संचारिण्यपि वा स्थिरकम्पनम् ।
 सा गीतालसिसंबन्धभेदेन द्विविधा मता ॥ ११५ ॥
 पुनर्द्विधा स्थिरा वेगाढ्या पुनस्त्रिविधोदिता ।
 हृद्या कण्ठ्या शिरस्या च देहस्या हृदयोद्भवा ॥ ११६ ॥
 वहनी स्यात्पुनर्द्विधा सुचोत्फुल्लेति भेदतः ।
 यस्यामन्तर्विंशन्तीव स्वराः सुतेति सा मता ॥ ११७ ॥
 सोत्फुल्लेत्युदिता यस्यां निर्यान्तीवोपरि स्वराः ।
 वलिर्या गमकेपूक्ता माप्येवंविधभेदभाक् ॥ ११८ ॥
 वहनी येषु ते स्याया वहन्यः परिभाषिता ।
 रागमग्रा वाद्यशब्दा येषु ते वाद्यशब्दाः ॥ ११९ ॥
 ये यन्त्रेष्वेव दृश्यन्ते बाहुल्यात्ते तु यन्त्रजाः ।
 छाया काकुः पद्मकारा स्वररागान्यरागजा ॥ १२० ॥
 स्यादेशक्षेत्रयन्त्राणां तल्लक्षणमयोच्यते ।
 श्रुतिन्यूनाधिकत्वेन या स्वरान्तरसंश्रया ॥ १२१ ॥

न्वनौ मुख्यत उत्तरस्थायो चक्रवाल्मीक्या तत्रैव प्रतिगृह्यते चेत्तदा शब्द-
 स्थाया इति व्यपदिश्यन्त इत्यर्थे ॥ वहन्यवान्तरभेदप्रदर्शनार्थं सा गीता
 लसिसंबन्धभेदेनेत्युक्तम् । तत्र गीतालस्योरुभयोरपि रजकम्बरसंदर्भत्वा-
 विशेषात्कथं भेदकत्वमिति चेत्, उच्यते—गीतशब्दो यद्यपि निबद्धानि-
 बद्धमामान्यवचनमन्तथाप्यनिबद्धविशेषवचनालसिशब्दसमभिव्याहाराद्गोपनी-
 वर्दन्यायेनात्र निबद्धवचनत्वेन व्यवस्थापित इति । छाया काकुरिति ।
 छायेत्यस्य विवरण काकुरिति । काकुर्ध्वनेर्विकार ॥ श्रुतिन्यूनाधिकत्वे-

स्वरान्तरस्य रागे स्यात्स्वरकाकुरसौ मता ।
 या रागस्य निजच्छाया रागकाकुं तु तां विदुः ॥ १२२ ॥
 सा त्वन्यरागकाकुर्या रागे रागान्तराश्रया ।
 सा देशकाकुर्या रागे भवेद्देशस्वभावतः ॥ १२३ ॥
 शरीरं क्षेत्रमित्युक्तं प्रतिक्षेत्रं निमर्गतः ।
 रागे नानाविधा काकुः क्षेत्रकाकुरिति स्मृता ॥ १२४ ॥
 बीणावंशादियन्त्रोत्था यन्त्रकाकुः सतां मता ।
 अन्यच्छायाप्रवृत्तौ ये छायान्तरमुपाश्रिताः ॥ १२५ ॥
 छायायास्ते मताः स्थाया गीतविद्याविशारदैः ।
 मध्ये मध्ये स्वरान्भूरील्लङ्घयन्स्वरलङ्घितः ॥ १२६ ॥
 तिर्यगूर्ध्वमधस्ताच्च प्रेरितः प्रेरितैः स्वरैः ।
 स्वरः पूर्णश्रुतिस्तारे तीक्ष्णवत्तीक्ष्ण उच्यते ॥ १२७ ॥
 रागस्यातिशयाधानं प्रयत्नाद्भजनं मतम् ।
 तद्युक्ता भजनस्य स्युः स्थापनायास्तु ते मताः ॥ १२८ ॥
 स्थापयित्वा म्थापयित्वा येषां प्रतिपदं कृतिः ।
 सविलासास्ति गीतस्य मत्तमातङ्गवद्गतिः ॥ १२९ ॥
 तद्युक्तास्तु गतेः स्थायाः स्निग्धो माधुर्यमांसलः ।
 बहुलो येषु नादः स्यात्ते नादस्य प्रकीर्तिताः ॥ १३० ॥
 अतिदीर्घप्रयोगा स्युः स्थाया ये ते ध्वनेर्मताः ।

नेति । श्रुतीनां छन्दोवत्यादीनां पूर्वोक्तानां न्यूनत्वेन तत्तत्स्वरोक्तमंस्यातो
 ऽल्पत्वेनाधिकत्वेन तादृशमंस्यातो बहुत्वेन वा स्वरान्तरसंघ्रया छाया
 स्वरान्तरस्य यदि म्यादापानतः श्रवणसाग्येन कृता भवेदसौ म्बरकाकुरिति

युक्ताः कोमलया कान्त्या छवेः स्याया निरूपिताः ॥ १३१ ॥
रक्तेरुत्कर्षतो रक्तेरुक्ताः स्याया मनीषिभिः ।

मता । यथा हि चतुःश्रुतिकस्य षट्जस्य निपादवर्तुवाक्रमणेन द्विश्रुतित्वे सति श्रुतिन्यूनत्वेन निपादवत्प्रतीति । यथा च द्विश्रुतिकस्य निपादस्य षट्जाद्यश्रुतिद्वयाश्रयणेन चतुःश्रुतित्वे सति श्रुत्यधिकत्वेन षट्जवत्प्रतीतिश्च

(सु०) अन्यान्विशतिमसकीर्णान्विमजते—बहाक्षगाढधरयोरिति । षट्श्र-
न्तैः सह तत्सबन्धिन इति प्रथमान्ता स्थाया एव । अन्यान्सकीर्णान् त्रयस्त्रि-
शत स्थायान्विमजते—प्रकृतिस्थस्यैत्यादिना । संव स्थाया मिलिता घण्णवतिः ।
तेषा लक्षणमाह—मुक्तशब्देति । मुक्तशब्देन मोचितशब्देन प्रतिप्रहीता । स्थाया
शब्दसबन्धिनः ; मुक्ताफलस्य यद्वाह्यमालोलन लोके प्रसिद्ध तद्बद्धालो येषु
ते दालसबन्धिन । दालस्य च लक्षणमुक्त पार्श्वदेवेन—

“वृत्तमौक्तिकप्रकाचभूतले त्रिसङ्घनौ ।

श्रुतिः प्रवर्तते क्षिप्र यत्र दाल तदुच्यते ॥” इति ॥

अतिमोमल सुकुमार स्वराणा नमनमघ उच्चारण एवनीत्युच्यते ; तदुक्ताः
स्थाया एवनीसबन्धिन इति । बहनी लक्षयति—यत्त्विति । आरोहणे अवरोहणे
या वर्णे स्वराणा कम्पनं बहनीत्युच्यते । सचारिण्यपि वर्णे स्थिर कम्पन
बहनीत्युच्यते । सा बहनी द्विविधा ; गीतबहनीरालसिवहनीरिति । पुनरपि
द्विविधा ; स्थिरा, वेगाद्या चेति । पुनरपि त्रिविधा ; दृया, कण्ठ्या, शिख्या
चेति । हृदयाद्रया पुनरपि द्विविधा ; सुप्ता, उत्फुल्ला चेति । तयोर्लक्षणमाह—
यस्यामिति । यस्या स्वरा अन्तर्विशन्त इव श्रूयन्ते सा सुप्ता । यस्या
तूपरिनिर्गच्छन्त इव स्वराः श्रूयन्ते सोत्फुल्ला । बहनीभेदान्बलाप्रतिदिशति—
षलिरिति । एवविधा बहनीवेषु स्थायेषु ते बहनीमबन्धिन । अन्ये बहनीभेदा
अन्यर्थनानत्यान्त्र लक्षिता । वायशब्दस्य म्यापस्त्रैश्रयनि—रागमप्रा इति ।
रागमप्रा रागानुरञ्जिता ये वाणादिव्यव बाह्यत्वेन प्रयोगा दृश्यन्त ; ते
यन्त्रमबन्धिनः । छायाभेदमबन्धिन स्थापान्वधितुमह—छाया वायुर्गति ।
रया वायुर्गतिरुच्यते । सा हि षड्विधा, स्वयम्बु, रागवायु, अन्य-

द्रुतस्यान्वर्थनामानो भृतस्य भरणाद्धनेः ॥ १३२ ॥

रागान्तरस्यावयवो रोगेशः स च सप्तथा ।

यतो ध्वनिविकाराद्भवति सा स्वरकाकुरिति मन्तव्येत्यर्थः । एवं स्वरान्तरे-
ष्वपि द्रष्टव्यम् । रागान्तरस्यावयवो रागेशः इति । रागे बहुलीकोला-

रागकाकुः, देशकाकुः, क्षेत्रकाकुः, यन्त्रकाकुरिति । एतासां लक्षणं कथयति—
सलक्षणमिति । अन्यस्वरस्यान्यस्मिन्स्वरे या छाया श्रुतीना न्यूनत्वेनाधिभूयेन
वा जायते सा स्वरकाकुः । सा च रागे भवति । या रागस्य निजा मुख्या
छाया सा रागकाकुः । अन्यरागस्यान्यस्मिन्नागे या छाया सा अन्यराग-
काकुः । देशे देशे देशस्वभावेन या छाया सा देशकाकुः । क्षेत्रं देहमुच्यते ।
मनुष्याणां प्रतिदेहं यश्छायाविशेषः सा क्षेत्रकाकुः । वीणावंशादियन्त्रादुत्थिता
यन्त्र एव या प्रतीयते रागच्छाया सा यन्त्रकाकुः । एवं स्थायकारणभूतां छायां
निरूप्य स्थायं निरूपयति—अन्यच्छायेति । अन्यस्याश्छायायाः प्रवृत्तौ गाने
प्रकृते ऽन्यच्छायाश्रयेण ये स्थायाः प्रवर्तन्ते ते छायासंबन्धिनः । स्वरलङ्घिताख्यं
स्थायं लक्षयति—मध्ये मध्य इति । मध्ये मध्ये बहून् त्रिचतुरान्स्वरात्संलङ्घयन्त्यः
प्रवर्तते स स्वरलङ्घितः । ऊर्ध्वमधस्तिर्यक्तवप्रेरितैः स्वरैर्यः प्रवर्तते स प्रेरितः ।
यः स्वरस्थाने ऽपि पूर्णश्रुतिः सन् तीक्ष्णवत्सूच्यप्रादिवत्प्रतिभासते स तीक्ष्ण
इति ॥ -१०४—१२७ ॥ इत्यसंकीर्णा दश स्थायाः ॥

(सु०) अथ संकीर्णलक्षणान्कथयति—रागस्येति । रागस्य रञ्जकत्वाति-
शयाधानं भजनमित्युच्यते । तेन संयुक्ता भजनसंबन्धिनः । ये स्थापयित्वा
स्थापयित्वा निधलीकृत्य प्रतिक्षणं पुनः क्रियन्ते ते स्थापनासंबन्धिनः । मत्तमा-
तङ्गस्येव या गायकप्रसिद्धा गीते गतिस्तद्युक्ता गतिसंबन्धिनः । ज्ञेह्वान्माधुर्येण
मासलः स्यूलो ऽतिमधुर एवंविधो नादो बाहुल्येन येषु स्थायेषु ते नादसंबन्धिनः ।
येषु दीर्घतरः प्रयोगो गमकमंदभस्ते ध्वनिसंबन्धिनः । मुकुमारकान्तिसंयुक्ता-
दृष्टिसंबन्धिनः । लवेलक्षणं पूर्वमुक्तम् । यत्र रञ्जकत्वाधिस्यं ते रक्तिसंबन्धिनः ।
द्रुतसंबन्धिनः स्थाया सार्धकनामानः । यत्र स्वराणां द्रुतत्वं वेगेनोच्चारणं ते
द्रुतसंबन्धिनः । ध्वनेभरणात्पूरणाद्धनत्वेनोच्चारणात्ते श्रुतिसंबन्धिनः । अंशसंबन्धि-
नः स्थापाल्लक्ष्यितुमंशं लक्षयति—रागान्तरस्येति । अन्यस्मिन्नागे ऽन्यस्य

तृतीयः प्रकीर्णकाध्यायः

कारणांशश्च कार्योऽंशः सजातीयस्य चांशकः ॥ १
 सदशांशो विसदृशो मध्यमस्यांशको ऽपरः ।
 अंशांशश्चेति यो रागे कार्योऽंशः कारणोद्भवः ॥ १३४ ॥
 कारणांशस्त्वसौ रामकृतौ कोलाहलांशवत् ।
 कारणे कार्यरामांशः कार्योऽंशे भैरवे यथा ॥ १३५ ॥
 भैरव्यंशः समां जातिं गौडस्वार्थां समाश्रिताः ।
 कर्णाद्याः सजातीयास्तेप्येकांशो ऽपरत्र यः ॥ १३६ ॥
 सजातीयांशकः स स्यादंशः सदृशरागयोः ।
 सदशांशो यथा नट्टावराटयोः शुद्धयोर्मियः ॥ १३७ ॥
 सादृश्यशून्यपोरंशो ऽयन्तं विसदृशांशकः ।
 पैलावल्याध गुर्जराः परस्परगतौ यथा ॥ १३८ ॥

हलादिकार्यकारणादिरागे रागान्तरस्य कोलाहलबहुल्यादिकारणकार्यादिभूता-
 न्यरागम्यावयवः स्वरसमुदायरूप एकदेशो रक्त्यर्थमुपादीयमानोऽंश इति
 परिभाष्यते । न तु प्रमिष्टः स्वरविशेष उच्यते । नन्वन्यरागे काकोरंगस्य
 च को भेद इति चेत् ; उच्यते—प्रकृतरागे समवायवृत्त्या वर्तमानैव च्छा-

रागस्याययोऽंशः । नन्वंशस्यान्यरागकाकोः कथं भेदः ; इमः—अन्यस्य
 रागस्य छायाकाकुः ; छायाया मित्र एवाययोऽंश इति । सोऽंशः सप्तप्रकारः—
 कारणांशः ; कार्योऽंशः ; सजातीयांशः ; सदृशांशः ; विनदृशांशः ; मध्यम्यांशः ;
 अंशांशश्चेति । एतेषां लक्षणमाह—यो राग इति । कार्यभूते रागे कारणभूतस्य
 रागस्य योऽंशः स कारणांशः ; यथा रामकृतौ कोलाहलस्वादाः । कारणभूते
 रागे कार्यभूतस्य रागस्यांशः कार्योऽंशः ; यथा भैरवीजनके भावे भैरव्या अंशः ।
 रामान्तरांसादृज्यदिङ्गलो समुत्पन्नाः सजातीया इति ध्वान्ति निमित्तु सजातीया-
 न्तेऽंशवति—समां जातिमिति । गौडस्वरराटीस्वार्थिकानां सनाता जन्मिश्रिताः
 सजातीयास्तेऽन्यमिन्नन्यस्य योऽंशः स सजातीयांशः । नट्टावराटयोर्मिय सदृ-

मध्यस्थरागौ सादृश्यवैसादृश्यविवर्जितौ ।
 मध्यस्थांशस्तयोरशो नट्टादेशाख्ययोरिव ॥ १३९ ॥
 अंशेऽशान्तरसंचारादंशांश इति कीर्तितः ।
 येष्वंशो दृश्यते स्थायास्तैऽशस्य परिकीर्तिताः ॥ १४० ॥
 मनसा तद्गतेनैव ये ग्राह्यान्ते ज्वधानजा ।
 आयासेन विना यत्र स्थाने स्यात्प्रचुरो ध्वनिः ॥ १४१ ॥
 स्वस्थानं तदपस्थानं त्वायासेन तदुद्गतेः ।
 अपस्थानस्य ते स्थाया ये ज्वस्थानसमुद्भवा ॥ १४२ ॥
 निकृतेः करुणायाश्च स्थायास्त्वन्वर्थनामका ।
 स्थाया नानाविधां भङ्गीं भजन्तो विविधत्वजा ॥ १४३ ॥
 गात्रस्य गात्रे निरता कृत्वा तीव्रतरं ध्वनिम् ।
 येषूपशान्तिः क्रियते भवन्त्युपशमस्य ते ॥ १४४ ॥

यात्यन्तसादृश्याद्रागान्तराश्रया सती या प्रतीयते सान्यरागकाकु । अशस्तु
 प्रकृतरागेष्वविद्यमान एव शोभातिशयाय याचितकमण्डनन्यायेन रागान्तरादु-
 पादाय सयोगवृत्त्यात्र सवध्यत इति भेदो द्रष्टव्यः ॥ -१०४—१४४ ॥

शरागयोर्दशः स सदृशांशः । अत्यन्तविसदृशयो रागयोर्दशो य पर-
 स्मिन्दृश्यते स विसदृशांशः । वेलावलीगुर्जयोरिव सादृश्यवैसादृश्यविवर्जनेन
 योऽशः स मध्यस्थांशः । यो लक्षितेऽवशेषान्तरस्य सचारः प्रवेश
 सौऽशांशः । एवविधो योऽशो येषु दृश्यते तेऽशसवन्धिनः स्थाया । अवधान-
 सवन्धिन स्थाय लक्ष्यति—मनसेति । तद्गतेन तत्प्रवणेनैव मनसा प्राह्य उद्ग्राह्यो
 गेय इति यावत् । चेतनो वैयप्रेय स्यायो गातु न शक्यते सो ज्वधानजः ।
 आयासेनेति । आयासामावे ऽपि यत्र स्थाने ध्वनिर्विपुलो भवति ; तत्स्य
 स्थानमित्युच्यते । आयासेन तु यत्र तस्य प्रचुरध्वनेर्गति प्राप्ति । तदपस्थान-
 मिति । तत्र जाता स्याया अपस्थानसवन्धिनः । निकृते. करुणायाश्च स्थाया

काण्डारणा प्रसिद्धैव तस्याः स्थायास्तदुद्भवा ।
 सरलः कोमलो रक्तः क्रमान्नीतो ऽतिसूक्ष्मताम् ॥ १४५ ॥
 स्वरस्याद्येषु ते स्थायाः प्रोक्ता निर्जवनान्विताः ।
 गाढः शैथिल्यनिर्मुक्त एव मृदुतान्वितः ॥ १४६ ॥
 भवेद्वलितगाढस्तु ललितस्तु विलासवान् ।
 मार्दवाघूर्णितः प्रोक्तो लुलित स्यात्समः पुनः ॥ १४७ ॥
 हीनो धेगविलम्बाभ्यां ययार्यः कोमलो मतः ।
 प्रसृतः प्रसृतोपेतः स्निग्धो रूक्षत्ववर्जितः ॥ १४८ ॥
 उज्ज्वलो गदितश्चोक्ष उचितस्तु ययार्यकः ।
 सुदेशिको विडग्धानां वल्लभो ज्येष्ठितस्तु सः ॥ १४९ ॥

(क०) काण्डारणा प्रसिद्धैवेति । काण्डेषु मन्द्रमध्यतारेष्वा-
 समन्ताद्रणतीति व्युत्पत्त्या प्रसिद्धेत्यर्थः । सुगममन्यत् ॥ १४५—१८८ ॥

सार्थकनामानः, येषु स्थायेषु निकृतिरन्यूनाधिकत्व ते निकृतिसबन्धिनः । ये
 करुणामुत्पादयन्ति ते करुणासबन्धिनः । करुणानिकृत्योर्लक्षणमुक्त पार्श्वदेवेन—

“करुणा रागयोगेन चिन्तादीनतयाथ वा ।

करुणाऋकुसयुक्ता स्थायास्ते करुणाभिधाः ॥

स्थाय विविधमादाय बलात्सस्थाप्यते पुनः ।

अन्यूनाधिकता तज्ज्ञैर्निकृति परिगीयते ॥” इति ॥

अनेकमङ्गियुक्ता स्थाया विविधत्वसबन्धिनः । ये तु गात्रविशेषे नियताः प्रति
 गात्रमन्यथोत्पद्यन्ते ते गात्रसबन्धिनः । ननु क्षेत्रकाकुसबन्धिम्य एतेषा को
 भेदः ; उच्यते—क्षेत्रकाकु. प्रतिदेह छायामात्रम्, गात्रजेषु तु स्थायस्वरूपमेव
 प्रतिदेह भिद्यत इति । तीव्रतमतितार ध्वनिं कृत्वा येषूपशान्तिं शीघ्र मन्द्रोपसर्पण
 येषु स्थायेषु ते उपशमसबन्धिनः । काण्डारणा लोके प्रसिद्धा, तदुद्भवा स्थाया
 काण्डारणासबन्धिनः । लोके स्तम्भादिषु पद्माद्याकारोत्करण काण्डारणेत्सु

स्थायस्थायेन पूर्वेण पूर्यर्थं यो ऽभिकाङ्क्षितः ।
 वलौ बहेर्वहण्यां च यः स्निग्धमधुरो महान् ॥ १५० ॥
 मन्त्रे ध्वनिः सघोषः स्यात्तद्युक्ता घोषजा मताः ।
 गम्भीरमधुरध्वाना मन्त्रे ये स्युः स्वरस्य ते ॥ १५१ ॥
 वहन्त इव कम्पन्ते स्वरा येषु वहस्य ते ।
 अक्षराडम्बरो येषु मुख्यास्ते स्युस्तदन्विताः ॥ १५२ ॥
 वेगेन प्रैरितैरूर्ध्वं स्वरैरुल्लासितो मतः ।
 यत्र गङ्गातरङ्गन्ति स्वराः स स्यात्तरङ्गितः ॥ १५३ ॥
 परितो ऽर्धभृते कुम्भे जलं डोलायते यथा ।
 गीते तथाविधः स्थायः प्रोक्तस्तज्ज्ञैः सलम्बितः ॥ १५४ ॥

च्यते । सरलो ऽवक्रः, कोमलः सुकुमारः, रक्तो रागवान् क्रमेण सूक्ष्मत्वं
 प्रापितः स्वरो येषु ते निर्जवनसंनन्धिनः । शैथिल्येन हीनो यः प्रचुरस्वरः स्थायः
 स गाढ इत्युच्यते । स एव गाढः किञ्चिन्मार्दवसंयुक्तो ललितगाढ इत्युच्यते ।
 विलासश्चातुर्यं यस्मिन्दृश्यते स ललितः । मार्दवाद्यूर्णितो यो डोलायुक्तः स
 लुलितः । यस्तु वेगविलम्बराहितो मध्यमानेन गीयते स समः । कोमलः सुकुमारः
 प्रसरेण विस्तरेणोपेतो युक्तः प्रसृतः; स्नेहवान् स्निग्धः; उज्ज्वलो दीप्ति-
 मांश्वोक्ष इत्युच्यते । औचित्यं यत्र विद्यते स उचितः । यस्तु विदग्धानां सङ्घ-
 यानां बह्वमः प्रियः स मुदेशिकः । पूर्वेण स्थायेन यः स्वपूर्यर्थमाकाङ्क्षते
 सो ऽपेक्षितः । वलौ बलिसंज्ञके गमके बहेः स्वरकम्पे वहण्यां पूर्वोक्तायां च यः
 स्नेहवान् मधुरः स्थूलो मन्द्रस्थानीयो ध्वनिः स घोष इत्युच्यते; तद्गुक्ताः
 स्थायाः घोषसंनन्धिनः । ये मन्द्रस्थाने गम्भीरा मधुरध्वनयस्ते परस्य स्वरस्य
 संनन्धिनो ज्ञेयाः ॥ १२७—१५१ ॥ इति त्रयस्त्रिंशत्संज्ञीर्णाः स्थायाः ॥

अथासंज्ञीर्णान्विशति स्थायाल्लक्षयति—वहन्त इति । येषु स्थायेषु स्वराः
 कम्पन्ते वहन्त इव यथा भूरिभाराकान्ताः कम्पन्ते तद्वृत्ते वहसंनन्धिनः स्थायाः ।
 येषु स्थायेष्वक्षराणांमडम्बरः प्रौढिस्ते ऽक्षरसंनन्धिनः । यत्र वेगेनोर्ध्वं प्रैरितैः

अवस्त्वलति यो मन्द्रादवरोहेण वेगतः ।

सो अवस्त्वलित इत्युक्तस्त्रोदितस्तु स्वरे क्वचित् ॥ १५५ ॥

चिरं स्थित्वाप्रिवत्तारं स्पृष्ट्वा प्रत्यागतो भवेत् ।

घनस्वरो अवरोहे स्यात्संप्रविष्टस्तथाविधः ॥ १५६ ॥

आरोहिष्युत्प्रविष्टः स्यादन्वर्थाः स्युः परे त्रयः ।

प्रतिप्रायोद्धासितः स्यादमौ यः प्रतिगृगते ॥ १५७ ॥

उन्निष्योत्तिष्य निपनत्केत्तिकन्दुकमुन्दरः ।

शुनपूर्वो विलम्बान्तः स्यादन्वविलम्बकः ॥ १५८ ॥

स्यान्वोदितमर्नाष्टो ऽमौ यत्र म्यानागमन्त्र्याः ।

प्रथमं त्रोटयन्वैरुमपम्य प्रतिप्रदः ॥ १५९ ॥

ममृदादृच्चिनः स्यायः प्रमायादृच्चिनः ॥ १६० ॥

स्यादिवर्गः स्यातिः कस्यः स्थिर इति ॥ १६१ ॥

एकैकस्मिन्स्वरे स्थित्वा स्थित्वा वाय द्वयोर्द्वयोः ।
 त्रिषु त्रिष्वथ वा स्थायो रचितः स्थायुको मतः ॥ १६१ ॥
 ऊर्ध्वः प्रसारितः क्षिप्तः सूक्ष्मान्तोऽन्ते ऽल्पतां गतः ।
 शब्दः प्रकाशते येषु धृतिभृत्यादिवर्जितः ॥ १६२ ॥
 स्वभावादेव शब्दस्य प्रकृतिस्यस्य ते मताः ।
 येषु सूक्ष्मीकृताः शब्दास्ते कलायाः प्रकीर्तिताः ॥ १६३ ॥
 भृशं प्राणप्रतिग्राह्या ये स्युराक्रमणस्य ते ।
 ते स्थाया घटनाया ये शिल्पिना घटिता इव ॥ १६४ ॥
 सुखदास्तु सुखस्य स्युश्चालिर्जकेति कीर्तिताः ।
 स्थायास्तदन्विताश्चालेरंशो जीवस्वरो मतः ॥ १६५ ॥
 तत्प्राधान्येन ये गीताः स्थाया जीवस्वरस्य ते ।
 वेदध्वनिनिभध्वानाः स्थाया वेदध्वनेर्भताः ॥ १६६ ॥
 अन्तःसारो घनत्वस्य यथार्थः शिथिलो मतः ।
 दुष्करो ऽवघटः प्रोक्तः प्लुतो ऽप्यन्तविलम्बितः ॥ १६७ ॥

स प्रसृताकुञ्चितः । स्थायिवर्णे स्थिताना स्वराणा कम्पो यस्मिन्स स्थिरः ।
 एकैकस्मिन्स्वरे द्वयोर्द्वयोर्वा स्वरयोस्त्रिषु वा स्वरेषु स्थित्वा क्षणं स्थिरीभूय यो
 विरच्यते स्थायः स स्थायुक इत्युच्यते । ऊर्ध्वं तारस्थाने प्रसारितो विसारितः
 क्षिप्त इत्युच्यते । पूर्वं स्थूलो ऽन्ते ऽल्पता नीतः स सूक्ष्मान्तः ॥ १५२—
 १६१- ॥ इत्यसंकीर्णां विंशतिः स्थायाः ॥

त्रयस्त्रिंशत् संकीर्णैर्लक्षयति—शब्द इति । धृतिभृत्यादिवर्जित आ-
 बुध्ननश्रुणादिहीनः शब्दः स्वाभाविको येषु स्थायेषु प्रकाशते ते प्रकृतिस्थाः
 शब्दसवन्धिनः । येषु स्थायेषु शब्दः सूक्ष्मो ऽल्पः क्रियते ते कडासंवन्धिनः ।
 मृशमतिशयेन प्राणेन बलेन ये प्रतिप्रहीतुं शक्यन्ते त आक्रमणसवन्धिनः । ये
 शिल्पिना घटिताः स्तम्भा इव प्रतिमान्ति ते घटनासंवन्धिनः । ये सुखदास्ते

रागेणैष्टः स्वपूर्त्पर्यं रागेष्ट इति कीर्तितः ।
 स स्यादपस्वराभासो भात्यपस्वरवत्तु यः ॥ १६८ ॥
 स्तब्धस्यायस्तु वद्धः स्याद्बहुत्वं मधुरध्वनेः ।
 यस्मिन्कलरवस्यासौ छान्दसोऽचतुरप्रिय ॥ १६९ ॥
 सुकराभास इत्युक्तो दुष्कर सुरुरोपयः ।
 घण्टानादवदायातस्तारान्मन्द्रं तु संहितः ॥ १७० ॥
 लघुर्गुस्त्वरहितो ध्रुवकाभोगयोस्तु यः ।
 अन्तरे सोऽन्तरो वक्रो ययार्थः सुकरस्तु यः ॥ १७१ ॥
 तारे दीप्तप्रसन्नो ऽसौ सुकरः कोमलध्वनि ।
 पसन्नमृदुरित्युक्तो गुरुरन्वर्थनामकः ॥ १७२ ॥
 ह्रस्वः स्तोत्रः परौ द्वौ तु स्यातामन्वर्थनामकौ ।
 शब्दशारीरगुणतः सुकरः सुस्वरोऽथवा ॥ १७३ ॥

मुखसन्धिघन । चालिर्भङ्गिविशेषेण स्वराणां चालनं सा लोके जकेति वक्ष्यते ;
 तदन्विता स्थायाश्चालिसन्धिघन । अशखरो जीवस्वर इत्युच्यते ; तं मुख्य
 कृत्वा ये स्थाया गीयन्ते ते जीवस्वरसन्धिघन । येषु स्थायेषु वेदध्वनिरिव
 प्रतिभाति ते वेदध्वनिसन्धिघन । ये मध्ये भृता इव घना प्रतिमान्ति ते घनत्व-
 सन्धिघन । शिथिला घनत्वप्रतियोग्यर्थं , दुःखेन कर्तुं शक्यते यः साऽन-
 घट । यस्त्वयन्तत्रिलम्बेन गीयते स प्लुत । यस्तु रागेण स्वरूपाया-
 फाङ्कते ; येन विना रागोऽपरिपूर्ण इव प्रतिभाति स रागेष्ट । यस्तु सुस्वरो
 ऽप्यपस्वरवदवभासते सा ऽपस्वर । यस्तु निगलित इव स्तब्धस्तिष्ठति स्थाय
 स वद्ध । यत्र मधुरध्वनेरनल्पत्वं स कलरवसन्धी । यस्तु छान्दसालामचतुरा-
 णानविद्रग्धानां प्रिय ॥ च्छान्दस । यस्तु दुष्कराऽपि सुकरः, मुखगेव इत्यन-
 भासते स सुकराभासः । यस्तु घण्टानादवदनुणनयुक्तमन्तथा तारस्थानान्म-
 न्द्रस्थानं प्रयाति स संहित इत्युच्यते । यस्तु गुरुरन्वेन हीना टापवनं गीयते स
 लघुरित्युच्यते । यस्तु ध्रुवकाभोगया पदपरान्तरा गीयते सोऽन्तरः ।

यः कस्यचिन्न सर्वेषां सोऽसाधारण उच्यते ।
 सदृशो यस्तु सर्वेषामसौ साधारणः स्मृतः ॥ १७४ ॥
 न वाञ्छति वहन्यादि यः स्वनिर्वाहहेतवे ।
 उच्यते स निराधारः सुकरो दुष्करोपमः ॥ १७५ ॥
 दुष्कराभास इत्युक्तो मिश्रणान्मिश्रको मतः ।
 आनन्त्याच्चैव शक्यन्ते भेदा मिश्रस्य लक्षितुम् ॥ १७६ ॥
 दिक्प्रदर्शनमात्रार्थमुच्यन्ते तेषु केचन ।
 यो यस्मिन्बहुलः स्यायः स तेन व्यपदिश्यते ॥ १७७ ॥
 साम्ये तु मिश्रनामैव स त्विदानीं प्रपञ्च्यते ।
 तिरिपान्दोलितो लीनकम्पितः कम्पिताहतः ॥ १७८ ॥
 तिरिपस्फुरितो लीनस्फुरितः स्फुरिताहतः ।
 लीनकम्पितलीनश्च त्रिभिन्नकुरुलाहतः ॥ १८९ ॥
 प्र्णावितोल्लासितवर्लिर्बलिहुम्फितमुद्रितः ।
 नामितान्दोलितवर्लिर्बलिनामितकम्पितः ॥ १८० ॥

यस्तु तारस्थाने सक्रान्ते ऽन्यूनः संपूर्णः प्रतिभाति स दीप्तप्रसन्नः । यस्तु
 मुखेन कर्तुं शक्यते सुकुमारस्वनिश्च स प्रसन्नमृदुः । गुरुलाघवहीनो यथार्थः ।
 यस्तु खरं इव प्रतिभाति स ह्रस्वः । परो शिथिलगाढदीप्तौ सार्थकनामानौ ।
 यस्तु कस्यचिदेव पुरुषस्य शब्दगुणेन शरीरगुणेन वा मुकरः ; मुखेन
 कर्तुं शक्यः स सुस्वरः ; अपस्वगहीनो वा ; न तु सर्वेषां पुरुषाणां सो
 ऽसाधारणः । यस्य वहन्यादिर्बहनीवलिहुम्फितादिस्वरनिर्वाहहेतवे ऽन्यदङ्गकम्पि-
 तादि न वाञ्छति स निराधारः । एतेषां युक्तानां स्थायानां किञ्चिद्भ्रममिश्रणा-
 न्मिश्रः ॥ १६३—१७९- ॥ इति त्रयस्त्रिंशत्सकीर्णां स्थायाः ॥

कियतो मिश्रमेदान्कथयितुमाह—आनन्त्यादिति । मिश्रम्य स्थायस्य
 भेदा सामस्त्येन लक्षयितुमशक्याः ; तस्माद्भ्यूहनप्रकारार्थं कियन्तश्चित्कथ्यन्त

रागालपनमालप्तिः प्रकटीकरणं मतम् ॥ १८९ ॥

(क०) अथ सप्रभेदामालप्तिं लक्षयिष्यन्प्रथमं तावदालप्तिशब्दं व्युत्पादयितुमाह—रागालपनमालप्तिरिति । अत्र यदालपनं सा आलप्तिरित्यनेनालप्तिशब्दोऽप्यालपनशब्दवद्भावसाधनत्वेन व्युत्पन्न इति दर्शितं भवति । नन्वालापशब्दस्यापि भावसाधनत्वाविशेषात् 'स्याद्रागालप आलप्तिः' इति व्युत्पादनं कस्मान्न क्रियत इति चेत्; उच्यते—'घञ्क्तिन्प्रत्ययोर्विलक्षणार्थत्वादिति । तथा हि घञस्तावदाविर्भावो ऽर्थः । क्तिनस्तु तिरोभावोऽर्थः । आविर्भावतिरोभावयोरत्यन्तवैलक्षण्यमेव । ल्युटस्तु तदुभयमध्यस्थस्थित्यर्थत्वात्तदन्ते घञ्क्तिनन्तयोर्व्युत्पादनमविरुद्धम् । ताभ्यां तु परस्परव्युत्पादनं विरुद्धमेव । अत एव भावावस्थामेदाद्घञ्जाघन्तानां लिङ्गभेदोऽप्युपपन्न एव । यथा घञर्थे आविर्भावः सत्त्वपरिणामरूपो मूर्तिधर्मः पुंस्त्वेन दृष्ट इति घञन्तस्य पुंलिङ्गता; क्तिनर्थेतिरोभावो रज.परिणामरूपो मूर्तिधर्मः स्त्रीत्वेन दृष्ट इति क्तिन्तस्य स्त्रीलिङ्गता; ल्युडर्थस्याविर्भावतिरोभावोभयान्तरालस्य तम.परिणामरूपस्य मूर्तिधर्मस्य नपुंसकत्वेन दर्शनाल्ल्युडन्तस्य नपुंसकलिङ्गतेति । तदेवं भावसाधनानां घञ्जाघन्तानामालपादिशब्दानां सामान्येन भावार्थत्वेऽपि तदवस्थाविशेषभूताविर्भावतिरोभावस्थितिपरतया तेषां घञ्क्तिर्ल्युडन्तानां क्रमेण पुंस्त्रीनपुंसकलिङ्गता द्रष्टव्या । भावो नाम साध्यरूपस्य धात्वर्थस्य सिद्धत्वाकारः । तदवस्थाविशेषा आविर्भावादयः । तथाचोक्तं हरदत्तमिश्रैः—

“आख्यातशब्दे भागाभ्यां साध्यसाधनवर्जिता ।

प्रकल्पिता यथा शास्त्रे स घञादिष्वपि क्रमः ॥

साध्यत्वेन क्रिया तत्र धातुरूपनिबन्धना ।

सत्त्वमावस्तु यस्तु स्यात्स घञादिनिवन्धनः ॥
न विना लिङ्गसंख्याभ्यां सत्त्वभूतोऽर्थ उच्यते ।
इत्यतन्त्रमुपादानं तयोर्न तु विवक्षितम् ॥”

इत्युपक्रम्य—

“ स्तनकेशवती स्त्री स्याल्लोमशः पुरुषः स्मृतः ।
उभयोरन्तरं यच्च तदभावे नपुंसकम् ॥
आविर्भावस्तिरोभावः स्थितिश्चेत्यनपायिनः ।
धर्मा मूर्तिषु सर्वासु लिङ्गत्वेनानुदर्शिताः ॥” इति ॥

“ आविर्भाव उपचयः पुंस्त्वम्; तिरोभावो ऽपचयः स्त्रीत्वम्; अन्त-
रालापस्थास्थितिर्नपुंसकत्वमित्यर्थः । कस्य पुनराविर्भावादिकं लिङ्गम्? सत्त्व-
रजस्तमसां गुणानां सत्परिणामरूपाणां च सदात्मकानां शब्दस्पर्शरूपरस-
गन्धानाम् । शब्दादितत्त्वसंघातरूपाश्च सर्वा मूर्तयः क्षणपरिणामस्वभावाश्च
सत्त्वादयो गुणा न स्वस्मिन्नात्मनि मुहूर्तमप्यवतिष्ठन्ते । एवं शब्दादय
आकाशादयो घटादयश्च । उक्तं च—

“ सर्वमूर्त्यात्मभूतानां शब्दादीनां गुणे गुणे ।
त्रयः सत्त्वादिधर्मास्ते सर्वत्र समवस्थिताः ॥
कथितोदकवच्चैषामनवस्थितवृत्तिता ।
अजस्रं सर्वभावानां भाष्य एवोपवर्णिता ॥” इति ।

तथा—

“ रूपस्य चात्ममात्राणां शुक्लादीनां प्रतिक्षणम् ।
काचित्प्रलीयते काचित्कथंचिदभिवर्धते ॥
प्रवृत्तिमन्तः सर्वे ऽर्थास्तिसृभिश्च प्रवृत्तिभिः ।
सततं न वियुज्यन्ते वाचश्चैवात्र संभवः ॥” इति च ।

टावाघन्तशब्दा एवैतामवस्थां गोचरयन्तीत्यर्थः । पुरुषो यद्यप्यपरिणामी ;
तथापि—

“ अचेतनेषु चैतन्यं संक्रान्तमिव दृश्यते ।
प्रतिबिम्बकधर्मेण यत्तच्छब्दनिबन्धनम् ॥ ”

ततश्च—

“ यश्चाप्रवृत्तिधर्माख्यश्चित्तिरूपेण गृह्यते ।
अनुयातीव सोऽन्येषां प्रवृत्तिर्विष्वगाश्रया ॥
सामान्यमपि गोत्वादि व्यक्तेरव्यतिरेकतः ।
प्रवृत्तिधर्मतद्वारा शशशृङ्गादिवाकुलम् ॥
तस्मादुक्तपदार्थस्य सद्भावाल्लिङ्गयोगिता ।
प्रवृत्तेरपि विद्यन्ते तिस्रो ह्येताः प्रवृत्तयः ॥
पुंनपुंसकता स्त्रीत्वं तेन स्यादन्यलिङ्गता । ” इति ॥

तदेवं सर्वपदार्थव्यापित्वादुपचयापचयान्तरालावस्थास्त्रीणि लिङ्गानि ।
एवं च नक्षत्रम्, तारका, तिप्यः; डिम्भः कुमारी; अर्थो वस्त्वित्येकस्या-
प्यर्थस्य नानालिङ्गयोग उपपद्यते । आविर्भावादित्रयस्यापि गुणभेदेन
तस्मिन्नोवार्थे सर्वदा संभवात् । न चैवं तद्भूतेः सर्वस्यैव शब्दस्य त्रिलिङ्गता
प्रसङ्गः । न ह्यस्ति नियमः; यः शब्दो यत्रार्थे पर्यवस्यति तत्र विद्यमानः
सर्व एवाकारस्तेन शब्देनाभिधातव्य इति । किं तु य आकारोऽभिधीयते
तेन सता भवितव्यमित्येतावत् । तद्यथा—तक्षा, युवा, कृष्णः, कामुक इति
तक्षादिशब्दानामेकार्थपर्यवसायिनामपि व्यवस्थित एवाकारो वाच्यः । तथा
लिङ्गेष्वपि द्रष्टव्यम् । उक्तं च—

“ संनिधाने पदार्थानां किञ्चिदेव प्रवर्तकम् ।
यथा तक्षादिशब्दानां लिङ्गेषु नियमस्तथा ॥ ” इति ॥

उपचीयते कुमारीत्यत्रापि कुमारीशब्द स्वमहिम्ना कस्यचिद्धर्मस्यो-
पचयमेवाह ; शब्दान्तरप्रयोगात्तु धर्मान्तरस्यापचयः प्रतीयते । एवं क्षीयते
वृक्ष इत्यत्रापचयः प्रतीयते । तदेवं सर्वमनाकुलमिदं दर्शनम् । तत्राचेतनेषु
सर्वत्रोपदेशादेवाभिव्यक्तिः । चेतनेष्वपि स्वयमव्यञ्जितस्य लिङ्गस्योपदेशा-
देवाभिव्यक्तिः । उपदेशः पुनर्लिङ्गानुशासनादिषु” । इति ॥*

नन्वेवमवस्थाभेदेनार्थभेदसिद्धे कथं रागालपनालसिशब्दयोरेकार्थत्वे-
नोपन्यास उपपद्यत इति चेत् ; उच्यते—स्थित्यवस्थाभावार्यवदालपनशब्दस्य
तिरोभावावस्थाभावार्यवदालसिशब्दस्य चार्थभेदे सत्यपि स्थित्यवस्थाया आवि-
र्भावतिरोभावावस्थयोरन्तरालत्वेनोभयसाधारणतया काकाक्षिन्यायेन यदा-
ल्पनशब्दस्य तिरोभावार्थप्रधानत्व विवक्षितं तदालसिशब्देन समानार्थत्वम् ।
यदा तु तस्यैवाविर्भावार्थप्रधानत्व विवक्षितं तदालापशब्देन समानार्थत्व-
मिति । अत एवालपनमालप्तिरिति वा ; आल्पनमालाप इति वा व्युत्पादमितुं
शक्यते नान्वयेति गतमेतत् । फलसाम्याभिप्रायेण प्रकारान्तरमपि क्रोडी-
कर्तुमाह—प्रकटीकरणं मतमिति । अत्र प्रकृतत्वाद्रागस्य प्रकटीकरणमिति
गम्यते । रागप्रकटीकरणमध्यालसित्वेन संमतमित्यर्थः । प्रकटीकरणमित्यत्र
प्रकटीति च्येरभूततद्भावार्थत्वात्किञ्चित्प्रतीयमानार्थत्वं विवक्षितम् । आल्पन-
मित्यत्रापि तिरोभावस्य प्रकटार्थावरणरूपत्वात्तत्रापि किञ्चित्प्रतीयमानार्थत्वं
विवक्षितम् । तेनोभयत्रापि फलभूत रागस्य किञ्चित्प्रतीयमानत्वमेवालसि-
शब्दप्रवृत्तौ निमित्तमित्ववगन्तव्यम् । तथा ह्यालसौ प्रकारद्वयं च पर्यायेण
संभवति । यदा तावदाविर्भूतस्य रागस्य विचित्रवर्णालंकारगमकस्थायप्रयो-
गभङ्गिभेदेन तिरोभाव क्रियते, तदालसिशब्दस्याल्पनशब्दसमानार्थता ।
यदा त्वत्र तस्य रागस्य तादृशेनैव प्रयोगभेदेन तद्भावं संभवते, तदा प्रकटी-
करणसमानार्थता चेति रहस्यमेतत् । एवमालसिशब्दार्थं प्रदर्श्य तद्भेदान्प्र-

सा द्विधा गदिता रागरूपकाभ्या विशेषणात् ।

रागालप्तिस्तु सा या स्यादनपेक्ष्यैव रूपकम् ॥ १९० ॥

स्वस्थानै सा चतुर्भिः स्यादिति गीतविदो विदुः ।

यत्रोपवेश्यते रागः स्वरे म्थायी स कथ्यते ॥ १९१ ॥

ततश्चतुर्यो द्व्यर्थं स्यात्स्वरे तस्मादधस्तने ।

चालनं मुखचालः स्यात्स्वस्थानं प्रथमं च तत् ॥ १९२ ॥

दर्शयति—सा द्विधेत्यादिना । रागरूपकाभ्या विशेषणादिति । राग विशेषणाद्रागालप्ति , रूपकविशेषणाद्रूपकालप्तिरित्यर्थ ॥ रागालप्तिस्त्विति । तुशब्दो रूपकालप्तेस्तस्या वैलक्षण्यद्योतनार्थं । रूपरूपमनपेक्ष्यैवेति । रूपक प्रबन्ध , ‘ प्रबन्धो वस्तु रूपकम् ’ इति वक्ष्यमाणत्वात् । तत्र मात्रयाप्य नाश्रितेत्यर्थं । स्वस्थानैरिति । स्वस्थानै , रागालपनविश्रान्तिप्रदेशैश्च तुर्भिर्मुखचालादिभिर्वक्ष्यमाणै , स्यादुपलक्षिता स्यादित्यर्थं । स्वस्थानैरिती त्यभूतलक्षणे तृतीया ॥ यत्रेत्यादि । यत्र यस्मिंस्तत्तद्रागाशभूते पङ्कादि प्वन्यतमे स्वरे राग उपवेश्यते स्थाप्यते स स्वरो रागस्थितिहेतुत्वात्स्था यीति कथ्यते । तत स्थायिन स्वराच्चतुर्थ आरोहक्रमेण सत्यपि लोप्यस्वर तेन सह गणनाया चतुर्थं स्वरो द्व्यर्थं स्यात् । द्विगुणस्वरापेक्षयार्थत्वाद्द्व्य र्थसज्ञको भवति । तस्मादधस्तन इति । तस्माद्द्व्यर्थस्वरात् । अधस्तने स्वर इति तदधोऽध स्थानामप्युपलक्षणम् । तेन स्थायिनो ऽप्यधस्तना गृह्यन्ते । अन्यथैकस्मिन्नेव स्वरे रागप्रतीतेरभावात् । तेषु चालन तत्तद्रागोचितस्फुरित कम्पितादिगमकयुक्तत्वेनोच्चारण वादन वा मुखचाल स्यात् । मुखचाल इत्यन्वर्थसज्ञा । तदेव प्रथम स्वस्थानम् । अयमर्थ — स्थायिनमारभ्य द्व्यर्थं स्वरमयांदावधि कृत्वा तदधस्तनान्यथोचित चालयित्वा स्थायिनि न्यासे

द्वयर्धस्वरे चालयित्वा न्यसनं तद्द्वितीयकम् ।
 स्यायिस्वरादष्टमस्तु द्विगुणः परिकीर्तितः ॥ १९३ ॥
 द्वयर्धद्विगुणयोर्मध्ये स्थिता अर्धस्थिताः स्वराः ।
 अर्धस्थिते चालयित्वा न्यसनं तु तृतीयकम् ॥ १९४ ॥
 द्विगुणे चालयित्वा तु स्यायिन्यासाच्चतुर्थकम् ।
 एभिश्चतुर्भिः स्वस्थानै रागालम्बिता सताम् ॥ १९५ ॥
 स्तोकस्तोकैस्ततः स्थायैः प्रसन्नैर्बहुभङ्गिभिः ।
 जीवस्वरव्याप्तिमुख्यै रागस्य स्थापना भवेत् ॥ १९६ ॥

कृते प्रथमं स्वस्थानमिति । द्वयर्धस्वरे चालयित्वेति । पूर्वोक्तैः स्वैः सह
 द्वयर्धस्वरमपि चालयित्वा स्यायिन्यासे सति द्वितीयं स्वस्थानमित्यर्थः ॥
 अर्धस्थिते चालयित्वेति । अयमर्थः—द्विगुणं परित्यज्य तदधोऽध.स्थितेषु
 चालयित्वा स्यायिन्यासे सति तृतीयं स्वस्थानमिति । द्विगुणे चालयित्वेति ।
 द्विगुण इति तदुत्तरेषामप्युपलक्षणम् । तेषु चालयित्वा स्यायिन्यासाच्चतुर्थ
 स्वस्थानं भवति ॥ स्तोकस्तोकैरित्यादि । जीवस्वरोऽंशस्वरः । उक्तस्व-
 स्थानचतुष्टयप्रयुक्तायामालम्बावुक्तलक्षणैः स्वल्पै रागावयवैर्विस्तार्यमाणायामा-
 पाततोऽभिव्यक्तस्य रागस्य रागान्तरसाधारणस्थायादिप्रयोगात्स्वरूपतिरो-
 भावे सति किञ्चित्प्रतीयमानता भवेदित्यभिप्रायः । यथा लोके समां
 प्रत्यागच्छतो देवदत्तस्य स्वरूपेणाभिव्यक्तस्य ततः समां प्रविश्योपविष्टस्य
 तस्य स्वसदृशरूपयेपभापादिसांकर्यात्स्वरूपतिरोभावे सति यथा तस्य किञ्चि-
 त्प्रतीयमानत्वम् । यथा वा पृथगानीय भिन्नवर्णेषु मणिषु प्रोतस्य मुक्तामणे-
 र्भण्यन्तरच्छायोपरागात्स्वरूपतिरोभावे सति यथा तस्य किञ्चित्प्रतीयमानत्वं
 तद्वदिति ॥ -१८०—१९६ ॥ इति रागालम्बिताः ॥

रूपकस्थेन रागेण तालेन च विधीयते ।

या प्रोक्ता रूपकालप्तिः सा पुनर्द्विविधा भवेत् ॥ १९७ ॥

(सु०) आलप्तिं लक्षयति—रागालपनमिति । रागस्यालपनमालप्तिरित्यभिधीयते । नन्वालपनमालप्तिरिति पर्याय ; कथमस्य लक्षणत्वमत आह—प्रकटीकरणमिति । येन स्वरसदभेण राग प्रकटीक्रियते सा आलप्तिः । सा द्विविधा ; रागालप्तिः, रूपकालप्तिरिति । तत्र रागालप्तिं लक्षयति—रागालप्तिस्त्विति । या रूपकप्रबन्धे एलागण्ठाद्यनपेक्ष्य प्रवर्तते सा रागालप्तिः ; सा चतुर्भिः स्वस्थानैः रागालस्यवयवैर्वेक्ष्यमाणः स्यादिति गीतविदो भरतादयो विदुः । तत्र प्रथमं स्वस्थानं लक्षयति—यत्रेति । यत्र स्वरे राग उपवेश्यते स्थाप्यते स स्वर स्थायीत्युच्यते । ततः स्थायिन आरोहेण चतुर्थः स्वरः द्व्यर्धं इत्युच्यते । तस्माद्द्व्यर्धात्स्वरादधस्तने तृतीये स्वरे चालनं पुनरुच्चारणात्मकं वाशिकप्रसिद्धं मुखचालं इत्युच्यते । इदमालप्तेः प्रथमं स्वस्थानम् । द्वितीयं स्वस्थानं लक्षयति—द्व्यर्धस्वर इति । द्व्यर्धस्वरे स्थायिनः स्वराच्चतुर्थे स्वरे चालनं कृत्वा तत्रैव न्यसनं स्वस्थानसमाप्तिः । इदं द्वितीयं स्वस्थानम् । तृतीयं स्वस्थानं लक्षयति—स्थायिस्वरादिति । स्थायिनः स्वरादष्टमः स्वरः द्विगुणं इत्युच्यते । चतुर्थो द्व्यर्धः ; तयोश्चतुर्धाष्टमयोः स्वरयोर्मध्ये स्थिता स्वराः पञ्चमषष्ठसप्तमा अर्धस्थिता इत्युच्यन्ते । तत्रैव चालनं कृत्वा अर्धस्थिते न्यसनं तृतीयं स्वस्थानम् । चतुर्थं स्वस्थानं लक्षयति—द्विगुणं इति । द्विगुणे अष्टमस्वरे चालनं कृत्वा स्थायिनः न्यासादालप्तिसमाप्तेश्चतुर्थं स्वस्थानम् । एवविधंश्चतुर्भिः स्वस्थानैर्युक्ता रागालप्तिरित्युच्यते । रागालप्तिविशेषं स्थापनां लक्षयति—स्तोक्रस्तोकैरिति । ततः उक्तलक्षणालस्यनन्तरं स्तोक्रस्तोकैः प्रसन्नैर्गुणविधचातुर्ययुक्तैर्जावस्वरस्याशस्वरस्य व्याप्तिर्गुण उच्चारणं मुख्यं येषु तथाविधः स्थायिः करणभूतः रागस्य या अभिव्यक्तिः सा स्थापनेन्यभिधीयते ॥ -१८९—१९६ ॥

(क०) अथालप्तेरेव रागप्रकटीकरणात्मता प्रकटीकर्तुं रूपकालप्तिं विवृणोति—रूपकस्थेनेत्यादिना । आलप्तेः स्थायि रागालप्तेरवयवविधायं प्रथमं गीत्या रूपकावयवप्रकृतस्थायोचितत्वेन स्वाभिमतं प्रबन्धैकदेशो यदि

प्रतिग्रहणिकैकान्या भङ्गनीत्यभिधीयते ।
 विषाय स्थायपालप्ते रूपकावयवो यदि ॥ १९८ ॥
 प्रतिगृह्येत सा प्रोक्ता प्रतिग्रहणिका बुधैः ।
 भङ्गनी द्विविधा ज्ञेया स्थायरूपकभङ्गनात् ॥ १९९ ॥
 यदा तत्पदमानेन स्थायो रूपकसंस्थितः ।
 नानाप्रकारः क्रियते सा ज्ञेया स्थायभङ्गनी ॥ २०० ॥
 तैः पदैस्तेन मानेन समग्रं रूपकं यदि ।
 अन्यथा चान्यथा गायेदसौ रूपकभङ्गनी ॥ २०१ ॥

प्रतिगृह्येतोपादीयेतेत्यर्थः । एषा प्रतिग्रहणिकालसि । तत्पदमानेनेति ।
 तच्छब्देनात्र प्रकृतत्वाद्रूपकं परामृश्यते । तस्य पदानि विद्वार्यवान्तरभागाः ।
 तेषां मानेन प्रमाणेन तत्कालविश्रान्तियुक्तया क्रिययेत्यर्थः । तेन युक्तो
 रूपकसंस्थितो ज्वयक्त्वेन प्रबन्धे ऽनुप्रविष्ट स्थाय । स्थायो ऽत्र प्रबन्धैक-
 देशः । नानाप्रकारो विचित्ररीतियुक्त क्रियते गातृवाद्कप्रतिभाविशेषेणो-
 द्भाष्यते चेत्सा स्थायभङ्गनी । तैः पदैरित्यादि । पदबलदानि यथा
 वाक्यस्य पदान्यवयवास्तथा प्रबन्धम्यावयवा विद्वारीभागा पदानीत्युच्यन्ते ।
 न तु वाचकानि मुचन्तादीनि वा भाषापदानि । अन्यथा चान्यथा गाये-
 दिति । अत्रान्यथात्वं नाम प्रबन्धे प्रकृतधातोर्घात्वन्तरपरिग्रह । तेनात्र
 यीप्सया समप्रबन्धस्य प्रकृततानस्थायानुकारिभिस्तानान्तरैस्तत्तद्रागोचित-
 गमकादियुक्तैर्वेदुषावयविन एव पुनः पुनरावृत्तिभिर्गानमभिद्योत्यने तदासौ
 रूपकभङ्गनी भवति । अयं भाव —अस्या रूपकालसौ प्रथममभिव्यक्तस्य
 रागस्य स्थायप्रतिग्रहभङ्गनीभ्या प्रकटीकरणे मति किञ्चित्प्रतीयमानत्वं भवति ।
 यथा जनसमाजे प्रविष्टत्वात्तत्त्वरूपेणापतीतस्य देवदत्तस्य कार्यवशादितम्तनः
 संचारेण प्रकटीकरणे सति किञ्चित्प्रतीयमानत्वम् । यथा वा मित्तवर्णेषु

वर्णालंकारसंपन्ना गमकस्थायचित्रिता ।

आलप्तिरुच्यते तज्ज्ञैर्भूरिभङ्गिमनोहरा ॥ २०२ ॥

मणिषु प्रोतत्वादप्रतीतस्य मुक्तामणेः सूत्रशैथिल्यादितस्ततः सरणेन स्वरूप-
प्रकटीकरणे सति किञ्चित्प्रतीयमानत्वं तद्वदिति ॥ एवं रूपकालप्तौ रागस्य
प्रकटीकरणं द्रष्टव्यम् ॥ सकलालप्तिव्यक्तिष्वनुगतं सामान्यलक्षणमाह—
वर्णालंकारसंपन्नेत्यादि । अत्र विशेषणसाम्यात्स्त्रीसमाधिर्ध्वन्यते । यथा
वर्णालंकारादिसंपन्ना कामिनी कामुकदर्शने 'कदाचिदाविर्भूतं कुचदेशादिकं
स्वाङ्गं किञ्चिद्दर्शयति ; एवं सविलासं तत्तिरोभावयति ; कदाचित्तिरोभूतं तदेव
सव्याजं प्रकटीकरोति ; तथोक्तलक्षणालप्तिरपि स्वस्थानचतुष्टयैः स्वतन्त्रं
तत्तद्रागं किञ्चिद्दर्शयन्ती तं तिरोभावयति ; कदाचित्तिरोभूतं तमेव प्रति-
ग्रहभङ्गनीभ्यां तत्तद्रागं प्रकटीकरोतीति सहृदयप्रतिभाविपय एयोर्र्थः ।
आलापस्तु पुमाश्मश्र्वादिकमिव सदा रागमाविर्भावयति । नपुंसकमिवा-
पनं तदुभयसाधागणस्थितिं सूक्ष्मेक्षिकयावगन्तव्यम् ॥ १९७—२०२ ॥
इति रूपकालप्तिः ॥ इत्यालप्तिरक्षणम् ॥

(सु०) रूपकालप्तिं लक्षयति—रूपकस्थेनेति । प्रबन्धस्थेन रागेण
तालैः चोपलक्षिता या आलप्तिः क्रियते सा रूपकालप्तिः । सा द्विप्रकाराः
प्रतिग्रहणिका भङ्गनी चेति । तत्र प्रतिग्रहणिकां लक्षयति—विधायेति । आलप्तेः
स्थायमवयवं स्वस्थानरूपं पूर्वं विधाय गीत्वा रूपकस्य प्रबन्धस्यापयो भागौ
यदि प्रतिगृह्यते उद्ग्राह्यते तदा प्रतिग्रहणिकात्प्रतिरित्युच्यते । भङ्गन्यालप्तिस्तु
द्विविधा ; स्थायमङ्गनी रूपकभङ्गनी चेति । तत्र स्थायमङ्गनी लक्षयति—यदेति ।
यस्यामालप्तौ रूपकः संस्थितः प्रबन्धाग्निना यः स्थायवर्णो ऽवयवस्तस्य प्रबन्धस्य
पदमानेन नानाप्रकारो ऽनेकमङ्गिकः क्रियते ; सा स्थायमङ्गनी । रूपकभङ्गनी
लक्षयति—सैः पदैरिति । सैः प्रबन्धस्थैः पदैः ; तेन प्रबन्धस्थेन मानेन समपनेन
रूपकमन्पथान्पथामङ्गिविशेषेण यस्यामालप्तौ गायको गायेत् ; सा रूपकभङ्गनी ।

गातृवादकसंघातो वृन्दमित्यभिधीयते ।

उत्तमं मध्यममयो कनिष्ठमिति तत्रिधा ॥ २०३ ॥

बालसीनां सामान्यलक्षणं कथयति—वर्णालंकारेति । ननु पूर्वमालसे, साधारणं लक्षणमुक्तं प्रकटीकरणमिति । तत्प्रशस्ताप्रशस्तसाधारणम् । इह तु प्रशस्तालसि-
लक्षणमिति सतोषं कुरु । पार्श्वदेवेन षोडशविधालसिरुक्ता—

“सर्वगीतप्रबन्धानामादावालसिरिष्यते ।
सालसिर्द्विविधा ज्ञेया विषया प्राञ्जलेति च ॥
साक्षरानक्षरा चेति द्विविधापि चतुर्विधा ।
चतुर्विधाप्यष्टविधा सतालतालमेदतः ॥
सा पुनः षोडशविधा शुद्धसालगमेदतः ।” इति ॥

१९७—२०३ ॥ इति रूपकालसिः ॥ इत्यालसिलक्षणम् ॥

(क०) अथ वृन्दलक्षणमाह—गातृवादकसंघात इत्यादिना । तत-
दुत्तमे परिगणितासु घोषवत्यादिवीणासु कासाचिल्लक्षणानि वाद्याध्याये
वक्ष्यन्ते । तत्रानुक्तलक्षणास्तु वीणा लोकत एवावगन्तव्याः । वंशादीनां
गीतजनकत्वेन ततवाद्यसाधर्म्याद्वांशिकादिसुपिरवादकानां ततदुत्तमेऽनुप्रवेश
उक्तः । एवं कास्यतालादीना गीतोपरञ्जकत्वाद्धनवाद्यवादकानामप्यवन-
दुत्तमेऽनुप्रवेशः । तालस्य तु गीतादिमानहेतुत्वात्तुर्यत्रयप्रतिष्ठात्वेन सर्वत्रानु-
प्रवेशो द्रष्टव्यः । सुगममन्यत ॥ १९७—२२३ ॥ इति वृन्दलक्षणम् ॥

प्रत्यक्षमरताचार्यः कलिनाथो विदावरः ।

विप्रसंकीर्णविषयं प्रकीर्णकमवर्णयत् ॥

इति श्रीमदभिनवभगताचार्यशास्त्रप्रकाशतोडगमल्लक्ष्मणाचार्यनन्दन-
चतुर्कलिनाथविरचिते संगीतरत्नाकरपद्यानिधौ प्रकीर्ण-
कारुण्यस्तृतीयोऽध्यायः समाप्तः ॥ ३ ॥

चत्वारो मुख्यगातारो द्विगुणाः समगायनाः ।
 गायन्यो द्वादश प्रोक्ता वांशिकानां चतुष्टयम् ॥ २०४ ॥
 मार्दङ्गिकास्तु चत्वारो यत्र तद्वृन्दमुत्तमम् ।
 मध्यमं स्यात्तदर्धेन कनिष्ठे मुख्यगायनः ॥ २०५ ॥
 एकः स्यात्समगातारस्त्रयो गायनिकाः पुनः ।
 चतस्रो वांशिकद्वंद्वं तथा मार्दलिकद्वयम् ॥ २०६ ॥
 उत्तमे गायनीवृन्दे मुख्यगायनिकाद्वयम् ।
 दश स्युः समगायन्यो वांशिकद्वितयं तथा ॥ २०७ ॥
 भवेन्मार्दलिकद्वंद्वं मध्यमे मुख्यगायनी ।
 एका स्यात्समगायन्यश्चतस्रो वांशिकास्तथा ॥ २०८ ॥
 इतो न्यूनं तु हीनं स्याद्यथेष्टमथवा भवेत् ।

(सु०) वृन्दं लक्षयति—गातृवादकेति । गातारो गायनाः ; गायन्यधः ;
 वादका वाशिकादयः ; तेषां संख्याविशेषेण फलितः सघातः समूहो वृन्दमित्यु-
 च्यते । तत्रिविधम् ; उत्तम मध्यमं कनिष्ठं चेति । तत्रोत्तम वृन्दं लक्षयति—चत्वार
 इति । यस्मिन्वृन्दे चत्वारो मुख्यगातारः समगायनाः ; द्विगुणाः ; अष्टौ गायन्यः ;
 द्वादश वाशिकाः ; वशवादिनश्चत्वारः ; मार्दङ्गिकाश्चत्वारः ; तदुत्तमं वृन्दम् ।
 मध्यमं वृन्दं लक्षयति—मध्यमं स्यादिति । उत्तमार्धेन मध्यमं वृन्दं भवति ।
 मुख्यगातारौ द्वौ ; समगायनाश्चत्वारः ; गायन्यः षट् ; वाशिकौ द्वौ ; मार्दङ्गिकौ
 द्वौ ; तन्मध्यमं वृन्दम् । कनिष्ठं वृन्दं लक्षयति—कनिष्ठं इति । मुख्यगायन एकः ;
 समगातारस्त्रयः ; गायन्यश्चतस्रः ; द्वौ वाशिकौ ; द्वौ मार्दङ्गिकौ ; तत्कनिष्ठं वृन्दम् ।
 गायनीवृन्दमपि त्रिधा ; उत्तमं मध्यमं हीनं चेति । तत्रोत्तमं लक्षयति—उत्तम
 इति । मुख्ये द्वे गायन्यो ; समगायन्यो दश ; द्वौ वाशिकौ ; द्वौ मार्दङ्गिकौ यत्र
 तदुत्तमं गायनीवृन्दम् । यत्रैका मुख्यगायनी ; समगायन्यश्चतस्रः ; एको वाशिकः ;
 एको मार्दङ्गिकस्तन्मध्यमं गायनीवृन्दम् । इत एतस्मान्मध्यमादपि न्यूनं कनिष्ठ-

उत्तमाभ्यधिकं बृन्दं कोलाहलमितीरितम् ॥ २०९ ॥

मुख्यानुवृत्तिर्मिलनं ताललीनानुवर्तनम् ।

मियस्युदितनिर्वाहस्त्रिस्थानव्याप्तिशक्तिता ॥ २१० ॥

शब्दसादृश्यमित्येते प्रोक्ता बृन्दस्य षड्गुणाः ।

आह बृन्दविशेषं तु कुतपं भरतो मुनिः ॥ २११ ॥

ततस्य चावनद्धस्य नाट्यस्येति त्रिधा च सः ।

ततस्य कुतपो ज्ञेयो गायनः सपरिग्रहः ॥ २१२ ॥

वीणा घोषवती चित्रा विपञ्ची परिवादिनी ।

बल्लकी कुब्जिका ज्येष्ठा नकुलोष्ठी च किनरी ॥ २१३ ॥

जया कूर्मा पिनाकी च हस्तिका शततन्त्रिका ।

औदुम्बरी च पट्कर्णः पौणो रावणहस्तकः ॥ २१४ ॥

सारङ्गचालापिनीत्यादेस्ततवाद्यस्य वादकाः ।

वांशिका पाविका पावा काहलाः शङ्खवादकाः ॥ २१५ ॥

मिति । अन्यदपि कोलाहलख्य बृन्दं लक्षयति—उत्तमाभ्यधिकमिति । उत्तमा
दबृन्दादधिकैर्गायकादिभिर्व्युक्त कोलाहल बृन्दम् । बृन्दगुणान्कथयति—मुख्या-
नुवृत्तिरिति । मुख्यानां गायकानामनुवृत्तिस्तदनुगामित्वम् ; मिलनमवैसादृश्य
गाने ; ताललयानुवर्तनं लीनं लय ; त्रुदितस्यापूर्वस्य य परस्परनिर्वाह ; परि-
पूर्ण स्थानत्रयव्याप्तिसामर्थ्यम्, शब्दसादृश्यं शब्दानामतिशयेन वैसादृश्या-
भाव ; एते षट् बृन्दगुणाः । अन्यदपि बृन्दं कुतपाख्य मतान्तरेण लक्ष-
यति—आहेति । तत्कुतपबृन्दं त्रिधा ; ततसबन्धि, अवनद्धसबन्धि ; नाट्य-
सबन्धि चेति । तत्र ततसबन्धि कुतपं लक्षयति—ततस्येति । ततसबन्धिनि
कुतपे गायकस्याय परिग्रहो ज्ञातव्यः । कोऽसौ परिग्रह इत्यत आह—वीणेति ।
घोषवतीचित्रादीनां वीणानां वाद्याध्याये वक्ष्यमाणलक्षणानां वादका गायकस्य
परिग्रहः । अन्यमपि परिग्रहं कथयति—वाशिका इति । वाशिका वशावादकाः ;

मुहरीशृङ्गवाद्याद्यास्तथा तालधरा वराः ।
 कुतपे त्ववनद्वस्य मुख्यो मार्दङ्गिकस्ततः ॥ २१६ ॥
 पणवो दर्दुरो ढका मण्डिढका च ढक्कुली ।
 पटहः करटा ढका ढवसो घडसस्तथा ॥ २१७ ॥
 हुडुका डमरु रुझा कुडुका कुडुवा तथा ।
 निःसाणस्त्रिवली भेरी तुम्बकी वोम्बडी तथा ॥ २१८ ॥
 पट्टवाद्यं पटः कम्प्रा झल्लरीभाणसेल्लुकाः ।
 जयघण्टा कांस्यतालो घण्टा च किरिकिट्टकम् ॥ २१९ ॥
 वाद्यानामेवमादीनां पृथग्वादकसंचयः ।
 वराटलाटकणाटगौडगुर्जरकोङ्कणैः ॥ २२० ॥
 महाराष्ट्रान्ध्रहम्मीरचौलैर्मलयमालवैः ।
 अङ्गवङ्गकलिङ्गाद्यैर्नानाभिनषकोविदैः ॥ २२१ ॥
 अङ्गहारमयोगङ्गैर्नास्यताण्डवकोविदैः ।
 विचित्रस्थानकप्रौढैर्विपमेषु मुशिक्षितैः ॥ २२२ ॥
 नाटस्य कुतपः पात्रैरुत्तमाधममध्यमैः ।
 कुतपानाममीपां तु समूहो वृन्दमुच्यते ॥ २२३ ॥

इति श्रीमदनवद्यविद्याविनोदश्रीकरणाधिपतिश्रीसोडल-
 देवनन्दननिःशङ्कशाङ्गदेवविरचिते संगीतरत्नाकरे
 तृतीयः प्रकीर्णपाध्यायः ॥ ३ ॥

पाविका वक्ष्यमाणलक्षणा पाविकादयः ; तत्र वादकाः पावीवादकाः ; मुहरी शृङ्ग
 च ये वादयन्ति ते मुहरीशृङ्गवादकाः ; तदाद्याः परा उत्तमास्तालधराक्षेतेषां
 समूहस्ततः कुतप इत्युच्यते । अवनद्वकुतपं लक्षयति—कुतपे स्त्रिति । अवनद्वस्य
 कुतप एको मुख्यो मार्दङ्गिकः, पणवादीनां दर्दुरान्तानां वाद्यानां वाद्याध्याये

वक्ष्यमाणानां वादरूपसिद्धानां पृथग्वादकानां संचयं समूहो मार्दङ्गिकक्षेयवनद्व-
 कुतपः । नाट्यकुतपं लक्षयति—वगटेति । वराटलाटकर्णाटदेशोत्पन्नरनेकाभि-
 नयकोविदैर्विवक्ष्यमाणाङ्गहारप्रयोगकुशलेषु विचित्रेषु स्थानकेष्वालीढादिषु नृत्ता-
 ध्याये वक्ष्यमाणेषु विषयेषु मण्डलादिषु सुनिश्चितैर्निश्चयवद्भिः पुरुषैर्युक्तो नाट्य-
 कुतप इत्युच्यते । एतेषां च पात्राणामुत्तममध्यमाधमत्वेन कुतपस्यापि त्रिविध्यम् ।
 अमीषां त्रयाणां कुतपानां समूहः सवातो वृन्दमित्युच्यते ॥ २०३—
 २२३ ॥ इति वृन्दलक्षणम् ॥

इति श्रीमद्भ्रमण्डलाधीश्वरप्रतिगण्डभैरवश्रीमदनपोतनरेन्द्रनन्दन-
 मुजयलभीमश्रीसिंहभूपालविरचितायां संगीतरत्नाकरटीकायां
 संगीतसुधाऋगख्यायां प्रकीर्णकाव्ययस्तृतीयः ॥

शिवाभ्या नमः

श्री-निःशङ्कशार्ङ्गदेव-प्रणीतः

संगीतरत्नाकरः

चतुरकलिनाथ-विरचितया कलानिश्चयाख्यटीकया सिंहभूपाल-
विरचितया संगीतसुधाकराख्यटीकया च समेतः

चतुर्थः प्रबन्धाध्यायः

रञ्जकः स्वरसंदर्भो गीतमित्यभिधीयते ।

गान्धर्वं गानमित्यस्य भेदद्वयमुदीरितम् ॥ १ ॥

(क०) एवमुक्तलक्षणानां वाग्गेयकारादीनां व्यापारविषयत्वेन प्रसक्तान्गीतविशेषान्प्रबन्धाल्लिख्यपुरादौ गीतसामान्यलक्षणमाह—रञ्ज-
कः स्वरसंदर्भो गीतमिति । संदर्भो गुम्फ । ननु स्वरसंदर्भो गीत-
मित्येतावतीव गीतस्य रञ्जकत्वं सिद्धम् । यत 'स्वतो रञ्जयति श्रोतृचितं
स स्वर उच्यते' इति स्वरशब्दनिरुक्ते स्वराणां स्वत एव रञ्जकत्वा-
त्संदर्भस्यापि रञ्जकत्वसिद्धे पुनरपि रञ्जकेति विशेषणमनर्थकं व्यवच्छेद्या-
भावादिति । नैतदस्ति । स्वराणां स्वत एव रञ्जकत्वेऽपि तत्संदर्भस्य

अनादिसंप्रदायं यद्गान्धर्वैः संपयुज्यते ।
 नियतं श्रेयसो हेतुस्तद्गान्धर्वं जगुर्बुधाः ॥ २ ॥
 यत्तु वाग्गेयकारेण रचितं लक्षणान्वितम् ।
 देशीरागादिषु प्रोक्तं तद्गानं जनरञ्जनम् ॥ ३ ॥
 तत्र गान्धर्वमुक्तं प्रागधुना गानमुच्यते ।
 निबद्धमनिबद्धं तद्वेधा निगदितं बुधैः ॥ ४ ॥
 बद्धं धातुभिरङ्गैश्च निबद्धमभिधीयते ।
 आलम्बित्वन्धीनत्वादन्यद्वितीरिता ॥ ५ ॥
 सा चास्माभिः पुरा प्रोक्ता निबद्धं त्वधुनोच्यते ।
 संज्ञात्रयं निबद्धस्य प्रबन्धो वस्तु रूपकम् ॥ ६ ॥
 प्रबन्धावयवो धातुः स चतुर्धा निरूपितः ।

कदाचिदरञ्जकत्वं भवति । यं कंचिद्रागं प्रकृत्य प्रवेशनिग्रहाभ्यामन्तरेण
 तत्र विवादिस्वरप्रयोगे सति प्रकृतरागहानेररञ्जकः संदर्भः स्यात् ।
 तद्व्यवच्छेदेन रञ्जकग्रहणमर्थवद्भवति । अतो रञ्जकेति संदर्भविशेषणम् ;
 न स्वरविशेषणम् । तथा सत्यरञ्जकस्वराभावेन व्यवच्छेद्याभावाद्द्वैपर्यमेव
 भवति । गीतमेदान्दर्शयितुमाह—गान्धर्वं गानमित्यादिना । गान्धर्वं
 मार्गः । गानं तु देशीत्यवगन्तव्यम् । अनादिसंप्रदायमित्यनेन गान्धर्वस्य
 वेदवदपौरुषेयत्वमिति सूचितं भवति । गानं तु वाग्गेयकारादिपर-
 तन्त्रत्वात्पौरुषेयमेव । तत्र गान्धर्वमुक्तं प्रागिति । स्वरगतरागविक्र-
 योर्जात्याद्यन्तरभाषान्तं यदुक्तं तद्गान्धर्वमित्यर्थः । अधुना गानमुच्यते
 इति । अम्बिघ्नध्याये गानविशेषः प्रबन्धः प्रतिपाद्यन इत्यर्थः । बद्धं
 धातुभिरङ्गैश्चेति । धातवोऽङ्गानि च समनन्तरमेव वक्ष्यन्ते । प्रबन्धावयवो
 धातुरिति । पूर्वं धातुशब्देन गेयमुक्तम् । अत्र प्रबन्धावयवो विवक्षितः ।

उद्ग्राहः प्रथमस्तत्र ततो मेलापकध्रुवौ ॥ ७ ॥
 आभोगश्चेति तेषां च क्रमाल्लक्ष्माभिदध्यहे ।
 उद्ग्राहः प्रथमो भागस्ततो मेलापकः स्मृतः ॥ ८ ॥
 ध्रुवत्वाच्च ध्रुवः पश्चादाभोगस्त्वन्तिमो मतः ।
 ध्रुवाभोगान्तरे जातो धातुरन्योऽन्तराभिधः ॥ ९ ॥
 स तु साल्गसूडस्थरूपकेष्वेव दृश्यते ।

गेयं नाम सकलप्रबन्धानुगतो घर्म । प्रबन्धावयवस्तु घर्मैरुदेश इति तयोर्भेदो द्रष्टव्य । उद्ग्राहः प्रथमो भाग इति । उद्गृह्यते प्रारभ्यते येन गीतं स उद्ग्राह इति प्रबन्धस्य प्रथमावयवोऽन्वर्थसंज्ञः । ततो मेलापकः स्मृत इति । उद्ग्राहध्रुवयोर्मेलनकारकत्वान्मेलापक इति द्वितीयोऽप्यवयवोऽन्वर्थो द्रष्टव्य । ध्रुवत्वादिति । नित्यत्वादित्यर्थः । तृतीयावयवस्य नित्यत्व तावदुद्ग्राहव्यतिरिक्ततरापेक्षया सकलप्रबन्धेष्वनपायात् । तेन द्विधातुषु प्रबन्धेषु मेलापकाभोगयोस्त्रिधातुषु प्रबन्धेषु सर्वत्र मेलापकस्यैव परित्यागः । ध्रुवस्य न कचिदपि परित्याग इत्यर्थः । आभोगस्त्वन्तिमो मत इति । अन्तिमो धातुः प्रबन्धस्य परिपूर्णहेतुत्वादाभोग इति कारणे कार्योपचार उक्तः । 'आभोग परिपूर्णता' इत्यभिधानादाभोगशब्दस्य परिपूर्णतावाचकत्वम् । ध्रुवाभोगान्तरे जात इति । ध्रुवाभोगान्तरे ध्रुवाभोगयोर्मध्ये जात उत्पन्नो निर्मित इत्यर्थः । अनेन गानकाले ध्रुवस्यावृत्तिषु वृतासु ततः परमाभोगजिज्ञासायाः चरमावृत्त्यन्ते गेय इति गम्यते । स रिति । साल्गसूडस्थरूपकेषु वक्ष्यमाणेषु ध्रुवमण्डादिष्वेवेति नियमनैलादिषु शुद्धसूडकमस्येषु वर्णलादिषु क्रमेषु वा धीरज्ञादिषु विपकीर्णेषु वा न कार्य इत्यर्थः । अत्र दृश्यत इति दृशिग्रहणेन ध्रुवादिष्वपि यत्र चिरंतनप्रयोगादन्तरो दृष्टस्तत्रैव कार्यो नान्यत्रेति

वातपित्तकफा देहधारणाद्धातवो यथा ॥ १० ॥

एवमेते प्रबन्धस्य धातवो देहधारणात् ।

तत्र मेलापकाभोगौ न भवेतां कचित्कचित् ॥ ११ ॥

स द्विधातुत्रिधातुश्च चतुर्धातुरिति त्रिधा ।

प्रबन्धोऽङ्गानि षट् तस्य स्वरश्च विरुदं षट् ॥ १२ ॥

तेनकः पाटतालौ च प्रबन्धपुरुषस्य ते ।

नियमान्तरस्यापि सूचितत्वान्मण्डादिषु दर्शनात्तत्रैव कार्यः । ध्रुवे त्वदश-
नात्तत्र न कार्य इति मन्तव्यम् । उद्ग्राहादिषु धातुशब्दप्रवृत्तौ निमित्तं
सदृष्टान्तं दर्शयति—वातपित्तेत्यादिना । एतेनाङ्गैर्म्यो धातूनां व्यापारो
दर्शितः । तत्रेत्यादि । मेलापकाभोगौ क्वचिन्न भवेतामिति । यत्रोभावपि
युगपन्न भवेतां तत्रोद्ग्राहध्रुवयोरेव विद्यमानत्वात्स प्रबन्धो द्विधातुः ।
द्वितीयस्य क्वचिच्छब्दस्यासहायस्थानुपयोगात्तदर्थं पूर्ववाक्यान्नेलापकाभोगौ
पर्यायेण न भवेतामि, यर्थभेदेनानुपङ्गः कर्तव्यो भवति । तेन यद्यप्युभयथापि
प्रबन्धस्य त्रिधातुत्वं सिद्धयति । तथाप्युभयत्र प्रबन्धलक्षणेपु यत्र कुत्रा-
प्याभोगाभावेन त्रिधातुत्वस्यादृष्टत्वादनुपङ्गेऽपि वचनविपरिणामं कृत्वा
क्वचिन्नेलापको न भवेदिति धावयमुन्नेयम् । तदा स प्रबन्धो मेलापका-
भावात्त्रिधातुर्भवतीत्येव दृष्टोऽर्थो लभ्यते । एवमनुपङ्गन्यायं हृदि निधाय
केवलं क्वचिच्छब्दं प्रयुञ्जानस्य ग्रन्थकारस्याभिप्रायोऽवगन्तव्यः । यत्र
तूभावपि मेलापकाभोगौ भवतस्तत्रोद्ग्राहादीनां चतुर्णामपि विद्यमानत्वात्स
प्रबन्धश्चतुर्धातुरित्ययं प्रकारस्तात्पर्यतोऽवगम्यते । तच्च तात्पर्यं चतुर्धातुरि-
त्यनेनाभिव्यज्यते । प्रबन्धोऽङ्गानीत्यादि । प्रबन्ध इति पूर्वेण त्रिधेत्य-
नेनोन्नीयने ; त्रिधा प्रबन्ध इति । अङ्गानीत्यस्योत्तरेणान्वयः कर्तव्यः ।
तस्याङ्गानि षडिति । तस्य द्विधातुत्वादिप्रकारभेदमित्यस्य प्रबन्धस्य ।

भवन्त्यङ्गवदङ्गानि मङ्गलार्थप्रकाशके ॥ १३ ॥
 तत्र तेनपदे नेत्रे स्तः पाटविरुदे करौ ।
 कराभ्यामुद्भवात्कार्ये कारणत्वोपचारतः ॥ १४ ॥
 प्रबन्धातिहेतुत्वात्पादौ तालस्वरौ मतौ ।
 स्वराः पङ्जादयस्तेषां वाचकाः सरिगादयः ॥ १५ ॥
 स्वराभिव्यक्तिसंयुक्ताः स्वरशब्देन कीर्तिताः ।
 विरुदं गुणनाम स्यात्ततोऽप्यद्वाचकं पदम् ॥ १६ ॥
 तेनेतिशब्दस्तेनः स्यान्मङ्गलार्थप्रकाशकः ।

तानि पङ्कान्नुद्दिशति—स्वरश्चेत्यादि । अङ्गवदङ्गानीत्येतदेव प्रतिपाद-
 यन्नाह—मङ्गलार्थप्रकाशक इत्यादिना । तत्र मङ्गलप्रकाशकस्तेनकः ।
 अर्थप्रकाशकं पदम् । कराभ्यामुद्भवादिति । पाटस्य तावरकरोद्भवत्व-
 मवनद्धवाद्याक्षरोक्तकररूपस्य तस्य करव्यापारजातत्वात् । शङ्खादिसुपि-
 वाद्योद्भवस्य मुखोद्भवत्वेन करोद्भवत्वाभावे ऽपि क्वचित्साहचर्याच्छत्रिन्यायेन
 करोद्भवत्वं लक्षणया विरुद्धमपि करोद्भवत्वं प्रायेण वितरणहेतुकस्य तस्य
 करव्यापारजातत्वात् । रूपादिहेतुकस्यापि करजत्वं पूर्ववत् । अतः कार्ये
 कारणत्वोपचारात्पाटविरुदे हस्तौ स्त इत्युक्तम् । पादौ तालस्वरौ मताविति ।
 तालस्य तु सकलप्रबन्धगतत्वेऽप्यगतत्वं भवति । स्पर्शनस्य सकलशरीर-
 गतत्वेऽपीन्द्रियत्ववत्स्वरस्य च सकलप्रबन्धगतत्वेऽपि पङ्जादिवाचकानां
 सरिगादीनामेव स्वराभिव्यक्तिहेतुत्वादसाधारण्येनागतत्वव्यपदेशः । यथा-
 काशस्य सकलशरीरच्छिद्रगतत्वेऽपि कर्णशब्दुत्पवच्छिन्नस्यैव शब्दग्राहक-
 त्वेन श्रोत्रव्यपदेशः । तेनेतिशब्दस्य मङ्गलप्रकाशकत्वं प्रतिपादयितुमाह—
 तेनेतिशब्द इत्यादिना । तेनकरणेन तेनेतिशब्दो मङ्गलस्य प्रकाशकः ।

ओं तत्सदिति निर्देशस्तच्चमस्यादिवाक्यतः ॥ १७ ॥

तदिति ब्रह्म तेनायं ब्रह्मणा मङ्गलात्मना ।

लक्षितस्तेन तेनेति पाठो वाद्याक्षरोत्करः ॥ १८ ॥

तालस्तालप्रकरणे सप्रपञ्चो निरूप्यते ।

स्यात् । यतो महावाक्यादौ तदिति ब्रह्म प्रकाशयते । तेन मङ्गलात्मना ब्रह्मणायं प्रबन्धस्तेनतेनेति लक्षितोऽङ्कित इति सिंहावलोकनन्यायेन योजना ॥ १—१८- ॥

(सु०) एवं प्रकीर्णकाच्याये वाग्गेयकारालस्यादिलक्षणमुक्तम् । तत्र वाग्गेयकारेण किं कर्तव्यमित्यपेक्षायां च प्रबन्धाल्लिलक्षयिषू रूपकमङ्गनीम्या बालती रूपकोपयोग उक्तः । तत्र किमिदं प्रबन्धापरपर्यायं रूपकमित्यपेक्षायां च प्रबन्धाल्लिलक्षयिषुरूपोद्दातं रचयति—रश्चरु इति । स्वराणां संदर्भो रचना-विशेषो मनोरञ्जको गीतमित्यभिधीयते । तस्य गीतस्य गान्धर्वं गानमिति भेदद्वय-मुक्तं भरतादिभिः । तत्र गान्धर्वं लक्षयति—अनादीति । यद्गान्धर्वैः संप्रयुज्यते गीयते तच्च न स्वबुद्ध्या गीयते; किं त्वनादिसंप्रदायात् । अनादिमान्यो यः संप्रदायो गुरुशिष्यपरंपरया परिज्ञानम्; तस्मादेव नियतं प्रहांशमूच्छनादिनियम-युक्तम्; श्रेयस ऐहिकसुखस्य स्वर्गापवर्गरूपस्य हेतुः कारणं तद्गान्धर्वमित्यभि-धीयते । भरतेनाप्युक्तम्—

“ यस्तु तन्त्रीकृतं प्रोक्तं तदातोयसमाश्रयम् ।

गान्धर्वमिति तज्ज्ञेयं स्वतालपदात्मकम् ॥

अन्यथमिदं देवानां तथा प्रीतिकरं पुनः ।

गन्धर्वाणां च यस्माद्भि तस्माद्गान्धर्वमुच्यते ॥ ” इति ॥

गानं लक्षयति—यस्त्विति । वाग्गेयकारेण पूर्वोक्तेन लक्षणेन यक्ष्यमाणलक्षणांस्वितं यद्गचितं पञ्चतालधरादि देशीरामाश्च रागाङ्गादयः ; आदिशब्देनान्यदपि स्वबुद्धि-रचितं पञ्चनात्रञ्जयति तद्गानमित्युच्यते । तत्र तयोर्गान्धर्वगानयोर्मध्ये गान्धर्व

जातिप्रामाणादि पूर्वमुक्तम् । अधुना गान निरूप्यते । तस्य गानस्य जनाना रचिविशेषेण बहवो भेदा उक्ताः पार्श्वदेवेन ; यदाह—

“आचार्याः सममिच्छन्ति व्यक्तमिच्छन्ति पण्डिताः ।

स्त्रियो मधुरमिच्छन्ति विदुश्चित्तरे जनाः ॥

उच्चनीचस्वरोपेत न द्रुत न विद्विम्बितम् ।

पदतालै सम गीत समवाचार्यपठभम् ॥

क्रियाकारयसयुक्त सधितोपविवर्जितम् ।

ध्यक्तस्वरसमायुक्त व्यक्त पण्डितसमतम् ॥

छलितैरक्षरैर्युक्त शृङ्गारसरञ्जितम् ।

श्राव्यनादसमोपेत मधुर प्रमदाप्रियम् ॥

स्वरैश्चतुरैर्युक्त प्रयोगमद्गुलीकृतम् ।

विदुष्ट नाम तद्व्रीतमितरेषा मनोहरम् ॥

गानमारमटीवृत्त्या वीरसङ्गतवर्णकम् ।

उच्चनीचस्वर गीत सोत्साह शरवद्भ्रमम् ॥

प्रेमोदीतपदप्राय शृङ्गारसभूषितम् ।

फरुणाकाकुसयुक्त करुण विहाप्रियम् ॥

विपरीतपदैर्युक्त स्वरमद्गुपुपगृहितम् ।

गीत हास्यरसोदार परिहास विटप्रियम् ॥

गूढार्थं परमार्थं च ससप्तमुखमुल्यकैः ।

पदैर्नियोजित गीतमध्यात्म योगिनल्लभम् ॥

शुभवान्मययुतैर्गीत शुद्धपञ्चमनिर्मितम् ।

विवाहाद्युत्सवे गेय मङ्गल महिलाप्रियम् ॥

देवतास्तुतिसयुक्त तत्प्रभावप्रबोधकरम् ।

आस्तिक्योत्पादन गीत रम्य भक्तजनप्रियम् ॥

अभ्यवस-गानक गीत तालपाटैरलक्षितम् ।

प्रयोगमद्गुल खक्ष विषम वादिकल्मसम् ॥ ” इति ॥

स्य गीतस्य त्रैविध्यं कथयति—निम्नमिति । निम्नं लक्षणमिति—बद्धमिति ।

।। तुमि प्रन्याध्यायपरीरुद्राहादिभिरङ्गै स्वरविरुदादिभिर्मद्गुल रचितं तन्नियद्-

मित्यभिधीयते । आलसिस्तु । तालाद्युपनिबन्धहीनत्वादनित्यमिति च्यते । सालसि
पुरा प्रकीर्णकाश्यायेऽस्माभि प्रोक्ता । तस्मान्निबद्धमुच्यते । सज्ञात्रयमिति ।
बद्धस्य तिस्रः सज्ञा भवन्ति, प्रबन्धा, वस्तु, रूपकमिति । सज्ञात्रयस्य प्रवृत्ति
निमित्तमुक्त पार्श्वदेवेन—

“चतुर्भिर्घातुभि षड्भिश्चाङ्गैर्यस्मात्प्रबध्यते ।
तस्मात्प्रबन्ध कथितो गीतलक्षणकोविदे ॥
रागाचारापणे नेतु स्यादस्मिन्नूपकाभिधा ।
उद्ग्राहाद्यास्तु चत्वारि स्वरादीनि च षट् तथा ॥
वसन्ति यत्र तज्ज्ञेय प्रबन्धो वस्तु सज्ञया ।” इति ॥

घातुभिर्बद्धमिति पूर्वमुक्तम् । तत्र को घातुरित्यपेक्षायामाह—प्रबन्धावयव इति ।
प्रबन्धम्यावयवोऽशा घातुरित्युच्यते । स चतुःप्रकार । उद्ग्राहक , मेलापक ,
आभाग , अन्तरश्चेति । एतार्हेलक्षयति—उद्ग्राह इति । प्रबन्धस्य प्रथमो भाग
उद्ग्राह इत्युच्यते । द्वितीयो भागो मेलापक । तृतीयो भागो ध्रुव । तस्य
ध्रुवशब्दस्य व्युत्पत्तिस्तु ध्रुवत्वान्निश्चलत्वादिति । उद्ग्राहानन्तरमाभागानन्तर च
गानादन्तिमो भाग आभोग । अन्या घातुरन्तराभिधो ऽस्तीत्याह—ध्रुवाभोगेति ।
ध्रुवस्य आभोगस्य च मध्ये ऽन्तराख्य पञ्चमो घातुरस्ति । तत्कथं पञ्चवेति
नोक्तमत आह—स त्विति । अन्तराख्यो घातुर्न सर्वत्र प्रबन्धेषु । किं तु साल
गसूडप्रबन्धेषु च । ततश्च सर्वेषु प्रबन्धेषु चत्वार एव धातव । घातुशब्द व्यु
त्पादयति—वातपित्तेति । वातपित्तरूपा दाषा देह दधति तस्माद्वातयो यथो
च्यन्ते, तत्रैत उद्ग्राहादय प्रबन्धस्य देहधारणाद्वातव । ‘ध्रुवान् धारण
पौषणयो ’ इत्यस्मादौणादिके तुन्प्रत्यये घातुरिति रूपम् । उद्ग्राहादीनां
व्युत्पत्तिरुक्ता पार्श्वदेवेन—

“आदाबुद्ग्राहते गीत येनोद्ग्राह स कीर्तित ।
प्राक्तो मेलापकस्तज्ज्ञैरुद्ग्राहध्रुवमेलनात् ॥
प्रबन्धेषु ध्रुवत्वेन ध्रुव इत्यभिधीयते ।
स्वयं यत्र प्रबन्धे स्यादनेनैव च पूरणम् ॥
आभोग कथितस्तेन गीतविद्याविशारदे ।
ध्रुवस्याभागकरणादाभोग इति केचन ॥” इति ॥

तेषु धातुषु मध्ये मेलापकामोगौ द्वौ धातू क्वचित्केषुचित्प्रबन्धेषु न स्याताम् ।
तदुक्तं पार्श्वदेवेन—

“वज्र्यौ मेलापकामोगौ प्रबन्धेषु द्विधातुषु ।
त्रिधातुकप्रबन्धेषु तयोरैकं विवर्जयेत् ॥
एलाया ढेङ्ङिकाया च स्यादन्ते नियमादिमौ ।
अन्येषु च प्रबन्धेषु स्यातां गीतानुसारतः ॥” इति ॥

प्रबन्धभेदान्कथयति—स द्विधातुरिति । स प्रबन्धत्रिप्रकारः । द्विधातुद्विधातु-
धतुर्वातुरिति । अयं विशेष आदौ द्विधातुत्वादिप्रबन्धवलक्षणेन स्फुटीभवित्यतीति
विशेषतो नोक्तः । तस्य प्रबन्धस्य षडङ्गानि । स्वरः; विरुदम्; पदम्;
तेनकः; पाटः; तालधेति । अथ कथं तेषामङ्गत्वमत आह—प्रबन्ध
पुरुषस्येति । प्रबन्धरूपस्य पुरुषस्य नेत्रादीनामङ्गानि यथा तथा तानि । तस्मा-
दङ्गानीत्युच्यन्ते । कस्याङ्गस्य किमङ्गत्वं तदाह—मङ्गलार्थेति । तेनपदे
कल्याणरूपमर्थं प्रकाशयतस्तस्मात्प्रकाशकत्वान्नेत्रे; नेत्रे अपि रूपकादिकमर्थं
प्रकाशयतः । पाटविरुदे प्रबन्धपुरुषस्य करौ करोद्भवत्वात् । पाटोऽक्षराणि
तावत्कराम्बा मृदङ्गादिवादानादेव प्रभवन्ति । विरुदमपि पदविन्यासेन
प्रकाशयते । तस्मात्कार्ययोः पाटविरुदयोः कारणत्वमुपचारात् । तालस्वरौ
प्रबन्धपुरुषस्य गतिहेतुत्वाच्चरणानुच्येते । एतेषामङ्गानां लक्षणान्याचष्टे—स्वरा
इति । षडङ्गादयः स्वराः पूर्वमुक्ताः । तेषां वाचकाः सरिगमपञ्चनीति वर्णा-
स्तत्तत्स्वराभिर्व्यक्तिसहिताः स्वरशब्देनोच्यन्ते । गुणो नाम भुजमलभीमादि-
विरुदशब्देनोच्यते । तदुक्तं संगीतसमयसारे—

“विरुदशब्दो विरुदायौ महाराष्ट्रे प्रसिद्धितः ।
परेभ्यस्तत्प्रदानेन विरुदं सूरिमिः स्मृतम् ॥
तदीररससंयुक्तं द्विषामुद्वेगदापकम् ।
रसान्तरेण संयुक्तं यत्पर विरुदं तु तत् ॥” इति ।

ततो विरुदादन्यद्वाचकं पदमित्युच्यते । तेनेत्ययं शब्दस्तेन इत्युच्यते । अयं
तेनशब्दः कल्याणरूपमर्थं प्रकाशयति । कथमस्य कल्याणार्थप्रकाशकत्व-
मित्याह—ओं तत्सदिति । ओं तत्सदिति श्रुतौ निर्देशोऽस्ति । तस्मात्तत्त्व-

मेदिन्यथानन्दिनी स्याद्दीपनी भावनी तथा ॥ १९ ॥

तारावलीति पञ्च स्युः प्रबन्धानां तु जातयः ।

अङ्गैः पडादिभिर्द्वयन्तैः केषांचन मते श्रुतिः ॥ २० ॥

नीतिः सेना च कविता चम्पूरित्युदितास्तु ताः ।

अनिर्युक्तश्च निर्युक्तः प्रबन्धो द्विविधो मतः ॥ २१ ॥

छन्दस्तालाद्यनियमादाद्यः स्यान्नियममात्परः ।

पुनः प्रबन्धास्त्रिविधाः सूडस्या आलिसंश्रयाः ॥ २२ ॥

विप्रकीर्णाश्च तत्रादौ सूडलक्षणमुच्यते ।

एलाकरणदेङ्गीभिर्वर्तन्त्या झोम्बडेन च ॥ २३ ॥

लम्भरासैकतालीभिरष्टभिः सूड उच्यते ।

वर्णो वर्णस्वरो गद्यं कैवाडश्चाङ्गचारिणी ॥ २४ ॥

मस्यादिवाक्यतस्तच्छब्देन ब्रह्मेत्युच्यते । उपलक्षणे च तृतीया । ततश्च तेनेन कल्याणरूपेण ब्रह्मोपलक्षितमर्थं वदति । तेन हेतुना तेनतेनेत्यय शब्दो मङ्गलार्थप्रकाशको भवति । पाट लक्षयति—पाट इति । पाट इति वाद्याक्षराणां धिमिधिगादीनामुत्कर. समूहो वाद्याभ्याये वक्ष्यमाण. पाट इत्युच्यते । ताल स्तालाभ्याये वक्ष्यते ॥ १—१८- ॥

(क०) प्रबन्धानां जातिभेदान्दर्शयति—मेदिनीत्यादिना । पडादिभिर्द्वयन्तैरङ्गैरिति । पङ्क्तिभिर्द्वयन्तैर्द्वयान्ते मेदिनी जाति , पञ्चभिरानन्दिनी , चतुर्भिर्दीपनी ; त्रिभिर्भावनी , द्वाभ्यां तारावलीति क्रमो द्रष्टव्य । मतान्तरेण श्रुत्यादिकां संज्ञास्तासामेव क्रमेण योजनीया । छन्दस्तालाद्यनियमादिति । छन्दासि त्रिष्टुवादीनि । तालाश्च चतुष्टादयः । आदिशब्देनाङ्गधातुरागरसमापादयो गृह्यन्ते । तेषामनियमादाद्योऽनिर्युक्त इत्यर्थः । तेषां नियमात्तु परो निर्युक्तः स्यादित्यर्थः । अष्टभिः सूड उच्यते इति ।

वन्दस्तुरगलीला च गजलीला द्विषधि ।
 चक्रवालः क्रौञ्चपदः स्वरायौ ध्वनिकुट्टनी ॥ २५ ॥
 आर्या गाथा द्विषथरुः कलहंसश्च तोटकम् ।
 घटो वृत्तं मातृका च ततो रागरुदम्बरु ॥ २६ ॥
 पञ्चतालेश्वरस्तार्लार्णव इत्येषु कश्चन ।
 सूडकमस्य मध्ये चेदसावालिकमो भवेत् ॥ २७ ॥
 सूडालिकमसंघन्धाद्द्वात्रिंशदिति कीर्तिताः ।
 ततो ऽन्ये विमफीर्णास्तान्प्रसिद्धान्कतिचिद्बुधे ॥ २८ ॥
 श्रीरङ्गः श्रीविलासः स्यात्पञ्चभङ्गिरतः परम् ।
 पञ्चाननोमातृलकौ त्रिपदी च चतुष्पदी ॥ २९ ॥
 पदपदी वस्तुसंज्ञध विजयस्त्रिपयस्तथा ।
 चतुर्मुखः सिंहलीलो हंसलीलो ऽथ दण्डकः ॥ ३० ॥
 शम्पदः कन्दुकः स्यात्त्रिभङ्गिर्हरविलासरुः ।
 सुदर्शनः स्वराङ्कः श्रीवर्धनो हर्षवर्धनः ॥ ३१ ॥
 वदनं चघरी चर्या पद्दही राहडी तथा ।
 वीरश्रीर्मङ्गलाचारो धवलो मङ्गलस्तथा ॥ ३२ ॥
 ओवी लोली ढोलरी च दन्ती पद्त्रिंशदित्यपी ।

सूड इति गीतविशेषसमुहवाची देशीशब्द । अत्रोद्दिष्टानामेलादिशब्दाना
 मध्ये केषांचिद्द्रुतैव केषांचिदन्वर्थत्व चेत्यवगन्तव्यम् ॥ १९-३२ ॥

(सु०) एवमङ्गान्युक्तवाङ्मसख्याविशेषेण प्रबन्धजाती कथयति—मेदि-
 नीति । पडभिरङ्गैरुपनिबद्धा मेदिनीत्युच्यते; पञ्चभिरङ्गैरुपनिबद्धा आनन्दिनी;
 चतुर्भिरङ्गैरुपनिबद्धा दीपनी, त्रिभिरङ्गैरुपनिबद्धा भावनी; द्वाभ्यामड्याभ्यामप-

अङ्घ्रौ खण्डद्वयं सानुप्रासमेकेन धातुना ॥ ३३ ॥

निबद्धा तारावलीति । मतान्तरेण नामान्तराण्याह—केषांचनेति । षडङ्गोपेता श्रुतिः ; पञ्चाङ्गोपेता नीतिः ; चतुरङ्गोपेता सेना ; त्र्यङ्गोपेता कविता ; द्व्यङ्गोपेता चम्पूरित्येतानि नामान्युदितानि । श्रुतेर्वेदस्य शिक्षाज्योतिषनिरुक्तनिघण्टु-च्छन्दोव्याकरणानि षडङ्गानि । नीतेः पञ्चाङ्गानि—कर्मणामारम्भोपायः ; पुरुष-द्रव्यसंपत् ; देशकालविभागः ; विनिपातप्रतीकारः ; कार्यसिद्धिश्चेति । सेनायाश्च-त्वार्यङ्गानि—हस्त्यश्वरथपदातिरूपाणि । कवितायास्त्रिण्यङ्गानि—शक्तिव्युत्पत्ति-रभ्यासश्चेति । चम्पूवा द्वे अङ्गे—गद्यं पद्यं चेति । पुनरपि प्रबन्धस्य द्वैविध्यं कथयति—अनिर्युक्त इति । अनयोर्लक्षणमाचष्टे—छन्द इति । छन्दसा तालाना च नियमं विनोपनिबद्धो ऽनिर्युक्तः ; छन्दस्तालनियमेनोपनिबद्धो निर्युक्त इति । युक्तायुक्तोभयात्मकता अपि प्रबन्धा उक्ताः पार्श्वदेवेन ; यदाह—

“कचिदङ्गं कचिच्छन्दो गीते यस्मिन्विराजते ।

उभयात्मकमित्याहुर्गातं गीतविशारदाः ॥” इति ॥

पुनरपि प्रबन्धानां त्रैविध्यं कथयति—पुनरिति । प्रबन्धास्त्रिविधाः ; सूडस्थाः ; आलिस्थाः ; प्रकीर्णकाश्चेति । तत्र सूडलक्षणमाह—एलेति । एलादिभिरष्टभिर्मांसुडः ; तत्र स्थिताः प्रबन्धाः सूडस्थाः । आलिसंमिश्रितान्प्रबन्धान्विभजते—षर्णा इति । षर्णादयस्तालार्णवान्ताश्चतुर्विंशतिः । तेषु मध्ये एलादीनां मध्यस्थो यः कश्चन प्रबन्धो भवति चेत्तदा सो ऽप्यालिक्रमस्थ इत्युच्यते । सर्वे सूडा आलिक्रमस्था मिलिताः प्रबन्धा द्वात्रिंशत् । विप्रकीर्णान्प्रबन्धानाह—ततो ऽन्य इति । तेभ्यः सूडालिक्रमस्थेभ्यः प्रबन्धेभ्यो ऽन्ये विप्रकीर्णा इत्युच्यन्ते । ते च बहवः । तस्मात्कियत एव प्रतिज्ञाय कथयति—श्रीरङ्ग इति । श्रीरङ्गाया ध्वन्यन्ताः षट्त्रिंशद्विप्रकीर्णाः । कचिदन्तीति पाठः ॥ -१९—३२- ॥

(क०) प्रथमोद्दिष्टामेलां लक्षयति—अङ्घ्रौ खण्डद्वयमित्यादिना । एलायां प्रथमं तावत्पादत्रयं गेयम् । तदङ्घ्रौ प्रथमपादे सानुप्रासमनुप्रासालं-कारसहितम् ; ‘वर्णसाम्यमनुप्रासः’ इति हि तस्य लक्षणम् । तथाभूतं

ततः प्रयोगस्तदनु फलवाच्यं पदत्रयम् ।
 द्वे स्तो विलम्बिते तत्र तृतीयं द्रुतमानत ॥ ३४ ॥
 एवं पादत्रयं गेयमुद्ग्राहे तुल्यधातुरुम् ।
 केवलं तु तृतीये ऽद्ग्रौ संशोधनपदान्वितः ॥ ३५ ॥

खण्डद्वयमेकेन धातुनैकरूपेण येन गेय स्याद्वातव्य भवेत् । एतेन
 खण्डद्वय मातुभेद कर्तव्य इत्यर्थः । अन्यथैकमेव खण्ड द्विगैय स्यादिति
 वदेत् । एतत्खण्डद्वय मिलित्वा वक्ष्यमाणेषु षोडशसु पदेषु कामसञ्ज्ञ
 प्रथम पदमित्यवगन्तव्यम् । ततः प्रयोग इति । ततः खण्डद्वयानन्तर
 प्रयोगान्तरम् , प्रयोगोऽक्षरवर्जिता गमकालसि कार्या । तथा च वक्ष्यति—

“ आलापो गमकालसिरक्षरैर्वर्जिता मता ।
 सैर प्रयोगशब्देन शार्ङ्गदेयेन शब्दिता ॥ ” इति ।

अथ प्रयोगो मन्मथवत्सञ्ज्ञक द्वितीय पदम् । तद्वन्विति । प्रयोगान्तर
 पञ्चमात्म्य प्रत्येक फलवशब्दसञ्ज्ञक पदत्रय ज्ञेयम् । तत्र पदत्रये द्वे क्रमा
 रान्तनितसञ्ज्ञके प्रथमद्वितीये पादविलम्बिते माने स्तः । तृतीय मित्रसञ्ज्ञक
 पद द्रुतमानतो भवति । द्रुतादिमानानां स्वरूप तान्त्राध्याये वक्ष्यते ।
 एव पादत्रयमिति । पद्यपदानि मिलित्वैक पादः । एव प्रथमपादोत्त-
 र्गणयुक्त्या तुल्यधातुरुकमित्यनेन मित्रमातुरुकमिति गम्यते । उद्ग्राहे
 गेयमिति । पादत्रय मिलित्वोद्ग्राहो भवतीत्यर्थः । द्वितीयपादस्थितानां
 पद्यानां पादानां ग्रमेण विकारी, मान्घाता, मुमती, शोभी, मुशोभीति
 स्यात् । त्रैदित्तव्या । एवमित्यतिदेशेन मृतीष ऽपि पादे प्रथमपादोत्तरगणे
 ग्रामे विशष दर्शयितुमाह—केवलं त्रितिति । तुमन्त्रो मित्तत्रयम् । उत्तीये
 ऽद्ग्रौ त्रितिति । तृतीय ऽद्ग्रौ तु सानुपासधातुर्कर्मखण्डद्वयानन्तरं केन

प्रयोगो ऽन्त्यो विधातव्यो न पल्लवपदस्थितिः ।

अमुं प्रयोगं मेलापं प्राहुः सोमेश्वरादय ॥ ३६ ॥

स्तुत्यनामाङ्कितो मध्यविलम्बितपदत्रय ।

ध्रुवस्ततस्तत्र पूर्वमेकधातुपदद्वयम् ॥ ३७ ॥

संबोधनपदान्वितो ऽन्ते संबोधनार्थेन पदेन युक्त । अत्र केवलशब्देना संबोधनार्थपदान्तरयोगो निषिद्धयते । एतेन प्रथमद्वितीयाङ्गिगतप्रयोग द्वयस्य संबोधनार्थकैकपदयोगाभ्यनुज्ञा विज्ञायते । अन्यथा ह्यक्षरवर्जितत्वात्प्रयोगाणामर्थवत्त्वाभावात्पदत्व न सिद्धचेदिति भावः । अन्त्यो विधातव्य इति । पूर्वप्रयोगद्वयापेक्षया भिन्नधातुक कर्तव्य इत्यर्थः । तुशब्दघोषितं विशेषान्तरं दर्शयति—न पल्लवपदस्थितिरिति । तृतीये पादे त्रीण्यपि पल्लवपदानि न कर्तव्यानीत्यर्थः । अतस्तृतीयेऽङ्गौ पदद्वयमेव । तत्र प्रथमं गीतकसंज्ञं द्वितीयमञ्चितसंज्ञं वेदितव्यम् । एलाप्रबन्धस्य त्रिधातुकत्वमभ्युपगच्छतामेतानि द्वादश पदान्युद्ग्राहो भवन्तीति मतम् । चतुर्धा तुकत्वमभ्युपगच्छन्तः सोमेश्वरादयस्त्येकादशानामेवोद्ग्राहत्वमुक्त्वा द्वादशपदं मेलापकमाहुरित्याह—अमुं प्रयोगमिति । स्तुत्यनामाङ्कित इत्यादि । ततोऽनन्तरं मध्यविलम्बितयो पदत्रय यस्येति स तथोक्तः । एतदुक्तं भवति—त्रिषु पदेष्वपि पदद्वयं मध्यमाने गेयम्, तृतीय विलम्बिते गेयम् इति । अन्यथा—‘. . . . तत्र पूर्वमेकधातुपदद्वयम् । भिन्नधातु तृतीय स्यात्’ इत्युत्तर वचनं विरुध्येत । पूर्वपदद्वयस्य मियो ऽपि मानभेदे सत्येकधातुत्वासम्भवात् । एवं पदत्रयात्मको ध्रुवो भवति । त्रिषु पदेषु मध्ये यत्र कुत्रापि स्तुत्यनामाङ्कितः स्तुत्यस्येष्टदेवताराजादेर्नामाङ्कित कर्तव्य इत्यर्थः । एतानि त्रीणि ध्रुवपदानि क्रमेण विचित्रवासवमृदुसज्ञकानि

भिन्नधातु तृतीयं स्यादाभोगस्तदनन्तरम् ।

गेयो वाग्गेयकारेण स्वाभिधानविभूषितः ॥ ३८ ॥

पुनर्गात्वा ध्रुवे त्यागो ग्रहस्तु विपमो भवेत् ।

एलासामान्यलक्ष्मैतत्पूर्वाचार्यैरुदीरितम् ॥ ३९ ॥

वेदितव्यानि । अभोगस्तदनन्तरमिति । तदनन्तरं ध्रुवस्थानानन्तरम् ; अभोगो वाग्गेयकारेण स्वाभिधानविभूषितो गेयः, स्वनामाङ्कितः कर्तव्यः । अयमाभोगः सुचित्रसंज्ञकं षोडशं पदम् । पुनर्गात्वा ध्रुवे त्याग इति । एतानि षोडश पदानि द्विवारं गीत्वा ध्रुवे त्रयोदशपदस्यादौ न्यासः कर्तव्य इत्यनेन गाने नियम उक्तः । ग्रहस्तु विपमो भवेदिति । ग्रहः समातीतानागतभेदेन त्रेधा वक्ष्यते । तुशब्दः प्रबन्धान्तरापेक्षयास्य विशेषघोतनार्थः । प्रबन्धान्तरेषु ग्रहाणामनियमः ; अत्र नियम इति विशेषः । विपमो भवेदिति । विपमः समादन्यः ; अतीतानागतयोरैकतर इत्यर्थः । वाग्गेयकारेच्छया अतीतो वानागतो वा ग्रहः कर्तव्य इत्युक्तं भवति ॥ -३३-३९ ॥

(सु०) एलासामान्यलक्षणमाह—अङ्गाविति । पूर्वमेकेन घातुना समानगेपेन षण्डद्वयं गातव्यम् । ततः प्रयोगो गमकमन्दर्भरूपः । ततो ऽनन्तरं षड्वयसंज्ञकं पदत्रयम् । तत्र पदत्रय आद्ये द्वे पदे विलम्बिते कार्ये तृतीयं पदं द्रुतमानेन कार्यम् । एवंविध एकः पादः । एवमुद्ग्राहे पादत्रयं गातव्यम् । एवं तृतीयपादे षड्वयपदं न कर्तव्यम् । किं तु प्रयोगान्तरं संवोधनपर्युक्तो ऽन्यः प्रयोगः कर्तव्यः । अमु तृतीयपदस्थं प्रयोगं सोमेश्वरादयो रत्नावल्यादिप्रन्थकर्तारो मेलापकाल्यमाहुः । एतावतोद्ग्राहे जाते ध्रुवः कर्तव्यः । कीदृक्त्वेन्य इत्यपेक्षायामाह—स्तुत्यनामाङ्कित इति । स्तुत्यस्य नायकस्य नाम्ना अङ्कितं चिह्नितं मध्यविलम्बितं पदत्रयं यस्मिन्स्थाविधः । तत्र पदत्रये पदद्वयमेकधातु समानं गेयम् । अपरं तु भिन्नधातु विसदृशं गेयम् । एवंविधध्रुवानन्तरमाभोगः कर्तव्यः । तत्राभोगे वाग्गेयकारेण स्वनाम निश्चेत्तव्यम् । पुनराभोगानन्तरं ध्रुवं गीत्वा

मण्डद्वितीयकङ्कालप्रतितालेषु कथन ।
 तालो ऽस्यां त्यागसौभाग्यशौर्यधैर्यादिवर्णनम् ॥ ४० ॥
 एलानां वहवः सन्ति विशेषास्तेषु केचन ।
 व्युत्पत्तये निरूप्यन्ते मतङ्गादिमतोदिताः ॥ ४१ ॥
 अकारे दैवतं विष्णुरिकारे कुसुमायुधः ।
 लक्ष्मीर्लकार एलानामिति वर्णेषु देवताः ॥ ४२ ॥
 काममन्मथवत्कान्तजितमत्तविकारिणः ।
 मान्धातृसुपती शोभिसुशोभी गीतकोचितौ ॥ ४३ ॥

त्यागः समापनम् । एलायां च विषम एव प्रहः । इदं च मेलापकानां सामान्य-
 लक्षणं सर्वास्वेलास्वनुगतं पूर्वाचार्यैर्भरतादिभिरुक्तम् ॥ -३३—३९ ॥

(क०) तालनियमं दर्शयति—मण्डद्वितीयेति । गणादिनियमस्यापि
 बक्ष्यमाणत्वादयं निर्युक्तः प्रबन्धः । समान इति । समानो मधुर इत्यादिना
 दशप्राणानुद्दिश्य ; 'इमे दश प्राणा दशसु मान्धात्रादिपदेषु स्युः' इत्यस्याय-
 थमभिप्रायः—एते दशैव प्राणा षोडशस्वपि पदेषु वर्तन्त इति । कथं
 तेषां मध्ये केषांचिदेकधातुकत्वादेकधातुकयोर्द्वयोस्त्रयाणां बैक एव प्राणः ।
 तथा हि द्वितीयाङ्गौ प्रयोगात्मकस्य मान्धातृसंज्ञकद्वितीयपदस्य प्रथमाङ्गौ
 प्रयोगात्मकस्य मन्मथवत्संज्ञकद्वितीयपदस्य चैकधातुकत्वाद्द्वयोरप्येक एव
 समानो नाम प्राणः । तथा सुमतिशोभिसुशोभिसंज्ञकानां द्वितीयाङ्घ्रिपल्लव-
 पदानां कान्तजितमत्तसंज्ञकानां प्रथमाङ्घ्रिपल्लवपदानां च तुल्यधातुकत्वा-
 त्क्रमेण द्वयोर्द्वयोर्मधुरः सान्द्रः कान्त इति त्रयः प्राणाः । तथा तृतीयाङ्गौ
 द्विखण्डात्मकप्रथमपदस्य द्वितीयः प्रथमाङ्घ्रिगतयोर्द्विखण्डात्मनोः प्रथमपद-
 योश्च त्रयाणामपि समानधातुकत्वादेक एव दीप्तसंज्ञकः प्राणः । एव-

विचितो वासवमृदुसुचित्रा इति षोडश ।
 नामान्येलापदानां स्युः षोडशानामनुक्रमात् ॥ ४४ ॥
 पद्यालया पत्रिणी च रञ्जनी सुमुखी शची ।
 वरेण्या वायुवेगा च वेदिनी मोहिनी जया ॥ ४५ ॥
 गौरी ब्राह्मी च मातङ्गी चण्डिका विजया तथा ।
 चामुण्डैलापदेप्येताः क्रमात्षोडश देवताः ॥ ४६ ॥
 समानो मधुरः सान्द्रः कान्तो दीप्तः समाहितः ।
 अग्राम्यः सुकुमारश्च प्रसन्नौजस्विनाविति ॥ ४७ ॥

मेकादशसु पदेषु पञ्च प्राणाः । ततो द्वादशादिषु पञ्चसु पदेषु यथासंख्यं
 समाहितादयः पञ्च प्राणा योजनीयाः । अत एव द्वादशपदे प्राणस्य
 समाहिताख्या स्यात्; न तु साधारणत्वात् । 'प्रयोगो ऽप्यो विधातव्यः'
 इत्यत्रान्य इत्यस्य भिन्नधातुक इति व्याख्यानमुपपन्नम् । एवं षोडशसु पदेषु
 दश प्राणा वेदितव्या ॥ ४०—४७- ॥

(सु०) एलासु तालनियमं दर्शयति—मण्डेति । विवक्षणीयं कथयति—
 त्यागेति । त्याग औदार्यम्; सौभाग्यं लोकानुरागः । आदिशब्देन धार्मिकत्वादि ।
 एतेषां गुणानां वर्णनमेलासूपनिबन्धनीयम् । एलानां भेदान्कथयति—एलाना-
 मिति । एलानां बहवो भेदा भवन्ति । मन्यविस्तरभयात्तेषु भेदेषु कियन्त एव
 भेदा निरूप्यन्ते । व्युत्पत्तये एलास्वरूपज्ञानाय; स्वरूपे परिज्ञाते भेदान्त-
 रमूहपितुं शक्यत इत्यर्थः । एलावर्णेषु देवताः कथयति—अकार इति । अनेनेताया
 प्राशस्त्यं प्रतिपादितं भवति । एलाया षोडशानां पदानां नामानि कथयति—
 कामवदिति । एलाया षोडश पदानि; एवमुद्गृहे पादत्रयम् । तत्र प्रथमपादे
 षड्द्वयस्य द्वे पदे; पट्टपदानि त्रीणि; एव पञ्च पदानि । द्वितीयपादे ऽप्येवं
 पञ्च पदानि; एवं दश पदानि । तृतीयपादे पट्टपदत्रयामाराद्वे पदे । एवं
 पादत्रयसंयुक्त उद्गृहे द्वादश पदानि; ध्रुवे त्रीणि; ओम्भोगपदं चैकमेव षोडश

मान्धात्रादिपदेषु स्युः प्राणा दश दशस्त्रिमे ।

समानो ऽल्पाक्षरध्वानो मधुरः स्वल्पनादया ॥ ४८ ॥

अल्पमूर्च्छनया युक्त सान्द्रस्तु निविडाक्षरः ।

अल्पध्वनिस्तारगति कान्तः कान्तध्वनिर्मतः ॥ ४९ ॥

पदानि । एव षोडशसु पदेषु देवता कथयति—पञ्चालयेति । पञ्चालयादयश्चा
मुण्डान्ता षोडश देवता पदेषु ज्ञातव्या । प्राणान्कथयति—समान इति ।
मान्धात्रादि सुचित्रान्तानि दश पदानि । तेषु समानादय प्राणा पदजीवितहेतवो
ज्ञातव्या । तेन हीन पद निर्जीवमेव भवति । अलक्षणमित्यथ ॥ ४०—४७-॥

समानादीना प्राणाना क्रमेण लक्षणान्याह—समानोऽल्पाक्षरेत्या
दिना । अल्पाक्षरध्वान , अक्षराणि च ध्वानश्चेति द्वय । अल्पा
अक्षरध्वाना यस्य स तथोक्त । समानस्याल्पाक्षरत्व तावत्प्रयोगात्मकपदा
न्वितत्वात् । नन्यक्षरवर्जितत्वात्प्रयोगस्याल्पाक्षरत्व कथ घटत इति चेत् , उक्त
मेवैतत् , ‘सवोधनपदान्वित ’ इति । अल्पध्वानत्व च तस्य प्रयोगान्वितत्वा
देव । प्रयोगे ऽपि गमकालस्वरूपकस्वराणा परिपूर्णत्वाभावादिति भाव । समानो
नामाय प्राण प्रथमद्वितीयाऽऽघ्रिगतयो प्रयोगात्मकयोर्मन्मथवन्मान्धातृसज्ञकयो
पदयोर्योजनीय । मधुर इति । स्वल्पनादया अल्पमूर्च्छनया युक्त प्राणो
मधुर इत्युच्यते । मूर्च्छनाया अल्पत्व तानीकरणाद्भवति । तानीकरण नाम
पूर्वमतानस्य तानत्वसपादनम् । तच्च तानत्वमादिमस्वरमुच्चार्यारोहेण वावरोहेण
वा क्रमेण मध्यस्थिताया स्वराणा स्पर्शमात्रेणान्तिमस्वरोच्चारणे सति भवतीति
मन्तव्यम् । अत एव स्वल्पनादयति विशेषणम् । तस्यैव स्पष्टीकरणार्थमय
प्राण प्रथमद्वितीयाऽऽघ्रिगतयोर्विलम्बितमानयो कान्तसुमतिसज्ञयो पल्लव
पदेष्वदिमयो पदयोर्योजनीय । सान्द्रस्त्रित्यादि । निविडाक्षर इत्यनेनात्र
धात्वपेक्षया मातोराधिक्य प्रतीयते । अल्पध्वनिरिति । मात्वपेक्षया
धातोर्ल्पत्वादिति भाव । तारगतिरिति । तारस्थाने गति प्रवेशो यस्यति ।

दीप्तस्तु दीप्तनादः स्यात्स्थायिस्थस्तु समाहितः ।

अग्राम्यो अक्षरनादानामावृत्त्या समुदाहृतः ॥ ५० ॥

सुकुमारो वर्णनादमूर्च्छनाकोमलत्वतः ।

प्रसन्नः स्यात्पदस्यानस्वरादीना प्रसादतः ॥ ५१ ॥

अनेन प्रथमद्वितीयाङ्घ्रिगतयोर्विलम्बितमानयो पल्लवमध्यस्थितयोजितशोभि सज्ञयो पदयो पूर्वपदापेक्षया किञ्चिदुच्चत्वेन सान्द्रधाणाश्रयत्व कर्तव्य मित्यर्थ । कान्त इत्यादि । कान्तध्वनिरिति तस्य लक्षणम् । ध्वने कान्तत्व नाम रक्त्यतिशययुक्तत्वम् । अङ्घ्रिद्वयपल्लवान्तिमयोर्दुस्तमानयोर्मत्सुशोभि सज्ञयो पदयो कान्तो नाम प्राणो योजनीय । दीप्तस्त्वित्यादि । दीप्तनाद स्तारस्वरत्वात्पूर्णस्वरत्वाच्चेत्यर्थ । अय प्राणो ऽङ्घ्रित्रयादिमेषु द्विखण्डात्मकेषु कामधिकारिगीतसज्ञकेषु त्रिषु पदेषु योजनीय । स्थायिस्थस्त्वित्यादि । तुशब्दो मित्तक्रम । समाहितस्त्वित्यन्वय । स्थायिस्थ इति लक्षणम् , स्थायिनि वर्णे तिष्ठतीति स्थायिस्थ । पूर्वप्रयोगद्वयादन्यप्रयोगात्मके ह्युचित सज्ञके द्वादशे पदे तत्र तत्रोचितान्स्थायिन कृत्वा अक्षरवर्जिताया गमकालसौ कृताया समाहिताख्य प्राणस्तत्र योजितो भवति । अग्राम्य इत्यादि । अक्षरनादानामावृत्त्येति । तत्राक्षराणामावृत्तिस्तावद्गीते वाक्यावयवेषु पदेषु यान्यक्षराणि तेषा मध्य पूर्वपूर्वपदान्तिमयोर्द्वयोस्त्रयाणा वाक्षराणा चक्रवाल रीत्योचरोत्तरपदादिमत्वेनोच्चारणम् । एव तच्चदक्षरगतानामेव स्वराणामुच्चारण नादानामावृत्ति । एव द्विविधया आवृत्त्या निष्पन्नोऽग्राम्यो नाम प्राणो ध्रुव खण्डादिमे मध्यलययुक्ते चित्रास्ये पदे योजनीय । सुकुमार इत्यादि । वर्ण नादमूर्च्छनाकोमलत्वत इति । वर्णानामक्षराणा नादाना स्वराणा मूर्च्छनाना मूर्च्छनाविकाररूपत्वादुपचारेण तथा व्यपदेश । एतेषा वर्णादीना कोमलत्वत सुकुमार इत्यर्थ । अय वासवाख्ये मध्यलययुक्ते ध्रुवखण्डस्य द्वितीये पदे योजनीय । प्रसन्न स्यादिति । पदाना तावत्प्रसादोऽविलम्बेनार्थप्रकाश ।

ओजोबहुल ओजस्वीत्येभिः सर्वगुणैर्युताः ।

एला श्रोतुः प्रयोक्तुश्च धर्मकामार्थसिद्धिदाः ॥ ५२ ॥

गणमात्रावर्णदेशविशिष्टास्ताश्चतुर्विधाः ।

गणः समूहः स द्वेषा वर्णमात्राविशेषणात् ॥ ५३ ॥

गुरुर्लघुरिति द्वेषा वर्णो ऽनुस्वारसंयुतः ।

सविसर्गो व्यञ्जनान्तो दीर्घो युक्तपरो गुरुः ॥ ५४ ॥

स्थानादीनां तु प्रसन्नत्वं विविक्तस्वरूपत्वम् । अत्रादिशब्देन तानगमकादयो गृह्यन्ते । अयं प्राणो ध्रुवखण्डान्तिमे विलम्बितयुक्ते मृदुसंज्ञके पदे योजनीयः । ओज इत्यादि । ओजोबहुल इति ; ओजो नाम समासभूयस्त्वम् ; तच्च पदेषु तानेष्वतानेष्वपि द्रष्टव्यम् ; तेन बहुलः प्रचुरः प्राण ओजस्वीत्यन्वयः । अयमाभोगात्मनि सुचित्रसंज्ञके षोडशे पदे योजनीयः ॥ -४८—५२ ॥

तानेव प्राणाहँलक्षयति—समान इति । अल्पान्यक्षराणि धातोर्नादतश्च यस्मिन्स तथाविधः समान इत्युच्यते । यस्त्वल्पेन नादेन युक्तया, अल्पकमूर्च्छनया युक्तः स मधुर इत्युच्यते । अल्पा मूर्च्छना षट्स्वरादि निविडानि घनान्यक्षराणि धातोर्नादतश्च यस्मिन्स सान्द्रः । यस्त्वल्पनादः स च तारपूर्वको तारव्यापकः ॥ कान्तः, कान्तध्वनी रमणीयनादः । दीप्तस्तीव्रो नादो यस्यासौ दीप्तः । स्थायिनि वर्णे स्थितः समाहितः । अक्षरनादानामावृत्त्या वीप्सया पुनः पुनरुच्चारणेनोपलक्षितोऽप्राम्यः । अक्षरध्वनिमूर्च्छनाना कोमलत्वेन मार्दवत्वेनोपलक्षितः सुकुमारः । पदाना मन्द्रमध्यतारस्थानाना स्वराणाम् ; अदिशब्देनाक्षरस्थानानां प्रसन्नतया युक्तः प्रसन्न इत्युच्यते । ओजसा समासभूयस्त्वेन बहुलो व्याप्त ओजस्वीत्युच्यते । एभिः सर्वैरिति । एभिः पूर्वोक्तलक्षणरूपैः समस्तैर्गुणैर्हर्तलाः श्रोतुराकर्णयितुः प्रयोक्तुर्गातुः कर्तुर्वा धर्मादिपुरुषार्थदायिन्यः ॥ -४८—५२ ॥

(क०) एलासामान्यलक्षणमुक्त्वा तद्भेदान्दर्शयितुमाह—गणमात्रे-
त्यादिना । तत्र गणस्य सामान्यलक्षणमाह—गणः समूह इति । वर्ण-

वा पदान्ते त्वसौ बक्रो द्विमात्रो मात्रिको लघुः ।
 ऋजुलिपौ भ्रे ष्के ष्ये च रहोयोगे स वा लघुः ॥ ५५ ॥
 ए ओ इं हि पदान्ते वा प्राकृते लघवो मताः ।
 पदमध्ये ऽप्यभ्रंशे हुं हे ऊ ए इमित्यपी ॥ ५६ ॥
 तत्र वर्णगणो वर्णैस्त्रिभिरष्टविधश्च सः ।
 मस्त्रिगुः पूर्वलो यः स्यान्मध्यलो रो ञ्तगुस्तु सः ॥ ५७ ॥
 तो ञ्तलो मध्यगो जः स्याद्वादिर्भस्त्रिलघुस्तु नः ।
 इत्येपां देवता भूमिजलाग्निप्रकृतो ऽम्बरम् ॥ ५८ ॥
 सूर्यचन्द्रसुराधीशाः क्रमात्कुर्युः फलानि ते ।
 श्रीवृद्धिनिधनस्थानभ्रंशनिर्धनतारुजः ॥ ५९ ॥
 कीर्तिमायुश्च वर्ण्यस्य श्लोकगीतादियोगतः ।
 सोमो भौमो बुधो जीवः शुकः सौरी रविस्तमः ॥ ६० ॥
 रुमादकचटानां तपयशानां च देवताः ।
 वर्गाणां स्युः फलान्येषामायुःकीर्ती असद्यशः ॥ ६१ ॥
 संपत्सुभगता कीर्तिमान्द्यं मृत्युश्च शून्यता ।
 प्रयोगे श्लोकगीतादौ स्तुत्यस्योक्तानि मूरिभिः ॥ ६२ ॥

गणानां लक्षणमाह—मस्त्रिगुरिति । त्रिगुल्लयो गुरवो यस्मिन्निति त्रिगु ।
 मगण इत्यर्थः । अत्र गुरुलघ्वोराद्याक्षराभ्यां तयो संज्ञा वेदितव्या । पूर्वलो
 य इति । पूर्वलः पूर्वं लघुर्यस्मिन्नसौ पूर्वलः । अनेनैव द्वितीयतृतीयौ च
 गुरु इति गम्यते । तेन वर्णत्रयात्मकेषु गणेष्वेकस्मिन्गुरुलघ्वोर्गणेन विशेषिते
 तद्विरतयोस्तद्विरतरूपता द्रष्टव्या । श्लोकगीतादियोगत इति । श्लोकगी-
 तयोरादावुपक्रमे योगः प्रयोगः । तस्मात् ; श्लोके वा गीते वा प्रथमोच्चार्य-
 माणत्वादित्यर्थः ॥ ५३—६२ ॥

(सु०) एला विभजते—गणमात्रेति । एलाक्षतुर्विधा भवन्ति । गणैला, वर्णैला, मात्रैला, देशैलेति । तत्र गणैला लक्षयितु पूर्व गण लक्षयति—गण इति । समूहो गण इत्युच्यते । प्रकरणाद्बुधगुरुमात्राणामिति लभ्यते । स गणो द्विप्रकार , वर्णगणा मात्रागण इति । वर्णो द्विविध , लघुर्गुरुरिति । तत्र को लघु ? को वा गुरु ? इत्यपेक्षायामाह—अनुस्वारसयुत इति । अनुस्वारेण सयुत , विसर्गसयुत , व्यञ्जनान्तो हलन्त , दीर्घ आकारादिस्वरसयुत , युक्त परो वर्णो यस्य स युक्तपर , एते गुरव । वा पदान्त इति । पदान्ते वर्तमानो लघुरपि वर्णो विकल्पेन गुरुर्भवति । एतल्लक्षणहीनो वर्णो लघुरित्युच्यते । उक्तेभ्यो ऽन्व्यो वर्णो लघुरिति ज्ञेय । गुरुर्द्विमात्र इत्युच्यते, स च लिपौ वक्रो लेखनीय । लघुर्मात्रिक इत्युच्यते, स च लिपौ सरला लेखनीय । स च लघुर्नवर्णो जिह्वामूलीयोपध्मानीययो रेफहकारयोयोगे वा परत स्थिते सति विकल्पेन लघुर्भवति । सयुक्तपदादयो वर्णा प्राकृतभाषाया ए ओ इ हिं' अमी चत्वारो वर्णा पदस्यान्ते वर्तमाना विकल्पेन लघवो भवन्ति । अपभ्रशभाषाया 'इ हे ए ओ इ' अमी पञ्च वर्णा पदमध्ये वर्तमाना विकल्पेन लघवो भवन्ति । सत्रेति । तत्र वर्णगणमात्रागणयामध्ये वर्णगणस्त्रिभिर्वर्णैर्भवन्ति । स चाष्ट विध —मगण , यगण , रगण , सगण , तगण , जगण , भगण , नगण इति । एतैर्ग्लो भवति । मन्त्रिगुरिति । गुरुत्रयसयुक्तो मगण , यथा—ऽऽऽ, पूर्व लघुर्यस्मात्, अर्थात्पश्चाद्गुरुद्वयम्, स यगण , यथा—।ऽऽ, मध्ये लघुर्यस्यासौ मध्यल , अर्थादादावन्ते च गुरुरिति लभ्यते, स रगण , यथा—ऽ।ऽ, अन्ते गो गुरुर्यस्यासावन्तगु , अर्थादादौ लघुद्वय लभ्यते, स सगण , यथा—।।ऽ, अन्ते लो लघुर्यस्य सोऽन्तल , अर्थादादौ गुरुद्वय लभ्यते, स तगण , यथा—ऽऽ।, मध्ये गो गुरुर्यस्यासौ मध्यग , अर्थादादावन्ते च लघुरिति लभ्यते, स जगण , यथा—।ऽ।, गो गुरुरादौ यस्यासौ गादि , अर्थादन्ते लघुद्वय लभ्यते, स भगण , यथा—ऽ।।, लघुत्रयवाचगण , यथा ।।।, इति । एतेषामष्टाना देवता कथयति—एतेषा देवता इति । फलमाह—क्रमात्कुर्तुरिति । एतेऽष्टौ गणा श्लोकगीतादिप्रयोगाद्दुर्ण्यस्य वर्णनीयस्य नायकस्य क्रमात्क्षम्यादीनि फलानि जनयन्ति । अयमेवार्थो ऽन्यत्तोक्त । यथा—

मात्रा कला लघुर्लः स्यात्तद्रणाश्छपचास्तदौ ।

स्युः पट्पञ्च चतुस्त्रिद्विसंख्या मात्रायुताः क्रमात् ॥ ६३ ॥

यथा—SSS इति च्छगणः ; SS । इति पगणः ; SS

इति चगणः ; S । इति तगणः ; S इति दगण । इति

पञ्च मात्रागणाः ॥

अत्युक्तायास्तु चत्वारो भेदा रतिगणा मताः ।

“मो भूमि त्रियमातनोति यजल पृथ्वीं स्वहिर्मृति

तो वायु परदूरदेशगमन तव्योम शून्य फलम् ।

ज सूर्यो रुजमादधाति विपुल मेन्दुर्यशो निर्मल

नो नाक सुखमच्युत तदखिल तेष प्रपन्नाद्बुधे ॥” इति ॥

अकारादीनामष्टाना वर्गाणा देयतादिनिवेशनेन च फलमाह—सोम इति ।
असद्यश असत्कीर्ति , मान्य जाड्यम्, शून्यता मोह ॥ ९३—६२ ॥

(क०) मात्रागणान्दर्शयितुमाह—मात्रा कलेत्यादि । तद्रणा मात्रा

गणाश्छपचास्तदौ क्रमात्पटपञ्चचतुस्त्रिद्विसंख्या मात्रायुता स्युरिति । पण्मा

त्रायुतश्छगण , पञ्चमात्रायुत पगण , चतुर्मात्रायुतश्चगण , त्रिमात्रायु

तस्तगण , द्विमात्रायुतो दगण इति क्रमो द्रष्टव्य । अत्र पञ्चमात्रादिष्व

धाक्षरै सज्ञा कृता । छगणस्तु साकेतिको मतमदप्रदर्शनार्थ इति द्रष्टव्य ।

अथान्यानपि मात्रागणान्दर्शयितुमाह—अत्युक्तायास्त्वित्यादि । अत्युक्ता

नामाक्षरद्वयात्मैकैकपादश्छन्दोभेदस्तस्या । चत्वारो भेदा इति ।

“पादे सर्वगुरावाद्यालघून्यस्य गुरोरघ ।

यथोपरि तथा शेष भूय कुर्यादमु विधिम् ॥

ऊने दद्याद्गुरुनेव यावत्सर्वलघुर्भवेत् ॥”

किं तु तत्र लघुपूर्वा ये तेष्वादावधिको लघु ॥ ६४ ॥

एवं मध्याभवा भेदा अष्टौ कामगणाः स्मृताः ।

तद्द्वद्वाणगणा भेदा प्रतिष्ठायास्तु षोडश ॥ ६५ ॥

इति छन्द शास्त्रोक्तप्रकारेण प्रस्तारे कृते गुर्वक्षरद्वयात्मक प्रथमो भेद । लघुगुर्वक्षरद्वयात्मको द्वितीय । गुरुलघ्वक्षरद्वयात्मकस्तृतीय । लघ्वक्षरद्वयात्मकश्चतुर्थ इत्येते चत्वारो भेदास्ते प्रत्येक रतिगणा रतिगणाख्या मात्रागणामता । तत्र विशेष दर्शयितुमाह—किं त्वित्यादि । तत्र तेषु चतुर्षु भेदेषु मध्ये ये लघुपूर्वा भेदास्तेषु लघुपूर्वेषु भेदेष्वदौ प्रथम लघुरधिक , कर्तव्य इति शेष । अयमर्थ — अत्युक्तायाश्चतुर्षु भेदेषु द्वितीयचतुर्थौ लघुपूर्वौ । तयोरेकैकलघ्वाधिभ्ये सति प्रथम त्रिमात्रो द्वितीयश्चतुर्मात्रो भवति । प्रथम द्विमात्रश्चतुर्थस्त्रिमात्रो भवति । एवमुत्तरत्रापि द्रष्टव्यम् । नन्यत्र द्वावेव लघुपूर्वौ भेदौ , लघुपूर्वा ये तेष्विति बहुवचननिर्देश कथमिति चेत् , सत्यम् । वक्ष्यमाणानामपि मध्याप्रतिष्ठयोर्भेदान्बुद्धौ सगृह्य तथा निर्देश कृत इत्यदोष । तत्रापि लघुपूर्वेष्वदावधिको लघु कर्तव्य इत्यर्थ । इममेवार्थमतिदिशन्मध्याप्रतिष्ठयोर्भेदान्गणान्तरव्यपदेशभावत्वेन दर्शयति—एवं मध्येत्यादिना । मध्याभवा , मध्या नामाक्षरत्रयात्मैकैकपादश्छन्दोभेद , तस्या भवा । अष्टौ भेदा इति । पूर्ववत्प्रस्तारे कृते सति त्रिगुर्वादयो मयरसतजभना अष्टौ वर्णगणा भवन्ति । तत्र लघुपूर्वेषु यसजनेष्वेवमित्यति देशेनैकैकलघ्वधिकेषु कृतेष्वेत एवाष्टौ भेदा कामगणास्ते प्रत्येक काम गणाख्या मात्रागणा स्मृता । प्रतिष्ठायास्त्विति । प्रतिष्ठा नामाक्षरचतुष्टयात्मैकैकपादश्छन्दोविशेषस्तस्या । षोडश भेदा इति । पूर्ववत्प्रस्तारे कृते चतुर्गुर्वादयश्चतुर्लघ्वन्ता षोडश भेदा भवन्ति । तद्वदित्यतिदेशनात्रापि द्वितीयादय समसख्याका अष्टौ लघुपूर्वा भेदा एकैकलघ्वधिका कृताश्चेत् ,

यथा—S S; | S; S |; ||; इति रतिगणाः ॥

यथा—S S S; | S S; S | S; || S; S S |; | S |;
S ||; | | |; इति कामगणाः ॥

यथा—S S S S; | S S S; S | S S; || S S; S S | S;
| S | S; S | | S; | | | S; S S S |; | S S |;
S | S |; | | S |; S S | |; | S | |; S | | |; | | | |;
इति वाणगणाः ॥

तत्र वर्णगणैर्जाता गणैला परिकीर्तिता ।

सा भयेत्त्रिविधा शुद्धा संकीर्णा विकृता तथा ॥ ६६ ॥

शुद्धा चतुर्विधा नादावती हंसावती तथा ।

नन्दावती च भद्रावत्यथासां लक्ष्म कथ्यते ॥ ६७ ॥

गणादिनियमस्त्वासामहृग्घ्रिखण्डद्वयाथयः ।

नादावती पञ्चभिर्भेर्नान्तिः स्यात्कृष्णयोः ॥ ६८ ॥

ऋग्नेदोत्या सिता विषा कैशिकीवृत्तिपाश्रिता ।

पाञ्चालीरीतिर्भारत्या मीत्यै शृङ्गारवर्धनी ॥ ६९ ॥

इति नादावती ॥

रगणैः पञ्चभिः सान्तैः प्रोक्ता हंसावती बुधैः ।

द्वितीयताले हिन्दोले क्षत्त्रिया यजुरुद्धवा ॥ ७० ॥

लोहितारभटी वृत्ति लार्टी रिर्ति च संश्रिता ।

षोडशापि प्रत्येकं वाणगणाख्या मात्रागणा भवन्ति । तत्र प्रथमोद्दिष्टा गणैला समभेदा लक्षयितुमाह—तत्र वर्णगणैरित्यादिना । वर्णगणा पूर्वोक्ता मयरसतजभनास्ते नादावत्यादीना शुद्धाना चतमृणा लक्षणेषु कैशिक्या-दयश्चतस्रो वृत्तयः पाद्याल्यादयश्चतस्रो रीतयश्च क्रमेण योजिताः । तासा

रौद्रे रसे चण्डिकायाः प्रीतये विनियुज्यते ॥ ७१ ॥
 इति हंसावती ॥
 पञ्चभिस्तगणैर्जान्तैरेला नन्दावती मता ।
 प्रतितालेन सा गेया रामे मालवकैशिके ॥ ७२ ॥
 सामवेदोद्भवा पीता वैश्या सात्त्वतवृत्तिजा ।
 गौडी च रीतिरिन्द्राण्याः प्रीत्यै वीररसाश्रया ॥ ७३ ॥
 इति नन्दावती ॥
 भद्रावती पञ्चभिर्मैर्यान्तैः कङ्कालतालतः ।
 ककुभे ऽथर्ववेदोत्था कृष्णा शूद्रा च भारतीम् ॥ ७४ ॥
 वृत्तिं वैदर्भरीतिं च श्रिता वीभत्ससंभृता ।
 वाराहीदेवताप्रीत्यै शार्ङ्गदेवेन कीर्तितः ॥ ७५ ॥
 इति भद्रावती ॥

लक्षणानि संक्षिप्योच्यन्ते । तत्र वृत्तिर्नाम ;

‘वाद्मनःकायजा चेष्टा पुरुषार्थोपयोगिनी’

इति सामान्यलक्षणम् ।

“अत्यर्थसुकुमारार्थसंदर्भा कैशिकी मता ।
 अत्युद्धतार्थसंदर्भा वृत्तिरारभटी स्मता ॥
 ईषन्मृद्वर्थसंदर्भा भारती वृत्तिरिष्यते ।
 ईषत्प्रौढार्थसंदर्भा सात्त्वती वृत्तिरिष्यते ॥” इति ।

तथा—

“रीतिर्नाम गुणाच्छिष्टपदसंघटना मता ।
 पाञ्चाली रीतिर्वैदर्भी गौडीरित्युभयात्मिका ॥
 लाटी समासानुप्रासप्राया तात्पर्यभेदभाक् ।
 ओज.कान्तिगुणोपेता गौडीया रीतिरिष्यते ॥

बहुधा संकरादासां संकीर्णा बहुधा मताः ।

अप्रसिद्धास्तु ता लक्ष्ये तेन नेह प्रपञ्चिताः ॥ ७६ ॥

बन्धपारुष्यरहिता शब्दकाटिन्यवर्जिता ।

नातिदीर्घसमासा च वैदर्भीरीतिरिष्यते ॥”

इति च सामान्यलक्षणम् । पाञ्चालादिरीतीनां शब्दगुणाश्रितानामर्थविशेष-
निरपेक्षतया केवलसंदर्भसौकुमार्यप्रौढत्वमात्रविषयत्वात्कैशिक्यादिभ्यो भेदो
ऽवगन्तव्यः ॥ ६३—७६ ॥

(मु०) वर्णगणानुक्त्वा मात्रागणानाह—मात्रा फलेति । मात्रा कला लघु-
लघुरित्यादिशब्दैर्मात्रोच्यते । तस्या गणाश्छगणः; पगणः; चगणः; तगणः;
दगण इति । एताल्लक्षयति—स्युरिति । षण्मात्रः (SSS) छगणः; पञ्चमात्रः
(SSS) पगणः; चतुर्मात्रः (SS) चगणः; त्रिमात्रः (SI) तगणः; द्विमात्रः (S)
दगण इति । एतेषा च मात्रागणाना संज्ञान्तरमाह—अत्युक्ताया इति । अत्युक्ता
द्विगुह्मच्छन्दोजातिः; तस्याः प्रस्तारे ये चत्वारो भेदास्ते रतिगणा इत्यु-
च्यन्ते । तेषु ये लघुपूर्वास्तेश्चादात्रधिको लघुदांतव्यः । ते च भेदा यथा—
SS; IS; SI; II; इति । त्रिवर्णच्छन्दोजातिर्मध्या; तस्याः प्रस्तारे अष्टौ
भेदास्ते कामगणा इत्युच्यन्ते । ते च भेदा यथा—SSS; ISS; SIS;
IIS; SSI; ISI; SII; III; इति । चतुर्वर्णजातिः प्रतिष्ठा; तस्याः प्रस्तारे
षोडश भेदास्ते षाण्गणा इत्युच्यन्ते । तद्बहुमुखेषु लघुसंयुक्ताः कार्यास्ते च
भेदा यथा—SSSS; ISSS; SISS; IISS; SSIS; ISIS; SIIIS;
IIIS; SSSI; ISSI; SISI; IISI; SSII; ISII; SIII;
IIII; इति । तत्रेति । तत्र वर्णगणमात्रागणयोर्मध्ये वर्णगणेर्जाता गणैवा उक्ता ।
सा च त्रिविधा—शुद्धा; संकीर्णा; मिश्रता चेति । तत्र शुद्धा चतुर्विधा—
नादावती; हंसावती; नन्दावती; भद्रावतीति । गमादीति । वक्ष्यमाणो
गणादिनियम आसा नन्दावत्यादीनामङ्ग्री एण्डद्वयसंनन्धी नियमो ज्ञातव्यः ।
एण्डद्वयानन्तरं पदेषु गणादिनियमो नास्ति । स्वेच्छया विरचनमित्यर्थः ।

शुद्धाः स्युर्विकृतास्तिष्ठ आद्या गणविकारतः ।

वासवी संगता त्रेता चतुरा वाणसंज्ञिका ॥ ७७ ॥

नादावती लक्षयति—नादावतीति । पञ्चभिर्भगणैरन्ते नगणेनान्वितैः प्रथमं खण्डद्वयं कर्तव्यम् । टक्करागः । मण्ठतालः । ऋग्वेदादुत्पत्तिः । शुभ्रो वर्णः । ब्राह्मणत्वं जातिः । वृत्तयो गीतयश्च नृत्ताध्याये वक्ष्यन्ते । तत्र कैशिकी वृत्तिमाश्रिता । पाञ्चाली रीतिर्यस्याः सा पाञ्चालीरीतिः । सरस्वत्याः प्रीतिकारिणी । शृङ्गारो रसः । हंसावती लक्षयति—रगणैरिति । पञ्चमी रगणैरन्ते सगणेनान्वितैः खण्डद्वये क्रियमाणे हंसावत्येला भवति । एतस्यां द्वितीयतालः । हिन्दोलो रागः । क्षत्रियत्वं जातिः । यजुर्वेदादुत्पत्तिः । लोहितो वर्णः । आरभटी वृत्तिः । लटी रीतिः । रौद्रो रसः । चण्डिकायाः प्रीत्यै विनियोगः । नन्दावती लक्षयति—पञ्चभिरिति । पञ्चभिस्तगणैरन्ते जगणेनान्वितैः खण्डद्वये क्रियमाणे नन्दावत्येला भवति । एतस्यां प्रतितालस्तालः । मालवकैशिकी रागः । सामवेदादुत्पत्तिः । पीतो वर्णः । वैश्यत्वं जातिः । सारस्वती वृत्तिः । गौडी रीतिः । इन्द्राण्याः प्रीत्यै विनियोगः । वीरो रसः । भद्रावती लक्षयति—भद्रावतीति । पञ्चभिर्भगणैरन्ते यगणेनान्वितैः खण्डद्वये क्रियमाणे भद्रावत्येला भवति । एतस्या कङ्कालस्तालः । ककुभो रागः । अथर्ववेदादुत्पत्तिः । कृष्णो वर्णः । शूद्रत्वं जातिः । भारती वृत्तिः । वैदर्भी रीतिः । बीभत्सो रसः । वाराह्याः प्रीत्यै विनियोगः । सर्वाखण्डद्वयौ खण्डद्वयमित्यादि पूर्वोक्तसामान्यलक्षणं ज्ञातव्यम् । विशेषमात्रमत्रोक्तमिति । जातिकल्पनं च तत्तज्जातीयस्यात्र यो ऽतिशयो विधातृत्वप्रतिपादनार्थम् । बहुचेति । आसां लक्षणसंकरात्संज्ञीणां बहवो भेदा भवन्ति । ते लक्ष्येऽप्रसिद्धत्वान्नोक्ताः ॥ ६३—७६ ॥

(क०) शुद्धाः स्युर्विकृतास्तिष्ठ इत्यादि । आद्यास्तिष्ठो नादावती हंसावती नन्दावती च गणविकारतः शुद्धावस्थायां स्वस्वोक्तगणानां विकारतो ऽन्यथाभावात् । अन्यथाभावश्च प्रकृतगणस्थितगुरुलघुविपर्यासेन प्रकृतगणस्य गणान्तरत्वप्राप्तिः । तत्र नादावत्यां भगणस्य विकाराज्जगणो वा सगणो वा

एकद्वित्रिचतुष्पञ्चविकारात्पञ्चधेति ताः ।
 प्रत्येकं वासवी पञ्चविधा रामा मनोरमा ॥ ७८ ॥
 उन्नता शान्तिसंज्ञा च नागरेत्युच्यते बुधैः ।
 गणानां प्रथमादीनां विकारात्पञ्चमावधि ॥ ७९ ॥
 स्मणीया च विपमा समा लक्ष्मीश्च कौमुदी ।
 कामोत्सवा नन्दिनी च गौरी सौम्या ततः परम् ॥ ८० ॥
 रतिदेहेति दशधा संगता गदिता बुधैः ।

भवति । हंसावत्या रगणस्य विकारात्तगणो वा यगणो वा भवति । नन्दा-
 यत्यां तगणस्य विकाराद्यगणो वा रगणो वा भवति । एकद्वित्रिचतुष्पञ्च-
 विकारादिति । तत्र नादावत्यां तावत्पञ्चसु गणेषु मध्ये एकभगणविकारे
 सति वासवी नाम विवृता भवति । भगणद्वयविकारे संगता नाम । भगण-
 त्रयविकारे त्रेता नाम । भगणचतुष्टयविकारे चतुरा नाम । भगणपञ्चरुविकारे
 षाणसंज्ञिका । प्रत्येकमिति पूर्वेण संबन्धः । नादावती हंसावती नन्दावती
 चेत्यर्थः । वासवी पञ्चविधेत्यादि । गणानां प्रथमादीनां विकारा-
 त्पञ्चमावधीति । तत्र प्रथमगणविकाराद्रामा नाम वासवीभेदः ; द्वितीय-
 गणविकारान्मनोरमा ; तृतीयगणविकारादुन्नता ; चतुर्थगणविकाराच्छान्तिः ;
 पञ्चमगणविकारान्नागरंति च, क्रमेण योजनीयम् । षष्ठमावधीत्यनेनान्तिमस्य
 गणस्य विकारनिषेधो गम्यते । तस्यापि विकारं हि नादावत्यादीनां
 प्रत्यभिज्ञैव न भवेदिति भावः । तस्माद्यः पूर्वं जातिषु 'विवृता न्याम-
 वज्यैतल्लक्ष्मीना भवन्त्यमू', इत्यत्र न्याय उक्तः ; सोऽत्राप्यनुसंधेय ।
 यद्यपि नादावत्यामन्तिमस्य गणस्य विकारो न संभवत्येव ; तथापि हंसा-
 यनीनन्दावत्योः सगणत्रगणयोरन्तिमयोर्विकारसंभवात्तत्प्रतिषेधार्थं सामान्ये-

आद्यस्य स्युर्द्वितीयादिसहितस्य विकारतः ॥ ८१ ॥

चतस्रस्ता द्वितीयस्य तृतीयादियुजस्त्रयम् ।

विकारेण तृतीयस्य चतुर्थादियुजो द्वयम् ॥ ८२ ॥

तुर्यपञ्चमयोस्त्वेका लक्ष्म तासां क्रमादिति ।

नोक्तमिति मन्तव्यम् । रमणीयेत्यादि । आद्यस्य स्युर्द्वितीयादिसहितस्य विकारतः, चतस्र इति । आद्यद्वितीययोर्भेदगणयोर्विकाराद्रमणीया नाम संगता-भेदः ; आद्यतृतीययोर्विकाराद्विपमा ; आद्यचतुर्थयोर्विकारात्समा ; आद्य-पञ्चमयोर्विकारालक्ष्मीरिति चतस्रः । द्वितीयस्य तृतीयादियुजस्त्रयमिति । द्वितीयतृतीययोर्विकारात्कौमुदी ; द्वितीयचतुर्थयोर्विकारात्कामोत्सवा ; द्वितीय-पञ्चमयोर्विकारान्दिनीति तिस्रः । विकारेण तृतीयस्य चतुर्थादियुजो द्वयमिति । तृतीयचतुर्थयोर्विकारेण गौरी ; तृतीयपञ्चमयोर्विकारेण सौम्येति द्वे । तुर्यपञ्चमयोर्विकाराद्भ्रतिदेहा ; एवं दश संगताभेदा ॥ ७७—८२- ॥

(सु०) विकृतानिरूपयति—शुद्धाः स्युरिति । शुद्धाद्यास्तिस्रः नादा-वतीहंसावतीनन्दावत्यः पूर्वोक्ता गणविकारतो विकृता भवन्ति । तासां प्रत्येक पञ्च भेदा भवन्ति । एकगणविकाराद्वासवी ; गणद्वयविकारात्संगता ; गण-त्रयविकारात्त्रेता ; गणचतुष्टयविकाराच्चतुरा ; गणपञ्चरुविकागद्वाणेति । तत्र वासव्या भेदान्कथयति—प्रत्येकमिति । वासवी पञ्चप्रकारा ; प्रथमगणविकारा-द्रामा ; द्वितीयगणविकारान्मनोरमा ; तृतीयगणविकारादुज्जता ; चतुर्थगणविकारा-च्छान्तिः ; पञ्चमगणविकारान्नागरेति । गणद्वयविकारवत्याः संगताया भेदान्कथ-यति—रमणीयेति । संगता दशप्रकारा भवति । तदेव दशविधत्व स्फुटयति—आद्यस्येति । प्रथमस्य गणस्य द्वितीयस्य तृतीयचतुर्थपञ्चमगणसहितस्य विकारेण चत्वारो भेदाः ; द्वितीयगणस्य तृतीयचतुर्थपञ्चमगणसहितस्य विकारेण त्रयो भेदाः ; तृतीयस्य गणस्य चतुर्थपञ्चमगणसहितस्य द्वौ भेदौ ; विकारेणाष्टौ भेदाः ; चतुर्थपञ्चमगणविकारेणैको भेदः । तासां रमणीयादीनां दशानामेवविधं लक्षणम् ।

श्रेता दशविधा शोक्ता मङ्गला रतिमङ्गला ॥ ८३ ॥

फालिका तनुमध्या च वीरश्रीर्जयमङ्गला ।

विजया रत्नमाला च गुरुमध्या रतिप्रभा ॥ ८४ ॥

आद्याक्षरेण ग्रहणं प्रथमादेरिहेष्यते ।

प्रद्वित्रिणां प्रद्विचानां प्रद्विपानां प्रचत्रिणाम् ॥ ८५ ॥

प्रवृषाणां प्रचषाणां द्वितृचानां द्विपत्रिणाम् ।

द्विचषाणां तृचषाणां विकृतेः स्युः क्रमादिमाः ॥ ८६ ॥

त्यस्त्वैकैकं गणं त्वाद्याचतुर्णां स्याद्विकारतः ।

चतुरा पञ्चधा तत्र प्रथमा तृत्सवमिया ॥ ८७ ॥

स्तथापमर्थः—प्रथमद्वितीयगणविकारेण रमणीया; प्रथमतृतीयगणविकारेण विपना; प्रथमचतुर्थगणविकारेण समा; प्रथमपञ्चमगणविकारेण छद्मीः; द्वितीयतृतीयगणविकारेण कौमुदी; द्वितीयचतुर्थगणविकारेण कामोत्सया; द्वितीयपञ्चमगणविकारेण नन्दिनी; तृतीयचतुर्थगणविकारेण गौरी; तृतीयपञ्चमगणविकारेण सौम्या; चतुर्थपञ्चमगणविकारेण रतिदेहेति ॥ -७७—८२- ॥

(फ०) श्रेता दशविधेत्यादि । प्रद्वित्रिणां प्रथमद्वितीयतृतीयाणां भगणानां विट्नेर्मङ्गला नाम श्रेताभेदः; प्रद्विचाना विट्ने रतिमङ्गला; प्रद्विपानां विट्नेः फालिका; प्रचत्रिणां विट्नेस्तनुमध्या; प्रवृषाणां विट्ने-र्षीरधीः; प्रचषाणां विट्नेर्जयमङ्गला; द्वितृचानां विट्नेर्विजया; द्विपत्रिणां विट्ने रत्नमाला; द्विचषाणां विट्नेर्गुरुमध्या; तृचषाणां विट्ने रतिप्रभा इति । अमोऽनुसंधेयः । त्यस्त्वैकैकमित्यादि । आद्यादिति त्यञ्लोपे पद्यमी । आद्यमारभ्येत्यर्थः । एकैकं गणं त्यक्त्वा विट्नेमट्स्वेत्यर्थः । चतुर्णां पद्यसु मध्ये स्वत्वा तदन्येषां चतुर्णां विकारतश्चतुर्ग पद्यभा भवति । तत्राद्यं भगणं त्यक्त्वा द्वितीयादीनां चतुर्णां विकारादुत्सवमिया नाम चतुराभेदः; द्वितीयं त्यक्त्वा तृतीयगणविकारात्तृतीया; च-

महानन्दाथ लहरी जया च कुसुमावती ।
 आद्यात्पञ्च विकारेण वाणा स्यात्पार्वतीप्रिया ॥ ८८ ॥
 प्रत्येकमेकत्रिंशत्ते नादावत्यादिषु स्थिताः ।
 भेदास्त्रिनवतिर्युक्ता अन्ये पञ्चदश त्विमे ॥ ८९ ॥
 सावित्री पावनी वातसावित्री त्रिविधा मता ।
 संगता सवितुः क्षिप्ते पवनस्य गणे क्रमात् ॥ ९० ॥
 द्वितीये चाद्यभेदाभ्या द्विविधा वासवती मता ।
 नादावत्यामिमे भेदा हंसावत्यामपि त्रिधा ॥ ९१ ॥

तुर्यं त्यक्त्वेतरगणविकाराज्जया, पञ्चम त्यक्त्वेतरगणविकारत कुसुमावतीति ।
 आद्यात्पञ्चेत्यादि । आद्यमारभ्य पञ्चाना गणाना विकारेण पार्वतीप्रिया
 नाम वाणसञ्ज्ञिता । प्रत्येकमेकत्रिंशदिति । यथा भगणविकारान्नादावती
 भेदास्तथा रगणविकाराद्वासवतीभेदा एकत्रिंशत् । तथा तगणविकारान्न्दा
 वतीभेदा अप्येकत्रिंशत् । अन्ये पञ्चदश त्विमे इति । अन्य उक्तेभ्यस्त्रि
 नवतिभेदेभ्योऽन्ये त्विमे वक्ष्यमाणा । नादावत्या तावद्गणद्वयविकारवती
 सगता भगणद्वयस्य स्थाने सवितुर्गणे सवितृदेवताके जगणे क्षिप्ते भगण
 विकारत्वेन जगणद्वये न्यस्त इत्यर्थः । तदा सावित्री नाम सगताभेदः । तथा
 पवनस्य गणे सगणे पूर्ववत्क्षिप्ते सति पावनी नाम सगताभेदः । द्वितीये
 चेति । एकस्य भगणस्थाने सगणे न्यस्ते द्वितीयभगणस्थाने जगणे च क्षिप्ते
 वातसावित्री नाम सगताभेदः । आद्यभेदाभ्या द्विविधा वासवी मतेति ।
 एकगणविकारवती वासवी यदा भगणविकारत्वेन जगणवती स्यात्तदा
 सावित्री नाम वासवीभेदः । यदा तु सगणवती तदा पावनी नाम वासवी
 भेदः । वासव्या गणद्वयविकाराभावात्तृतीयभेदाभावो द्रष्टव्यः । एव
 नादावत्या विकृतभेदा पञ्च । हंसावत्यामपि त्रिधेति । हंसावत्या रगण

व्योमजा वारुणी व्योमवारुणी चेति संगता ।
 तद्व्यत्यगणोपेता तदा स्याद्वासवी द्विधा ॥ ९२ ॥
 नन्दावत्यां वह्निजा च वारुणी वह्निवारुणी ।
 तद्गर्णैः संगता त्रेधा तथा द्वेधा च वासवी ॥ ९३ ॥
 इत्येता विकृता भेदा अष्टोत्तरशतं मतम् ।

द्वयग्याने तगणद्वये क्षिते व्योमजा नाम मंगताभेदः ; तस्मिन्नेव यगणद्वये क्षिते
 वाग्नी नाम मंगताभेदः ; द्वयोः स्थाने द्विनये च क्षिते व्योमवारुणी नाम
 मंगताभेद इति । तद्व्यत्यगणोपेतेति । व्योमगणेन वरुणगणेन व्योमवरुण-
 गणाभ्यां चेत्यर्थः । तत्रा स्याद्वासवी द्विधेति । हंसावत्यां वामवी व्योम-
 जा वाग्नीनि भेदद्वयवर्णीत्यर्थः । नन्दावत्यां वह्निजेत्यादि । पूर्ववदनुमपेयम् ।
 भद्रावत्यास्तु मगणान्मरुत्वान्मगणस्य विकारागमंभवाद्विरुत्तभेदाभावे इति
 मन्वहागभिप्रायो बोद्धव्यः । इत्येत इति । णभिः पञ्चदशभेदः सट
 गर्जनाया अष्टोत्तरशतं विकृताभेदाः ॥ -८२-—९३- ॥ इति पार्वतीमताद्गर्ण-
 मन्वहागम् ॥

मात्रागणैस्तु मात्रैला सा च ज्ञेया चतुर्विधा ॥ ९५ ॥

रतिलेखा कामलेखा बाणलेखा तथापरा ।

चन्द्रलेखेति तत्राद्ये पादे रुद्राः कला यदि ॥ ९६ ॥

द्वितीये च तृतीये तु मात्रा दश तथा भवेत् ।

(क०) मात्रैलां सप्रभेदां लक्षयितुमाह—मात्रागणैस्त्वित्यादि । तत्राद्य इति । तत्र रतिलेखादिषु चतसृषु मात्रैलादिषु मध्य आद्यपादे पञ्चपदात्मक उद्ग्राहाययवे; प्रथमपादे रुद्राः कला एकादश मात्राः । द्वितीये चेति । तादृशे द्वितीये पादे; चकारेणात्राप्येकादश कलाः समुच्ची-चतुर्थगणविकारेण लहरी; प्रथमद्वितीयतृतीयपञ्चमगणविकारेण जया; प्रथमद्वितीय-तृतीयचतुर्थगणविकारेण कुसुमावतीति पञ्चानामपि गणविकारेण बाणा स्यात् । एवमेकस्यैलाया एकत्रिंशद्भेदाः । तिसृणा मेलनात्त्रिनवतिः । अन्यान्विकृतभेदानाह—अन्य इति । अन्ये विकृताः पञ्चदश भेदा भवन्ति । तत्र नादावल्याः पञ्च । हंसावल्याः पञ्च । नन्दावल्याः पञ्च । तानेव भेदानाह—सावित्रीति । संगता गणद्वयविकारवत्येला त्रिधा; सावित्री, पावनी, वातसावित्री चेति । तत्र सवितुः सूर्यस्य गणे जगणे योजिते सति सावित्री; पवनस्य गणे सगणे योजिते सति पावनी; उभयोर्गणयोर्निक्षिप्तयोर्वातसावित्री । वासवी एक-गणविकारवती जगणे क्षिप्ते सति सावित्री; सगणे क्षिप्ते पावनीत्येवं द्विप्रकारा । एवं नादावल्याः पञ्च भेदा विकृता भवन्ति; हंसावल्यामपि संगता त्रिविधा; व्योमजा वारुणी व्योमवारुणीति । तत्र व्योमदैवत्ये तगणे निक्षिप्ते व्योमजा; वारुणे यगणे निक्षिप्ते वारुणी; तगणयगणोभयोर्गणयोर्निक्षिप्तयोर्व्योमवारुणीति । वासवी एकगणविकारवत्यपि तगणे निक्षिप्ते व्योमजा; यगणे निक्षिप्ते वारुणीति द्विविधा । एवं हंसावल्याः पञ्च भेदाः; नन्दावल्यामपि पञ्च भेदा भवन्ति; संगता त्रिविधा वह्निजा, वारुणी, वह्निवारुणी चेति । वासवी द्विविधा; वह्निगणे रगणे क्षिप्ते वह्निजा; यगणे क्षिप्ते वारुणी; उभयोर्गणयोर्निक्षिप्तयोर्वह्निवारुणीति । अन्त्यं भेदद्वयं वासव्यामुक्तम् । इत्येवं पञ्चदश भेदाः, पूर्वं च त्रिनवतिः; मिलिता अष्टोत्तरशतं भेदा भवन्ति ॥ -८३-९४- ॥ इति पार्वतीमताङ्गौलालक्षणम् ॥

रतिलेखा रतिगणैः कामलेखा तु पान्मयैः ॥ ९७ ॥

द्विगुणाभिः कलाभिः स्यान्मात्रात्रैगुण्यतो भवेत् ।

वाणलेखा वाणगणैश्चन्द्रलेखा तु मिश्रितैः ॥ ९८ ॥

गणैश्चतुर्गुणकलाश्चतस्रो ऽन्या म्रुवे ऽयुना ।

जायेन्दुमत्ययो ज्योतिष्मती पश्चान्नभस्वती ॥ ९९ ॥

वसुमत्यपि तत्रेन्दुमती ऋतैः पञ्चभिः सतैः ।

यन्ते । तृतीये स्थिति । पदद्वयात्मके तृतीये पादे ; तुशब्दो ऽत्र पादद्वया-
द्विशेषं दर्शयति । स विशेषोऽत्र मात्रा दशेति तथा भवेदित्युत्तरेण संबन्धः ।
तथा पादत्रयोक्तमात्रासंख्यया रतिगणैरुक्तविशेषैरत्युक्ताभेदैः । रतिगणैरि-
तीत्यंभूतलक्षणे तृतीया । तत्र यैर्मिलितैः प्रथमद्वितीययोः पादयोः प्रत्येक-
मेकादश मात्राः ; तृतीये तु दश मात्राः संमिता भवन्ति ; तैरित्यर्थः ।
रतिलेखा भवेदिति योजना । कामलेखा त्वित्यादि । द्विगुणाभिः कलाभि-
रिति । रतिलेखोक्तमात्रासंख्यापेक्षया प्रथमद्वितीययोः पादयोः प्रत्येकं
द्वाविंशत्या मात्राभिस्तृतीये तु विंशत्या मात्राभिरित्यर्थः । ताभिर्निष्पन्नैर्मा-
न्मथैः कामगणैः पूर्वोक्तैर्मध्यामवैर्भेदैर्यथायोगं योजितैः कामलेखा स्यात् ।
मात्रात्रैगुण्यत इत्यादि । रतिलेखापेक्षया प्रथमद्वितीययोः पादयोः प्रत्येकं
त्रयस्त्रिंशता मात्राभिस्तृतीये पादे त्रिंशन्मात्राभिरित्यर्थः । वाणगणैः पूर्वोक्तैः
प्रतिष्ठामंदैर्यथायोगं योजितैर्वाणलेखा भवेत् । चन्द्रलेखा त्वित्यादि । मिश्रितै-
र्गणैरिति । रतिकामवाणपूर्वैः पूर्वोक्तमात्रासंख्यानुगुण्येन योजितैरित्यर्थः ।
चतुर्गुणकलेति । रतिलेखापेक्षयात्रापि चतुर्गुणत्वम् । तेन प्रथमद्वितीययो-
पादयोः प्रत्येकं चतुश्चत्वारिंशन्मात्रायुक्ततृतीये पादे चत्वारिंशन्मात्रायुक्ता
चन्द्रलेखा भवतीत्यर्थः । नन्दिमतादन्या मात्रेण त्क्षयितुमाह—चतस्रो
ऽन्या इत्यादि । सतरिति । तगणेन सहितैः ; तगणोऽत्र मात्रात्रयात्मको

पञ्चभिः पैः सचगणैराहुर्ज्योतिष्मती बुधाः ॥ १०० ॥

त्रिभिश्चैः पगणेनापि छाद्यन्ता स्यान्नभस्वती ।

सा स्याद्दसुमती यस्यां दपचाः पत्रयं छतौ ॥ १०१ ॥

मात्रागण । तस्याप्रधानत्वादन्ते निवेश कर्तव्य । छैश्वगणै पण्मात्रात्मकै
मात्रागणैरिन्दुमती नाम मात्रैला भवति । पञ्चभिः पैरिति । पै पगणै
पञ्चमात्रात्मकैर्मात्रागणै , सचगणै , चगणोऽत्र चतुर्मात्रात्मको मात्रागणस्तेन
सहितै , ज्योतिष्मतीनाम मात्रैलामाहुर्बुधा मतङ्गादयः । छाद्यन्ता, आदौ
छगण एक , ततश्चगणाल्पय , तत पगण एक , अन्ते छगणश्च , एतै
र्युक्ता नभस्वती स्यात् । सा स्यादिति । यस्या दपचा दगणपगणचगणा ।
दगणो मात्राद्वयात्मक , पत्रय पगणत्रय छतौ छगणतगणौ च क्रमेण भवन्ति
चेत्सा वसुमती स्यात् ॥ इति नन्दिमतान्मात्रैला ॥ ९५—१०१ ॥

(सु०) मतान्तरेण मात्रैला लक्षयति—मात्रागणैस्त्विति । मात्रागणै
पूर्वोक्तैश्छपचादिभिर्विरचिता मात्रैला । सा चतुर्विधा—रतिलेखा, कामलेखा
बाणलेखा, चन्द्रलेखेति । तत्र रतिलेखा लक्षयति—तत्रेति । एलाया उदप्राहे
पादत्रयमिरयुक्तम् । तत्र प्रथमे पादे रुदा एकादश, कला मात्रा भवन्ति ।
द्वितीये पादे चैकादश, तृतीये पादे दश, एव पूर्वोक्ते रतिगणैरेव मात्रा
सख्यापरिपूर्तिस्तदा रतिलेखा । कामलेखा लक्षयति—कामलेखा त्विति । मान्मये
कामगणे पूर्वोक्ते कलाद्वैगुण्य कर्तव्यमित्युक्तम् । तत्र प्रथमे पादे द्वितीये च
द्वाविंशति कला , तृतीये तु विंशति , एव पूर्वोक्तेर्भगणैरेव मात्रासख्यापरि-
पूर्तिस्तदा कामलेखा । बाणलेखा लक्षयति—मात्रात्रैगुण्यत इति । प्रथमे पादे
द्वितीये च त्रयस्त्रिंशत्कला , तृतीये तु त्रिंशत्, एव पूर्वोक्तेर्भगणैरेव सख्या
पूर्तिस्तदा बाणलेखा । चन्द्रलेखा लक्षयति—चन्द्रलेखा त्विति । मिश्रितै रतिगणै
कामगणैर्बाणगणैश्चतुर्गुणाभिर्मात्राभिश्चन्द्रलेखा । प्रथमे पादे द्वितीये च चतुश्च
त्वारिंशत्कला , तृतीये तु चत्वारिंशदिति । अधान्याश्चतस्रा मात्रैला लक्षयति—

नादावत्यादयो मात्राश्चाद्यैः स्वगणभङ्गजैः ।

गणाः पञ्च त्रिमात्रोऽन्ते गणः सप्तान्तिमो लघुः १०२ ॥

(क०) अर्जुनमतान्मात्रैला लक्षयितुमाह—नादावत्यादय इत्यादि । मात्रा मात्रैला , पूर्व गणैलात्वेनोक्ता नादावत्यादय एव मात्रैला भवन्तीत्यर्थ । कथमित्याकाङ्क्षायामाह—स्वगणभङ्गजैश्चाद्यैरिति । स्वगणभङ्गजैः, स्वासा गणा इति तत्पुरुष , स्वे च ते गणाश्चेति कर्मधारयो वा । यथा नादावत्या भगणा पञ्च, अन्ते नगण । हसावत्या रगणा पञ्च, अन्ते सगण । नन्दावत्या तगणा पञ्च, अन्त जगण । भद्रावत्या सगणा पञ्च, अन्त पगण इति एते स्वगणान्तेषा भङ्ग । भङ्गो नामात्र ये गुरवस्तेषामकैकस्य गुरो पृथग्लघुद्वयात्मकतया प्रयोग । तस्माज्जातैश्चाद्यैः, चकाराद्यैश्चगणैरित्यर्थ । चाद्यैरितीत्यभूतलक्षण तृतीया । तैर्लक्षिता इत्यर्थ । तानि लक्षणानि दर्शयति— गणाः पञ्चेत्यादिना । तासामिति । नादावत्यादीना मात्रैलानाम् । त्रमाष्ट्रक्ष्माणीति । नादावत्या भगणेषु भग्नेष्वन्त्यन नगणन सह त्रयोविंशतिर्लघवो भवन्ति । तत्र चतुर्मात्रात्मकाश्चगणान्कृत्वा तद्गणनाया वृत्ताया गणाश्चगणा पञ्च । अन्त त्रिमात्रान्तिसृणा मात्राणा

श्चतस्र इति । इन्दुमत्यादयश्चतस्रा मात्रैला भवन्ति । तत्रेन्दुमती लक्षयति—
 छै पञ्चभिरिति । पञ्चभिरगणैः, पञ्चभिः पगणैरन्ते तगणेनान्विते खण्डद्वये
 क्रियमाणे इन्दुमती । ज्यातिर्मती लक्षयति—पञ्चभिरिति । पञ्चभिः पगण,
 पञ्चमात्रागणैरन्ते चगणेनान्विते खण्डद्वये क्रियमाणे ज्यातिर्मती । नमस्वती
 लक्षयति—त्रिभिरिति । एकद्वयगण, तत्रश्चगणास्त्रय, तत्र पगण एक, अन्ते
 दृगणेनान्वित खण्डद्वय क्रियमाणे नमस्वती । वसुमती लक्षयति—सा स्या
 दिति । एका दगण, स च मात्राद्वयात्मक, प पञ्चमात्रागण, चक्षुमात्रा
 गण, पत्रय पञ्चमात्रागणत्रयम्, छ षण्मात्रागण, तत्रिमात्रागण, एतेरद्भौ
 खण्डद्वये क्रियमाणे वसुमतीति ॥ ९९—१०१ ॥ इति नन्दिमतान्मात्रैला ॥

गणाः सप्त लघुश्चान्ते त्रिमात्रो ऽन्ते गणाष्टकः ।

लक्ष्माणीति क्रमात्तासामित्यूचे सव्यसाचिना ॥ १०३ ॥

एकद्वित्रिचतुष्पञ्चमात्रावृद्धिर्यदाद्घ्रिषु ।

तदा विचित्रमात्रैला ता जगाद धनजयः ॥ १०४ ॥

समाहारो ऽत्र विवक्षित । न तु प्लुत । सर्वेषा लघुरूपत्वात् । एव चेत्तदा नादावत्या नाम मात्रैलाया लक्षणम् । गणा सप्तेति । हसावत्या सगणान्तेषु रगणेषु भग्नेष्वेकोनत्रिंशल्लघवो भवन्ति । पूर्ववद्गणनाया चगणा सप्त, अन्तिमो लघुरेकस्तदा हसावत्या लक्षणम् । पुनरपि । गणाः सप्तेति । नन्दावत्या जगणान्तषु तगणेषु भग्नेषु मात्रागणसख्या पूर्ववदेव । एतन्नन्दावत्या लक्षणम् । त्रिमात्रो ऽन्ते गणाष्टक इति । भद्रावत्या पगणान्तेषु सगणेषु भग्नेषु पञ्चत्रिंशल्लघवो भवन्ति । पूर्ववद्गणनायामष्टौ चगणा । अन्ते त्रिमात्र इति भद्रावत्यालक्षणमिति क्रमोऽनुसंधेय । अर्जुनमतादेव भेदान्तराणि दर्शयितुमाह—एकद्वित्रीत्यादिना । नादावत्यादिसञ्ज्ञा मात्रैला एका दिपञ्चान्त यथेष्ट मात्रावृद्धौ कृताया विचित्रमात्रैला विचित्रमात्रोपपदा इत्यर्थ ॥ १०२—१०४ ॥ इत्यर्जुनमतान्मात्रैला ॥

(सु०) अर्जुनमतादन्या मात्रैला कथयति—नादावत्यादय इति । नादावत्यादयश्चतस्रो मात्रा नादावतीत्यादिसञ्ज्ञावत्यो भवन्ति । स्वगणा स्वोक्ता गणा, तेषा भङ्ग, भङ्गो नामात्र ये गुरवस्तेषामेकैरुस्य गुरा पृथग्लघुद्वयात्मकतया प्रयोग । तस्माज्जातैश्चाद्यै चकाराद्यैश्चतुर्मात्रिकैर्गणैर्निक्षिप्तैरित्यर्थ । तेषामेव गणाना सख्या नियमयति—गणा इति । पञ्च चगणा, अन्ते त्रिमात्रा गण, अङ्घ्रौ खण्डद्वय चेत्तदा मात्रा नादावती । सप्त चगण, अन्ते लघुस्तदा मात्रा हसावती । सप्त चगणा, अन्ते लघुस्तदा मात्रा नन्दावती । अष्टौ चगणा, अन्ते त्रिमात्रो गणस्तदा मात्रा भद्रावतीति । इदं सव्यसाचिना अर्जुनेनाक्तम् । एता एव केनचिद्विशेषेण सञ्ज्ञान्तरवत्या भवन्तीत्याह—एकति । एतासामङ्घ्रि

नन्दिनी चित्रिणी चित्रा विचित्रेत्यभिधानतः ।

रतिलेखादयः प्रोक्ताः क्रमादनियतैर्गणैः ॥ १०५ ॥

एलयोराघयोरङ्गी व्यत्यस्तावयुजाविद् ।

श्लोका मात्रा द्वे तिस्रश्चतस्रः पञ्च वा मात्रा यदाधिकाः क्षिप्यन्ते तदैता एव मात्रा
नादाद्यन्यादयो विचित्रा मात्रैला भवन्तीत्याह—विचित्रेति । धर्नजयोऽर्जुनः ॥
॥ १०२—१०४ ॥ इत्यर्जुनमतान्मात्रैलाः ॥

(क०) मतान्तरेणान्याश्चतस्रो मात्रैला लक्षयितुमाह—नन्दिनी
चित्रिणीत्यादि । रतिलेखादय इति । पूर्वोक्ता रतिलेखादय एवानियतै-
र्गणैः, पूर्वोक्तगणनियमं विहाय केवलं तत्रन्मात्रासंख्यया युक्ताश्चेत्क्रमेण
नन्दिन्याद्यभिधानतः प्रोक्ता इति संबन्धः । तासु कचिद्विशेषान्तरं
दर्शयति—एलयोराघयोरिति । इह चतसृषु मध्य आघयोरलयो रति-
लेखाकामलेखयोः; अयुजावङ्गी मध्यमतृतीयपादौ व्यत्यस्तौ भवत इति ।
रतिलेखायां प्रथमे विंशतिमात्रास्तृतीये द्वाविंशतिमात्राः कर्तव्या इति ।
एतास्वपि विंशती मात्रैलासु मात्रागणनियमोऽङ्घ्रिखण्डद्वयाश्रयः कर्तव्य
इत्यनुपजनीयम् । अङ्घ्रिखण्डद्वयाश्रय इति, अङ्घ्रिषु त्रिषु पादेषु खण्ड-
द्वयात्मकानि पदानि कामकारिणीतसंज्ञकानि त्रीणि, तान्येषाश्रयो यस्येति
तथोक्तः । तत्रैकैकखण्डान्विनः कर्तव्य इत्यर्थः ॥ १०५- ॥ इति मात्रैला-
लक्षणम् ॥

(मु०) अन्याश्चतस्रो मात्रैला लक्षयति—नन्दिनीति । अनियतैर्गणैर्गुक्ता
पूर्वोक्ता रतिलेखा नन्दिनीत्युच्यते । कामलेखा चित्रिणीत्युच्यते । वाणलेखा
चित्रेति । आघयोरिशेषमाह—एलयोरिति । आघयोरनन्दिनीचित्रिणोरलयोरयुजा
प्रथमतृतीयपादङ्गी व्यत्यस्तौ त्रिपयसिन गेयो । तृतीयोऽङ्घ्रिः पूर्ण गेयः । प्रथमश्च
तृतीयस्थान इति । इति विंशतिमात्रैलाः ॥ १०५- ॥ इति मात्रैलालक्षणम् ॥

गणमात्राद्यनियता वर्णैला वर्णसंख्यया ॥ १०६ ॥
 षडक्षरादङ्घ्रिखण्डादेकोनत्रिंशदक्षरम् ।
 यावदेकैकवृद्धचैलाश्चतुर्विंशतिरीरिताः ॥ १०७ ॥
 प्रथमा मधुकर्तुक्ता सुस्वरा करणी ततः ।
 चतुर्थी सुरसा प्रोक्ता पञ्चमी तु प्रभञ्जनी ॥ १०८ ॥
 षष्ठी मदनवत्युक्ता शशिनी च प्रभावती ।
 मालती ललिताख्या च मता भोगवती ततः ॥ १०९ ॥
 ततः कुसुमवत्याख्या कान्तिमत्यपरा भवेत् ।
 ततः कुमुदिनी ख्याता कलिका कमला तथा ॥ ११० ॥
 विमला नलिनी संज्ञा कालिन्दी विपुला ततः ।
 विद्युलता विशाला च सरला तरलेति ताः ॥ १११ ॥
 तत्रान्त्या वर्णमात्रैला द्वादशेत्यपरे जगुः ।
 मण्डद्वितीयकङ्कालप्रतितालेषु कश्चन ॥ ११२ ॥
 तालस्तासु विधातव्यो रागादिनियमो न तु ।

(क०) अथ वर्णैलां लक्षयितुमाह—गणमात्राद्यनियतेत्यादि ।

वर्णसंख्यया वर्णानां गुरुलघुरूपाणामक्षराणां संख्यया । यावदेकैकवृद्धचेति ।
 यावत्षडक्षरस्यैकोनत्रिंशदक्षरमिति पूर्वेण संबन्धः । एकैकवृद्ध्या एकैकोत्तर-
 वृद्ध्या । प्रथमा मधुकरीति । प्रत्येकं प्रथमा षडक्षरादङ्घ्रिद्वयवती वर्णैला
 मधुकरीनाम । एवं सप्ताक्षरादिषु वर्णैलादिषु सुस्वरादिकाः संज्ञा योजनीयाः ।
 मण्डद्वितीयेत्यादि । मण्डादितालानां लक्षणानि तालाध्याये वक्ष्यन्ते ;
 तत एव तान्यवगन्तव्यानि । रागादिनियमो न त्विति । एतासु वर्णैलासु
 मण्डद्वितीयकङ्कालप्रतितालेषु कश्चनेत्येतावानेव नियमः । न तु नादा-
 वत्यादिपूक्तो रागरसरीतिवृत्तिदेवतानियमः कर्तव्य इत्यर्थः । अत्रानेन

रमणी चन्द्रिका लक्ष्मीः पद्मिनी रञ्जनी तथा ॥ ११३ ॥

मालती मोहिनी सप्त मतङ्गेन प्रकीर्तिताः ।

यतिमात्रेण भिन्नास्ता इत्यस्माभिर्न दर्शिताः ॥ ११४ ॥

कर्णाटलाटगौडान्घट्टाविडाना तु भाषया ।

देशाख्यैला युधैः पञ्च प्रोक्ता मण्डाडितास्त ॥ ११५ ॥

रागादिनियमनिषेधेन पूर्वोक्तासु विदृतासु गणैलासु रतिलेखादिषु मात्रैलासु प्रथम शुद्धासु च नादावत्यादिपूक्तस्तालरागरसरीतिवृत्तिदेवतानियम सर्व एव कर्तव्य इत्युक्त भवति । तत्र तु गणमात्राविकारत एव भेदो द्रष्टव्य । यतिमात्रेण भिन्ना इति । यतिरत्र पदविच्छेद । तन्मात्रस्य भेदफत्वादिति भाव ॥ -१०६-११४ ॥ इति वर्णला ॥

(सु०) वर्णला निरूपयति—गणमात्रेति । यासु गणमात्रानियमो नास्ति, केचन वर्णसख्यानियमेनोपनिबन्धास्ते वर्णला , तासा भेदानाह—पडक्षरादिति । पडक्षरादङ्घ्रिखण्डादारभ्य, एकोनत्रिंशदक्षरपर्यन्तमङ्घ्रिखण्डे क्रियमाणे चतुर्विंशतिवर्णला भवन्ति । तासा क्रमेण नामान्याह—प्रथमेति । पडक्षराङ्घ्रिखण्डवती मधुकरी । सप्ताक्षराङ्घ्रिखण्डवती सुखरा इत्याद्येकोनत्रिंशदक्षरा तरलेति यावज्ज्ञातव्यम् । तत्रेति । तत्राप्यदशाक्षरखण्डादूनत्रिंशदक्षरखण्ड यावद्द्वादशैला वर्णलामात्रैलाभिर्भ्रान्ति । अतस्ता वर्णमात्रैला इति केषाचिन्मतम् । सा तु वर्णसख्या वर्णताया अन्त्या द्वादशकलेति मण्डाट्टयोऽष्टादशाक्षरास्तावत्सख्याभिर्मात्राभिर्युक्ता मात्रैला भवन्ति । एतासु तालेष्वनियम । नियमे तु मण्डाट्टय एव ताला वर्णलासु कर्तव्या । एतासु गगनियमो नास्तीति रमण्यादिमोहिन्यन्ता सप्त मूर्च्छना मतङ्गेनात्ता , ता अल्पमेत्त्वान्नात्ता इत्याह—रमणीति ॥ १०६—११४ ॥ इति वर्णला ॥

(फ०) अथ देशाख्यैला लक्षयति—कर्णाटगण्डादिना । मण्डाडितास्त इति । अत्रादिशब्देन द्वितीयकहान्प्रतिनाला गृह्यन्ते । मण्डादिषु

कर्णाटैलादिमध्यान्तवर्त्यनुप्रासभूपिता ।
 नादावत्यादिका एव कर्णाटीरपरे विदुः ॥ ११६ ॥
 पट्प्रकारत्वमेतासां वक्ष्यमाणैर्विशेषणैः ।
 ब्रह्मणः पूर्ववदनाज्जन्म शंभुर्गणाधिपः ॥ ११७ ॥
 आद्याङ्घ्री आद्यनुप्रासो रत्यन्तं मदनद्वयम् ।
 प्रत्येकं च तयोरादिमध्यप्रासस्तृतीयकः ॥ ११८ ॥
 चतुष्कामो रतिप्रान्तः सुलेखा स्यात्तदादिमा ।
 दक्षिणा स्याज्जनुर्व्यस्याः सावित्री देवता हरिः ॥ ११९ ॥
 गणाधिपश्चतुष्कामं प्रत्येकं चरणद्वयम् ।
 आदिमध्यस्थितं प्रासं त्रिप्रासोऽङ्घ्रिस्तृतीयकः ॥ १२० ॥
 अष्टौ कामाः कामलेखा प्रोक्ता हंसावती च सा ।
 पश्चिमाद्ददनाज्जन्म ब्रह्मा यस्या गणाधिपः ॥ १२१ ॥
 गायत्री देवताप्यादिमध्यप्रासास्त्रयोऽङ्घ्रयः ।

चतुर्षु तालेष्वन्यतमेन गातव्या इत्यर्थः । आदिमध्यान्तवर्त्यनुप्रासभूपि-
 तेति । कर्णाटैलानां मिथः सामान्यलक्षणम् । इतराभ्यो विशेषलक्षणं च ।
 नादावत्यादिका इत्यादि । अपर आचार्या नादावत्यादिका एव कर्णा-
 टीर्विदुरिति । अत्रैवकारेण शुद्धानां नादावत्यादीनां चतसृणां यल्लक्षणमुक्तं
 तत्सर्वत्रापि कर्तव्यमिति गम्यते । किं तु कर्णाटीरित्यनेन मापया भेदो
 द्रष्टव्यः । पट्प्रकारत्वमित्यादि । एतासां कर्णाटीना वक्ष्यमाणैर्विशेषणैरुप-
 लक्षितानां पट्प्रकारत्वं द्रष्टव्यम् । तत्र नादावत्यादिका एतेष्वनेनोक्त
 एकः प्रकारः । इतरे पञ्च प्रकारा वक्ष्यमाणैर्विशेषणैर्द्रष्टव्याः । उक्तेन प्रथम-
 प्रकारेण चतस्रः कर्णाट्यो भवन्ति । 'ब्रह्मणः पूर्ववदनात्' इत्यारभ्य

पृथक्चतुःस्मरा नन्दावती सा स्वरलेखिका ॥ १२२ ॥

जन्मोत्तरा स्याद्बन्धवो गणेशः षट् च मान्मयाः ।

घाणान्ताः पादयोरेस्याः मत्येकं स्युस्तृतीयके ॥ १२३ ॥

अष्टौ कामा आदिमध्यमान्तप्रासास्त्रयोऽङ्घ्रयः ।

भद्रावती भद्रलेखा सा स्यात्कर्णाटसंमता ॥ १२४ ॥

‘सा स्यात्कर्णाटसंमता’ इत्यन्तेन अन्वेन द्वितीयप्रकारस्य विशेषणान्युक्तानि ।
 एतैर्युक्ता रतिलेखाघपरपर्याया नादावत्यादय एव पुनश्चतस्रः कर्णाट्यः ।
 सुलेखेति । रतिलेखेत्यर्थः । आदिमा नादावती ॥ १२५-१२४ ॥

(सु०) देशाख्यैला निरूपयति—कर्णाटिति । देशाख्यैला पञ्चविधा ;
 कर्णाटभाषयोपनिबद्धा कर्णाटैला ; छट्भाषया छट्टैला ; गौडभाषया गौडैला ;
 आन्ध्रभाषया आन्ध्रैला ; द्राविडभाषया द्राविडैला इति । एता मण्डद्वितीय-
 कङ्कालप्रतितालादितालैः पूर्वोक्तेर्गंगाः । कर्णाटलायां विशेषमाह—कर्णाटैलेति ।
 आदौ मध्य अन्ते च वर्तते ; तेनानुप्रासात्कृता कर्णाटैला कर्तव्येति । कर्णाटैलानां
 पूर्वोक्तनादावत्यादिभ्यो भेदं प्रतान्तरेणाह—नादावत्यादिकार इति । कर्णाटैलानां
 भेदानाह—षट्प्रकारत्वमिति । एतासा कर्णाटैलानां षट्प्रकारत्वं पद्मेदत्वम् ।
 तानेव भेदानाह—प्रहण इति । ब्रह्मणः पूर्वमुखाजन्म, गणानामविपः शंभुः ;
 आयौ द्वावहृषी पादावायनुप्राससंयुक्तौ, तयोश्च पादयोः पूर्वोक्तौ कामौ मगण-
 द्वयमन्ते, रतिगणसंयुक्तमधिकं तृतीयश्च पादः । आदौ तु मध्येऽनुप्राससंयुक्तः
 कामगणचतुष्टयेनैकेन रतिगणेन चाधिकेन संयुक्तस्तदा आद्या नादावती सुले-
 खेत्युच्यते । ब्रह्मणो दक्षिणमुखाजन्म सावित्री देवता, हरिर्त्रिभ्युर्गणानामविपः,
 कामगणचतुष्टयमत्र ; आययोः पादयोरादौ मध्ये चानुप्रासः ; तृतीयधरण-
 त्रिन्वादिमभ्यावसानेष्वनुप्राससंयुक्तः, कामगणैरर्थभिः संयुक्तस्तदा पूर्वोक्ता हंसा-
 वती कामलेखेत्युच्यते । ब्रह्मणः पश्चिममुखाजन्म ब्रह्मा गणानामविपः, मायत्री-
 देवता, त्रिन्वप्यहृषिन्वादी मध्ये चानुप्रासः, प्रतिचरणं चत्वारः कामगणास्तदा
 पूर्वोक्ता नन्दावती स्वलेखेत्युच्यते । ब्रह्मण उत्तरमुखाजन्म गन्धर्वो देवता,

पञ्च कामा रतिश्चैका कामोऽन्ते चरणत्रये ।

प्रत्येकं तासु चेदेताश्छन्दस्वत्यो ऽखिला मताः ॥ १२५ ॥

गणादेर्न्यूनताधिक्यादेलाभासा इमा मताः ।

यदेकस्य द्वयोरङ्घ्रयोस्त्रयाणां चान्ततः कृतम् ॥ १२६ ॥

अङ्घ्रिपूर्त्यै तदन्यचेत्तृतीयाङ्घ्रिमितं पदम् ।

शिखापदं तत्तृतीयेऽङ्घ्रौ ततो मेलापकादयः ॥ १२७ ॥

गणानामधिपो गणेशः, प्रथमचरणद्वये षट् कामगणाः, अन्ते बाणगणः; तृतीयेऽङ्घ्रावष्टौ कामगणाः; अङ्घ्रित्रयेऽप्यादिमध्यावसानेष्वनुप्रासस्तदा पूर्वोक्ता भद्रावती भद्रलेखेत्युच्यते ॥ ११५—१२४ ॥

(क०) पञ्च कामा रतिश्चैकेत्यादि । तृतीयप्रकारस्य विशेषणवचनम् । एताश्छन्दस्वत्य इति । एता अनन्तरोक्ता रतिलेखादयश्छन्दस्वत्यो नामान्याश्चतस्रः कर्णाद्यः । चतुर्थपञ्चमप्रकारयोर्विशेषणानि संभूयाह— गणादेरित्यादि । अत्रादिशब्देन मात्रा गृह्यन्ते । इमाश्छन्दस्वत्य एव गणादेराधिक्यादित्यपरेण प्रकारेणाप्येलाभासा इत्यन्याश्चतस्रः कर्णाद्यः । न्यूनताधिक्यादित्यत्र न्यूनता चाधिक्यं चेति द्वंद्वैकवद्भावः । सकलैलाभासानुगतानि विशेषान्तराणि दर्शयति—यदेकस्येत्यादिना । पूर्वं छन्दस्वतीप्येकस्य पादस्य द्वयोः पादयोस्त्रयाणां वा पादानामन्ततो ऽन्ते यत्कृतं कामोऽन्ते चरणत्रय इत्यङ्घ्रिपूर्त्यै तदन्यचेदित्यन्वयः । अन्यत्वं च न्यूनतयाधिक्याद्वा भवतीति । अन्यदिति साधारणो निर्देशः । तृतीयाङ्घ्रिमितं शिखापदं नाम पदं तृतीयेऽङ्घ्रौ तृतीयपादान्ते कर्तव्यमित्यर्थः । ततो मेलापकादय इत्यध्याहार्यम् । आदिशब्देन ध्रुवामोर्गौ गृह्येते । एतेन मेलापकादीनां भाषाकृताद्विशेषादन्यो विशेषो नास्तीति सूचितं भवति । एवं पञ्चभिः प्रकारैः कर्णाटैला विंशतिर्भवन्ति ॥ १२५—१२७ ॥ इति कर्णाटैलाः ॥

मान्तप्रासा तु लाटी स्याद्भूयो रसविराजिता ।
 गमकप्रासनिर्मुक्ता गौडी त्वेकरसा मता ॥ १२८ ॥
 नानाप्रयोगरागांशरसभावोत्कटाङ्घ्रिका ।
 भूरिभावरसोत्कर्षा द्राविडी प्रासवर्जिता ॥ १२९ ॥
 तत्तल्लक्ष्मयुतस्तासु पादस्तुर्यो निवध्यते ।
 तदैता गदिताः सर्वाश्छन्दस्वत्यः पुरातनैः ॥ १३० ॥
 द्वावङ्घ्रौ प्रासहीनौ स्तस्मृतीयः प्राससंयुतः ।

(मु०) कर्णाटिलाणा छन्दस्वतीमाह—पञ्चेति । कर्णाटिलासु चरणत्रये पञ्च कामगणाः ; एको रतिगणः ; अन्ते पुनः कामगणः ; तदा छन्दस्वत्य इत्युच्यन्ते । पूर्वोक्तगणाना न्यूनत्वे आधिक्ये वा एलाभासा इति कथ्यन्ते । शिखापदं लक्षयति—यदेति । एकस्य चरणस्य द्वयोर्द्वयाणा वान्तेऽन्वेषा प्रयाणामङ्गी-णामप्रपूर्त्यै तृतीयाङ्घ्रौ प्रमाणं पदं क्रियते तच्छिखापदमुच्यते । तत्तु तृतीयेऽङ्घ्रौ प्रयोगात्ततो मेलापकादयः पूर्णं कर्तव्याः । अन्ययोः पादयोर्मैलापनाभावात् । ॥ १२५—१२७ ॥ इति कर्णाटिलाः ॥

(क०) अथ लाट्यादीना सामान्यविशेषलक्षणानि—‘मान्तप्रासा तु लाटी स्यात्’ इत्यादीनि स्पष्टार्थानि । तत्तदिति । तत्तल्लक्ष्मयुत-स्तासित्यनेन लाट्यादिच्छन्दस्वतीना लक्षणं कर्णाटीभ्यश्छन्दस्वतीभ्यो विशेषात्पृथगुक्तम् । इतरत्तु समानम् । तेन लाट्यादयो ऽपि कर्णाटीवत्प्रत्येकं विशतिभेदवत्य इत्यवगन्तव्याः । षष्ठ्य्य प्रकारस्य विशेषणानि सामान्येन दर्शयति—द्वावङ्घ्रौ इत्यादिना । ध्रुवाभोगौ चेत्यत्र चकारेण ध्रुवाभोगयो-रपि तृतीयाद्भिवत्प्रासयुक्तत्वमभ्युपगम्यने । तेनाद्यप्रकारद्वयाभितास्येलामूक्त-समुच्चयार्थश्चकारो द्रष्टव्यः । छन्दस्वत्यादिषु तु परान्वेषेलासु चतुर्थपादस्यापि सद्भावादनुक्तस्य तस्य समुच्चयार्थश्चकारो द्रष्टव्यः । तेन तासु चतुर्थपादो

ध्रुवाभोगौ च तेषु स्युश्चतस्रो यतयः पृथक् ॥ १३१ ॥

वर्णैलावत्परं यस्यां सा वस्त्वेला निरूपिता ।

पट्पञ्चाशद्युतं प्रोक्तमित्येलानां शतत्रयम् ॥ १३२ ॥

अनन्तत्वात्तु संकीर्णा न संख्याति हरमियः ।

ऽपि प्राससंयुतः कर्तव्य इत्यर्थः । तेषु स्युरित्यादि । तेषु त्रिषु वा चतुर्षु वा पादेषु पृथक्प्रत्येकं पादे पादे चतस्रो यतयश्चत्वारो विच्छेदाः स्युः । प्रतिपादं चतुरो विच्छेदान्कुर्यादित्यर्थः । वर्णैलावदिति । यथा वर्णैलासु रागरसरीतिवृत्तिदेवतानामनियमस्तथात्रापि तेषामनियम इत्यतिदेशार्थः । एवंविशिष्टा वस्त्वेला निरूपिता । अत्र जातिविवक्षयैकवचनम् । एवं पट्प्रकाराश्रयणेन पूर्वपरिगणितानां द्वैगुण्ये सति देशाख्यैला द्विशतं भवति । सकलैलाभेदगता संख्यामाह—पट्पञ्चाशदिति । इतीत्युक्तप्रकारेण ; तथाहि—गणैलास्तावच्छुद्धा नादावत्यादयश्चतस्रः ; (४) विकृताखिनवतिः ; (९३) प्रकारान्तरेण विकृताः पञ्चदश ; (१५) मात्रैला विंशतिः ; (२०) वर्णैलाश्चतुर्विंशतिः ; (२४) देशाख्यैलासु—कर्णाख्यश्चत्वारिंशत् ; (४०) लाख्यश्चत्वारिंशत् ; (४०) गौड्यश्चत्वारिंशत् ; (४०) आन्ध्यश्चत्वारिंशत् ; (४०) द्राविड्यश्चत्वारिंशत् ; (४०) एवमेलानां पट्पञ्चाद्युतं शतत्रयम् (३५६) । अनन्तत्वादिति । हरमियः शार्ङ्गदेवः, संकीर्णाः, गणमात्रैलादि-संक्रोत्यन्ताः संकीर्णैला अनन्तत्वाद्भक्तुमशक्यत्वादिति भावः । न संख्याति न परिगणयति । अयमेलाप्रबन्धस्तालादिनियमाच्चिर्युक्तः । मतान्तरेण मेलापकस्य सद्भावाच्चतुर्धातुः । मतान्तरेण तदभावात्त्रिधातुर्वा छन्दस्ता-लपदवद्धत्वेन द्वयङ्गत्वात्तरावलीजातिमान् ॥ १२८-१३२- ॥ इति देशाख्यैला ॥ इत्येलालक्षणम् ॥

अष्टधा करणं तत्र स्वराद्यं पाटपूर्वकम् ॥ १३३ ॥

बन्धादिमं पदाद्यं च तेनाद्यं विरुदादिमम् ।

चित्राद्यं मिश्रकरणमित्येषां लक्ष्म कथ्यते ॥ १३४ ॥

यत्रोद्ग्राहध्रुवौ सान्द्रस्वरवद्धौ पदैः पुनः ।

आभोगस्तत्र नाम स्याद्गाहनेत्रोर्महः पुनः ॥ १३५ ॥

इष्टस्वरेशो न्यासः स्याद्रासस्तालो द्रुतो लयः ।

करणं स्वरपूर्वं तत्तद्दन्वान्यपि स्फुटम् ॥ १३६ ॥

(सु०) बन्धा देशाख्यैलां लक्षयति—प्रान्तप्रासेति । छाटैलाया प्रान्ते ऽनु प्रास. ; बहवो रसाः । गौडेलाया गमकानुप्रासौ न स्तः ; एक एव रसः । आन्ध्रयैलाया नानाविधाः प्रयोगाः ; गमका रागाशा रसा भावाश्च । द्राविडयैलाया रसा भावाश्च बहुलाः ; अनुप्रासो नास्ति । तत्तद्दक्षमेति । एतासु पूर्वोक्तासु सर्वास्वप्येलासु तत्तद्दक्षणसंयुक्तश्चतुर्थधरणो यदि निबध्यते तदैताश्छन्दस्यत्य इत्युच्यन्ते । वस्त्वैला लक्षयति—द्वारिति । द्वौ चरणावनुप्रासहीनौ ; तृतीयो- ऽनुप्रासयुक्तः ; ध्रुवाभौगौ चानुप्रासयुक्तौ ; तेषु सर्वेष्वपि वक्ष्यमाणाश्चतस्रो पतयः पृथक्पृथक् । अन्यदक्षण पूर्वोक्तवर्णलावत् । सा वस्त्वैलेति कथ्यते । उक्तेलाः संख्याति—षट्पञ्चाशत् इति । चतस्रः शुद्धैलाः ; (४) अष्टोत्तरं शतं त्रिकुतेलाः ; (१०८) विंशतिर्मात्रैलाः ; (२०) वर्णलाश्चतुर्विंशतिः ; (२४) तासु मात्रैला द्वादश ; (१२) कर्णाटैलाः षट् ; (६) बन्धा देशाख्यैलाश्चतस्रः ; (४) एवमष्टसप्तत्यधिकं शतं (१७८) भवति, एतावत्य एव छन्दस्वन्यः । अस्माद्देगुण्ये षट्पञ्चाशदधिकं शतत्रयमेला (३५६) भवन्ति । ननु सन्निर्णयमेदाः कथं न संख्यायन्ते ? अत्राह— अन्नन्तत्वादिति । हरप्रिय. शिवभक्तः शार्ङ्गदेवः ॥ १२८—१३२- ॥ इति देशाख्यैलाः ॥ इत्येलालक्षणम् ॥

(क०) अथ करणमेदानुद्दिश्य लक्षयति—अष्टधा करणमित्या- दिना । महः पुनरिष्टस्वर इति । अत्र महशब्देन गीतारन्ध्र उच्यते ; स त्विष्टस्वर इति ; रागमहाशस्वरयोस्तदन्येषु वैकस्मिन्कर्तव्यः स्यादित्यनियमः

किं तु तेषां स्वरस्थाने भेदकानि प्रवक्ष्यहे ।
 स्वरैः सहस्तपाटैस्तु स्यात्पाटकरणं ध्रुवम् ॥ १३७ ॥
 क्रमव्यत्यासभेदेन तद्द्विधा परिकीर्तितम् ।
 स्वरैर्गुरजपाटैर्यत्तद्धन्धकरणं मतम् ॥ १३८ ॥
 स्वरैः पदैश्च बद्धं यत्करणं तत्पदादिमम् ।
 यत्स्वरैर्विरुदैर्बद्धं करणं विरुदादि तत् ॥ १३९ ॥
 स्वरैः सतेनकैर्यत्तु तत्तेनकरणं मतम् ।
 स्वरैः सकरपाटैर्यन्निबद्धं गुरजाक्षरैः ॥ १४० ॥
 पदैस्तच्चित्रकरणमभिधत्ते हरप्रियः ।
 स्यान्मिश्रकरणं बद्धं स्वरैः पाटैः सतेनकैः ॥ १४१ ॥

प्रदर्शितः । अत्र न्यासशब्देन गीतमोक्ष उच्यते ; न तु स्वरविशेषः ।
 तेनोद्ग्राहखण्डमारभ्यांशस्वरे गीतमोक्षः कर्तव्य इत्युक्तं भवति । स्वरस्थाने
 भेदकानीति । स्वराणां स्थानमात्रोद्ग्राहध्रुवकौ ; भेदकानि वक्ष्यमाणानि
 हस्तपाटादीनि । स्वरकरणातिरिक्तपाटकरणादीनां स्वरूपभेदं दर्शयितुमाह
 —स्वरैः सहस्तपाटैस्त्वित्यादिना । हस्तपाटा नागबन्धादयः पटहोद्भवा
 वाद्याक्षरोत्करा वाद्याध्याये वक्ष्यन्ते । तैः सहिताः सहस्तपाटा इति
 स्वरविशेषणम् । अतः स्वराणां प्राधान्येन प्रथमप्रयोगोऽवसीयते । तेन
 पाटकरणे स्वरैरुद्ग्राहः स्यादनन्तरं हस्तपाटैर्ध्रुवः स्यादिति क्रमः । व्यत्यासो
 नाम तद्वैपरीत्यम् । स च हस्तपाटैरुद्ग्राहः स्वरैर्ध्रुव इति । बन्धकरणे

मङ्गलारम्भ आनन्दवर्धनं कीर्तिपूर्विका ।
 लहरीति त्रिधा तानि प्रत्येक गानभेदतः ॥ १४२ ॥
 द्विहृद्ग्राहं ध्रुवाभोगौ सकृद्गीत्वा पुनः सकृत् ।
 गीयते चेद्बुधोद्ग्राहौ मङ्गलारम्भस्तदा ॥ १४३ ॥
 उद्ग्राहध्रुवमौ प्राग्बुधुग्राहं पश्चिम ततः ।
 आभोगध्रुवमोद्ग्राहाः सकृदानन्दवर्धने ॥ १४४ ॥
 उद्ग्राहस्य द्वितीयार्थं ध्रुवार्थस्थानग यदि ।
 इतरत्पूर्ववत्कीर्तिलहरी कीर्तिता तदा ॥ १४५ ॥

क्षीरनीरवदवयवसाकर्यं मिश्रत्वमिति भेदो द्रव्य । इह स्वरकरणादीनां भेदकानि स्वरादीनि विहाय मेलापकाभावेन त्रिधातुत्वम् । इष्टस्वरे गीतारम्भ , अशस्वरे मोक्ष । रासस्तालो द्रुतो लय इत्यैर्युक्तत्व च करणप्रबन्धस्य सामान्यलक्षणत्वेन पृथगुक्तमप्युल्लेखम् । अत्र तालादिनियमस्य विद्यमानत्वादय निर्युक्त प्रबन्ध । मेलापकाभावात्त्रिधातुषु भेदेषु पर्यायेण यथायोग पङ्क्त्यन्धत्वान्मेदिनीजातिमान् । एतादि नवापि करणानि गानप्रकारभेदेन त्रिधा भवन्तीत्याह—मङ्गलारम्भ इत्यादि । कीर्तिपूर्विका लहरीति । कीर्तिलहरीत्यर्थ । सुगममन्यत् । एव करणानि सप्तविंशतिर्भवन्ति ॥ १३३-१४५ ॥ इति करणप्रबन्ध ॥

(सु०) विभागक्रमेण करण लक्षयति—अष्टधेति । करणमष्टप्रकारम्, स्वरकरणम्, पात्रकरणम्, बन्धकरणम्, पदकरणम्, तेनकरणम्, त्रिन्द करणम्, चित्रकरणम्, मिश्रकरणं चेति । तत्र स्वरकरण लक्षयति—यत्रेति । उद्ग्राहो ध्रुवध मान्दंनित्रिडे स्वरंद्दो, आभागस्तु पदोत्रिच्यते, तत्राभोगो गणतुर्वागोपकास्य नेतुनष्टस्य च नाम भवेत् । इष्टे त्वभिद्रपिते स्वरो प्रहः; अशस्वरे न्यास , वक्ष्यमाणरासाख्यस्ताल , द्रुतो लय , तस्वरकरणमिति ज्ञेयम् । अन्यान्यपि स्वरकरणत्वात्पात्राणादीनि विधेयानि । तर्हि कथं परस्पर

द्विर्गात्वोद्ग्राहपूर्वाध्मुत्तरार्धं सकृत्ततः ।

मेलापकः प्रयोगात्मा न वा स्यात्तावुभावपि ॥ १४६ ॥

भेदस्तत्राह—किं त्विति । तेषां किञ्चित्स्वरस्थाने भेदोऽस्ति, तथा च सादृश्ये सत्यपि भेदः सिध्यति । पाटकरणं लक्षयति—स्वरैरिति । हस्त-पाटसहितैः स्वरैर्यदुपनिबध्यते तत्पाटकरणम् । तद्विप्रकारम् ; क्रमेण ध्वन्यासेन च । आदौ स्वराः पश्चाद्द्वस्तपाटा यदि निबध्यन्ते तदा क्रमपाटकरणम् । यदा पूर्वं हस्तपाटाः पश्चात्स्वरास्तदा व्यत्यस्तपाटकरणम् । बन्धकरणं लक्षयति—स्वरैरिति । स्वरैर्मुंजपाटैश्च यद्वध्यते तद्वन्धकरणम् । पदकरणादीनि लक्षयति—स्वरैरिति । स्वरैः पदैश्च यद्वध्यते तत्पदकरणम् । यत्रासौ विरुद्धश्च बध्यते तद्विरुद्धकरणम् । स्वरैस्तेनैश्च यद्वध्यते तत्तेनकरणम् । स्वरैर्हस्तपाटैर्मुंज-जाक्षरैश्च यद्वध्यते तच्चित्रकरणम् । स्वरैःपाटैस्तेनैश्च यद्वध्यते तन्मिश्रकरणम् । एतेषां प्रत्येकं त्रैविध्यं कथयति—मङ्गलारम्भ इति । गानभेदतः गानप्रकार-भेदात् । तमेव गानप्रकारे भेदमाह—द्विरुद्ग्राहमिति । यत्रोद्ग्राहः पूर्वं द्विवारं गीयते ; ततोऽनन्तरं ध्रुवामोगौ सकृद्गीत्वा पुनश्च ध्रुवोद्ग्राहौ सकृद्गीयते ; तदा मङ्गलारम्भः, यदा तद्ग्राहध्रुवौ प्राग्वन्मङ्गलारम्भवदुद्ग्राहौ द्विर्गायते ; ततो ध्रुवः सकृत्, ततोऽनन्तरं ध्रुवस्य पश्चिमार्धं गीयते ; ततोऽनन्तरमाभोग-ध्रुवोद्ग्राहाः सकृद्गीयन्ते, तदानन्दवर्धनः । यस्तु ध्रुवस्याधस्थाने उद्ग्राहद्वितीयार्धं गीयते अन्यलक्षणात्मानन्दवर्धनवत्तदा कीर्तिलहरी । एवं सप्तविंशतिः स्वरकरणा-दीन्यक्षरेषु । पाटकरणं द्विधेत्यनेनैतेषां नवानां मङ्गलारम्भादिभेदेन त्रैविध्ये सप्त-विंशतिर्भेदा भवन्ति ॥ -१३३—१४५ ॥ इति करणप्रबन्धः ॥

(क०) अथ देह्नीं लक्षयति—द्विर्गात्वेत्यादि । प्रयोगात्मा मेल-पकः स्यान्न वेति प्रयोगस्वरूपस्यात्र वैकल्पिकत्वमुच्यते । एलायां स्वरूपेण स्वत एव प्रयोगस्य मतभेदेनोद्ग्राहव्यपदेशो वा मेलापकव्यपदेशो वेति व्यपदेशविकल्पो द्रष्टव्यः । तावुभावपीति । मेलापकसद्भावपक्षमाश्रित्येदं वचनम् । तावुद्ग्राहमेलापकावुभावप्यतालौ तालरहितावित्येकः पक्षः ।

अतालौ ढेङ्किताताले कङ्काले वा विलम्बिते' ।
 लयान्तरेऽन्यतालेन ध्रुवाभोगौ ध्रुवस्त्वह ॥ १४७ ॥
 त्रिखण्डस्तत्र खण्डे द्वे गीयेते सपधातुनी ।
 तृतीयमुच्चमेप द्विराभोगस्तु मकृत्ततः ॥ १४८ ॥
 पुनर्गीत्वा ध्रुवे न्यासो यस्यां सा ढेङ्किता मता ।
 चतुर्था ढेङ्किता मुक्तावली स्याद्दृत्तवन्धिनी ॥ १४९ ॥
 युग्मिनी वृत्तमाला च तासां लक्ष्माण्यमून्यथ ।
 अभावश्छन्दसां वृत्तं वृत्ते वृत्तानि च क्रमात् ॥ १५० ॥
 त्रिधा तिस्रो द्वितीयाद्या वर्णिका गणिका तथा ।

विलम्बितढेङ्किताताले विलम्बिते कङ्कालताले वा तौ भवत इत्येतत्पक्षद्वयम् ।
 लयान्तरेऽन्यतालेनेति । ध्रुवाभोगौ लयान्तरे विलम्बितादन्यस्मिँल्लये मध्य-
 लये द्रुतलये वेत्यर्थः । अन्यतालेनेति । ढेङ्किताकङ्कालाम्यामन्येन येन
 केनचित्तालेनेत्यर्थः । सपधातुनी इति । एकधातुरु इत्यर्थः । एष
 द्विरिति । एष ध्रुवो द्विद्विवारं गेय इत्यर्थः । ततो ध्रुवानन्तरमाभोगस्तु
 सरुद्रात्तन्य । पुनर्गीत्वेति । एवमुक्तलक्षण सकलं प्रबन्धं द्वितीयवारमपि
 गीत्वा ध्रुवे ध्रुवखण्डादौ न्यास कर्तव्य इति गाननियम उक्तः । अभाव
 इति । छन्दसामभावो मुक्तावल्या लक्षणम् । वृत्तमिति । वृत्तवन्धिन्या
 लक्षणम् । वृत्तवन्धिनीमेकेनैव वृत्तेन गायंदित्यर्थः । एवमुत्तरयोरपि द्रष्टव्यम् ।
 वृत्ते इति । युग्मिन्या लक्षणम् । वृत्तानीति । वृत्तमालाया लक्षणम् । अत्र
 वृत्तानीति षट्पञ्चनेन त्रिपञ्चतीनि गृह्यन्ते । द्वितीयाद्यास्तिस्र इति ।
 वृत्तवन्धिनी युग्मिनी वृत्तमाला उच्यन्ते । त्रिधेति । वक्ष्यमाणेन प्रकारेण ।
 तमेवाह—वर्णिकेत्यादिना । वर्णजैर्वृत्तैर्वर्णिका, गणजैर्वृत्तैर्गणिका; मात्रजै-

मात्रिका वर्णजैर्वृत्तैर्गणजैर्मात्रिकैरपि ॥ १५१ ॥

वृत्रैर्मात्रिकेति तिस्रणां लक्षणानि । तत्र वर्णसंख्यामात्रनिर्वृत्तानि वृत्तानि वर्णजानि समानीप्रभृतीनि । गणैर्निर्वृत्तानि गणजान्यार्याप्रमुखानि भुजङ्ग-प्रयातादीनि । मात्रासंख्ययैव निर्वृत्तानि मात्रिकाणि वैतालीयादीनि । यथोक्तं छन्दोविचितौ—

“ आदौ तावद्गणच्छन्दो मात्राच्छन्दस्ततः परम् ।

तृतीयमक्षरच्छन्दश्छन्दस्त्रेधा तु लौकिकम् । ” इति ॥

आर्याधार्यांगीतिपर्यन्तं गणच्छन्दः ; वैतालीयादि चूलिकापर्यन्तं मात्रा-
च्छन्दः ; समान्यादिकमुत्कृतिपर्यन्तमक्षरच्छन्द इति । तेषां त्रिविधानां
वृत्तानां लक्षणानि छन्दशास्त्रत एवावगन्तव्यानि । दिङ्मात्रप्रदर्शनार्थं
किञ्चिदुदाह्रियते—

‘ ओं नमो जनार्दनाय दुष्टदैत्यमर्दनाय ।

पापबन्धमोचनाय पुण्डरीकलोचनाय ॥ ’

इति समानी ।

“ पथ्याशी व्यायामी स्त्रीषु जितात्मा नरो न रोगी स्यात् ।

यदि मनसा वचसा च प्रद्रुहति न भूतेभ्यः ॥ ”

इति पथ्या ।

“ तव तन्वि कटाक्षवीक्षितै प्रसरद्भिः श्रवणान्तगोचरै ।

विशिस्रैरिव तीक्ष्णकोटिभिः प्रहृतं प्राणनदुष्करं मनः ॥ ”

इति वैतालीयम् । एवं प्रथमया मुक्तावल्या सह दश देह्यो भवन्ति ।

दशापि स्युः पुनस्त्रैधा समालंकरणे तथा ।

विषमालंकृतिश्चित्रालंकृतिर्लक्षणानि तु ॥ १५२ ॥

समालंकारसंख्या च विषमा मिश्रिता क्रमात् ।

तासां पुनस्त्रैविध्यमाह—दशापीत्यादिना । अलंकारसंख्या समेति । समालंकरणाय लक्षणम् । सैव विषमेति विषमालंकृतेर्लक्षणम् । सैव मिश्रितेति विचित्रालंकृतेर्लक्षणम् । अत्रालंकारशब्देन प्रासानुप्रासयमकादयो गृह्यन्ते । एवं त्रिंशद्देह्य (३०) । अयं प्रबन्धश्छन्दस्तालादिनियमाभिर्युक्तो मेलोपकस्य वैकल्पिकत्वाच्चतुर्धातुस्त्रिधातुर्वा पदतालबद्धत्वेन द्वयङ्गत्वात्पारावली जातिमान् ॥ १४६—१५२ ॥ इति देह्यप्रबन्धः ॥

(सु०) देह्यं लक्षयति—द्विर्गीत्वेति । यत्रोद्ग्राहस्य पूर्वार्धं द्विर्गीयते ; ततः सद्गुदुत्तरार्धम्, ततो गमकसदभंवान्मेलोपकः क्रियते वा न वा ; तावुभावप्युद्ग्राहमेलोपकौ तालशून्यौ वा, देह्यिकातालेन कङ्कालतालेन वा विलम्बितौ कार्यौ । ततो विलम्बितादन्येन लयेन, अन्यतालेन कङ्कालतालेन ध्रुवाभोगीकार्यौ, तत्र ध्रुवस्त्रिखण्ड खण्डत्रययुक्त । तेषु खण्डेषु द्वे खण्डे समधातुनी समगोये कर्तव्ये ; तृतीय खण्ड ताभ्यामुच्चमानेन कार्यम् । एष ध्रुवो द्विर्गोपः । ततोऽनन्तरं सद्गुदाभोगः ; पुनरपि ध्रुव गीत्वा न्यास समाप्तिः सा देह्यः । सा चतुर्विधा, मुक्तावली, वृत्तत्रन्धिनी, युग्मिनी, वृत्तमाला चेति । तासां क्रमेण लक्षणान्याह—अभाव इति । यस्याश्छन्दो नास्ति सा मुक्तावली । यस्यास्त्वेकमेव वृत्तं सा वृत्तत्रन्धिनी । वृत्तद्वयपती युग्मिनी । बहुवृत्तपती वृत्तमालेति । तासु वृत्तत्रन्धिन्यादयस्तिस्त्र प्रत्येकं त्रिधा ; वर्णिका, गणिका, मात्रिका चेति । वणजं वृत्तैर्वर्णिना, गणजैर्वृत्तैर्गणिकाः मात्रजैर्वृत्तैर्मात्रिकेति । एव दशाद्यापि सा त्रिविधा, समालंकरणं, विषमालंकरणं, चित्रालंकरणं चेति । समाङ्काररूपमादिभिर्युक्ता समालंकृतिः, त्र्यादिसंख्यायुक्तविषमालंकारयुक्ता विषमालंकृतिः ; समैरिपमैश्च चित्रालंकृतिरिति ॥ इति त्रिंशद्देह्य ॥ १४६—१५२ ॥ इति देह्यप्रबन्धः ॥

स्वराद्यकरणस्येव वर्तन्या लक्ष्म किं त्विह ॥ १५३ ॥

रासकादन्यतालः स्याल्लयो ज्ञेयो विलम्बितः ।

द्विरुद्ग्राहो ध्रुवाभोगौ सकृन्मोक्षो ध्रुवे भवेत् ॥ १५४ ॥

कङ्काले प्रतिताले च कुडुके द्रुतमण्डके ।

रचिता चेत्तदा ज्ञेया वर्तन्येव विवर्तनी ॥ १५५ ॥

द्विर्यत्रोद्ग्राहपूर्वार्धमुत्तरार्धं सकृत्ततः ।

मेलोपकः प्रयोगाढ्यः स वा स्याद्द्विस्ततो ध्रुवः ॥ १५६ ॥

(क०) अथ वर्तनी लक्षयति—स्वराद्येत्यादिना । स्वराद्यकरणस्ये-
वेति स्वरकरणस्य यथा लक्ष्म लक्षणमुद्ग्राहप्रभवयोः स्वरबद्धत्वमाभोगे पदबद्ध-
त्वमित्यादि सर्वमतिदेशत प्राप्तं द्रष्टव्यम् । भेदकं दर्शयितुमाह—किंत्व-
ति । इह वर्तन्याम् । रासकादन्यताल इति । करणप्रबन्धोक्ताद्रासकादन्यो
यः कश्चन तालो विलम्बितो लयश्चेति विशेषः । द्विरुद्ग्राह इत्यादि ।
मोक्षो न्यासः । कङ्काल इत्यादि । कङ्कालादिषु चतुर्षु तालेष्वन्यतमेन
रचिता चेदियमेव वर्तनीसंज्ञा भवति । अयं प्रबन्धस्तालादिनियमान्निर्णयको
मेलोपकाभावात्तिधातुः स्वरपदतालबद्धत्वेन व्यङ्गत्वाद्वावनीजातिमान्
॥ -१५३—१५५ ॥ इति वर्तनीप्रबन्धः ॥

(सु०) वर्तनी लक्षयति—स्वायेति । स्वरकरणस्येव वर्तन्या लक्षणम् ।
किं त्वयं विशेषः । रासकृतालादन्यस्तालः ; विलम्बितो लयः ; उद्ग्राहो द्विर्गायते ;
ध्रुवाभोगौ सकृन् ; ध्रुवे न्यासः । वर्तनीविशेषमेव विवर्तनी लक्षयति—कङ्काल
इति । कङ्कालताले प्रतिताले वा पिरच्यते चेत्तदा वर्तन्येव पिरवर्तनीत्युच्यते
॥ -१५३—१५५ ॥ इति वर्तनीप्रबन्धः ॥

(क०) अथ शोम्बडं लक्षयति—द्विर्यत्रेदिना । प्रयोगाढ्यः प्रयोग-
प्रचुर इत्यनेन मेलोपकस्य किञ्चिद्वाचरूपदयुक्तत्वमभ्युगम्यने । स वा स्या-

आभोगं तु सकृद्वीत्वा ध्रुवे न्यासः स श्लोम्बडः ।
 निःसारुक कुडुकश्च त्रिपुटप्रतिमण्डकौ ॥ १५७ ॥
 द्वितीयो गारुगी रासयतिलग्राहृतालिकाः ।
 एकतालीत्यमी ताला श्लोम्बडे नियता दश ॥ १५८ ॥
 केचिन्मण्डपपीच्छन्ति नैप लक्ष्येषु लक्ष्यते ।
 तारजोऽतारजश्चेति श्लोम्बडो द्विविधो मतः ॥ १५९ ॥
 तारो ध्वनिस्थानकं स्यात्तद्युक्तस्तारजो मतः ।
 स चतुर्धा स्थानरुस्योद्ग्राहादिषु निवेशने ॥ १६० ॥
 अतारजस्तारहीनः सर्वोऽप्येव द्विधा मतः ।
 त्रिधातुश्च चतुर्धातुरिति भूयो भवेद्द्विधा ॥ १६१ ॥
 प्रभूतगमकः स्तोकगमकश्चेत्यमी स्फुटाः ।

दिति । मेलापको वा स्यात् । पक्षे भवति न भवतीत्यर्थः । ततोऽनन्तर
 ध्रुवं द्विवारं गीत्वा, आभोगं तु सकृद्वीत्वा ध्रुवे न्यासः कृतश्चेत्स श्लोम्बडः ।
 श्लोम्बडे तालनियममाह—नि सारुक इत्यादि । नि सारुकादिषु दशस्वे
 केन तालेन गातव्यं इति नियमो द्रष्टव्यः । स चतुर्थेत्यादि । स तारजः ।
 उद्ग्राहादिषु निवेशन इति । उद्ग्राहस्य तारजत्वं एको मेदः, मेलापकस्य
 तारजत्वे द्वितीयः, ध्रुवस्य तारजत्वे तृतीयः, आभोगस्य तारजत्वे चतुर्थः,
 एव चतुर्धा तारजः । तारहीनत्वादतारजः एको मेदः । सर्वोऽप्येव इति ।
 उक्तप्रकारेण पञ्चविध एव श्लोम्बडः । त्रिधातुश्च चतुर्धातुरिति । द्विधा मतः
 इति । तारजाश्चतुर्धातवश्चत्वारः, मेलापकाभावपक्षे तारजास्त्रिधातवस्त्रय एव,
 अतारजश्चतुर्धातुरेकः, अतारजस्त्रिधातुरेकः, एव सभूयः नव श्लोम्बडा
 भवन्ति । भूय इति । प्रभूतगमकः स्तोकगमकश्चेति । नवानां प्रत्येक
 द्वैविध्येनाष्टादश श्लोम्बडाः, स्फुटा व्यक्तरूपाः । अत्र त्रिधातूनां भेदानां

प्रायोगिकः क्रमाख्यश्च ततः क्रमविलासकः ॥ १६२ ॥
 चित्रो विचित्रलीलश्चेत्यमी स्युः पञ्चधा पृथक् ।
 चतुराद्यष्टपर्यन्तं गणनिष्पादिताः क्रमात् ॥ १६३ ॥
 मातृकः श्रीपतिस्तद्वत्सोमो रुचिरसंगतौ ।
 ते लक्ष्येष्वप्रवृत्तत्वादस्माभिर्न प्रपञ्चिताः ॥ १६४ ॥
 विनियोगवशादेपां त्रयोदश भिदाः पृथक् ।
 उपमारूपकश्लेषैर्ब्रह्मा वीरविलासयोः ॥ १६५ ॥
 विष्णुशक्रेश्वरो वीरे वीभत्से चण्डिकेश्वरः ।
 नरसिंहो ऽद्भुतरसे भैरवस्तु भयानके ॥ १६६ ॥

मेलापकाभावे ऽप्युद्गाहध्रुवान्तर्भूतप्रयोगवत्वेन प्रभूतगमकत्वं च द्रष्टव्यम् ।
 अनेन भेदकथनेनैव त्रिधातुष्वपि श्लोम्बडेषु प्रयोगो विधातव्य इत्युक्तं
 भवति । प्रायोगिक इत्यादि । अमी अष्टादश श्लोम्बडाः पृथक्प्रत्येकम् ।
 क्रमाच्चतुराद्यष्टपर्यन्तं गणनिष्पादिता इति ; चतुर्गणनिष्पादितः प्रायोगिकः ;
 पञ्चगणनिष्पादितः क्रमाख्यः ; षड्गणनिष्पादितः क्रमविलासः ; सप्तगण-
 निष्पादितश्चित्रः ; अष्टगणनिष्पादितो विचित्रलीलश्चेति पञ्चधा स्युः । एवं
 च सति नवतिश्लोम्बडा भवन्ति । विनियोगवशादित्यादि । विनियुज्यन्त
 इति विनियोगाः ; शृङ्गारादयो रसा उपमादयो ऽलंकाराश्चात्र विवक्षिताः ;
 तद्वशादित्यर्थः । एषां नवतिसंख्याकानां श्लोम्बडानां पृथक्प्रत्येकं ब्रह्मादयो
 वक्ष्यमाणान्नयोदश भेदा भवन्ति । ब्रह्मादीन्नयोदश भेदाल्लक्षयति—उप-
 मारूपकेत्यादिना । उपमारूपकश्लेषैः, उरुपमारूपकश्लेषाख्यैरेवालंकारैर्लक्षितो
 ब्रह्माभिधो भेदो भवति । अत्र साधर्म्यशुभमाभेद इत्युपमालक्षणम् । चन्द्रवत्कान्तं
 मुखमित्युदाहरणम् । तद्रूपकमभेदो य उपमानोपमेययोरिति रूपकलक्षणम् ।
 मुखमेव चन्द्र इत्युदाहरणम् । 'श्लेषः स वाक्य एकस्मिन्वत्रानेकार्थता भवेत्'

हास्यशृङ्गारयोर्हंसः सिंहो वीरभयानके ।

विपलम्भे तु सारङ्गः शेखरः करुणे रसे ॥ १६७ ॥

सशृङ्गारे पुष्पसारः शृङ्गारे परिकीर्तितः ।

रौद्रे प्रचण्डो नन्दीशः शान्ते धीरैरुदीरितः ॥ १६८ ॥

गद्यजाः पद्यजा गद्यपद्यजा इति ते त्रिधा ।

श्लोम्वडा इति संख्याता वियच्चन्द्रशराम्रयः ॥ १६९ ॥

इति श्लेषलक्षणम् । चन्द्रनृपयोर्वाचको राजेतिशब्द उदाहरणम् । वीर-
विलासयोर्विष्णुः । धीरि चक्रेश्वर इत्यादि योजनीयम् । वीरविलासयोरित्यत्र
वीरशब्दसाहचर्याद्विलासशब्देन संमोगशृङ्गारो लक्ष्यते ; तदनुभावत्वाद्विला-
सस्य । शृङ्गारादयो रसा नृत्ताध्याये निरूपयिष्यन्ते । एवं त्रयोदशभिर्भेदै-
श्लोम्वडानां नवतौ पृथग्गुणितायां सप्तत्युत्तरशतसहितं सहस्रं (११७०)
श्लोम्वडा भवन्ति । गद्यजा इत्यादि । उक्तसंख्यानां श्लोम्वडानां गद्यजादिभि-
र्भेदैः पुनस्त्रैविध्ये सति तद्वेदजां संख्यामाह—वियच्चन्द्रशराम्रय इति । विय-
च्छून्यं बिन्दुरित्यर्थः । प्रथमं बिन्दुर्लेखनीयः । चन्द्रशब्देनैकसंख्या लभ्यते ;
चन्द्रस्यैकत्वेन प्रसिद्धेः । लेखकापेक्षया बिन्दोर्बामपार्श्वे एकाङ्को लेखनीयः ।
शरशब्देन पञ्चसंख्या लभ्यते ; मदनबाणानां पञ्चत्वेन प्रसिद्धेः । एकाङ्क-
वामपार्श्वे पञ्चाङ्को लेखनीयः । अमिशब्देन त्रिसंख्या लभ्यते ; यज्ञियाना-
मग्नीनां त्रित्वेन वेदतः प्रसिद्धेः । पञ्चाङ्कवामपार्श्वे त्रिसंख्याङ्को लेखनीयः ;
इति चतुर्ध्वजेषु लिखितेष्वेकं दश शतं सहस्रमित्यादिक्रिया गणितपरिभाषया
बिन्दूादिक्रमेण योजितेषु दशोत्तरपञ्चशतीयुतानि त्रीणि सहस्राणि (३५१०)
श्लोम्वडाः संख्याता भवन्ति । अयं प्रबन्धस्तालादिनियमान्विर्युक्तो मेलापकस्य
वैकल्पिकत्वाच्चतुर्धातुस्त्रिधातुश्च ; पदतालवद्धत्वेन द्व्यङ्गत्वाचारावलीजाति-
मान् ॥ १५६—१६९ ॥ इति श्लोम्वडप्रबन्धः ॥

(सु०) शोम्बड लक्षयति—द्विर्यत्रेति । यत्रोद्ग्राहस्य पूर्वार्धं द्विर्गीयते ; तत उत्तरार्धं सकृत् ; ततो ऽनन्तरं गमकसंयुक्तो मेलापकः ; स वा विकल्पेन स्यात् ; तत्क्रियते वा न वेत्यर्थः । ततोऽनन्तरं ध्रुवो द्विर्गीयते । ततः सकृदाभोगं गीत्वा ध्रुवे समातिः स शोम्बड इति ज्ञेयः । तत्र तालान्नियमयति—निःसारुक इति । निःसारुकादय एकताल्यन्ता दशताला शोम्बडे कर्तव्याः । केषाचिन्मते मण्डतालोऽपि । परं तु स लक्ष्ये न दृश्यते । तस्मान्न कर्तव्यः । स शोम्बडो द्विविधः ; तारजोऽतारजश्चेति । तत्र तारजं लक्षयति—तारज इति । तारस्थानोत्पन्नो ध्वनिस्तार इत्युच्यते ; तेन युक्तो शोम्बडस्तारजः । स चतुःप्रकारः ; उद्ग्राहध्रुव-मेलापकाभोगेषु तारनिवेशनात् । अतारजं लक्षयति—अतारज इति । तारही नस्तारस्थानेन हीनोऽतारजः । एवं पञ्च भवन्ति । एते ऽपि द्विप्रकारास्त्रिघात-वध्वतुर्धातव इति । एवं सर्वे नवापि प्रभूतगमकस्तोकगमकभेदेन द्विधा ; बहु-गमकयुक्ताः प्रभूतगमकाः ; अल्पगमकायुक्ताः स्तोकगमकाः ; एवमष्टादश ; एतेषां प्रायोगिकादिभेदेन पञ्चविधत्वं कथयति—प्रायोगिक इति । चतुर्भिर्गणैर्निर्मितः प्रायोगिकः ; पञ्चभिर्गणैर्निर्मितः क्रमाख्यः ; षड्भिर्गणैर्निर्मितः क्रमविलासः सप्त-भिर्गणैर्निर्मितश्चित्रः ; अष्टभिर्गणैर्निर्मितो विचित्रलील इति । एव नवतिर्भेदाः । मातृकादयो भेदा लक्ष्येष्वप्रसिद्धत्वान्नोक्ता इत्याह—मातृक इति । विनियोगव-शादिति । एषा नवतिसख्याना पूर्वोक्तानां शोम्बडानां विनियोगवशात्प्रत्येकं त्रयोदश भेदानाह—उपमेति । उपमारूपकश्लेषालंकारा यदि बध्यन्ते तदा ब्रह्म-नामा शोम्बडः ; वीरो रसः, विलासश्च स्त्रीणां चेष्टाविशेषश्च यदि निबध्यते तदा विष्णुः ; वीररसे चक्रेश्वरः ; बीभत्सरसे चण्डिकेश्वरः ; अद्भुतरसे नरसिंहः ; भयानके भैरवः ; हास्यशृङ्गारयोर्हसः ; वीरभयानकयोः सिंहः ; विप्रलम्भशृङ्गारे सारङ्गः ; करुणे रसे शोखरः ; केवलशृङ्गारे पुष्पसारः ; रौद्रे प्रचण्डाशुः ; शान्ते नन्दीश इति । एव त्रयोदशभिराहत्य च नवतौ गुणितायामेकादश शतानि सप्तत्यधिकानि (११७०) भवन्ति । एतेषां गद्यजत्वेन, पद्यजत्वेन, गद्यपद्यजत्वेन त्रैविध्ये दशोत्तराणि पञ्चत्रिंशच्छतानि (३५१०) भवन्ति । तदेवाह—वियञ्चन्द्र-शराप्रय इति । वियञ्चन्द्रन्यम् ; (०) चन्द्र एकः ; (१) शराः पञ्च ; (५) अग्र-यत्नयः ; (२) अङ्गानां वामतो गतिरिति वामवृद्ध्या एतेष्वङ्केषु क्रमेण स्थापितेष्विव्यं संख्या (३५१०) संजायते ॥ १५६-१६९ ॥ इति शोम्बडप्रबन्धः ॥

उद्ग्राहो द्विः सकृद्वैकखण्डो द्विशकलो ऽथ वा ।
यत्र ध्रुवो द्विर्वाभोगो ध्रुवे घुक्तिः स लम्भकः ॥ १७० ॥
भागोऽस्मिन्शोम्बडेऽप्यूर्ध्वे ध्रुवादुद्ग्राहसंनिभः ।
ध्रुवाभोगध्रुवा गेयास्तत इत्यूर्चिरे परे ॥ १७१ ॥
उद्ग्राहस्तालशून्यश्चेत्स स्यादालापलम्भकः ।
स प्रलम्भो ध्रुवस्थाने यत्रोद्ग्राहोऽन्यधातुकः ॥ १७२ ॥
यत्र भागो भवेत्लम्भे भागलम्भः स भण्यते ।

(क०) अथ लम्भकं लक्षयति—उद्ग्राहो द्विरित्यादि । एकखण्ड उद्ग्राहो द्विः सकृद्वा गीयते ; अथवा द्विशकल उद्ग्राहो द्विः सकृद्वा गीयते इति प्रत्येकं द्वैविध्यं योजनीयम् । यत्र यस्मिँल्लम्भप्रबन्धे ध्रुवो द्विर्गो भवति । वाभोग इति । आभोगो वा कचिद्भवति ; कचिन्न भवतीत्यर्थः । ध्रुवे घुक्तिरिति । ध्रुवखण्डमारभ्य न्यासः कर्तव्य इत्यर्थः । लम्भकशोम्बडयोर्मतान्तरेण लक्षणान्तरं दर्शयति—भागोऽस्मिन्नित्यादिना । अस्मिँल्लम्भके शोम्बडेऽपि ध्रुवस्योर्ध्वभागो द्वितीयो भागः कर्तव्य इत्यर्थः । उद्ग्राहसंनिभः, उद्ग्राहेण तुल्यधातुकः कर्तव्य इत्यर्थः । ततो ध्रुवानन्तरम् । ध्रुवाभोग-ध्रुवा गेया इति । ध्रुवं द्विवारं गीत्वानन्तरमाभोगं सकृद्गीत्वा पुनरपि ध्रुवमेकवारं गीत्वा ध्रुवमारभ्य न्यासः कर्तव्य इत्यर्थः । लम्भकमेदान्दर्शयति—उद्ग्राहस्तालशून्यश्चेत्यादिना । उद्ग्राहस्य तालरहितत्वेन रागसाम्यादालापसाम्यादालापलम्भकसंज्ञान्वर्था द्रष्टव्या । स प्रलम्भ इति । यत्र यस्मिँल्लम्भके ध्रुवस्थाने उद्ग्राहानन्तरमन्यधातुक उद्ग्राह इत्यनेन प्रथममुद्ग्राहो यैर्मातुभिः कृतस्तैरेव मातुभिरन्येन धातुना गीयते चेत्स प्रलम्भो नाम मेदः । यत्र भागो भवेदिति । इतरलम्भापेक्षया तत्साम्येनोद्ग्राहस्य प्रथमं भागं गीत्वा तद्द्वितीयभागे ध्रुवस्थाने ध्रुव-

त्रिश्वतुप्पञ्चवारं वा भिन्नोद्ग्राहसमन्वितः ॥ १७३ ॥

ध्रुवको गीयते यत्र स लम्भपदमुच्यते ।

ध्रुवभेदे ऽनुलम्भो ऽसौ द्विभेदे तूपलम्भकः ॥ १७४ ॥

एते त्रयोऽप्यनाभोगा विलम्भस्तु स उच्यते ।

उद्ग्राहा बहवो यस्मिन्ध्रुवाभोगविवर्जिताः ॥ १७५ ॥

एते सालगसूडस्थैस्तालैराकलिता मताः ।

द्वितीयभागो गीयते चेदन्वर्थतया भागलम्भो भण्यते । भिन्नोद्ग्राह-
समन्वित इति । एक एव ध्रुवः प्रतिवारं भिन्नेनोद्ग्राहेण सह गीयते
चेद्लम्भपदमिति तस्य नाम । ध्रुवभेद इति । एक एवोद्ग्राहः प्रतिवारं
भिन्नेन ध्रुवेण गीयते चेदनुलम्भो नाम । द्विभेदे स्त्विति । प्रतिवारं
भिन्नाबुद्ग्राहध्रुवौ गीयेते चेदुपलम्भो नाम । एते त्रयो ऽपीति । लम्भ-
पदानुलम्भोपलम्भाः ; अनाभोगाः, न विद्यत आभागो येषां ते तथोक्ताः ।
एतेन भेदान्तरेष्वाभोगः कर्तव्य इत्युक्तं भवति । तेनात्राभोगस्य बैकल्पिकत्वं
विषयव्यवस्थया द्रष्टव्यम् । विलम्भस्त्विति । ध्रुवाभोगविवर्जिता उद्ग्राहा
बहव इत्यनेन धातुभेदाभावो मातुभेदश्च गम्यते । तेनैकधातुका भिन्न-
मातुका उद्ग्राहा एव बहवो गीयन्ते चेद्विलम्भो नाम लम्भभेदः ।
अत्रैकस्मिन्भेदे ध्रुवस्याभावेऽपि भेदान्तरेषु सद्भावात्तस्य न नित्यत्व-
हानिः । एवं मतान्तरोक्तेन सहाष्टौ लम्भकाः । अयं प्रबन्धस्तालाद्यनिय-
मादनिर्युक्तः ; आभोगस्य विकल्पत्वेन विषयेषु व्यवस्थितत्वात् । यत्रा-
भोगसद्भावास्तत्र त्रिधातुः ; यत्रत्वाभोगाभावस्तत्र द्विधातुः । विलम्भलक्षणे
ध्रुवाभोगविवर्जिता इत्यनेन धात्वन्तराभावश्रुतावपि प्रबन्धस्य भेदगतत्वेनापि
पाक्षिकमेकधातुत्वमापादयितुं न शक्यते । यत उद्ग्राहा बहव इत्युक्तम् ;
तेन ध्रुवस्थान उद्ग्राह एव तावत्प्रतिनिधित्वेन प्रयुक्त इति नैकधातुत्वम् ।

यो श्लोम्बहगतं लक्ष्म गमकस्थानकैर्विना ॥ १७६ ॥

भजते रासकः सोऽयं रासतालेन गीयते ।

गणैर्वर्णैश्च यात्राभिः केचिदेनं त्रिधा जगुः ॥ १७७ ॥

स्याद्रासवलयो हंसतिलको रतिरङ्गकः ।

चतुर्थस्तत्र पदनावतारच्छगणादिजाः ॥ १७८ ॥

यदा तूद्ग्राह एवैकवारं द्विवारं वा प्रयुज्य त्यज्यते तदैव दोषः प्रसज्येत नान्यथेति । अयं पदतालबद्धस्वाद्बद्धस्तारावलीजातिमान् ॥ १७०—१७५- ॥ इति लम्भकप्रबन्धः ॥

(सु०) लम्भकं लक्षयति—उद्ग्राह इति । यत्रोद्ग्राहो द्विगीयते सकृद्वा सर्वं उद्ग्राहः । एकखण्डो द्विखण्डो वा क्रियते ध्रुवः ; सकृद्द्विर्वा आभागोऽप्येवम् ; ध्रुवे च समाप्तिः स लम्भकः । मतान्तरमाह—भाग इति । अस्मिन्लम्भके तत्पूर्वोक्ते श्लोम्बडे खण्डतालानन्तरमुद्ग्राहसदृशो भागः प्रबन्धावयवः कर्तव्यः । ततोऽनन्तरं ध्रुव आभोगः, पुनर्ध्रुवो वा गेय इति । एतस्य भेदान्कथयति—उद्ग्राह इति । पूर्वोक्तस्य लम्भकस्योद्ग्राहस्तालेन विना यदा निबध्यते तदालापलम्भक इत्युच्यते । ध्रुवस्थाने यत्रान्यधातुको विसदृशो गेयः, उद्ग्राहो निबध्यते तदा प्रलम्भः । मतान्तरेणोक्तो भागो यत्रोपनिबध्यते स भागलम्भकः । यत्र भिन्नैरुद्ग्राहैः समन्वितान्ध्रुवकांस्त्रिवारं चतुर्वारं वा पञ्चवारं वा गीयते तदा पदमित्युच्यते । उद्ग्राहभेदे ध्रुवभेदे वा अनुलम्भः । ध्रुवोद्ग्राहभेदे तूपलम्भः । एते त्रयः पदलम्भानुलम्भोपलम्भा आभोगशून्याः ; यत्र ध्रुवाभागौ न स्तः, उद्ग्राहा बहवो विद्यन्ते तत्र विलम्भः । एतेऽष्टौ लम्भका वक्ष्यमाणसालगसूडस्थैस्तालेराकलिता युक्ताः कर्तव्याः । इत्यष्टौ लम्भकाः ॥ १७१—१७५- ॥ इति लम्भकप्रबन्धः ॥

(क०) अथ रासकं लक्षयति—यो श्लोम्बहगतं लक्ष्मेत्यादिना । छगणादिजा इति । तत्र छगणजो रासवलयः ; पगणजो हंसतिलकः ;

षडक्षराद्घ्रितत्रिंशदक्षरावधिवर्णजाः ।

पञ्चविंशतिराख्याताश्चरणादष्टमात्रिकात् ॥ १७९ ॥

षष्टिमात्रावधिप्रोक्तास्त्रिपञ्चाशत्तु मात्रिकाः ।

लक्ष्ये प्रसिद्धिवैधुर्यात्तेष्वस्माकमनादरः ॥ १८० ॥

द्विरुद्ग्राहो ध्रुवोऽपि द्विराभोगध्रुवकौ ^१ततः ।

चगणजो रतिरङ्गकः; सगणजो मदनावतार इत्यादिशब्दप्राद्या गणा द्रष्टव्याः । एवं गणजाश्चत्वारः; वर्णजाः पञ्चविंशतिः; मात्रिकास्त्रिपञ्चाशदिति रासा द्व्यशीतिर्भवन्ति । तालादिनियमादयं निर्युक्तो गमकस्थानकव्यतिरिक्तश्लोम्बडलक्षणातिदेशेन मेलापकाभावात्त्रिधातुः, पदतालबद्धत्वाद्द्व्यङ्गस्तारावलीजातिमान् ॥ -१७६—१८० ॥ इति रासकप्रबन्धः ॥

(सु०) रासकं लक्षयति—य इति । यो गमकस्थानवर्जितं श्लोम्बडलक्षम भजते, रासतालेन गीयते स रास इत्युच्यते । मतान्तरेणास्य भेदानिरूपयति—गणैरिति । गणैर्निबद्धो रासवलयः; वर्णैर्निबद्धो हंसतिलरुः; मात्राभिर्निबद्धो रतिरङ्गकः; छगणेन पूर्वोक्तेनाधिकेन संयुक्तो मदनावतार इति । अन्यान्भेदानाह—षडक्षरेति । षडक्षरचरणभारभ्य त्रिंशदक्षरचरणपर्यन्ता एकैकाक्षरवृद्धया पञ्चविंशती रासा भवन्ति । कश्चित् षडक्षरचरणः; कश्चित्सप्ताक्षरचरणः; कश्चिदष्टाक्षरचरण इत्यादि । तथा अष्टमात्राचरणादारभ्यैकैकमात्रावृद्धया षष्टिमात्रापर्यन्तास्त्रिपञ्चाशन्मातृका मात्रागणभेदा रासा भवन्ति । एतेभ्योऽन्ये च लक्ष्येऽप्रसिद्धत्वानोक्ताः ॥ -१७६—१८० ॥ इति रासकप्रबन्धः ॥

(क०) अथैकतार्ली लक्षयति—द्विरुद्ग्राह इत्यादिना । तत आभोगध्रुवकौ गीत्येत्यनेन तयोः सकृद्भानं गम्यते । यतः पूर्वमेव ध्रुवोऽपि द्विरिति

^१ सकृत् • इति सुवाकरपाठः .

गीत्वा न्यासो यत्र सा स्यादेतताल्येस्तालिका ॥ १८१ ॥

अस्यामालापमात्रेण केचिद्दुद्गाहमूर्चिरे ।

विरुदैर्वर्णतालेन वर्णं कर्णाटभापया ॥ १८२ ॥

तालत्रैविध्यतस्तस्य त्रैविध्यं गदितं बुधैः ।

ध्रुवस्य द्विर्गानि विहितम् । अत्र द्विरित्यनुक्तत्वाच्च न्यास इति स्थानविशेषनिर्देशाभावेनोक्तैऽपि सनिहिते ध्रुवे न्यास कर्तव्य इत्यवगम्यते । एकतालीति सज्ञा । एकतालिकेति । एकतालेन निर्वृत्तेत्यत्रार्थे ठकि विहिते रूपम् । आलापमात्रेणेति । आलापोऽत्र प्रयोगः । मात्रपदेन तस्य वाचकपदरहितत्वमुच्यते । केवलालापेनोद्गाह कर्तव्य इति केषाचिन्मतम् । मतान्तरे तु वाचकपदैरुद्गाह कर्तव्य इत्यर्थः । तालनियमान्त्रियुक्तोऽयमालापकामावाचित्रिधातु पदतालनद्धत्येन द्व्यङ्गस्तारावलीजातिमान् ॥ १८१ ॥ इत्येकतालीप्रबन्धः ॥ इति सूडकम् ॥

(सु०) एकताली लक्षयति—द्विरिति । उद्गाहा ध्रुवश्च द्विर्गायते, आभोगध्रुवावर्धत सक्रद्धीत्वा, आभागध्रुवाभ्यामन्वप्राद्ग्राहो न्यास समाप्ति सिकतालापनिबद्धैकतालिका । अस्यामुद्गाह आलापमात्रेणेति केषाचिन्मतम् ॥ १८१ ॥ इत्येकतालीप्रबन्धः ॥ इति सूडकम् ॥

(क०) अथालसिक्रमेणु प्रथमोद्दिष्ट वर्णप्रबन्ध लक्षयति—विरुदैरित्यादिना । तालत्रैविध्यत इति । तालस्य वर्णतालस्य व्यथमिश्रचतुरथत्वभेदेन वक्ष्यमाणत्वात्त्रैविध्यं तस्मात् । अत्रोद्गाहादीनामनुक्तावप्युद्गाहध्रुवयोः सकलप्रबन्धेषु नियतत्वाच्चयोरावश्यकत्वेनात्र तौ विरुद्वद्वौ कर्तव्यौ । ‘अनुक्ताभोगवस्तूना पदैराभोगकल्पना’ इति परत्र परिभाष्यमाणत्वाद्न पदैराभोग कर्तव्यः । तनाथ त्रिधातुर्भवेति । तालभाषानियमान्त्रियुक्तो

स्वरैः पाटैः पदैस्तेनै रचना वाञ्छितक्रमात् ॥ १८३ ॥

यस्य स्यात्तेनैर्न्यासः स वर्णस्वर उच्यते ।

स्वरादेरादिविन्यासभेदादेप चतुर्विधः ॥ १८४ ॥

विरुदपदतालवद्धत्वात्त्युक्तो भावनीजातिमान् ॥ १८२—१८४ ॥ इति
वर्णप्रबन्ध ॥

(सु०) सूडशान्प्रबन्धाल्लक्षयित्वा, आलिक्रमस्थाल्लक्षयिषु प्रथमनिर्दिष्ट
वर्ण लक्षयति—विरचैरिति । वर्णतालेन षण्णटभाषया विरुदैरुपनिबद्धमानो वर्ण
इत्युच्यते । तालाध्याये वणतालस्य त्रैविध्य लक्षयिष्यति । तदा वर्णस्यापि
त्रैविध्य ज्ञेयम् ॥-१८२—१८४ ॥ इति वर्णप्रबन्ध ॥

(क०) अथ वर्णस्वर लक्षयति—स्वरैः पाटैरित्यादिना ।
वाञ्छितक्रमाद्रचनेति । अत्र स्वरपाटपदतेनाना क्रम ऐच्छिक इत्यर्थ ।
स्वरादेरादिविन्यासभेदादिति । स्वरस्यादौ विन्यासादेको भेद , पाट
स्यादौ विन्यासाद्वितीय , पदस्यादौ विन्यासात्तृतीय , तेनस्यादौ
विन्यासाच्चतुर्थ , स्वरादिव्येकैकस्मिन्नादौ विन्यस्ते तदन्यथा त्रयाणाम
नियमेन विन्यासो भवति । अत्र स्वरादिषु चतुर्षु द्वाभ्यामुद्ग्राह कर्तव्य ।
द्वाभ्या ध्रुव कर्तव्य । आभोगस्तु पदै कर्तव्य । एवमयमपि
त्रिधातुस्तालनियमान्निर्युक्तो विरुदाभावात्पञ्चाङ्ग आनन्दिनीजातिमान् ॥
१८४ ॥ इति वर्णस्वरप्रबन्ध ॥

(सु०) वर्णस्वर लक्षयति—स्वरैरिति । स्वरै पाटै पदस्तेनैर्यस्य विरचित
स्वाभिलषितक्रमेण च न्यास स वर्णस्वर इत्युच्यते । चतुर्विध , स्वराणा
मादावुपनिबन्धनेन चतुर्वेको भेद , पाटानामादिविरचनेन द्वितीय , पदानामादि
विरचनेन तृतीय , तेनकानामादिविरचनेन चतुर्थ इति ॥ १८२—१८४ ॥ इति
वर्णस्वरप्रबन्ध ॥

गद्यं निगद्यते छन्दोहीनं पदकदम्बकम् ।
 तत्पोढोत्कलिका चूर्णं ललितं वृत्तगन्धि च १८५ ॥
 खण्डं चित्रं च तेषां च प्रभवः सामवेदतः ।
 गातव्योत्कलिका वीरे रक्ता रुद्राधिदेवता ॥ १८६ ॥
 गीढीपरीतिरुचितां वृत्तिमारभर्तौ श्रिता ।
 चूर्णं शान्ते रसे पीतं गातव्यं ब्रह्मदैवतम् ॥ १८७ ॥
 वैदर्भरीतिसंपन्नं सात्त्वर्ती वृत्तिपाश्रितम् ।
 सितं मदनदैवत्यं शृङ्गारसरञ्जितम् ॥ १८८ ॥
 ललितं कैशिकी वृत्तिं पाञ्चाली रीतिपाश्रितम् ।
 वृत्तगन्धि रसे शान्ते पीतं च मृनिदैवतम् ॥ १८९ ॥
 पाञ्चालरीतौ भारत्यां पद्यभागविमिश्रितम् ।
 खण्डं गणेशदैवत्यं सात्त्वर्ती वृत्तिपाश्रितम् ॥ १९० ॥
 श्वेतं हास्यकृतारब्धं वैदर्भीभङ्गिसंभवम् ।
 शृङ्गारे वैष्णवं चित्रं चित्रकैशिकवृत्तिजम् ॥ १९१ ॥
 वैदर्भ्यां रचितं रीत्या नानारीतिविचित्रया ।
 येणी मिश्रमिति प्राहुरन्ये भेदद्वयं परम् ॥ १९२ ॥
 येणी सर्वैः कृता मिश्रं चूर्णकैर्वृत्तगन्धिभिः ।

(क०) अथ गद्यं लक्षयति—गद्यं निगद्यत इत्यादिना । चित्र-
 कैशिकवृत्तिजमिति । कैशिकीचासौ वृत्तिश्चेत्यत्र 'श्रियाः पुंवत्' इति
 सूत्रेण पुंवद्भावे कैशिकवृत्तिरिति कर्मधारयः । चित्रा चासौ कैशिकवृत्ति-
 श्चेत्यत्रापि पूर्ववत्समासपुंवद्भावौ ; कैशिकवृत्तेश्चित्रत्वं भारत्यादिभिर्वृत्त्यन्तैः सह
 सांकर्येणेति वेदितव्यम् । तस्या जातमिति तथोक्तम् । येणी सर्वैः

द्रुता विलम्बिता मध्या द्रुतमध्या तथा परा ॥ १९३ ॥

गतिर्द्रुतविलम्बा स्यात्पट्टी मध्यविलम्बिता ।

इति गद्यस्य पट्टोक्ता गतयः पूर्वमूरिभिः ॥ १९४ ॥

लघुभिर्बहुलैरल्पैः समैराद्यत्रयं क्रमात् ।

पृथग्लगत्वे मिश्रैस्तु लग्नैस्तद्वत्परं त्रयम् ॥ १९५ ॥

प्रत्येकं गतिपट्टकेण पट्टत्रिंशद्गद्यजा भिदाः ।

प्रणवाद्यमतालं च गमकैरखिलैर्युतम् ॥ १९६ ॥

कृतेति । सर्वैः कलिकादिभिः षड्भिर्भेदैः कृता वेणी । वृत्तगन्धिभिश्चूर्णकैः कृतं मिश्रम् । द्रुतादिगतिपट्टकं लक्षयति—लघुभिरित्यादि । बहुलैर्लघुभिर्द्रुता ; स्वल्पैर्लघुभिर्विलम्बिता ; समैर्लघुभिर्मध्येति क्रमः । अत्र लघोः प्रतियोगित्वेन गुरुर्द्रष्टव्यः ; तस्याल्पत्वबहुत्वसमत्वानि द्रुतादिगतिषु क्रमेण कर्तव्यानीत्यर्थः । पृथग्लगत्व इत्यादि । अत्र लघूनां गुरूणां च पृथग्भूतानां भावः पृथग्लगत्वम् ; तस्मिन्सति तद्वत्पूर्ववत् ; अपृथग्भूतत्वेनेत्यर्थः । एवं मिश्रैर्लग्नैस्तु परं त्रयं द्रुतमध्यादिकं गतित्रयं भवति । अयमर्थः—प्रथमार्धे लघूनेव प्रयुज्य द्वितीयार्धे गुरवः प्रयुज्यन्ते चेत्तदा द्रुतविलम्बितागतिः स्यात् ; पूर्वार्धे पूर्ववत्समत्वेन मिश्रिता लघाः प्रयुज्यन्ते चेत्तदा द्रुतमध्यागतिर्भवति ; प्रथमार्धे लघूनेव प्रयुज्य द्वितीयार्धे गुरवः प्रयुज्यन्ते चेत्तदा मध्यविलम्बितागतिर्भवतीति । एवं कलिकादयः षड्भेदाः प्रत्येकं गतिभेदेन षड्विधाः सन्तः पट्टत्रिंशद्गद्यानि भवन्तीत्याह—प्रत्येकमित्यादि । सकलभेदानुगतं सामान्यलक्षणमाह—प्रणवाद्यमित्यादि । प्रणव ओंकारः, अतालं तालरहितम्, अखिलैर्गमकैस्तिरिपादिभिः पञ्चदशभिः ; वर्णैश्चेत्यत्राप्यखिलैरिति विशेषणीयम् । अत्र वर्णशब्देन स्थायादयश्चत्वारो वर्णा उच्यन्ते । तैश्च युनमिति चकारार्थः । अतालशब्दानामन्ते ऽन्तरा-

वर्णश्चातालशब्दानां स्वरैरन्तेऽन्तरान्तरा ।

प्रबन्धाङ्कं सतालं च पदद्वंद्वं पृथक्वततः ॥ १९७ ॥

द्विर्गीत्वा गीयते यत्र प्रयोगोऽपि विलम्बितः ।

गातृनाम सतालं च सतालं वर्णनाय च ॥ १९८ ॥

न्तरा स्वरैर्युतमित्यन्वयः । अतालशब्दानां तालरहितानां वाचकपदानामन्ते-
ऽवसाने समाप्तावित्यर्थः ; अन्तरान्तरा मध्ये मध्ये पदावसानेष्वित्यर्थः ।
अत्र स्वरैः सरिगादिभिर्युतं यथा तथा गातव्यमित्यर्थः । ततोऽनन्तरं प्रबन्ध-
नामाङ्कितं सतालं येन केनापि तालेन सहितं पदद्वंद्वमवान्तरानेकपदसमुदा-
यात्मकमेकैकविभक्त्यन्तमेकैकक्रियया समन्वितं वा शब्दरूपद्वितयम् ; पृथ-
ग्द्विर्गीत्वित्यनेन प्रथमपदं द्विवारं गीत्वा द्वितीयपदमपि द्विवारं गायेदित्यर्थः ।
प्रबन्धाङ्कितमित्यस्य पदद्वंद्वस्य समुदायविशेषणत्वेन द्वयोः पदयोरैकतरस्मि-
न्प्रबन्धस्य नामाङ्कयेदित्यर्थः । सतालमित्यस्यापि तथात्वेन द्वयोरैक एव
तालः कर्तव्य इत्यर्थः । यत्रेति । यस्मिन्मध्ये । प्रयोगोऽपि विलम्बितो
गीयत इति । अत्रापिशब्दः समुच्चये ; तेन प्रयोगस्यापि पदद्वयस्य ताल-
प्रयुक्तत्वं द्योस्यते । अत एव विलम्बित इति लयनियम उक्तः । अनेन
पदद्वयस्यापि विलम्बितत्वं सूचितं भवति । गातृनाम सतालं चेति ।
प्रयोगानन्तरं गातृनाम वाग्भेयकारः स्वनाम निबध्नीयादित्यर्थः । पुनः सताल-
मिति विशेषणेन प्रयोगकृताचालादन्यस्तालः कर्तव्य इत्यर्थः । अथवा
पूर्वं एव तालो लयान्तरेण प्रयोक्तव्य इत्यवगन्तव्यम् । पुनरप्यविलम्बितं
गीत्वेति । अविलम्बितं द्रुतं यथा भवति तथा । अत्र विलम्बितान्यत्वेन
मध्यम्य च ग्राह्यत्वेऽप्यविलम्बितपदेन हठाद्द्रुतप्रतीतिः स एव गृह्यते ।
पुनर्द्विर्गीत्वित्यत्र गेयविशेषानुक्तेः पूर्वोक्तक्रमेण सकल एव प्रबन्धः पुनर्गेय

विलम्बितेन मानेन पुनरप्यविलम्बितम् ।

गीत्वा विलम्बितालेन न्यासो गद्यं तदिष्यते ॥ १९९ ॥

इति गम्यते । विलम्बितालेन न्यास इति । विलम्बितालस्य प्रथमं पदद्वये प्रयुक्तत्वात्तत्र पदद्वयादौ तालेनेति तृतीया तालापवर्गे न्यासः कर्तव्य इति गम्यते । प्रथमपदस्यादिमारभ्य विलम्बितलयान्वितं तालमेकवारं प्रयुज्य न्यासं कुर्यादित्यर्थः । अत्र गद्यप्रबन्धे तालरहितो भाग उद्ग्राहत्वेन ग्राह्यः । पदद्वयात्मकः सतालः पृथग्विरावृत्तो भागो ध्रुवत्वेन ग्राह्यः । प्रयोगादिः सतालश्चरमो भाग आभोगत्वेन ग्राह्य इत्यनुक्तोऽप्युद्ग्राहादिविभागश्चैवमूहनीयः । अतोऽयं त्रिधातुस्तालाद्यनियमादनिर्युक्तः पदस्वरतालवद्भवात्तन्मूहो भावनीजातिमान् ॥ १८५—१९९ ॥ इति गद्यप्रबन्धः ॥

(सु०) गद्यं लक्षयति—गद्यमिति । छन्दोहीनपदकम्बकं गद्यमित्युच्यते । तत् षट्प्रकारम्—उत्कलिका, चूर्णकम्, ललितम्, वृत्तगन्धि, खण्डम्, चित्रं चेति । तेषां सामवेदादुत्पत्तिः । एतेषां लक्षणान्याह—गातव्येति । उत्कलिका वीररसे गेया; रक्ता रक्तवर्णा, रुद्रदेवत्या, वर्णदेवताकथनमुपास्यत्वेन प्राशस्त्यार्थम् । गौडीया रीतिर्यस्या सा गौडीयरीतिः; उचितां वीररसोचितामारभटी वृत्तिमाश्रिता । चूर्णं लक्षयति—चूर्णमिति । शान्ते रसे चूर्णं गातव्यम् । तत्र पीतो वर्णः, ब्रह्मा देवता, वैदर्भी रीतिः, सास्वती वृत्तिः । ललिताख्ये गद्ये, सितो वर्णः, मदनो देवता, शृङ्गारो रसः, केशिकी वृत्तिः, पाञ्चाली रीतिः । वृत्तगन्धिनि गद्ये, शान्तो रसः, पीतो वर्णः, मुनिर्देवता, पाञ्चाली रीतिः, भारती वृत्तिः, परं तु तत्पद्यादयः, तेन विमिश्रितं कर्तव्यम् । खण्डे गद्ये, गणेशो देवता, सास्वती वृत्तिः, श्वेतो वर्णः, हास्यो रसः, सास्वतीसहिता वैदर्भी रीतिः । चित्रे गद्ये, शृङ्गारो रसः, विष्णुर्देवता, केशिकी वृत्तिः, वैदर्भी रीतिः । मतान्तरेण भेदद्वयमाह—वेणीति । तदेव भेदद्वयं लक्षयति—वेणीसर्वैरिति । सर्वैः पूर्वोक्तैः षड्भिर्गद्यैर्विरचिता वेणीत्युच्यते । चूर्णैर्वृत्तगन्धिभिर्मिश्रितैर्विरचितं मिश्रमित्यु-

पादैः स्याता ध्रुवोद्ग्राहौ कैवाडे न्यसनं ग्रहे ।

सार्थकैर्यहीनैश्च पाटै स द्विविधो मत ॥ २०० ॥

स शुद्धैर्मिश्रितैः पाटैः शुद्धो मिश्र इति द्विधा ।

च्यते । क्रमेण गद्यषट्के गतिमाह—द्रुतेति । उत्कलिकाया द्रुता गति , चूर्ण
विलम्बिता गति , ललिते मध्या गति , वृत्तगन्धिनि द्रुतमध्या गति , खण्डे
द्रुतविलम्बिता गति , चित्रे मध्यविलम्बिता गतिरिति । बहुभिरिति । बहुभि
लघुभिरुत्कलिका कर्तव्या, अल्पैलघुभिश्चूर्णकम्, समैलघुभिर्ललितम् । पृथक्
स्थितैलघुभिर्वृत्तगन्धि, पृथक्स्वतन्तुर्गुहमि खण्डम्, मिश्रितैश्चित्रमिति । एतानि
पहुक्तषट्कधगतिपुस्तत्वेन षड्विधत्वे षट्त्रिंशत् (३६) भेदा । तेषा गानप्रकार-
माह—प्रणवाद्यमिति । प्रबन्धाद्, पूर्वं गायेत् । उद्ग्राहरूपमित्यर्थ । तस्य
विशेषणानि प्रणवाद्यमित्यादीनि । प्रणव ओंकार आदी यस्य, अताल तालवर्जितम्,
सर्वैरपि गमकैर्युक्तम्, अतालशब्दाना वर्णै पादाक्षरैर्युक्तम्, अन्ते मध्ये च
स्थरैर्युक्तमेवविध प्रबन्धकम्, तत्र सताल पदद्वय पृष्ठादिर्गात्वा विलम्बित
प्रयोगो गमकसदभौ गीयते । ततोऽनन्तर सताल गातुर्वाग्येकारस्य षण्यस्य
नायकस्य नाम, तत्र विलम्बितमानेन, ततोऽनन्तर तदेव गीत्वा नायकयोर्नामा
विलम्बित गीत्वा पुनरपि विलम्बितेन समाप्तिर्षत्र तद्व्यमित्युच्यते ॥ १८९—
१९९ ॥ इति गद्यप्रबन्ध ॥

(क८) अथ कैवाड लक्षयति—पाटै स्यातामिति । ध्रुवोद्ग्राहा
वित्यत्र पाठक्रमो न विवक्षित , किं तु ‘अग्निहोत्र जुहोति, यवागृ
पचति’ इत्यदर्थक्रमोऽनुसंधेय । यथा तत्र यवागृपाकात्पूर्वं द्रव्या
भावाद्गोमस्यासमवस्तयेहाप्युद्ग्राहात्पूर्वं गीतारम्भाभावाद्भ्रुवस्यासभव एव
वृत्तानुरोधेन तत्रैव पाटा वृता इति मन्तव्यम् । न्यसनं ग्रह इति ।
गृह्यत इति ग्रह , ग्रहशब्देनाग्रेद्ग्राह उच्यते, तत्र न्यास कर्तव्य ।
कैवाड इति करपाटप्रधानत्वात्तद्भवोऽप्यत्रशपदेनेय सज्ञा , करपाटास्तु वाद्या-

वीररौद्राश्रितैर्बद्धा विरुदैरङ्गचारिणी ॥ २०१ ॥

वर्ण्यनामाङ्किताभोगा तालेनेष्टेन गीयते ।

वासवी कलिका वृत्ता ततो वीरवती भवेत् ॥ २०२ ॥

ध्याये वक्ष्यन्ते । स शुद्धैर्मिश्रैः पाटैरित्यत्र पाटानां शुद्धत्वं मुखवाद्याक्षरा-
मिश्रितत्वम् ; मिश्रितत्वं तु मिश्रत्वम् ; तत्सहितत्वमित्यर्थः । एवं सार्थकः
शुद्धकैवाड एकः ; अर्थहीनः शुद्धकैवाडो द्वितीयः ; सार्थकमिश्रकैवाड-
स्तृतीयः ; अर्थहीनमिश्रकैवाडश्चतुर्थ इति चतुर्धा भवति । अत्र नेतृगातृ-
प्रबन्धनामाङ्कितैः पदैराभोगो गातव्यः । तेनायं त्रिधातुस्तालाद्यनियमा-
दनिर्युक्तः पाटपदतालबद्धत्वात्पुङ्गो भावनीजातिमान् ॥ २००- ॥ इति
कैवाडप्रबन्धः ॥

(सु०) कैवाडं लक्षयति—पाटैरिति । पाटाक्षगैर्ध्रुवोद्ग्राहौ कर्तव्यौ ।
प्रह उद्ग्राहे समाप्तिर्यस्य स कैवाडः । स च द्विविधः ; सार्थकैः पाटैरकः ;
अनर्थकैर्द्वितीय इति । पुनरपि द्वितीयः शुद्धो मिश्र इति द्विविधः । केवलैः
पाटैर्विरचितः शुद्धः ; पदस्वरादिभिर्मिश्रितैः पाटैर्मिश्र इति ॥ २००- ॥ इति
कैवाडप्रबन्धः ॥

(क०) अथाङ्गचारिणीं लक्षयति—वीररौद्रेति । केवलं विरुदै-
रित्युक्ते शृङ्गाराद्याश्रितान्यपि विरुदानि प्रसज्यन्ते । तद्वचवच्छेदाय वीररौ-
द्राश्रितैरिति विशेषणम् । अत्र वीरशब्देन दानवीरो दयावीरो युद्धवीर इति
त्रिविधो ऽपि गृह्यते । तेन त्रिविध वीराश्रितानि विरुदानि ग्राह्याणि ।
एवंविधैर्विरुदैरुद्ग्राहध्रुवौ बध्नीयादित्यर्थः । वर्ण्यनामाङ्किताभोगेति । अत्र
वर्ण्यनामेति गातृप्रबन्धनाम्नोरप्युपलक्षणम् । तेनाभोगो वर्ण्यादित्रितयना-
माङ्कितैः पदैः कर्तव्यः । तद्वेदानाह—वासवीत्यादि । यत्रैकेन तालेनाष्टौ

वेदोत्तरा जातिमती पट्टप्रकारेति सा यता ।

एकद्वित्रिचतुष्पञ्च तालाः स्युर्विरुदानि तु ॥ २०३ ॥

अष्टौ षोडश तद्वच्च द्वात्रिंशद्द्वयधिका क्रमात् ।

पञ्चाशच्च चतुर्युक्तं शतमाद्यासु पञ्चसु ॥ २०४ ॥

नियमो जातिमत्यां तु न तालविरुदाश्रयः ।

विरुदानि गीयन्ते सा वासवी; यत्र द्वाभ्यां तालाभ्या षोडश विरुदानि गीयन्ते सा कलिका; यत्र त्रिभिस्तालैर्द्वात्रिंशद्विरुदानि गीयन्ते सा वृत्ता; यत्र चतुर्भिस्तालैर्द्वयधिकपञ्चाशद्विरुदानि गीयन्ते सा वीरवती; यत्र पञ्चभिस्तालैश्चतुर्युक्तं शतं विरुदानि गीयन्ते सा वेदोत्तरा; एवमाद्यासु पञ्चसु योजनीयम् । जातिमत्यां तु तालविरुदाश्रयो नियमो नैति । तालविरुदाश्रयो नियमो नास्तीत्यर्थः । तेनाद्यासु पञ्चस्वपि तालादिसंख्या नियम एव । न तालादिस्वरूपनियमः । अतो ज्यमनिर्युक्तो मेलापकाभावात्त्रिधातुर्विरुदपदतालवद्वत्त्वान्यङ्गो भावनीजातिमान् ॥ -२०१—२०४- ॥ इत्यङ्गचारिणीप्रबन्धः ॥

(सु०) अङ्गचारिणीं लक्षयति—वीररौद्राश्रयैरिति । विरुदैरेण केनचित्तालेन निबद्धा अङ्गचारिणी । वर्ण्यस्य नायकस्य नाम्नाङ्कित आभोगो यस्याः, तथाविधा कर्तव्या । सा च पट्टप्रकारा; वासवी, कलिका, वृत्ता, वीरवती, वेदोत्तरा, जातिमतीति । एतासां लक्षणमाह—एकेति । आद्यासु पञ्चस्वेकादितालनियमः । अष्टादिविरुदनियमः । अत एकस्तालः, अष्टौ विरुदानि यस्या सा वासवी; द्वौ तालौ, षोडश विरुदानि यास्या सा कलिका; त्रयस्तालाः, द्वात्रिंशद्विरुदानि यस्या सा वृत्ता; चत्वारस्तालाः, द्विपञ्चाशद्विरुदानि यस्या सा वीरवती; पञ्च तालाः, चतुरधिक शत विरुदानि यस्या सा वेदोत्तरेति । अन्या जातिमती तालविरुदानामाश्रयो न भवति ॥ -२०१—२०४- ॥ इत्यङ्गचारिणीप्रबन्धः ॥

कर्णाटादिपदैः पाटैर्विरुदैस्तालवर्जितः ॥ २०५ ॥
 आर्यागीतौ रसे वीरे कन्दः स्यात्पाटमुक्तिकः ।
 पवनो रविसंज्ञश्च धनदो हव्यवाहनः ॥ २०६ ॥
 सुरनाथः समुद्रश्च वरुणः शशिशैलकौ ।
 मधुमाधवनामानौ ततोऽपि मकरध्वजः ॥ २०७ ॥
 जयन्तो मधुपथाय शुकसारसकेकिनः ।
 हरिश्च हरिणो हस्ती कादम्बः कूर्मको नयः ॥ २०८ ॥

(क०) अथ कन्दं लक्षयति—कर्णाटादीत्यादि । कर्णाटादिपदै-
 रित्यनेन देशभाषापदान्येव गृह्यन्ते । न संस्कृतपदानि । आर्यागीता-
 विति । आर्यागीतेर्हि लक्षणं छन्दोविचितौ—‘प्रथमार्धसमा गीतिः’ इति ।
 अस्यार्थः—द्वितीयमर्धं प्रथमार्धेन समं यस्याः सा आर्यागीतिरिति ।
 उदाहरणं च—

‘मधुरं वीणारणितं पञ्चमसुभगश्च कोकिलालापः ।

गीतिः पौरवधूनां मधुरा कुसुमायुधं विबोधयति ॥’ इति ॥

वृत्तरत्नाकरे ऽपि—

‘आर्याप्रथमदलोक्तं यदि कथमपि लक्षणं भवेदुभयोः ।

दलयोः कृतयतिशोभां तां गीतिं गीतवान्भुजङ्गेशः ॥’

इत्येतल्लक्षणमुदाहरणं च । आर्यायां तावत्प्रथमार्धे त्रिंशन्मात्राः ; द्वितीयार्धेऽ-
 ष्टाविंशतिर्मात्राः । आर्यागीतौ तु द्वितीयार्धे ऽपि त्रिंशन्मात्रा भवन्तीत्यर्थः ।
 एवंविधायामार्यागीतौ प्रथमार्धमुद्गाहं कृत्वा पदैर्गायित् । द्वितीयार्धं ध्रुवं
 कृत्वा पाटैर्विरुदैश्च गायेदित्यर्थः । पाटमुक्तिक इति । ध्रुवाख्यस्य द्विती-
 यार्धस्यादौ पाटानुपक्रम्य न्यासं कुर्यादित्यर्थः । तालवर्जित इति । तालस्व-

विनयो विक्रमोत्साहौ धर्मार्थः काम इत्यमी ।

एकोनत्रिंशदाख्याताः कन्दभेदाः पुरातनैः ॥ २०९ ॥

त्रिंशाद्गुरोरा द्विगुरोः क्रमादेकैकभङ्गतः ।

रूपेण शून्यो गेय इत्यर्थः । न तालनियमशून्य इति विवक्षितः । आमो-
गमपि सामान्यन्यायेन पदैः कल्पयेत् । कन्दस्य सामान्यलक्षणमुक्त्वा तद्वेदा-
न्दर्शयति—पवन इत्यादिना । तेषां लक्षणानि संक्षिप्याह—त्रिंशाद्गु-
रोरा द्विगुरोः क्रमादेकैकभङ्गत इति । तमडागमे च विहिते यदा तमड-
भावस्तदा डिलोपे सति त्रिंश इति रूपम् । त्रिंशादिति स्यब्लोपे पञ्चमी ।
त्रिंशमारभ्येत्यर्थः । आ द्विगुरोरिति । द्वितीयो गुरुर्द्विगुरुस्तत्पर्यन्तं द्विगुरो
रा । एकैकभङ्गत इति । एकमेकं गुरुं द्वौ द्वौ लघू कृत्वेत्यर्थः । क्रमादिति ।
त्रिंशद्दुर्वात्मिकायामार्यांगीतौ त्रिंशस्य गुरोर्भङ्गात्पवनो नाम कन्दभेदः ;
एकोनत्रिंशस्य भङ्गाद्रविसंज्ञकः ; अष्टाविंशस्य भङ्गाद्धनदः ; सप्तविंशस्य
भङ्गाद्धव्यवाहनः ; षड्विंशस्य भङ्गात्सुरनाथः ; पञ्चविंशस्य भङ्गात्समुद्रः ;
चतुर्विंशस्य भङ्गाद्धरुणः ; त्रयोविंशस्य भङ्गाच्छशी ; द्वाविंशस्य भङ्गाच्छै-
लकः ; एकविंशस्य भङ्गान्मधुः ; विंशस्य भङ्गान्माधवः ; एकोनविंशस्य
भङ्गान्मकरध्वजः ; अष्टादशस्य भङ्गाज्जयन्तः ; सप्तदशस्य भङ्गान्मधुपः ;
षोडशस्य भङ्गाच्छुक्रः ; पञ्चदशस्य भङ्गात्सारसः ; चतुर्दशस्य भङ्गात्केकी ;
त्रयोदशस्य भङ्गाद्धरिः ; द्वादशस्य भङ्गाद्धरिणः ; एकादशस्य भङ्गाद्धस्ती ;
दशमस्य भङ्गात्कादम्बः ; नवमस्य भङ्गात्कूर्मेरुः ; अष्टमस्य भङ्गान्नयः ;
सप्तमस्य भङ्गाद्धिनयः ; षष्ठस्य भङ्गाद्धिक्रमः ; पञ्चमस्य भङ्गादुत्साहः ;
चतुर्थस्य भङ्गाद्धर्मः ; तृतीयस्य भङ्गाद्धर्मः ; द्वितीयस्य भङ्गात्काम इति ।
एवमेकोनत्रिंशत्कन्दभेदा आख्याताः । एकैकभङ्गत इत्यनेनैकस्यैव गुरोर्भङ्गेन
लघुद्वयरूपता । इतरेषां गुरुरूपतैव । आ द्विगुरोरित्यनेनाद्यगुरोर्भङ्गे न

हयलीलेन तालेन हयलीला द्विधा च सा ॥ २१० ॥

गद्यजा पद्यजा चेति पद्यजा तु चतुर्विधा ।

कर्तव्य इत्यर्थः । छन्दोनिबद्धत्वादयं निर्युक्तः ; मेलापकाभावात्त्रिधातुः ; पदपाठविरुद्धवद्धत्वात्त्र्यङ्गो भावनीजातिमान् ॥ -२०५—२०९- ॥

(सु०) कन्दं लक्षयति—कर्णाटादिपदैरिति । कर्णाटादिभाषापदैः पाटै-
र्वाद्याक्षरैर्विरुद्धैश्च, तालवर्जितोऽतालः, आर्यागीतावार्यागीतिसंज्ञके छन्दसि, वीररसे
यो विरच्यते स कन्द इत्युच्यते । तस्य पाटैः समाप्तिः । आर्यागीतिलक्षणमुक्तं
वृत्तरत्नाकरे—

‘ आर्याप्रथमदलोकं यदि कथयति लक्षणं भवेदुभयोः ।

दलयोः छृतयतिशोभा ता गीति गीतवान्भुजङ्गेशः ॥ ’ इति ।

तस्य कन्दस्य भेदानाह—पवन इति । पवनादिकामपर्यन्ता एकोनत्रिंशद्भेदा
भवन्ति । तेषां लक्षणमाह—त्रिंशद्गुरोरिति । त्रिंशद्गुरुमारभ्यैकैकन्यूनता
द्विगुरुपर्यन्ताः पवनादयो ज्ञातव्याः । त्रिंशद्गुरुः पवनः ; एकोनत्रिंशद्गुरु रविः ;
अष्टाविंशतिगुरुर्धनः ; सप्तविंशतिगुरुर्हव्यवाहनः ; षड्विंशतिगुरुः सुरनाथः ;
पञ्चविंशतिगुरुः समुद्रः ; चतुर्विंशतिगुरुर्वर्णः ; त्रयोविंशतिगुरुः शशी ; द्वाविं-
शतिगुरुः शैलः ; एकविंशतिगुरुर्मधुः ; विंशतिगुरुर्माधवः ; एकोनविंशतिगुरुर्मकर-
ध्वजः ; अष्टादशगुरुर्जयन्तः ; सप्तदशगुरुर्मधुपः ; षोडशगुरुः शुकः ; पञ्चदश-
गुरुः सारसः ; चतुर्दशगुरुः केकी ; त्रयोदशगुरुर्हरिः ; द्वादशगुरुर्हरिणः ; एका-
दशगुरुर्हस्ती ; दशगुरुः कादम्बः ; नवगुरुः कूर्मः ; अष्टगुरुर्नयः ; सप्तगुरु-
र्विनयः ; षड्गुरुर्विजयः ; पञ्चगुरुर्हस्ताहः ; चतुर्गुरुर्मः ; त्रिगुरुर्हयः ; द्विगुरुः
काम इति ॥ -२०५—२०९- ॥ इति कन्दप्रबन्धः ॥

(क०) अथ तुरगलीलां लक्षयति—हयलीलेन तालेनेत्यादि ।

‘ विरामान्तद्रुतत्रयात्, द्रुतौ तुरगलीलः स्यात् ’ इति हयलीलातालस्य
लक्षणं वक्ष्यते तदिहानुसंधेयम् । पद्यजेति । पद्यं पादबद्धं पदकदम्बकम् ;

पूर्वार्धमुत्तरार्धं वा द्विधा तालयुतं यदि ॥ २११ ॥

आर्यायाः स्युस्तदा तिस्रश्चतुर्थी त्वादिमे दले ।

स्वरैः पदैस्तु विरुदैः सताले रचिता मता ॥ २१२ ॥

केचित्तु हयलीलेन छन्दसा तां विदुर्वुधाः ।

यथोक्तं 'पद्यं चतुष्पदे तच्च' इति । गद्यं त्वपाठवद्धम् । पूर्वार्धमित्यादि ।
आर्याया इति —

‘लक्ष्मैतत्सप्त गणा गोपेता भवति नेह निपमे ज. ।

यष्टोऽयं च नलघु वा प्रथमार्धे नियतमार्याया ॥’

इत्येवमादिलक्षणयुक्तम् ; एवंविधलक्षणरूपाया आर्यायाः पूर्वार्धं तालयुक्तं
चेदेका हयलीला ; उत्तरार्धं वा तालयुक्तं चेद्वितीया । द्वयोरेकस्मिन्तालयुते
ऽन्यत्तालहीनमित्यर्थः । द्वे वा पूर्वोत्तरार्धे वा यदि तालयुते तदा तृतीया ।
चतुर्थी त्विति । आदिमे दले प्रथमार्धे सताले स्वरैः पदैर्विरुदैश्च रचिता
चतुर्थी हयलीला मता । अत्र तुल्यवदेनाद्याना तिस्रणां केवलपदरचितत्वं
घोरयते । एवं पद्यजाश्चतस्रः । केचित्चित्यादि । हयलीलेन छन्दसेति ।
तस्य लक्षणं तु विकृतौ छन्दसि —

‘अश्वललितं न्जौ भ्जौ भूलौ मुद्रादित्या’ । इति

अस्यार्थः — यस्य पादे नकारजकारौ भकारजकारौ पुनर्भकारजकारौ भकार-
लकारौ गकारश्च भवति तद्भृत्तमश्वललितं नामेति, अश्वललितमेव ह्य
लीलम् । एकादशभिर्द्वादशभिश्च यतिः । तत्रोदाहरणम्—

‘पवनविधूतवीचिचपलं विलोकयति जीवितं तनुभृताम् ।

वपुरपि हीयमानमनिशं जरावनितया वशीकृतमिदम् ॥

सपदि निपीडनव्यतिकरं यमादिवनराधिपान्नरपशो ।

परवनितामवेक्ष्य कुरुते तथापि हतबुद्धिरथललितम् ॥’ इति ॥

तालेन गजलीलेन गजलीला निगद्यते ॥ २१३ ॥

छन्दोहीनेतरलक्ष्म हयलीलागतं मतम् ।

एवंविधं हयलीलं छन्द आर्यास्थाने प्रयुज्य पूर्वार्धमुत्तरार्धं चेत्यादिषु भेदेषु पूर्ववत्कृतेषु मतान्तरेणापि चतस्रः ; गद्यजया सहैवं नव हयलीला भवन्ति । नवानामपि तालस्तु हयलील एव । अत्रार्याया हयलीलाच्छन्दसो वा पूर्वार्धं गद्यस्य पूर्वभागो बोद्धव्यः कल्पनीयः । तदुत्तरार्धं तदुत्तरभागो वा ध्रुवः कल्पनीयः । अत्रामोगस्यानुक्तत्वाद्गातृनेतृप्रबन्धनामाङ्कितैः पदैराभोगः कर्तव्यः । तेनायं त्रिधातुः ; छन्दस्तालनियमत्वात्त्रियुक्तः ; क्वचित्स्वर-पदविरुद्धतालबद्धत्वाच्चतुरङ्गो दीपनीजातिमान् ; क्वचित्पदतालबद्धत्वाद्द्वयङ्ग-स्तारावलीजातिमान् ॥ -२१०—२१२- ॥ इति हयलीलाप्रबन्धः ॥

(सु०) तुरगलीलां लक्षयति—हयलीलेनेति । वक्ष्यमाणेन हयलीलेन तालेन वा विरच्यते सा हयलीलेति । सा द्विधा—पद्यजा गद्यजेति । तत्र पद्यजा चतुर्भेदाः ; तानेव भेदान्कथयति—पूर्वार्धमिति । पूर्वार्धमेव तालसंयुक्तं चैको भेदः ; उत्तरार्धमेव तालसंयुक्तं चैको भेदः ; द्वे पूर्वार्धापरार्धे तालसंयुक्तं चेदेको भेदः ; भेदत्रये ऽप्यार्यात्रयेण भवितव्यम् । चतुर्थभेदं लक्षयति—चतुर्धा तिविति । चतुर्धा तुरगलीला । आदिमेऽर्धं स्वैर्विरच्यते परेऽर्धे बिल्लैः समनैर्विरच्यते ; अर्धद्वयमपि सतालेन ; एवं चत्वारो भेदाः । मतान्तरमाह—केचिदिति । तां पूर्वजा तुरगलीलां हयलीलेन छन्दसा केचिद्वदन्ति । एवं पद्यजाष्टविधा, गद्यजैकेति नव भेदाः ॥ -२१०—२१२- ॥ इति तुरगलीलाप्रबन्धः ॥

(क०) अथ गजलीलां लक्षयति—तालेन गजलीलेनेत्यादिना । 'गजलीले विरामान्तमुक्तं लघुचतुष्टयम्' इति वक्ष्यमाणलक्षणेन तालेन निबद्धा गेयेत्यर्थः । छन्दोहीनेतरदिति । हयलीलाच्छन्दसा हीनमितरलक्ष्म प्रथमं गद्यपद्यजत्वेन द्विविधम् । पद्यजाया आर्यावृत्ताश्रयणेन चतुर्विधत्वं

शुद्धा खण्डा च मात्रादिः सपूर्णेति चतुर्विधा ॥ २१४ ॥

द्विपदी करुणारयेन तालेन परिगीयते ।

पादे छः पञ्च भा गो ऽन्ते जौस्तः पष्ठद्वितीयकौ ॥ २१५ ॥

चतुर्भिरीदृशैः पादैः शुद्धा द्विपदिकोच्यते ।

अर्धान्ते ऽप्ये स्वरानाहुः खण्डा स्याच्छुद्धयार्थया ॥ २१६ ॥

पष्टेनैकेन गुरुणा मात्राद्विपदिना मता ।

च, हयलीलागत लक्षण मतमत्राप्यनुसंधेयमित्यर्थ । तेन गजलीला पञ्च भवन्ति । अनयोर्लापदार्थप्राधान्यात्स्त्रीलिङ्गतया निदश । निर्युक्तत्वादिक हयलीलावद्द्रष्टव्यम् ॥ २१३ ॥ इति गजलीलाप्रबन्ध ॥

(मु०) गजलीला लक्षयति—तालेनेति । गजलीलेन तालेन गजलीला कर्तव्या उन्न्दो विहाय, अन्यलक्षण पूर्वोक्तहयलीलावत्, गद्यपद्यजादिभेदा अपि पूर्ववज्ज्ञातव्या ॥ २१३ ॥ इति गजलीलाप्रबन्ध ॥

(क०) अथ द्विपदी भेदपूर्वक लक्षयति—शुद्धेत्यादि । करुणा ख्येन तालेनेति । 'गुरुणा करुणो मत' इति करुणताललक्षण वक्ष्यते । तत्र शुद्धाया लक्षणमाह—पादे छ इत्यादि । पादे चतुर्षु पादेष्वेकस्मिंश्छ दृष्टगण, षण्मात्रिको मात्रागण । पञ्च भा, भगणा आदिगुरवो वर्णगणा पञ्च प्रयोक्तव्या । गोऽन्ते अन्तेऽवसाने गो गुरु । एव सामान्येन गणानुक्त्वा विशेषमाह—जौ स्त पष्ठद्वितीयकाविति । पष्ठद्वितीयकौ गणौ जौ स्त । मध्यगुरुजगणौ भवत । अन्य आचार्या अर्धान्ते पादद्वयावसाने स्वरानाहुः, स्वरा प्रयोक्तव्या इति वदन्ति । खण्डा स्यादिति । अयमर्थ, उक्तेषु चतुर्षु पादेषु प्रथम पादद्वय नियतलक्षणम्, उत्तरपादद्वयमनियतलक्षण कृत चेतखण्डा नाम द्विपदी भवेत् । पष्टेन गुरुणेति । प्रतिपाद पष्ठगण

ज्ञेया शुद्धैव संपूर्णा गुरुणान्ते ऽधिकेन तु ॥ २१७ ॥
 पुनश्चतुर्था द्विपदी मानवी चन्द्रिका धृतिः ।
 तारेति मानवी छेन तद्द्वयेन कृताङ्घ्रिका ॥ २१८ ॥
 पद्वयं तगणश्चान्ते लगौ चेच्चन्द्रिका मता ।
 छगणेन चतुर्मात्रैस्त्रिभिश्च धृतिरुच्यते ॥ २१९ ॥
 तारा छेन चतुर्भिश्च यगणैरन्तिमे गुरौ ।

स्थाने एक एव गुरु प्रयुज्यते चेन्मात्राद्विपदिकेति समता । ज्ञेयेत्यादि ।
 प्रतिपदमप्यधिकेन गुरुणा तु शुद्धैव संपूर्णा विज्ञेया । शुद्धाया प्रति
 पादान्तमेकैको गुरुरधिक कर्तव्य इत्यर्थः । पुनश्चतुर्थेत्यादि । छेन षण्मा
 त्रिकेण गणेन तद्द्वयेनान्त्यलघुयुक्तयो पञ्चमात्रिकयोस्तगणयोर्द्वयेन, अत्र
 पूर्वोत्तरोक्तभगणयगणसाहचर्याचगण इति वर्णगण एव गृह्यते, न त्रिमात्रिको
 मात्रागण, एतै कृताङ्घ्रिका मानवी । पद्वयमिति । पञ्चमात्रिकयो पग
 णयोर्द्वयम्, तगण इत्यत्रापि वर्णगण । अन्ते लगौ चेदिति । प्रतिपद
 मित्यवगन्तव्यम् । तदा चन्द्रिका । चतुर्मात्रैरिति । भगणैर्जगणैर्वेत्यर्थः ।
 तैस्त्रिभिरादौ छगणेन च कृताङ्घ्रिका धृतिरित्युच्यते । अन्तिमे गुरौ सति
 छगणेन चतुर्भिर्यगणैश्च कृताङ्घ्रिका तारा । एतासा पादचतुष्टययुक्तत्वेऽ
 प्येकैकार्धस्य पादत्वविवक्षया द्विपदीव्यपदेशो द्रष्टव्यः । इत्यष्टौ द्विपद्यः ।
 अत्र प्रथमार्धमुद्गाह उत्तरार्धं ध्रुव पृथक्पादैराभोगो गातृनेतृप्रबन्धनामाङ्कित
 कर्तव्यः । अतोऽथ त्रिधातुस्तालनियमात्रिर्युक्तः, पदतालबद्धत्वाद्बद्धस्तारा
 वलीजातिमान् । मतान्तरेण स्वरेणापि बद्धत्वाच्च्यङ्गो भावनीजाति
 माश्च ॥ २१६—२१९ ॥ इति द्विपदीप्रबन्धः ॥

(सु०) द्विपदीं लक्षयति—शुद्धेति । कर्णाख्येन तालेन या विरच्यते सा
 द्विपदी । सा चतुर्विधा—शुद्धा, खण्डा, मात्रा, संपूर्णाति । तत्र शुद्धा लक्षयति—

पूर्वपूर्वाक्षरघ्राते योऽन्त्यो वर्णचयः स चेत् ॥ २२० ॥

उत्तरोत्तरसंघादौ चक्रवालस्तदोच्यते ।

गद्यपद्यममेदेन स द्विधा गदितो बुधैः ॥ २२१ ॥

लक्षयति—पाद इति । पाद एकश्छगणः कर्तव्यः । पञ्च भाः भगणाः कर्तव्याः । अन्ते गौ गुरुः, षष्ठद्वितीयकौ जगणौ स्तः, पूर्वं छगणः, ततो जगणः, ततः पञ्च भगणाः, पुनरपि जगणः, अन्ते गुरुः, एवं पादः कर्तव्यः; एवंविधैश्चतुर्भिः पादैः शुद्धा द्विपदी भवति । केषांचिन्मते तस्यामर्धान्ते स्वराः कर्तव्याः । एता लक्षयति—खण्डा स्यादिति । अर्धया शुद्धया द्विपद्या खण्डेत्युच्यते । पादद्वयेनैव विरच्यत इत्यर्थः । मात्राद्विपदीमाह—पष्टेनेति । षष्ठस्य जगणस्य स्थाने एक एव गुरुः क्षिप्यते चेन्मात्राद्विपदी । संपूर्णमाह—श्लेषेति । शुद्धैव द्विपदी अन्त एकेन गुरुणाधिकेन युक्ता संपूर्णेत्युच्यते । द्विपद्या अन्यान्मेदानाह—पुनरिति । पुनरपि द्विपदी चतुर्धा; मानवी, चन्द्रिका, घृतिः, तारेति । एतासां लक्षणमाह—मानवीति । छेन छगणेन तगणद्वयेन च चतुष्कलाश्च कृताश्चत्वारोऽङ्गयो यस्याः सा तथाविधा मानवीत्युच्यते; पगणद्वयमेको तगणः, अन्ते लगौ लघुगुरु, एको लघुः, एको गुरुश्चान्ते यदा क्रियते, एवंविधचरण-चतुष्टयवती चन्द्रिका; छगण एकः, चतुर्मात्रागणास्त्रयः प्रतिचरणं चेत्तदा घृतिः; एकश्छगणः, चत्वारो यगणा अन्ते गुरुः प्रतिचरणं चेत्तदा तारेति ॥ २१६—२१९ ॥ इति द्विपदीप्रबन्धः ॥

(फ०) अथ चक्रवालं लक्षयति—पूर्वपूर्वाक्षरघ्रातेत्यादिना । पूर्व-पूर्वेति वीप्सायां द्विर्वचनम् । अक्षरघ्रातो वर्णचयोऽक्षरसमुदायो द्वौ वा त्रयो वा वर्णा इत्यर्थः । स वर्णचय उत्तरोत्तरसंघादावुत्तरोत्तरपदादौ भवति चेत्तदा चक्रवाल इत्युच्यते । अयं वर्णावृत्तिनियम उद्गाहध्रुवयोरवश्यं कर्तव्यः । आमोगे त्वनियम इति संप्रदायो वेदितव्यः । तेनायं त्रिधातुस्तालाद्यनिय-मादर्निर्मुक्तः; पदतालवद्धत्वाद्द्वयङ्गस्तारावलीजातिमान् ॥ -२२०, २२१ ॥ इति चक्रवालप्रबन्धः ॥

पदैः स्वरैः क्रौञ्चपदः प्रतितालेन गीयते ।

स्वरन्यासः स तन्नाम्ना छन्दसा मुक्तकोऽय वा ॥ २२२ ॥

(सु०) चक्रवालं लक्षयति—पूर्वेति । पूर्वेषामक्षराणां प्रान्ते यो वर्णसमूहः स उत्तरोत्तरस्य संघस्याक्षरसमूहस्याद्यो भवति चेत्तदा चक्रवालः । स द्विविधः, गद्यजः, पद्यजश्चेति ॥ -२२०—२२१ ॥ इति चक्रवालप्रबन्धः ॥

(क०) अथ क्रौञ्चपदं लक्षयति—पदैः स्वरैरित्यादि । प्रतिताले-
नेति । 'लघुतौ प्रतितालः स्यात्' इति लक्षणं वक्ष्यते । अत्र स्वरैरुद्गाहः
कर्तव्यः ; पदैर्ध्रुवः । स्वरन्यास उद्गाहमारभ्य न्यसनीय इत्यर्थः । स
तन्नाम्ना छन्दसेति । स क्रौञ्चपदः, तन्नाम्ना क्रौञ्चपदाभिधानेन । अथ वा
मुक्तश्छन्दोहीन इत्यर्थः । क्रौञ्चपदलक्षणं त्वतिकृतौ छन्दसि ;

'क्रौञ्चपदा भौ स्मौ नौ नौ ग्भूतेन्द्रियवस्वृषयः' इति ॥

अस्यार्थः—यस्य पादे भकारमकारौ सकारभकारौ नकाराश्चत्वारौ गकारश्च
भवति तत्क्रौञ्चपदा नाम, पञ्चसु पञ्चस्वष्टसु सप्तसु च यतिरिति । तत्रोदा-
हरणम्—

'या कपिलाक्षी पिङ्गलकेशी कलिरुचिरनुदिनमनुनयकठिना ।

दीर्घतरामिः स्थूलशिरामिः परिवृतवपुरतिशयकुटिलगतिः ॥

आयतजङ्घा निम्नकपोला लघुतरकुचयुगपरिचितहृदया ।

सा परिहार्या क्रौञ्चपदा स्त्री ध्रुवमिह निरवधिसुखमभिलषता ॥' इति ॥

अत्रापि पूर्ववदाभोगः पदैः कर्तव्यः । तेनायं त्रिघातुस्तालादिनियमान्निर्मुक्तः,
स्वरपदतालबद्धत्वान्यद्भो भावनीजातिमान् ॥२२२॥ इति क्रौञ्चपदप्रबन्धः ॥

(सु०) क्रौञ्चपदं लक्षयति—पदैरिति । क्रौञ्चपदनाम्ना छन्दसा विरचितः,
छन्दोहीनश्च ॥ २२२ ॥ इति क्रौञ्चपदप्रबन्धः ॥

यत्र स्वराक्षरैरेव वाञ्छितोऽर्थोऽभिधीयते ।

स स्वरार्थो द्विधा शुद्धो मिश्रस्तैः शुद्धमिश्रितैः ॥ २२३ ॥

ग्रहण्यासोऽस्य भूयोऽसौ सप्तधैकादिकैः स्वरैः ।

क्रमोत्क्रमाभ्यां बहुशो भिद्यन्ते द्विस्वरादयः ॥ २२४ ॥

(क०) अथ स्वरार्थं लक्षयति—यत्र स्वराक्षरैरेवेति । स्वराक्षरैरेव पङ्जादिस्वरवाचकैः सरिगमपधनिभिरेव वाचकपदत्वमापन्नैर्वाञ्छितोऽर्थो वाग्नेयकारस्याभीष्टोऽर्थोऽभिधीयत उच्यते चेत्स स्वरार्थो नाम प्रबन्धः । शुद्धमिश्रितैरिति । शुद्धाश्च मिश्रिताश्चेति द्वंद्वः । अत्र केवलं स्वरा एव शुद्धा वा विकृता वा शुद्धत्वेन विवक्षिताः । अक्षरान्तरसहितास्तु मिश्रिताः । ग्रहण्यास इति । ग्रहे न्यास इत्यर्थः । अस्येति । स्वरार्थस्य । भूयोऽसौ सप्तधैकादिकैः स्वरैरिति । असौ शुद्धो मिश्रोऽपि स्वरार्थ एकादिकैः स्वरैर्भूयः सप्तधेति । अयमर्थः—एकस्वर एकार्थवाचकपदम्, द्वौ स्वराधैकार्थवाचकं पदम्, त्रयः स्वरा एकार्थवाचकं पदमित्येवमादयः सप्त शुद्धभेदा द्रष्टव्याः । एवमेकस्वरयुक्तं द्विस्वरयुक्तं त्रिस्वरयुक्तं पदमित्यादिना मिश्रोऽपि सप्तधा द्रष्टव्य इति । भूय इत्यनेन प्रत्येकमित्यवगन्तव्यम् । क्रमोत्क्रमाभ्यामित्यादि । द्विस्वरादय इति । शुद्धैः षण्मिथैश्च षण्मिलित्वा द्वादश भेदाः क्रमोत्क्रमाभ्यां सरिगादिना क्रमेण रिसगादिना व्युत्क्रमेण च बहुशो भिद्यन्ते ; संख्यातुमशक्या इत्यर्थः । अत्र शुद्धमिश्राधितयोरैकस्वरयोः क्रमाद्यसंभवाद्द्विस्वरादय एवोक्ता इत्यवगन्तव्यम् । एवं नियमेनोद्ग्राहध्रुवौ गातव्यौ । आभोगस्त्वन्यपदैः पूर्ववद्गातव्यः । तेनायं त्रिधातुमन्तालाद्यनियमादनिर्युक्तः ; पदतालबद्धत्वद्वयप्रस्तारावलीजातिमान् । अत्र सरिगादिस्वरप्रयोगेऽपि तेषां वाचकपदत्वेनोपस्थापितत्वादन्यत्र स्वरबद्धत्वं नाशङ्कीयम् ॥ २२३, २२४ ॥ इति स्वरार्थप्रबन्धः ॥

ध्रुवोद्ग्राहौ भिन्नतालौ मण्ठरुक्कालवर्जितौ ।

यस्यां समासु मात्रासु यतिर्मेलापको न च ॥ २२५ ॥

तालद्वयेन सा गेया देङ्कीवद्धनिकुट्टनी ।

(सु०) अथ स्वरार्थं लक्षयति—यत्रेति । यत्र सरिगमादिस्वराक्षरैरेव स्वाभिलषितार्थो निबद्धघते स स्वरार्थः । स द्विविधः ; ग्रहे न्यासे च, तै. शुद्धैः स्वरैर्निबद्धो शुद्धः ; मिश्रितैः स्वरैर्निबद्धो मिश्र इति । पुनरपि सप्तविधः ; एकस्वरः, द्विस्वरः, त्रिस्वरः, चतुःस्वरः, पञ्चस्वरः, षट्स्वरः, सप्तस्वरश्चेति । द्विस्वरादीनां क्रमव्यत्यासभेदेन बहवो भेदा भवन्ति । ते लक्ष्येऽप्रसिद्धत्वाद्भिः शेषतो नोक्ता इत्यर्थः ॥ २२३, २२४ ॥ इति स्वरार्थप्रबन्धः ॥

(क०) अथ ध्वनिकुट्टनीं लक्षयति—ध्रुवोद्ग्राहावित्यादि । भिन्न-तालाविति । उद्ग्राहे प्रयुक्तस्तालो ध्रुवे न प्रयोक्तव्य इत्यर्थः । मण्ठरुक्काल-वर्जिताविति । मण्ठरुक्कालव्यतिरिक्ततालान्तरयुक्तौ भवत इति नियम-क्रियते । समासु समसंख्यासु मात्रासु यति पदविरति कर्तव्या । मेलापको न चेति । अनन्तरं देङ्कीवदित्यतिदेश करिष्यते । तत्रापि वैकल्पिको मेलापकः प्राप्नोतीति नित्यतया तन्निषेधः क्रियते । सा ध्वनिकुट्टनी । देङ्कीवत्तालद्वयेन गेयेति । यथा देङ्की मिथो लयान्तर-युक्तेन तालद्वयेन गीयते, तथेयमपि मिथो भिन्नलयेन तालद्वयेन गातव्ये-त्यतिदेशार्थः । मेलापकनिषेधादयं त्रिधातुः, तालनियमान्निर्युक्तः पदताल-बद्धत्वाद्द्वयङ्गस्ताराबलीजातिमान् ॥ २२५- ॥ इति ध्वनिकुट्टनीप्रबन्धः ॥

(सु०) ध्वनिकुट्टनीं लक्षयति—ध्रुवोद्ग्राहाविति । ध्रुव उद्ग्राहश्च भिन्न तालौ कर्तव्यौ । ध्रुवेऽन्यस्तालः, उद्ग्राहेऽन्यस्तालः, मण्ठरुक्कालौ न कार्यौ । समासु मात्रासु यतिर्यतितालः कर्तव्यः । प्रयोगात्मको मेलापकः, नाम्नि अन्य-त्सर्वं लक्षणं देङ्कीवद्यस्याः सा ध्वनिकुट्टनीति ॥ २२५- ॥ इति ध्वनिकुट्टनी-प्रबन्धः ॥

अर्धान्ते चरणान्ते वा स्वरान्यस्यार्धमादिमम् ॥ २२६ ॥

द्विरार्याच्छन्दसो गीतं सकृद्गीतं दलान्तरम् ।

यत्राभोगे गातृनाम सार्या स्याद्ग्रहशुक्तिका ॥ २२७ ॥

लक्ष्मीः स्याद्दृष्टिबुद्धी च लीला लज्जा क्षमा तथा ।

दीर्घा गौरी ततो राजी ज्योत्स्ना छाया च कान्तिका ॥२२८॥

पद्मी मतिस्ततः कीर्तिरथ ज्ञेया मनोरमा ।

स्याद्रोहिणी विशाला च वसुधा शिवया सह ॥ २२९ ॥

(क०) अथार्या लक्षयति—अर्धान्त इति । आर्याप्रबन्धे चरणान्ते च स्वरान्सरिगादीन्यस्येत । तत्रार्धचरणशब्दयो साकाङ्क्षत्वादनन्तरवाक्य गताया आर्याच्छन्दस इति पष्ठ्या संबन्धोऽवगम्यते । आर्याच्छन्दस आदिममर्धं द्विर्गीतं भवेत् । दलान्तरं द्वितीयमर्धं सकृद्गीतं भवेत् । अत्र-प्रथमार्धमुद्गाहो द्वितीयार्धं भ्रुव इत्यवगन्तव्यम् । आभोगो गातृनाम भवे-दिति । गातृनामेति नेतृप्रबन्धनाम्नोरप्युपलक्षणम् । तेनाभोगो गातृनेतृ-प्रबन्धनामाङ्कित कर्तव्य इत्यर्थः । ग्रहशुक्तिका उद्गाहन्यासवती सार्या स्यादिति सामान्यलक्षणम् । तद्वेदानुदिशति—लक्ष्मीः स्यादित्यादि । तेषां लक्षणानि संक्षिप्याह—पष्टादन्यैरित्यादि । अत्र तावदार्याच्छन्दसि प्रथमेऽर्धे 'लक्ष्मीतत्सप्त गणा' इत्यादिलक्षणवशदृष्ट्या सप्तान्ते गुरुश्च कर्तव्यो भवति । अत्र गणास्तु—

‘ज्ञेया सर्वादिमध्यान्तगुरवोऽत्र चतुष्पदा ।

गणा सप्त लघूपेता पञ्च आर्यादिसंस्थिताः ॥’

इति वचनाद्यतुर्मात्रिका भवन्ति । तत्र प्रथमादिगणानामनियमेऽपि 'पष्ठो ऽयं नल्पु वा' इति वचनात्पष्ठो गणोऽयमिति प्रकृतत्वाज्जगणः परा-

हरिणी चाथ चक्राख्या सारसी कुररी तथा ।

हंसी वधूरिति प्रोक्ता आर्याः पड्विंशतिः क्रमात् ॥ २३० ॥

पष्ठादन्यैर्गणैः सर्वगुरुभिः प्रथमा पराः ।

एकादिगुरुभङ्गेण क्रमालक्ष्माण्यमूनि तु २३१ ॥

मृश्यते ; जगणो भवतीत्यर्थः । वा पक्षान्तरे नलघु नगणश्च लघुश्च तौ भवतः । चत्वारः पृथग्लघवो भवन्तीत्यर्थः । एवं प्रथमार्धे पष्ठस्यैव गणस्य नियमो नान्येषाम् । तथा द्वितीयेऽपि ; 'चरमेऽर्धे पञ्चमके तस्मादिह भवति पष्ठो ल ' इति वचनात्पष्ठो ल एक एव लघुर्भवतीति पष्ठस्यैव नियमो नान्येषाम् । तस्मादार्याया विशेषलक्षणं प्राधान्येन पष्ठगणगतं द्रष्टव्यम् । मात्रार्धद्वये पष्ठगणस्य विकारपरिहारेणेतदरगणविकारा एव भेदाना लक्षणान्युक्तानीति मन्तव्यम् । पष्ठादन्यैरिति । प्रत्येकं गोपेतसप्तगणात्मनोः पूर्वोत्तरार्धयोः पष्ठाद्विगणान्यैर्गणैर्द्वादशसंख्याकैः । सर्वगुरुभिरिति । एकैकस्य गणस्य गुरुद्वयसंख्यया चतुर्विंशतिर्गुरवो भवन्ति । अधिकगुरुभ्या सह पड्विंशतिर्भवन्ति । एवं सर्वगुरुभिर्गणैः प्रथमा लक्ष्मीसंज्ञा भवन्ति ; परा वृद्ध्यादयः पञ्चविंशति क्रमादेकादिगुरुभङ्गेण भवन्तीत्यध्याहार्यम् । एकादिगुरुभङ्गेणेति । एकद्वित्रिचतुरादिपञ्चविंशतिगुरुपर्यन्तं भङ्गेनेत्यर्थः । गुरोर्भङ्गो नाम लघुद्वयकरणम् । अत्रैकादिगुरुभङ्गेणेत्येतावत्युच्यमाने यत्र कुत्रापि स्थितस्यैकस्य तादृशयोर्द्वयोस्तादृशानां त्रयाणामेवं चतुरादीनामप्यनियताना गुरूणा भङ्गे वृद्ध्यादिलक्षणत्वं प्राप्नोति, तन्मा भूदिति क्रमादित्युक्तम् । तेनात्रैकशब्दः संख्यावाच्येव प्रथमे नियम्यते । ततश्चादिशब्दोऽपि द्वितीयादिष्वेव नियम्यते । तथा च सत्येकस्य भङ्गे वृद्धिः, द्वयोर्भङ्गे बुद्धिः, त्रयाणां भङ्गे लीला, चतुर्णां भङ्गे लज्जा, एवं पञ्चगुरुभङ्गप्रभृत्यापञ्चविंशतिगुरुभङ्गेण क्षमादयः क्रमेण योजनीयाः । एवं पञ्चविंशतिगुरुभङ्गत एवोद्दिष्टभेदपरिसमाप्तेरन्तिमस्य पड्विंशस्य गुरोर्भङ्गो नास्त्येवेत्यवगम्यते । लक्ष्माण्यमूनि

छन्दोलक्षणतो ज्ञेयाः शेषा भूरितरा भिदाः ।

त्विति । अत्र तु शब्दोऽवधारणार्थे, अमून्यवेति, षष्ठगणव्यतिरिक्तसर्वं गुरुमारभ्यैकादिगुरुभङ्गान्तान्येव लक्षणानि लक्ष्मीवृद्ध्याद्यायाभेदाना लक्षणा नीतो व्यतिरिक्तानि लक्षणान्तराणि न सन्तीत्येवकारार्थं । अमूनीति प्रतिनिर्दिश्यमानलक्षमपदलिङ्गापेक्षया नपुसको निर्देश । छन्दोलक्षणत इत्यादि । शेषा भूरितरा भिदा इति । आर्याया पथ्याविपुलादयो बहवो भेदाश्छन्दोलक्षणत —

‘ त्रिष्वशकेषु पादो दलयोराद्येषु दृश्यते यस्या ।
पथ्यति नाम तस्या प्रकीर्तित नागराजेन ॥ ’

इत्यादिकाश्छन्द शास्त्रादेव ज्ञेया । आर्यासामान्यस्वरूपमपि तत एव ज्ञयमिति भाव । मेलापकस्यानुक्तत्वादय त्रिधातुश्छन्दोनियमान्निर्युक्त, स्वरपाट तालवद्धत्वात्त्र्यङ्गो भावनीजातिमान् ॥ २२६ २३१ ॥ इत्याद्यामवन्ध ॥

(सु०) आर्या लक्षयति—अर्धान्त इति । अर्धान्ते प्रथमदलान्ते चरणान्ते पादान्ते वा स्वराश्रयस्य, आदिम दल द्विर्गयम् । दलान्तर द्वितीयदलमन्यगीति-सदृशधातुकमर्धत सकृद्गीयते साधगीतिरिति लभ्यते । आभोगे गानुर्वागोपकारस्य नाम सार्या । ग्रह उद्ग्राहे समाप्तिर्यस्या सा ग्रहमुक्तिका । तस्या भेदानाह— लक्ष्मीरिति । लक्ष्म्यादयो वृद्धयन्ता षड्विंशतिर्भेदा भवन्ति । तेषा लक्षणमाह— षष्ठादिति । षष्ठे गण आयासु सर्वगुरुत्वासमग्रात् षष्ठादन्येर्गणे सर्वगुरुभि प्रथमा लक्ष्मी स्यात् । परास्तु वृद्धपादय क्रमश एवैरगुरुभङ्गेण लघुवृद्धया ज्ञातव्या । यदाह पिङ्गलनाम — ‘गुर दृद्द वे ल्ह चळ्ढ त त गाम त्रिभारि’ इति । एकगुरुभङ्गेण वृद्धि, गुरद्वयभङ्गेण बुद्धि, गुरत्रयभङ्गेण लीलेत्पादि, एवमेव पञ्चविंशतिगुरुभङ्गेण वधुरित्यन्त ज्ञेयम् । अन्ये भेदाश्छन्दोलक्षणतश्छन्द-शास्त्रतो ज्ञातव्या । आर्यासामान्यलक्षणमुक्त वृत्तरत्नाकर—

‘ लक्ष्मन्तत्सप्तगणा गोपिता भवति नेह विषमे ज ।
षष्ठो ऽय नञ्चू या प्रथमे ऽर्धे नियतमार्याया ॥

आर्यैव प्राकृते गेया स्यात्पञ्चचरणाय वा ॥ २३२ ॥

त्रिपदी पदपदी गाथेत्यपरे सूरयो जगुः ।

छन्दसा द्विपथेन स्याद्द्विपथः स्वरमुक्तिरुः ॥ २३३ ॥

षष्ठे द्वितीयलात्परके न्छे मुखलाच्च सयतिपदनियमः ।

चरमेऽर्धे पञ्चमके तस्मादिह भवति षष्ठो छः ॥ ’

इति ॥ -२२६—२३१- ॥ इत्यार्याप्रबन्धः ॥

(क०) अथ गाथा लक्षयति—आर्येत्यादि । उक्तलक्षणार्यैव प्राकृते प्राकृतपदं विषयीकृत्य गीयते चेत्तदा गाथा स्यादिति । अनेनार्यायाः संस्कृतपदविषयत्वमुक्तं भवति । पदव्यतिरिक्तमन्यदार्यागतं लक्षणमनुसंधेयम् । केषाचिन्मतेन पदभेदाभावादार्यैव चरणन्यूनाधिकभावेन गाथा भवतीति लक्षणान्तराणि दर्शयति—पञ्चचरणाय वेत्यादिना ॥ २३२ ॥ इति गाथाप्रबन्धः ॥

(सु०) गाथा लक्षयति—आर्यावदिति । सैव प्राकृतलक्षणवत्यार्या गाथेत्युच्यते । अथ वा पञ्च चरणवतीमात्रया सा कार्या । मतान्तरेण तस्या द्वैविध्यमाह—त्रिपदीति । पादत्रयवती, पादषट्कवती च गाथेति केचन वदन्ति ॥ -२३२ ॥ इति गाथाप्रबन्धः ॥

(क०) अथ द्विपथक लक्षयति—छन्दसेत्यादि । द्विपथेनेति । द्विपथ दोषकमिति पर्यायशब्दौ । तेन दोषकलक्षणमेव द्विपथलक्षणं वेदितव्यम् । दोषकलक्षणं तु ; ‘दोषकं भौ भगौ गिति’, अस्यार्थः—यस्य पादे मकारौ मकारगकारौ गकारश्च तद्दोषकं नामेति । अत्रोदाहरणम्—

‘दोषकमर्थनिरोधनमुग्रं स्त्रीचपलं युधि कातरचित्तम् ।

स्वार्थपरं मतिहीनममात्यं मुञ्जति यो नृपति स सुखी स्यात्’ ॥इति ॥

तालहीन सतालो वा स च ज्ञेयश्चतुर्विधः ।
 स्वरैरैकी ऽप्य प्रयोगैः सोमयानुभवौ परौ ॥ २३४ ॥
 प्राकृते दोहसंज्ञोऽसौ तस्य भेदा नव त्विमे ।
 सारसो भ्रमरो हंस कुरुरथन्द्रलेखक ॥ २३५ ॥
 कुञ्जरस्तिलको हंसक्रीडोऽप्यथ मयूरकः ।
 त्रयोदशाधुजि समे मात्रा द्वादश सारसे ॥ २३६ ॥

अत्र पादान्ते यति । द्विपथकस्य दोषकपर्यायत्व प्राकृते, 'दोहसंज्ञोऽसौ' इत्यनन्तर वक्ष्यमाणस्य तद्भेदस्य दोहशब्दस्य छायाशब्दत्वेन दोषकशब्दप्रतीतिरवगम्यते । तेन दोषकेन छन्दसेत्यर्थ । स्वरमुक्तिक स्वरन्यासवान् । पक्षे तालहीन । पक्षान्तरे सताल । अनियतैकतालसहित । स च द्विपथप्रवन्धश्चतुर्विधो ज्ञेय , वक्ष्यमाणप्रकारैरितिर्थ । तदेव दर्शयति— स्वरैरित्यादि । एक प्रथम उदमाहध्रुवयो स्वरैर्बद्ध स्यादित्यर्थ । अन्यो द्वितीय पूर्ववत्प्रयोगैर्बद्ध स्यात् । परौ तृतीयचतुर्थौ सोमयानुभवौ, तृतीय सोभय , उभयै स्वरै प्रयोगैश्च सहित , तृतीय स्वरैर्बद्धमाह , प्रयोगैर्बद्ध कर्तव्य इत्यर्थ । चतुर्थोऽनुभव , स्वरप्रयोगाभ्या रहित , चतुर्थे पदैरघोद्ग्राहध्रुवौ कर्तव्यादित्यर्थ । एतेषु पदैराभोग कर्तव्य इत्यर्थ । प्राकृत इत्यादि । असौ द्विपथक प्राकृतपदविषयश्चेत्तदा दोहसंज्ञो भवति । सस्कृते द्विपथसंज्ञो दोषकसंज्ञो वेत्यर्थ । न-नत्र स्वरमुक्तिक इत्युक्तम् , चतुर्णां म ये द्वयोरेव स्वरा उक्तास्तत्रोपपद्यते । द्वयोस्तु नोक्तास्तत्र कथमिति चेत् , सत्यम् , तत्र भेदद्वय ऽप्युद्ग्राहस्य स्वरबद्धत्वाद्भेदा-न्तरे स्वरामावे ऽपि स्वरशब्देन तत्रोद्ग्राह उपलक्ष्यते । तेनोद्ग्राहे न्यास स्यादित्यभिप्रायाददोष । तस्य भेदा इत्यादि । तस्य द्विपथस्यमे तु वक्ष्यमाणा सारसादयस्तु नव भेदा भवन्ति । सारसादीना लक्षणमाह— त्रयोदशेत्यादिना । सारसेऽधुजि विषमपादे त्रयोदश मात्रा । छन्दोगत

ओजेऽङ्घ्रौ मनवो मात्रा भ्रमरे स्वयः समे ।
 मात्राः पञ्चदशायुग्मे हंसे युग्मे त्रयोदश ॥ २३७ ॥
 त्रयोदशायुजि कलाः कुञ्जरे तिथयः समे ।
 मात्राः पञ्चदशायुग्मे तिलके मनवः समे ॥ २३८ ॥
 त्रयोदशासमे हंसक्रीडे युग्मे कलाः कलाः ।
 यद्येषामर्धयोरन्ते पञ्चादिलघुभिः शिखा ॥ २३९ ॥
 तं शिखाद्विपथं प्राहुर्मयूरमपि सूरयः ।
 एतेषु व्यत्ययेनापि चरणानां स्थितिर्भवेत् ॥ २४० ॥
 भवन्त्येकादिपादानां सकृद्द्विर्गानभेदतः ।
 द्विपथा भूरिभेदास्ते लक्ष्या लक्ष्येषु सूरिभिः ॥ २४१ ॥

त्वादेव मात्राशब्देन लघ्वक्षरमुच्यते । तालगतत्वे तु पञ्चलघ्वक्षरोच्चारमित-
 कालो द्रष्टव्यः । समे पादे द्वादश मात्रा भवन्ति । भ्रमरादीनां लक्षणानि
 ग्रन्थत एव सुबोधानि । तत्र मनव इत्यादीनां शब्दानां चतुर्दशसंख्या-
 परत्वं तु प्रसिद्धमेव । एते सारसादयो नव भेदाः प्रथमोक्तेषु चतुर्षु भेदेषु
 प्रत्येकं योजनीयाः । यद्येषामित्यादि । एषां भेदानामर्धयोरन्ते वा मध्ये
 मध्ये ऽपि वा पदान्ते वेत्यर्थः । पञ्चादिलघुभिः । आदिशब्देन षट्ससादयो
 गृह्यन्ते । यथा पादमितिर्मात्राधिकं न भवति तथा शिखा कर्तव्येति भावः ।
 एतेष्वित्यादि । एतेषु शिखाद्विपथेषु चरणानां पादानाम् । व्यत्ययेना-
 पीति । विषमपादोक्तमात्रासंख्या समपादे भवेत् । समपादोक्तमात्रासंख्या
 विषमपादे भवेदित्यर्थः । भवन्तीत्यादि । एकादिपादानां सकृद्द्विर्गान-
 भेदत इति । एकपादस्य प्रथमपादस्येत्यर्थः । तस्य सकृद्गानमितरेषां द्विर्गानं
 प्रथमस्य द्विर्गानमितरेषां सकृद्गानम् । एवं प्रथमद्वितीययोः सकृद्गानं द्विर्गानं
 च पूर्ववद्द्रष्टव्यम् । तथा त्रयाणां चतुर्णामपि । एवं गानभेदतो द्विपथा

भूरिभेदा भवन्तीत्यन्वयः । एते भेदा लक्ष्येषु लक्ष्याः ; नामोद्देशादिना लक्ष्यन्त इत्यर्थः । अयं मेलापकाभावात्त्रिधातु-च्छन्दोमान्निर्युक्तः, कचिस्वरपद-तालबद्धत्वाद्बृहस्तारावलीजातिमान् । अत्र प्रबन्धस्यैकाङ्गतापत्तेः सप्रयोगानुभयौ तालहीनौ कर्तव्यौ । तेन तालहीनः सतालौ वेति विकल्पो भागव्यवस्था द्रष्टव्यः । यथा सप्रयोगानुभयौ सतालावेव सस्वरसोभयौ तालहीनौ सतालौ वेति सर्वं समञ्जसम् ॥ -२२३-२४१ ॥ इति द्विपथप्रबन्धः ॥

द्विपथकं लक्षयति—छन्दसेति । द्विपथकनाम्ना छन्दसा निबद्धो द्विपथः । स्वरेषु मुक्तिः समाप्तियस्य स स्वरमुक्तिकः, स तालहीनः, सतालौ वा कर्तव्यः । स चतुर्विधः ; एकः स्वरैरेवोपनिबद्धपद्यते, अपरः प्रयोगैर्गमकैर्निबद्धपद्यते, कश्चनो-भाभ्या स्वरगमकाम्या निबद्धयते, कश्चनानुभय उभाभ्या हीनः । तस्य भाषा-विशेषेण नामान्तरभेदाश्चाह—प्राकृत इति । अस्मी द्विपथकः प्राकृते दोहा इत्युच्यते । तस्य सारसादयो नव भेदा भवन्ति । तेषा लक्षणमभिधत्ते—त्रयोदशेति । अयुजि प्रथमे तृतीये च चरणे त्रयोदश मात्रा भवन्ति, समे द्वितीये चतुर्थे चरणे द्वादश मात्रा भवन्ति ; सदा सारसः । ओजे विषमचरणद्वये मनवक्षतुर्दश मात्राः ; समे चरणद्वये रवयो द्वादश मात्रास्तदा भ्रमरः । विषमे पञ्चदश मात्राः, समे त्रयोदश मात्रास्तदा हंसः । विषमे त्रयोदशकलाः, समे चतुर्दश मात्रास्तदा कुररः । विषमे तिथयः पञ्चदश कलाः, समे रवयो द्वादश मात्रास्तदा चन्द्रलेखः । विषमे त्रयोदश मात्राः, समे पञ्चदश कलास्तदा कुञ्जरः । विषमे पञ्चदश मात्राः, समे चतुर्दश मात्रास्तदा तिलकः । विषमे त्रयोदश कलाः, समे षोडश कलास्तदा हसक्रीडा । येषा पूर्वोक्ताना दोहाना मध्ये पञ्च-लघुनिर्मिता षडादिलघुनिर्मिता वा शिखा क्रियते तदा तं दोहं सूर्यो ज्ञातारः केचिच्छिखाद्विपथमित्याहुः, केचिन्मयूरमित्यपि वदन्ति । एतेष्विति । एतेषु पूर्वोक्तेषु दोहेषु व्यत्ययेनापि चरणाना स्थितिः ; समचरणलक्षणं विषमचरणयोः, विषमचरणलक्षणं समचरणयोः । एतेषा द्विपथकानामेकद्वित्रिचतुष्पदानां सकृ-द्धानं, द्विवारं वा गानमित्यादिभेदेन बहवो भेदा भवन्ति । ते लक्ष्ये लक्ष-णीयाः ॥ -२२३-२४१ ॥ इति द्विपथप्रबन्धः ॥

छन्दसः कलहंसस्य पादैरन्ते स्वरान्वितैः ।

कलहंसः स्वरे न्यासो गेयो झम्पादितालतः ॥ २४२ ॥

वर्णजो मात्रिकश्चेति कलहंसो द्विधा मतः ।

गयात्मा चेत्स्वराङ्गीत्वा ततः षट्निवेशनम् ॥ २४३ ॥

(क०) अथ कलहस लक्षयति—छन्दसः कलहंसस्येत्यादि । कलहसस्य छन्दसो लक्षण भारतीये जगत्या नर्कुटर्मदेषु मुनिनोक्तम्, यथा—

‘द्वितीयसप्तमान्त्य चतुर्थे यदा गुरुर्यदा च षष्ठो दशमोऽपि वा ।

अथोदिता हि पादे त्वथ जागते भवेदिदं तु हसाख्यमिति स्मृतम् ॥’

इदमेवोदाहरणं च । अस्यार्थः —जागते पादे द्वादशाक्षरात्मके चरणे द्वितीयचतुर्थषष्ठसप्तमदशमद्वादशाक्षराणि यदा गुरवो भवन्ति तदा हसाख्यं नाम छन्दः । हसाख्यमेव कलहसम्, तेन बद्धं प्रबन्धं कलहसं उच्यते । अन्ते स्वरान्वितैः पादैरिति । प्रतिपादान्तं स्वरान्प्रयुञ्ज्यादित्यर्थः । स्वरे न्यास इति । प्रथमपादयुक्तेषु स्वरेषु प्रथमस्वरा-कतिचिदारभ्य न्यासं कुर्यादित्यर्थः । झम्पादितालतो गेय इति । ‘झम्पातालौ विरामान्तं द्रुतद्वन्द्वं लघुस्तथा’ इति झम्पातालस्य लक्षणं वक्ष्यते । आदिशब्देन तन्मात्रासमितदेशीतालान्तरं गृह्यन्ते । वर्णजो मात्रिकश्चेति । वर्णजं पद्यरूपं, मात्रिको गद्यरूपः । वर्णजस्योक्तलक्षणानुसारेण नियतगणबद्धत्वात्पद्यरूपत्वम् । मात्रिकस्यानियतगणबद्धत्वाद्गद्यरूपत्वम् । मात्रासख्यातूभयोः समानैव, अन्यथा कलहसं प्रकृतिकत्वाभावप्रसङ्गात् । गयात्मा चेति । मात्रिकश्चेदित्यर्थः । स्वराङ्गीत्वा ततः षट्निवेशनमिति । प्रतिपादमादौ स्वराः प्रयोक्तव्या इत्यर्थः । अत्र प्रथमार्धमुद्गाहं, उत्तरार्धं ध्रुवं, पूर्ववदाभोगं पृथक्कर्तव्यं, तेनायं त्रिधातुः, छन्दस्तालनियमात्रिभिर्युक्तः, म्बरपदतालबद्धत्वात्त्यक्तो भावनीजातिमान् ॥ २४२, २४३ ॥ इति कलहसप्रबन्धः ॥

तोटरच्छन्दसा न्यस्तस्वरोऽद्ध्यन्ते तु तोटकः ।

ननु वृत्ते वक्ष्यमाणे पुनरुक्तोऽत्र तोटकः ॥ २४४ ॥

(सु०) कलहस लक्षयति—छन्दस इति । कलहसाख्यस्य छन्दसोऽन्ते स्वराधिता पाठादि क्षिप्यन्ते तदा कलहस । स्वरेषु न्यास समाप्तियस्य, स क्षम्पादिभिस्तालगत्य । स द्विविध, वणजा मात्रिकथेति । वर्णगणैर्निर्मितो वर्णज, मात्रागणैर्निर्मितो मात्रिक । यदा गद्येन विरच्यते तदा पूर्व स्वराङ्गीत्वा पश्चात्पद निवेशनीयम् ॥ २४२, २४३ ॥ इति कलहसप्रबन्ध ॥

(क०) अथ तोटक लक्षयति— तोटरच्छन्दसेत्यादि । तोटकच्छन्दसो लक्षण तु, 'तोटक स' इति । अस्यार्थ — जगत्यधिकारे प्रस्तुते यावद्भि सकारैर्जगतीपाद पूर्यते तावन्त एव सकारा यत्र पादे भवन्ति ततोटक नाम वृत्तमिति । द्वादशाक्षरारमकम्य जगतीपादस्य चतुर्भि सगणै पूरितत्वाच्चत्वार सगणास्तोटकमित्यर्थ । सूत्रे जातिविवक्षयैकवचन द्रष्टव्यम् । तत्रोदाहरणम्—

'त्यज तोटकमर्थवियोगकर प्रमदाधिकृत व्यसनोपहतम् ।

उपधाभिरशुद्धमति सचिव नरनायक ! भीरकमायुधिकम् ॥' इति ॥

अत्र पादान्ते यति । तोटकच्छन्दसेतीत्यभूतलक्षणे तृतीया । तेन बद्ध प्रबन्धोऽपि तोटक इत्युच्यते । अद्ध्यन्ते न्यस्तस्वरस्त्विति । अत्र तुशब्दो यद्यर्थे । तोटक छन्द एव प्रतिपादान्त न्यस्तस्वर चेतोटकप्रबन्ध इत्यर्थ । वृक्ष्यमाणन वृत्ताख्यप्रबन्धेनास्य पौनरक्त्यमाशङ्क्य चोदयति— नन्विति । वृत्ते वृत्ताख्यप्रबन्धे वक्ष्यमाण सत्यत्र तोटक पुनरुक्तो भवतीति । अयमभि सधि — वक्ष्यमाणे वृत्ताख्यप्रबन्धलक्षणे छन्दसा येन केनापीति सामान्यन वृत्तमात्रोपादानात्तदन्तर्भूतत्वेन तोटकस्यापि तत्र प्राप्तेरत्र पृथक्वचन पुनरुक्त मेवेति । किंचात्र तोटक इत्युपलक्षणम् । तेन कन्दतुरगलीलाक्रौञ्चपदार्था

सत्यं किंतु मते तेषां वृत्तं वृत्ताख्यवृत्ततः ।

तन्मते तोटकस्येह नैवास्ति पुनरुक्तता ॥ २४५ ॥

गाथाद्विपथकलहंसानां छन्दोरूपाणां वृत्तेऽन्तर्भावात्तेषामपि पुनरुक्ततेति चोद्यार्थः । अर्धाङ्गीकारेण परिहरति—सत्यमिति । अनङ्गीकारे विशेषं दर्शयति—किं त्विति । येषां मते वृत्ताख्यवृत्ततो वृत्तं भवेत् । वृत्ताख्य-वृत्तस्य लक्षणं तु—‘मिति वृत्तम्’ इति । अस्यार्थः—कृतौ छन्दसि विंशत्यक्षरात्मके यस्य पादे गकारलकाराः क्रमेण विंशतिर्भवन्ति तद्वृत्तं वृत्तं नामेति । तत्रोदाहरणम्—

‘गात्रदु खकारि कर्म निर्मितं भवत्यनर्थहेतुरत्र

तेन सर्वमात्मतुल्यमीक्ष्यमाणमुत्तमं सुखं भजस्व ।

विद्धि बुद्धिपूर्वकं ममोपदेशवाक्यमेतदादरेण

साधुवृत्तमुत्तमं महाकुलप्रसूतमेति नो हि जन्म ॥’ इति ॥

पादान्ते यतिः । येषामाचार्याणां मत एवंविधेन वृत्ताख्यवृत्तेन वृत्तप्रबन्धो भवति ; तन्मत इह प्रबन्धविषये तोटकस्य पुनरुक्तता नास्त्येवेति । अत्रापि तोटकस्येत्युपलक्षणम् । तेन पूर्वोक्तानां कन्दादीनामपि पुनरुक्तता नास्त्येवेति परिहारार्थः । एतेन मतान्तरे वृत्तप्रबन्धस्य वृत्तसामान्यविषयत्वे तु तोटकादीनां पुरुक्ततेवेति दर्शितं भवति । अत्र तोटकस्य पूर्वार्धमुद्गाहः ; उत्तरार्धं ध्रुवः ; पूर्ववत्पदैरामोगः कर्तव्यः ; तेनायं त्रिधातुः ; छन्दोनिधयमार्जिर्युक्तः ; स्वरपदतालबद्धत्वात्त्यूङ्गो भावनीजातिमान् ॥ २४४, २४५ ॥ इति तोटकप्रबन्धः ॥

(सु०) तोटकं लक्षयति—तोटकच्छन्दसेति । तोटकनाम्ना छन्दसा तोटको गीयते । अन्ते चरणान्ते न्यस्ताः स्वरा यस्मिन् । आक्षिपति—

तेनैरर्धं द्विपद्यर्धं घटे तेनकमुक्तिकः ।

छन्दसा येन केनापि तालेनेष्टेन गीयते ॥ २४६ ॥

वृत्तं तस्य च पादान्ते वृत्तान्ते वा स्वरान्क्षिपेत् ।

स्वरहीनं तदित्यन्ये वृत्तं छन्दसि चापरे ॥२४७ ॥

छन्दश्चित्यां विचेतव्याश्छन्दसां बहवो मताः ।

नन्विति । पुरस्ताद्वृत्तं वक्ष्यते । तर्हि तोटकस्य वृत्तान्तभूतत्वादत्र पुनर्वचनं विफलमिति । परिहरति—सत्यमिति । यदि वृत्तशब्देन छन्दोमात्रमुच्यते तदा भवत्येव पौनरुक्त्यम्; यदा तु वृत्तशब्देन वृत्तनामरुत्वरच्छन्दोविशेष उच्यते; तस्मिन्मते न तोटकस्य पौनरुक्त्याभावः ॥ २४४, २४५ ॥ इति तोटक-प्रबन्धः ॥

(क०) अथालिङ्गप्रबन्धाना क्रमो न विवक्षित इति दर्शयितु-मुद्देशक्रममुल्लङ्घ्य घटं लक्षयति—तेनैरित्यादि । तेनकमुक्तिक इति विधेय-विशेषणम् । घटे तेनके न्यास कर्तव्य इत्यर्थ । तेनैरर्धमिति । द्विपद्या पादे छ० पञ्च भा गोऽन्त इत्यादिना यावन्मात्रमर्धमुक्तं तावन्मात्रमेव पूर्वार्धमुद्गाहसंज्ञकं घटे तेनैरर्धं कर्तव्यमित्यर्थ । द्विपद्यर्धमिति प्रत्यासत्तेरयमर्थो-ऽवगम्यते । अन्यथा सापेक्षस्यार्धशब्दस्य प्रतिसंबन्धभावेनाकाङ्क्षाया अपूर्-णाद्विपद्यर्धमिति तादृशमेव द्विपतीयमर्धं द्विपद्यामिव पदैर्बद्धं कर्तव्यमित्यर्थ । किं च 'अर्धान्तेऽयं स्वरानाहुः' इत्यनेनात्रापि वैकल्पिकस्वरप्रयोगो द्रष्टव्यः । त्रिधातुत्वादिकं द्विपदीवद्द्रष्टव्यम् ॥ २४५-॥ इति घटप्रबन्धः ॥

(सु०) घट लक्षयति—तेनैरिति । तेनैरर्धं पूर्वोक्तमेव द्विपद्या अर्धं कियते चेत्तदा घट इत्युच्यते ॥ २४५-॥ इति घटप्रबन्धः ॥

(क०) अथ वृत्तं लक्षयति—छन्दसा येन केनापीति । छन्दश्चित्येति । छन्दोविचितिसंज्ञकेन ग्रन्थेनेत्यर्थ । विचेतव्या इति । अत्र समार्ध-

एकैकमातृकावर्णपूर्वकाणि पदानि चेत् । २४८ ॥

क्रमेण परिगीयन्ते मातृका सा त्रिधा मता ।

दिव्या च मानुषी दिव्यमानुषी चेति तत्र तु ॥ २४९ ॥

दिव्या संस्कृतया वाचा मार्गतालैश्च गीयते ।

मानुषी प्राकृतगिरा देशीतालैश्च निर्मिता ॥ २५० ॥

उभयोर्मिश्रणादुक्ता मातृका दिव्यमानुषी ।

समविषमवृत्तप्रकरणेषु विचित्रोपादेया इत्यर्थः । सुगममन्यत् ॥ -२४६,
२४७- ॥ इति वृत्तप्रबन्धः ॥

(सु०) अथ वृत्तं लक्षयति—छन्दसेति । येन केनापि छन्दसा
स्वामिर्लघितेन तालेन यद्गीयते तद्विह वृत्तम् । तस्य च वर्णान्ते वा वृत्तान्ते वा
स्वरान्क्षिपेत् न्यसेत् । मतान्तरमाह—स्वर्गहीनमिति । तस्स्वरैर्विनापि गातव्य-
मिति केचित् । वृत्तानामपि छन्दोविशेष एवायम् । इतोऽप्यन्ये छन्दसा बहवो
भेदाश्छन्दोविचिन्तितान्नि मदीये ग्रन्थे विलोकनीयाः ॥ -२४६, २४७- ॥
इति वृत्तप्रबन्धः ॥

(क०) अथ मातृकां लक्षयति—एकैकेत्यादि । एकैकमातृका-
वर्णपूर्वकाणीति । मातृका वर्णाः । मातृकाया मन्त्रस्य वर्णा अकारादिक्ष-
कारान्तास्तेज्वैकैकवर्णपूर्वकाणि क्रमेणाकारादिक्रमेण ; प्रथममकारादि पदम् ;
द्वितीयमाकारादि ; तृतीयमिकारादि, चतुर्थमीकारादि, पञ्चममुकाराद्येवं क्रमेण
क्षकारादिपर्यन्तं पदानि गीयन्ते चेत्सा मातृका । उभयोर्मिश्रणादिति ।
संस्कृतप्राकृतवाचोमार्गदेशीतालयोश्च सहप्रयोगादित्यर्थः । मिश्रणं च द्वेषा
संभवति । एकैकपदान्तरितत्वेन संस्कृतप्राकृतवाचोमार्गदेशीतालयोश्च प्रयो-
गेण बोद्धाहे संस्कृतवाह्मार्गतालयोर्ध्रुवे प्राकृतवाग्देशीतालयोश्च प्रयोगेण

अनिबद्धा निबद्धा च द्विधा सा गद्यपद्यजा ॥ २५१ ॥

सर्वमन्त्रमयी ह्येषा सर्वसिद्धिप्रदायिनी ।

गातव्या नियतैर्नित्यं गीर्वाणगणवल्लभा ॥ २५२ ॥

नन्द्यावर्तः स्वस्तिकश्च द्विधा रागकदम्बकः ।

चतुर्वृत्तश्चतुस्तालो रागराजिविराजितः ॥ २५३ ॥

बोभयोरेकतरेण प्रकारेण मातृका दिव्यमानुषीत्युक्तम् । अनिबद्धेत्यादि । सा त्रिविधा मातृका ; अनिबद्धा छन्दोहीना सती गद्यजेत्युच्यते ; निबद्धा छन्दोबद्धा सती पद्यजेति । अत्रोद्गाहादिविभागस्त्वकारादीनि षोडश पदान्युद्गाहत्वेन गेयानि । ककारादीनि पञ्चत्रिंशत्पदानि ध्रुवत्येन गेयानीति । आभोगस्तु दिव्यादिमेदानुसारेणानियतवर्णपूर्वकैः संस्कृतादिपदैर्गातृनेतृप्रबन्धनामाङ्कितो गातव्यः । तेनायं प्रबन्धस्त्रिधातुः ; तालादिनियमास्त्रिर्युक्तः ; पदतालबद्धत्वाद्ब्रह्मस्तारावलीजातिमान् ॥ -२४८—२५२ ॥ इति मातृकाप्रबन्धः ॥

(सु०) मातृका लक्षयति—एकैकेति । अकाराद्येकैकमातृकावर्णपूर्वकाणि क्रमेण द्विपञ्चाशत्पदानि गीयन्ते चेत्तदा मातृकेत्युच्यते । सा त्रिविधा ; दिव्या, मानुषी, दिव्यमानुषी चेति । एतासा लक्षणमाह—दिव्येति । संस्कृतया वाचा भाषया मार्गतालैश्चत्पुटादिभिर्वा गीयते सा दिव्या ; देशभाषया देशीतालैर्वा गीयते सा मानुषी ; प्राकृतदेशभाषयोर्मार्गदेशीतालयोर्मिश्रत्वान्मिश्रिताना गानाद्विष्यमानुषी । पुनरपि द्विविध्यमाह—अनिबद्धेति । गद्यैर्विरचिता अनिबद्धा, पद्यैर्विरचिता निबद्धेति । या सर्वेष्वपि प्रबन्धेषु प्रशस्तामाहुः ; तस्याः प्रयोगे नियममाह—सर्वेति । नियतैः शुचिभिः सावधानैश्च ; अन्यथा गाने दोषादित्यर्थः ॥ -२४८—२५२- ॥ इति मातृकाप्रबन्धः ॥

(कृ०) अत्र, येदन्तिर्देशपूर्वकं, रागकदम्बं, लक्षयति—नन्द्यावर्तः स्यादि । अत्र नन्द्यावर्तस्य लक्षणमाह—चतुर्वृत्त इत्यादिना । चतुर्वृत्तश्च-

नन्यावर्तो भवेत्तस्य तालमानद्वयेन वा ।

उद्ग्राहेणाथवा न्यासो गद्येनैनं परे जगुः ॥ २५४ ॥

तालेनैकेन केचित्तु स्वस्तिको द्विगुणस्ततः ।

अब्जपत्रो ङ्जगर्भश्च भ्रमराग्नेडिते मते ॥ २५५ ॥

केपांचित्पूर्वपूर्वस्माद्द्विगुणः स्यात्परः परः ।

त्वारि वृत्तानि यस्य सः । चतुस्ताल इति । प्रतिवृत्तं भिन्नतालः कर्तव्य इत्यर्थः । रागराजिविराजित इति । प्रतिपादं प्रत्यर्थं वा प्रतिवृत्तं वा रागभेदः कर्तव्य इत्यर्थः । तालमानद्वयेनेति । यस्मिन्वृत्ते यस्तलः प्रयुक्तस्तस्य तालस्य मानं प्रमाणं तद्वयेनावृत्तिद्वयेनेत्यर्थः । अरुच्या पक्षान्तरमाह—उद्ग्राहेणाथवेति । अत्रेयमरुचिः । यत्राल्पमात्रो ज्ञम्पादितालः प्रयुज्यते तत्र तालमानद्वयेन न्यास उपपद्यते । यत्र त्वधिकमात्रः सिंहनन्दनादिः प्रयुज्यते तत्र नोपपद्यत इत्युद्ग्राहमारभ्य न्यासश्चेदुभयत्राप्युपपद्यत इति भावः । एनं रागकदम्बं पर आचार्या गद्येन जगुरिति मतभेदो दर्शितः । स्वस्तिकस्य लक्षणमाह—स्वस्तिक इत्यादि । ततो नन्यावर्तात् । द्विगुण इत्यष्टवृत्तोऽष्टतालोऽष्टरागो वेत्यर्थः । अब्जपत्र इत्यादि । केपांचिन्मत उक्तलक्षणः स्वस्तिक एवाब्जपत्र इत्युच्यते । परः पूर्वस्माद्द्विगुण इति । अयमर्थः—पूर्वस्मादब्जपत्रात्परोऽब्जगर्भो द्विगुण इति षोडशवृत्तः षोडशतालः षोडशराग इत्यर्थः । अब्जगर्भाद्भ्रमरो द्विगुण इति द्वात्रिंशद्वृत्तो द्वात्रिंशत्तालो द्वात्रिंशद्भाग इत्यर्थः । भ्रमरादाग्नेडितो द्विगुण इति चतुःषष्टिवृत्तश्चतुः षष्टितालश्चतुःषष्टिराग इत्यर्थः । अब्जपत्रादीनां स्वस्तिकभेदानां चतुर्णामपि मतान्तरेण गद्यरूपमप्यवगन्तव्यम् । अत्रोद्ग्राहाद्यवयवविभागास्तु प्रतितालं प्रतिरागं पद्ये वा गद्ये वा पूर्वार्धमुद्ग्राह उद्गरार्धं ध्रुवः । एवं रागतालाश्रयत्वेन यावन्तो गद्यरूपाः पद्यरूपा वा गीयन्ते तावन्तो ऽवयवभूता

द्विधातवः । अवयवी तु रागकदम्बाऽप्यो महाप्रबन्ध । यथा पदार्थानुमाने प्रतिज्ञादीनामवान्तरवाक्यादीना समुदाय एव पञ्चावयववाक्यमित्युच्यते, तदपेक्षया प्रतिज्ञादीनि यथा तत्र पदानीत्युपचर्यन्ते ; तथात्रापि तालादियुक्ता यावन्तो रागास्तावन्ति पदानीत्युपचारादुच्यन्ते । ' अवयवकृतं लिङ्गं समुदायस्यापि विशेषेण भवति ' इति न्यायेन रागकदम्बो द्विधातुरेव । यथा गोकर्णादौ कृतं लिङ्गं गोविशेषकं भवति तद्वदिति भावः । अत्राभोगाभावेऽप्यन्तिमे रागे पदैर्गातृनेप्रबन्धनामाङ्कित कर्तव्यः । तत्रोद्ग्राहध्रुवयो स्वरादिकाङ्गनियमस्यानुक्तत्वेन तदभावाद्वाग्गेयकारेच्छयात्राङ्गयोजना कर्तव्येति लक्ष्यतोऽप्यवगम्यते । तथा हि गोपालनायकेन गीतद्वात्रिंशद्वागताल्युक्तगद्यात्मके भ्रमरारूढे स्वस्तिकमेदे रागकदम्बे प्रथमसिंहनन्दनतालपदे मालवश्रीपदे पदतालावेवोद्ग्राहध्रुवयोर्योजितायिति द्वचङ्गत्वम् । तथा दर्पणताल्युक्ते वेलवलीपदे पदाभावात्पञ्चाङ्गता ; धनासीपदादिषु कचिद्विरुदाभावात्पञ्चाङ्गता । इतरेषु तु षडङ्गत्वमित्यनियताङ्गत्वान्मेदिन्यादिजातिमान् । छन्दस्तालाद्यनियमादनिर्युक्तः । अत्र वृत्तरागतालानां प्रत्येक बाहुल्याविशेषेऽपि रागाणां प्राधान्याद्वागकदम्बव्यपदेशः, न तालकदम्बव्यपदेशो वा, नापि वृत्तकदम्बव्यपदेशः । यद्वा वृत्ततालयोश्चतुर्वृत्तश्चतुस्ताल इत्यादिनियममारभ्य चतुःषष्टिवृत्ततालपर्यन्तं नियमस्योक्तत्वाद्वागराजिविराजित इत्यनियमद्योतकेन चतुःषष्टिनियमापेक्षया प्रतिवृत्तं प्रत्यर्थं प्रतिपादं राजिपदसामर्थ्याद्वागाणामधिरुत्वेऽपि न दोष इति दर्शितम् । तादृगर्थद्योतकत्वाद्वागकदम्बो व्यपदिश्यते, न वृत्तकदम्बः, न तालकदम्बो वा ॥ २५३—२५५ ॥ इति रागकदम्बप्रबन्धः ॥

(सु०) रागकदम्ब लक्षयति—नन्द्यावर्त इति । रागकदम्बको द्विप्रकारः ; नन्द्यावर्तकः, स्वस्तिकश्चेति । तत्र नन्द्यावर्त लक्षयति—चतुर्वृत्तमिति । चत्वारि

आलापः प्रागतालः स्यात्पृथग्भिः पदपञ्चकम् ॥ २५६ ॥

चञ्चत्पुटेन तेनैव स्वराः पाटास्ततः परम् ।

वृत्तानि यस्मिन्नसौ चतुर्वृत्तः, चतुर्भिस्तालैर्युक्तः । अनेकैर्भागिरूपनिबद्धधमानो नन्यावर्तः स्यात् । अस्य तालमानद्वयेन तालो वृत्तिद्वयेनोद्ग्राहेण वा न्यासः समाप्तिः । अन्ये त्वेन रागकदम्बकं गद्यैरेव कुर्यादिति । केचिदेकेन ताले-
नेति । स्वस्तिकं लक्षयति—स्वस्तिक इति । पूर्वेण द्विगुणाष्टकवृत्तो ऽष्टतालश्च स्वस्तिकः । मतान्तरेणान्यद्वेदद्वयमाह—अञ्जपत्रेति । केषांचिन्मतेन पूर्वपूर्वद्वै-
गुण्येन भेदद्वयं भवति । षोडश वृत्तः षोडश तालोऽञ्जपत्रः । अञ्जगर्भोऽञ्ज-
पत्रेऽन्तर्गतः । द्वात्रिंशद्द्वयोर्द्वोत्रिंशत्तालो भ्रमरात्रेदित इति ॥ २५३—२५५—॥
इति रागकदम्बप्रबन्धः ॥

(क०) अथ पञ्चतालेश्वरं लक्षयति—आलापः प्रागतालः स्या-
दिति । अताल इति विशेषणेनाप्रालापशब्देन रागालाप उच्यते । न गम-
कालप्तिः । तस्या अप्यालापशब्दवाचकत्वेन वक्ष्यमाणत्वेऽपि सतालत्वात् ।
प्रायप्रथममतालस्तालरहित आलापो गेय इत्यर्थः । चञ्चत्पुटेन, 'ताले
चञ्चत्पुटे ज्ञेयं गुरुद्वंद्वं लघुप्लुतम्' इति लक्षितेन । पृथक्पदपञ्चकं द्विरिति ।
पृथगिति भिन्नधातुकमित्यर्थः । तादृशं पदपञ्चकं द्विवारं गेयमित्युक्तं
भवति । तेनैवेति । चञ्चत्पुटेनैवेत्यर्थः । स्वराः पाटा इति । स्वराः
सरिगादयः, पाटा वाच्याक्षराणि । अयमर्थः—आलापान्तरमेकं पदं
गीत्वा तदवयवत्वेन स्वरान्पाटांश्च गायेत् । अतन्तरं द्वितीयं पदं गीत्वा पूर्व-
वत्स्वरान्पाटान्गायेत् । एवं पदपञ्चकं गातव्यमित्येतदपि पृथक्पदेन द्योत्यत
इति । अत्र स्वरपाटयोः क्रमो न विवक्षितः । तेन कचित्प्रथमं पाटान्गीत्वा
ततः स्वरा गातव्या इति मन्तव्यम् । एवं च पञ्चमपदानन्तरं पाटान्गीत्वा
स्वरेषु प्रयुक्तेषु सत्सु वक्ष्यमाणस्य पाटात्मकान्तरस्य पदावयवस्य च पाटस्य
प्रत्यासत्या प्रतीतं सांकर्यं परिहृतं भवति । स्वरैर्व्यवहितत्वादिति भावः ।

द्विचञ्चत्पुटमानेन पादैः षट्संभवैः ॥ २५७ ॥

कार्योऽन्तरस्ततश्चाचपुटेन पदपञ्चकः ।

तद्बृत्तेन स्वराः पाटास्तद्विमानेन चान्तरः ॥ २५८ ॥

हुडुक्पादैस्तदनु पट्पितापुत्रकेण च ।

तद्विमानाच्छङ्कपादैरन्तरः स्यात्ततस्तु पट् ॥ २५९ ॥

प्रत्येकं द्विः पदानि स्युः संपकेष्टकतालतः ।

ततस्तद्वस्वराः पाटास्तद्विमानेन चान्तरः ॥ २६० ॥

कांस्यतालोद्भवैः पादैरुद्भूतेन पदानि पट् ।

ततः परमित्यादि । द्विचञ्चत्पुटमानेनेति । चञ्चत्पुटस्यावृत्तिद्वयेनेत्यर्थः । षट्संभवैः पादैरिति । 'डवर्जित क्वर्गश्च तटवर्गो रहावपि' इति वक्ष्यमाणैरक्षरैरन्तराख्यो गीतावयवः कार्यः । एवमन्तरे पाटनियमस्य कृतत्वादनन्तरोक्तानां पाटानामनियमो वेदितव्यः । तेन यस्य कस्यापि वाद्यस्यानुकरणाक्षराणि शुद्धानि मिश्राणि वा तत्र प्रयोक्तव्यानीत्यर्थः । एव वक्ष्यमाणेष्वन्तरेषु तालावृत्तिनियमात्सस्वरपाटेषु पदेषु तालावृत्तिनियमो न विद्यत इति मन्तव्यम् । ततश्चाचपुटेनेत्यादि । तद्वदित्यतिदेशेनात्र पृथग्द्विरित्यनुपज्ञनीयम् । हुडुक्पादैरित्यादि ।

‘दुर्वति षट्हान्वर्णानिह डेकारवर्जितम् ।

अत्रान्यैरधिकानुक्तौ मन्द्रकारौ मनीषिणि ॥’

इति वक्ष्यमाणैर्हुडुकोद्भवैः । तदन्विति । स्वरपाटकमिति । द्वद्वैकवद्भावात्पुसको निर्देशः । शङ्कपादैरिति । ध्रुवयोदिगित्यादि प्रचुरैर्वर्णैः । ततस्तु पडिति । अत्र तुल्यवद् सपकेष्टकस्य पूर्वम्यस्तालेभ्यो विशेषघोतनार्थः । सोऽप्यत्र षट्पदानीत्येतत् । कांस्यतालोद्भवैरिति । ततकट-

प्राग्वत्तथा स्वराः पाटाः पाटैर्मुंरजसंभवैः ॥ २६१ ॥

अन्तरः पूर्ववत्तस्मादाभोगश्चाविलम्बितः ।

प्रबन्धनाम्ना प्राङ्मानं नेतृनामाय मङ्गलम् ॥ २६२ ॥

वाक्यमालापके न्यासः पञ्चतालेश्वरो भवेत् ।

वीरावतार शृङ्गारतिलकश्चेति स द्विधा ॥ २६३ ॥

वीरशृङ्गारयोस्तेन प्रीयन्ते सर्वदेवताः ।

प्रमुखैर्वर्णैः । उद्धृष्टैर्नेत्यादि । मुरजसंभवैरिति । तकिटतोमित्येतत्प्रधानै
पटहाक्षरैरित्यर्थ । पूर्ववदिति । तालद्विमानेनेत्यर्थ । तस्मादित्यादि ।
तस्मादन्तरादनन्तरम् । आभोगश्चेति । चकारेणाभोगोऽप्युद्धृष्टेन गीयत
इत्यर्थ । अविलम्बित इति । विलम्बादत्यन्तविलक्षणेन द्रुतलयेन प्रयुक्त
इत्यर्थ । लोके ऽप्यविलम्बाचिरशब्दाभ्यां शीघ्रप्रतीते । एतेन पदेष्वन्तरेषु
च मध्यो वा विलम्बो वा लय कर्तव्य इत्यवगम्यते । एवमाभोग
प्रबन्धनाम्नोपलक्षितो गेय । अत्रैव गातृनामापि कर्तव्यमित्यनुक्तमपि
गम्यते । कुत ? अमुक प्रबन्धो ऽनेन गीत इति तत्कर्तृत्वसङ्गते । नेतृ-
नामप्राङ्मानमिति । प्रथममुद्धृष्टपदेषु तदन्तरेषु च यन्मान कृत तन्मान-
युक्त स्तुत्यनाम कर्तव्यमित्यर्थ । अथ मङ्गलं वाक्यमिति । तेनेति
शब्दप्रयोग उच्यते । मङ्गलस्य ब्रह्मण प्रकाशकत्वेनोक्तत्वात्स्यापि मङ्गल
त्वमुपचारान्मङ्गलप्रकाशक वाक्य कर्तव्यमित्यर्थ । एकस्यापि तेनशब्दस्य
बहुश प्रयोगादनेकपदात्मकतया तत्समुदायस्य वाक्यवद्वाक्यत्वम् । अथ
वान्विताभिधानमतेन वाक्यत्व द्रष्टव्यम् । आलापके न्यास इति । प्रबन्धा
दावारब्धमालापमारभ्य गीतगोक्ष कर्तव्य इत्यर्थ । पञ्चभिश्चञ्चत्पुटादिभि
मार्गितालैः प्रयुक्तत्वात्प्रबन्धेषूत्कृष्टतयेश्वर इत्युक्त । वीरावतार इत्यादि ।
वीरशृङ्गारयोरिति । वीररसे गीतो वीरावतार । शृङ्गाररसे गीत

शृङ्गारतिलकः । तेन प्रीयन्त इति । तेन पञ्चतालेश्वरेण । चाचपुटादीनां लक्षणानि तालाध्यायादेवावगन्तव्यानि । अत्र पञ्चसु तालेषु मिलित्वा सस्वरपाटादीनि पदानि सप्तविंशतिः । तत्तत्तालपदान्तरेष्वन्तरास्तत्तत्तालाः पाटनिर्मिताः पञ्च । एतेष्वालापान्तराणि दश पदान्युद्ग्राहः कल्पनीयः । इतराणि ध्रुवः कल्पनीयः । आभोगस्तूक्त एव । तेनायं त्रिधातुः । अथ वान्तरशब्देनात्र पृथगवयवो गृह्यते । तदा प्रतितालमाद्यपदद्वयमुद्ग्राहः । उत्तरपदत्रयं ध्रुवः । ध्रुवानन्तरमन्तरः । यद्यपि तस्य सालगसूडस्वरूपकेष्वेवेति नियमः कृतः, तथाप्यत्र वचनसामर्थ्याद्भविष्यतीति । त्रिधातवोऽवान्तरप्रबन्धाः पञ्च । महाप्रबन्धस्वाभोगेन सह चतुर्धातुरित्यवगन्तव्यः । तालनियमाज्जिर्युक्तो विरुद्धहीनत्वात्पञ्चाङ्ग आनन्दिनीजातिमान् ॥ -२५६-२६३- ॥ इति पञ्चतालेश्वरप्रबन्धः ॥

(सु०) पञ्चतालेश्वरं लक्षयति—अताल इति । तालहीन आलापः कर्तव्यः । यद्यप्यालापशब्देनाप्यतालत्वं लभ्यते; तथाप्यत्र विहिततालप्राप्तिः स्यादिति, तन्निरासार्थमुक्तमताल इति । ततोऽनन्तरं चञ्चत्पुटेन तालेन पञ्च पदानि पृथग्द्विगैयानि । तेनैव चञ्चत्पुटेन स्वराः पाटाश्च कर्तव्याः । चञ्चत्पुटद्वयमानेन षट्संभवैः पाटाक्षरैरन्तरः कर्तव्यः । ततोऽनन्तरं चञ्चत्पुटेन पञ्च पदानि कर्तव्यानि । पृथग्द्विगैयानीत्यनुषङ्गनीयम् । तस्यैव वा चञ्चत्पुटस्य मानद्वयेन हुडुक्कपाटैरन्तरः कर्तव्यः । ततोऽनन्तरं षट्पितापुत्रकेण पञ्चपदानि पृथग्द्विगैयानि । तेनैव स्वराः पाटा गेयाः । ततः षट्पितापुत्रक्रमानद्वयेन शङ्कुपाटैरन्तरपदं गेयम् । ततः संपकेष्टकतालेन कांस्यतालपाटैरन्तरः; ततोद्वयेन षट्पदानि स्वराः पाटा अन्तरश्च; पूर्ववन्मानद्वयेन ततोऽविलम्बितमानेनाभोगः । तत्राभोगे पूर्वमानं प्रबन्धनाम्ना कर्तव्यम् । ततोऽनन्तरं नेतुर्नायकस्य नाम । अथ कल्याणमाशीर्वादानामानि । ततो वाक्यरूपेण मेलापके प्रयोगवद्बुद्धे न्यासः; पञ्चतालेश्वर इति ज्ञेयः । स द्विप्रकारः; वीररसे वीरावतारः; शृङ्गारं शृङ्गारतिलक इति । तस्मिन्पञ्चतालेश्वरे गीते सति सर्वदेयताप्रीतिः फलम् ॥ -२४६—२६३- ॥ इति पञ्चतालेश्वरप्रबन्धः ॥

तालार्णवो भूरितालः स द्वेषा गद्यपद्यतः ॥ २६४ ॥

तालै रागैश्चतुर्भिः स्याच्छीरङ्गोऽन्ते पदान्वितः ।

(क०) अथ तालार्णवं लक्षयति—तालार्णव इति । भूरिताल इति । भूरयो बहवस्ताला अस्येति सः, अत्रैकावृत्तिर्मता तालानां बहुल्यं विवक्षितमिति भूरितालेभ्योऽपि पञ्चतालेश्वरादिभ्योऽस्य भेदो द्रष्टव्यः । तत्र कामतः केपुचित्तालेषूद्ग्राहः केपुचिध्रुवः कर्तव्य इति मन्तव्यम् । आभोगो गातृनेतृप्रबन्धनामाङ्कितः कर्तव्यः । तत्र भूरितालत्वनियमाभावोऽपि द्रष्टव्यः । तेनायं त्रिधातुः ; तालाद्यनियमादनिर्युक्तः । अत्र पदादिकाङ्गनियमस्यानुक्तत्वात्कामतः पडादिद्वयन्ताङ्गबद्धः कर्तव्यः । अतो रागकदम्बवन्मेदिन्यादिजातिमान् ॥ -२६४ ॥ इति तालार्णवप्रबन्धः ॥ इत्यालिक्रमप्रबन्धाः ॥

(सु०) तालार्णवं लक्षयति—तालार्णव इति । बहुभिस्तालैरुपनिबद्धपमानस्तालार्णवः ॥ -२६४ ॥ इति तालार्णवप्रबन्धः ॥ इत्यालिक्रमप्रबन्धाः ॥

(क०) अथ विप्रकीर्णेषु प्रथमोद्दिष्टं श्रीरङ्गं लक्षयति—तालैरित्यादि । चतुर्भिरिति प्रत्येकं संबद्धयते । चतुर्भिस्तालैश्चतुर्भिं रागैश्चतुर्भिर्गीतैरिति । अन्ते पदान्वित इति । सर्वाङ्गकाम इति वक्ष्यमाणत्वात्स्वरादिषु पङ्क्त्येवान्ते पदं प्रयोक्तव्यमिति नियमः क्रियते । तेन स्वरादीनीतराणि वाञ्छितक्रमेण प्रयोक्तव्यानीति दर्शितं भवति । एवं प्रतिरागं पदान्तत्वेन पङ्क्त्योजना कर्तव्या । अत्रोद्ग्राहादिविभागः प्रबन्धादिनामाङ्कश्च रागकदम्बवत्कर्तव्यः । तेनायं त्रिधातुस्तालाद्यनियमादनिर्युक्तः । अत्र चतुर्भिस्तालै रागैरिति संख्याया एव नियमो न स्वरूपनियमः । अतस्तालादिनियमशङ्का न कर्तव्या । पङ्क्त्येवान्तेदिनीजातिमान् ॥ अथ श्रीविलासं

स्वरान्तः श्रीविलासः स्यात्तालै रागैश्च पञ्चभिः ॥ २६५ ॥
 तेनकान्तः पञ्चमङ्गिः पाटैः पञ्चाननोऽन्तिमैः ।
 रागाभ्यामपि तालाभ्यां स्यादुमातिलकः पुनः ॥ २६६ ॥
 विरुदान्तस्त्रिभिस्तालै रागैः सर्वाङ्गिका इमे ।

लक्षयति — स्वरान्त इत्यादि । स्पष्टार्थः । अनुक्तमन्यच्छ्रीरङ्गवदनु-
 संधेयम् ॥ २६५ ॥ इति श्रीरङ्गश्रीविलासप्रबन्धौ ॥

(सु०) एवमालिक्रमप्रबन्धानुक्त्वा विप्रकीर्णानिरूपयिषुः प्रथमनिर्दिष्टं
 श्रीरङ्गं लक्षणमङ्गया सङ्गमयति—तालैरिति । चतुर्भिस्तालैर्यो विरच्यते स
 श्रीरङ्गः । तस्य चान्ते पदैरन्वितः कर्तव्यः । श्रीविलासं लक्षयति—स्वरान्त
 इति । पञ्चभिस्तालैः पञ्चमी रागेध्वान्ते स्वरसंयुक्तः श्रीविलासः ॥ २६५ ॥
 इति श्रीरङ्गश्रीविलासप्रबन्धौ ॥

(क०) अथ पञ्चमङ्गिपञ्चननौ लक्षयति—तेनकान्त इति । अन्ति-
 मैस्तेनकैः पञ्चमङ्गिः । अन्तिमैः पाटैः पञ्चाननः स्यात् । रागाम्यां
 तालाम्यामित्युभयोर्योजनीयम् । इतरत्तु पूर्ववत् । अथोमातिलकं लक्षयति
 —स्यादुमातिलक इत्यादि । स्पष्टार्थः । अन्यत्पूर्ववत् । अत्र केचन
 श्रीरङ्गादीनां पदाद्यन्तत्वमात्रनियमेनेतराङ्गक्रमस्यानुक्तत्वात्कूटतानवत्प्रस्तारं
 कल्पयन्ति । तत्र स्वराणां क्रमस्य सिद्धत्वात्तच्छोभते । अत्र त्यजानां
 तदभावादभिचिचित्रप्रायमेतत् ॥ २६६- ॥ पञ्चमङ्गिपञ्चाननोमातिलक-
 प्रबन्धाः ॥

(सु०) पञ्चमङ्गि लक्षयति—तेनकान्त इति । रागद्वयेन तालद्वयेन च
 त्रिग्रहप्रमाणान्ते, तेनकसंयुक्ता, पञ्चमङ्गिः ॥ पञ्चाननं लक्षयति—पाटैरिति । पञ्च-
 मङ्गिलक्षणवदन्तिमैः पाटैः पञ्चाननः ॥ उमातिलकं लक्षयति—स्यादिति ।
 त्रिभिस्तालैस्त्रिभि रागैर्निबद्धोऽन्ते विरुदसंयुक्त उमातिलकः । इमे श्रीरङ्गादयः

आद्यौ द्विद्विगणौ पादौ तृतीयश्च चतुर्गणः ॥ २६७ ॥

चतुर्थस्त्रिगणः पादेष्वेकादश गणा इमे ।

रतेः षष्ठश्च दशमः शेषाः स्युर्मान्मथा गणा ॥ २६८ ॥

गीत्वाद्यपादौ तदनु किञ्चिच्छेषं तृतीयकम् ।

पञ्च, सर्वाङ्गिका. सर्वाङ्गैर्युक्ता ज्ञातव्याः ॥ इति पञ्चमङ्गिपञ्चाननोमातिलक-
प्रबन्धाः ॥ २६६- ॥

(क०) अथ त्रिपदीं लक्षयति—आद्यावित्यादि । आद्यौ प्रथम
द्वितीयौ पादौ । द्विद्विगणाविति । द्वौ द्वौ गणौ ययोस्तौ । अत्र वीप्सया
प्रत्येकं द्विगणावित्यर्थः । ‘शेषा स्युर्मान्मथा गणा’ इति वक्ष्यमाणत्वात्पाद-
द्वयेऽपि चत्वारो मान्मथगणा भवन्ति । ते च, ‘एव मध्याभवा भेदा अष्टौ
कामगणा स्मृता’ इति प्रागेवोक्ता । तृतीयश्चेति । तृतीयपादश्चतुर्गणः ।
चकारेणात्रापि कामगणा इत्यवगम्यते । अत्र रते षष्ठ इति वक्ष्यमाण-
त्वाद्वितीयो रतिगणः । इतरे त्रयोऽपि कामगणाः । चतुर्थ इत्यादि । चतुर्थ
पादश्च त्रिगणः । चकारेणात्रापि कामगणा इति गम्यते । तत्र दशमश्चेति
वक्ष्यमाणत्वाद् अत्र पादे द्वितीयो रतिगण इतरौ कामगणौ । एकादशेत्यादि ।
इम इति पादचतुष्टयेऽप्युक्ताः सभूयैकादशगणा भवन्ति । रतेरित्यादि ।
षष्ठी दशमश्च । रतेरिति सबन्धे षष्ठी । रतिगण इत्यर्थः । सोऽपि,
‘अत्युक्तायास्तु चत्वारो भेदा रतिगणा मता’ इत्यत्र प्रागुक्तेषु चतुर्षु
भेदेष्वेकः । षष्ठ इति चतुर्गणात्मकस्य तृतीयपादस्य द्वितीयो गण उच्यते ।
दशम इति त्रिगणात्मकस्य चतुर्थपादस्य द्वितीयो गण उच्यते । एतौ
रतिगणौ कर्तव्यावित्यर्थः । शेषा इति । एकादशसु मध्ये षष्ठदशमौ
हित्वेतरौ नवगणा मान्मथा कर्तव्या इत्यर्थः । गाने नियममाह—गीत्वे-
त्यादि । किञ्चिच्छेषं तृतीयकमिति । तृतीयपादमादौ किञ्चिदवशिष्टं गीत्वा

तत समग्रं तं गीत्वा चतुर्थो यदि गीयते ॥ २६९ ॥

तदा स्यात्त्रिपदी तालहीना कर्णाटभाषया ।

समे षोडश मात्राः स्युः पादे पञ्चदशायुजि ॥ २७० ॥

ततोऽनन्तरं तृतीयपाद समग्रमशेष गीत्वा चतुर्थे पादो गीयते चेत्, सा त्रिपदी स्यात् । अस्या लक्षणतश्चतुष्पादप्रयुक्तत्वेऽप्याद्ययोरैकपादत्वप्रतीते श्रुतिरूतत्वात्तामनुरुध्य त्रिपदीव्यपदेश उपपद्यत एव । तत्राद्य पादद्वय-मुद्गाह । द्वितीयं पादद्वयं ध्रुव । विपरीर्णेषु, 'ओव्यादयश्च चत्वारो भवन्त्याभोगवर्जिता' इति वक्ष्यमाणेन वचनेन चतुर्णामेवाभोगनिषेधात् । इतरेषा पुन, 'अनुक्ताभोगवस्तुना पदैराभोगकल्पना' इति वक्ष्यमाणत्वा-दत्र पदैराभोग कल्पनीय । तेनाथ त्रिधातु, गणभाषानियमाक्षिर्युक्त । अस्या द्विपदीपठितकृत्वात्, 'अनुक्तमन्यतो ब्राह्मम्' इति न्यायेन तत्रोक्त स्वरप्रयोगोऽपि प्रबन्धतासिद्धये ध्रुवानन्तरमध्याहर्तव्य । अन्यथा तालादि-हीनत्वेन पदैकाङ्गतया तारावल्यादिप्रबन्धजात्ययोगादप्रबन्धतैव स्यात् । अतोऽयं पदस्वरनद्धत्वाद्ब्रह्मस्तारावलीजातिमान् ॥ २६७-२६९- ॥ इति त्रिपदीप्रबन्ध ॥

(मु०) त्रिपदी लक्षयति—आद्याविति । आद्यो द्वौ चरणौ गणद्वययुतो फार्पा; तृतीयस्तु गणचतुष्टययुक्त, चतुर्थो गणत्रययुक्तः । एव चतुर्षु पादेऽवेकादश गणा भवन्ति । तेष्वष्टौ रतिगणा कर्तव्या । पशो दशमश्च, अन्ये मान्मथा पूर्वोक्ता कामगणाः कर्तव्या । तत्राद्यो पादौ गीत्वा ततोऽनन्तरं तृतीयधरणः किञ्चिन्मून समग्रश्च द्विर्गतय । ततश्चतुर्थधरणो गीयते सा कर्णाटभाषानद्धा तालवर्जिता त्रिपदी ज्ञातव्या ॥ -२६७—२६९- ॥ इति त्रिपदीप्रबन्ध ॥

(फ०) अथ चमुष्पदी लक्षयति—सप्त इत्यादि । अभ्याद्यतुष्पद्या समपादे द्वितीये चतुर्थे च प्रत्येकं षोडश मात्रा स्युः । अयुजि विषमे

यस्यां भिन्नार्थयमकावधौ सा तु चतुष्पदी ।

स्वरतेनकसंयुक्ता तेनकन्याससंयुता ॥ २७१ ॥

प्रथमे तृतीये च पादे पञ्चदश मात्रा भवन्ति । यस्यामधौ भिन्नार्थयमका-
विति । भिन्नो ऽर्थो ऽभिधेयं यस्य तत् ; भिन्नार्थं यमकं ययोरिति तथोक्तौ ।
यमकं नाम—

‘ अर्थे सत्यर्थभिन्नानां वर्णानां सा पुनः श्रुतिः ।

यमकं पादतद्भागवृत्ति तद्यात्यनेकताम् ॥ ’

इत्युक्तलक्षणम् । ननु च यमकलक्षणेनैव भिन्नार्थत्वे सिद्धे भिन्नार्थे
ऽपि यमकविशेषणं व्यवच्छेद्याभावाद्यर्थमापद्यत इति चेत्सत्यम् । येषां
मते त्वभिन्नार्थानामपि तात्पर्यभेदेन यमकत्वमङ्गीक्रियते, तन्मते व्यवच्छेद्यस्य
विद्यमानत्वेनार्थवत्त्वाददोषः । अर्थाविति । अत्रार्थयोर्मात्रासामान्येन ‘ अर्थ
सर्मेऽशके ’ इत्यभिधानाश्रुप्तसकत्वे कर्तव्ये ऽपि स्वरतेनकयोगस्य वक्ष्यमाण-
त्वादर्थयोस्तद्वारकवैषम्यसंभवादर्थाविति पुंलिङ्गनिर्देश उपपन्नो द्रष्टव्यः ।
स्वरतेनकसंयुक्तेति । पूर्वार्थं स्वरयुक्तोत्तरार्थं तेनकयुक्तेत्यवगन्तव्यम् ।
एतच्चार्थाविति पुंलिङ्गनिर्देशादेव ज्ञायते । तेनकन्याससंयुतेति । पुनस्ते-
नकमारभ्य न्यासं कुर्यादित्यर्थः । त्रिपद्यादीनां तिसृणां समानधर्मत्वाद्विशेष-
लक्षणव्यतिरेकेणैकत्रोक्तमन्यत्र, ‘ अनुक्तमन्यतो ब्राह्मम् ’ इति न्यायेन
द्विपदीषट्पद्योरुक्तं तालह्रीनत्वं कर्णाटभाषानिर्मितत्वं च चतुष्पद्यामनुक्तमपि
ताभ्यामानेतव्यम् । अत्र सस्वरः पूर्वार्थ उद्गाहः । सतेनक उत्तरार्थो ध्रुवः ।
आभोगः पूर्ववत्कल्पनीयः । तेनायं त्रिधातुः ; मात्रासंख्याभाषानियमा-
न्निर्युक्तः ; पदस्वरतेनकबद्धत्वात्प्रयुक्तो भावनीजातिमान् ॥ -२७०, २७१ ॥
इति चतुष्पदीप्रबन्धः ॥

पष्ठस्तृतीयस्त्रिगणः पृथग्द्विगणाः परे ।

चत्वारश्रणा वाणप्रान्तौ पष्ठतृतीयकौ ॥ २७२ ॥

शेषास्तु मान्मथगणा यस्यां सा पट्पदी मता ।

कर्णाटभापया तालवर्जिता नादमुक्तिका ॥ २७३ ॥

(सु०) चतुष्पदी लक्षयति—सम इति । समे द्वितीयचतुर्थचरणयोः षोडश मात्राः, अयुजि आद्ये तृतीये च चरणे पञ्चदश; अङ्घ्रिद्वये च भिनौ यमकौ सा चतुष्पदी । एतस्या स्वरतेनकेन न्यासः ॥ -२७०—२७९- ॥ इति चतुष्पदीप्रबन्धः ॥

(क०) अथ पट्पदी लक्षयति—पट्ट इत्यादि । अत्र पट्सु पादेषु पष्ठस्तृतीयश्च पादस्त्रिगणो वक्ष्यमाणगणत्रययुक्तः कर्तव्यः । परे चत्वारश्रणाः प्रथमद्वितीयचतुर्थपष्ठमाः पादाः पृथक्प्रत्येकं द्विद्विगणाः; वक्ष्यमाणगणद्वययुक्ताः कर्तव्याः । तमेव गणविशेषं दर्शयति—वाणप्रान्ताचित्यादिना । पष्ठतृतीयकौ पादौ वाणप्रान्तौ वाणगणः प्रान्ते ययोस्तौ । गणत्रयात्मकयोः पष्ठतृतीययोः पादयोः; ‘शेषास्तु मान्मथगणाः’ इति वक्ष्यमाणत्वात्प्रत्येकं प्रथमद्वितीयौ कामगणौ कृत्वा तृतीयो वाणगणः कर्तव्यः । सोऽपि, ‘तद्वद्वाणगणा भेदाः प्रतिष्ठायास्तु षोडश’ इत्यत्र प्रागुक्तेषु षोडशस्येकः । शेषास्त्विति । पादपट्कं मिलित्वा च चतुर्दशसु गणेषु सप्तमचतुर्दशयोर्वाणगणत्वेनोपयुक्तयोरन्ये द्वादश गणाः शेषाः, ते च कामगणाः कर्तव्या इत्यर्थः । नादमुक्तिकेति । नादसञ्चयेनात्र स्थायिस्वरौ विवक्ष्यते । तं सरिगादिवर्णोच्चाररहितं नादरूपमेवोच्चार्य न्यासं कुर्यादित्यर्थः । चतुष्पदी-पट्पद्योर्व्यपदेशोऽव्यर्थो द्रष्टव्यः । अत्र पूर्वं पादत्रयमुद्गाहः; उत्तरं तु ध्रुवः; पूर्ववद्भागः कल्पनीयः । तेनायं त्रिधातुः; गणभाषानियमातिर्युक्तः, त्रिपदीचदन्ते स्वरप्रयोगस्य कर्तव्यत्वात्पदम्बराभ्यां द्वयङ्गः, तारावर्जि-

भेदा वेद्यास्त्रिपद्यादेश्छन्दोलक्ष्मणि भूरयः ।

मात्राः पञ्चदशाद्येऽङ्घ्रौ तृतीये पञ्चमे तथा ॥ २७४ ॥

सूर्यास्तुर्ये द्वितीये च स्वरपाटान्तमादिमम् ।

अपरं स्वरतेनान्तमर्थं तदनु दोधकः^१ ॥ २७५ ॥

यस्य स्यात्तेनके न्यासस्तद्गस्तु कवयो विदुः ।

जातिमान् । भेदा इत्यादि । त्रिपद्यादेरिति । आदिशब्देन चतुष्पदी-
पदपद्यौ गृह्येते । एतासां भूरयो बहवो भेदाश्छन्दोलक्ष्मणि छन्दः-
शास्त्रे शेषा गाथास्त्रिभिश्चतुर्भिः पङ्क्तिश्चरणैश्चोपलक्षिता इत्यादिका वेद्या
अवगन्तव्याः ॥ २७२, २७३- ॥ इति पदपदीप्रबन्धः ॥

(सु०) षट्पदी लक्षयति—षष्ठ इति । षष्ठस्तृतीयचरणत्रिगणः, परे
प्रथमद्वितीयचतुर्थपञ्चमाक्षत्वारः पृथक्प्रत्येकं द्विदिगणाः । तेषु षष्ठतृतीययोरन्त्य-
तृतीययोर्बाणगणः; अन्ये सर्वेऽपि मान्मथगणाः; सा कर्णाटभाषोपनिबद्धा
पदन्यासा षट्पदी ॥ -२७२, २७३- ॥ इति षट्पदीप्रबन्धः ॥

(क०) अथ वस्तुसंज्ञं लक्षयति—मात्रा इत्यादि । आद्येऽङ्घ्रौ
मात्राः पञ्चदश स्युः । तृतीये पञ्चमे पादे तथा । यथा प्रथमाङ्घ्रौ
पञ्चदश मात्रास्तथा तृतीयपञ्चमयोः प्रत्येकमित्यर्थः । तुर्ये द्वितीये च पादे
सूर्या द्वादश मात्रा भवन्ति । एवं पञ्च पादाः । अत्र सामान्यन्यायेनाद्यं
पादद्वयमादिममर्थं तत्स्वरपाटान्तं कर्तव्यम् । अवशिष्टं पादत्रयमपरमर्थं तत्स्वर-
तेनान्तं कर्तव्यम् । तदनु तेनकानन्तरं दोधकः; दोधकः पूर्वोक्तदोधकं नाम
छन्दोविशेषः कर्तव्यः । अत्र तेनकान्तमर्थद्वयमुद्ग्राहः; दोधको ध्रुवः;
पूर्ववदाभोगः कल्पनीयः; तेनायं त्रिधातुः; मात्रादिनियमापेक्षया निर्युक्तः ।

^१ दोहक इति सुधाकरपाठः.

यत्र तेनैः स्वरैः पाटैः पदैर्विजयतालतः ॥ २७६ ॥

गीयते विजयस्तेनैर्न्यासः स विजयो मतः ।

पादत्रयं त्रिपथके पाटैश्च विरुदैः स्वरैः ॥ २७७ ॥

तालनिषेधश्चुतेरभावादनियततालत्वापेक्षायामनिर्युक्तश्च । नन्वेकस्यैव निर्युक्त-
त्वमनिर्युक्तत्वं च विरुद्धमिति चेन्न ; अपेक्षात्रुद्धिनिमित्तस्य भिन्नत्वात् ।
यथैकस्यैव देवदत्तस्य स्वपुत्रापेक्षया पितृत्वं स्वपित्रापेक्षया पुत्रत्वं चेति ।
यत्रैवंविधा च विरोधप्रतीतिस्तत्रैवंविधः परिहारो द्रष्टव्यः । विरुद्धव्यतिरिक्ताङ्ग-
बद्धत्वात्पञ्चाङ्ग आनन्दिनीजातिमान् ॥-२७४, २७५-॥ इति वस्तुप्रबन्धः ॥

(सु०) वस्तु लक्षयति—मात्रा इति । प्रथमतृतीयपञ्चमपादेषु पञ्चदश
मात्राः ; द्वितीयतुरीययोः सूर्या द्वादश मात्राः ; प्रथमार्धेऽन्ते स्वराः पाटाः ;
द्वितीयार्धस्यान्ते स्वरास्तेनकाः ; तदनन्तरं पूर्वलक्षितो दोहकः ; तेनकेषु समाप्ति-
स्तद्वस्तु ॥ -२७४—२७५- ॥ इति वस्तुप्रबन्धः ॥

(फ०) अथ विजयं लक्षयति—यत्रेति । अत्र तेनादीनां पाठ-
क्रमस्य विवक्षितत्वात्तथैव प्रयोक्तव्याः । विजयतालत इति । 'विजयः
प्लुतो लघुः' इति तस्य लक्षणं वक्ष्यते । अत्र तेनैः स्वरैरुद्ग्राहः कर्तव्यः ।
पाटैः पदैर्ध्रुवः कर्तव्यः । पदान्तरैराभोगः कल्पनीयः । तेनायं त्रिधातुः ; ताल-
नियमान्निर्युक्तः ; विरुद्धाभावात्पञ्चाङ्गः ; आनन्दिनीजातिमान् ॥ -२७६- ॥
इति विजयप्रबन्धः ॥

(सु०) विजयं लक्षयति—यत्रेति । यत्र राज्ञा विजयो गीयते तेनैः स्वरैः
पाटैः पदैर्विजयपालेन ; तेनकेषु समाप्तिः स विजयः ॥ -२७६- ॥ इति
विजयप्रबन्धः ॥

(क०) अथ त्रिपथं लक्षयति—पादत्रयमित्यादि । पाटैरेकः पादः,
विरुदैर्द्वितीयः, स्वरैस्तृतीयः, तत्र प्रथमं पादद्वयमुद्ग्राहः ; तृतीयः पादो

स्वरैः पादैः पदैस्तेनैर्वर्णैः स्थाय्यादिभिः क्रमात् ।

चत्वारश्रवणा गेया ग्रहे न्यासश्चतुर्मुखे ॥ २७८ ॥

स्वरैः पादैश्च विरुदैस्तेनैकैर्यो विरच्यते ।

सिंहलीलेन तालेन सिंहलीलः स उच्यते ॥ २७९ ॥

ध्रुवः । पदैराभोगः कल्पनीयः । तेनायं त्रिधातुस्तालाद्यनियमादनिर्युक्तः ;
तेनकाभावात्पञ्चाङ्गः ; आनन्दिनीजातिमान् ॥ -२७७ ॥ इति त्रिपथः ;
प्रबन्धः ॥

(सु०) त्रिपथं लक्षयति—पादत्रयमिति । यत्र पादैर्विरुदैः स्वरत्रयेण
पादा गीयन्ते स त्रिपथः ॥ -२७७- ॥ इति त्रिपथप्रबन्धः ॥

(क०) अथ चतुर्मुखं लक्षयति—स्वरैरित्यादि । स्थाय्यादिभिः
क्रमादिति । स्थायिवर्णेन स्वरैः प्रथमः पादः ; आरोहिवर्णेन पादैर्द्वितीयः ;
अवरोहिवर्णेन पदैस्तृतीयः ; संचारिवर्णेन तेनैश्चतुर्थ इति क्रमो द्रष्टव्यः ।
ग्रह उद्ग्राहे न्यासः कर्तव्यः । अत्र प्रथमं पादद्वयमुद्ग्राहः, द्वितीयं
पादद्वयं ध्रुवः । पदान्तैराभोगः कर्तव्यः । तेनायं त्रिधातुः, तालाद्य-
नियमादनिर्युक्तः, विरुदाभावात्पञ्चाङ्गः, आनन्दिनीजातिमान् ॥ २७८ ॥
इति चतुर्मुखप्रबन्धः ॥

(सु०) चतुर्मुखं लक्षयति—स्वरैरिति । स्थायिनि वर्णे स्वरैरेकः पादः ;
आरोहिणि वर्णे पादैर्द्वितीयः ; अवरोहिणि वर्णे पदैस्तृतीयः ; संचारिणि वर्णे
तेनैश्चतुर्थः ; ग्रहे सभासिः स चतुर्मुखः ॥ -२७८- ॥ इति चतुर्मुखप्रबन्धः ॥

(क०) अथ सिंहलीलं लक्षयति—स्वरैरित्यादि । सिंहलीलेन
तालेनेति । 'तालाद्यन्तं दत्रयं सिंहलीलः' इति तस्य लक्षणं

स्वनामतालके हंसलीलेऽङ्घ्री पदपाटकैः ।

पदै स्वरेर्दण्डकेन छन्दसा दण्डको मतः ॥ २८० ॥

तस्य भूरितरा भेदाश्छन्दोलक्ष्मणि भाषिताः ।

वक्ष्यते । अत्र स्वरे पादैरुद्गाह , विरुदैस्तेनकैश्च ध्रुव , पदैराभोग कर्तव्य , तेनाय त्रिधातु , तालनियमान्त्रिर्युक्त , स्वरादिपङ्क्तवद्वत्त्वान्मेदिनी जातिमान् ॥ २७९ ॥ इति सिंहलीलप्रबन्ध ॥

(सु०) सिंहलील लक्षयति—स्वरैरिति । वक्ष्यमाणेन सिंहलीलेन तालेन स्वरपाटादिभिर्यो विरचित स सिंहलील ॥ २७९ ॥ इति सिंहलीलप्रबन्ध ॥

(फ०) अथ हसलील लक्षयति—स्वनामेत्यादि । स्वनामतालरु इति , हसलीलतालयुक्त इत्यर्थ । हसलील , ' यगणश्च लघुर्गुरु ' इति तस्य लक्षण वक्ष्यते । पदपाटकैरङ्घ्री इति । पदैरेक पाद , पादैर्द्वितीय , अत्र पदैरुद्गाह , पादैर्ध्रुव , पदान्तरैराभोग , तेनाय त्रिधातु , तालनियमान्त्रिर्युक्त , पदपाटतालवद्वत्त्वान्मेदिनी भावनीजातिमान् ॥ २७९ ॥ इति हसलीलप्रबन्ध ॥

(सु०) हसलीलमाह—स्वरैरिति । हसलीलेन तालेन पादैरेकोऽङ्घ्री , पादैर्द्वितीयो यस्मिन् विरच्यते स हसलील ॥ २७९- ॥ इति हसलीलप्रबन्ध ॥

(फ०) अथ दण्डक लक्षयति—पदैरिति । दण्डकेन छन्दसेति । ' दण्डको नौ र ' इति तस्य लक्षणम् । अम्यार्थ —“ यम्य पादे द्वौ नकारौ , रेफाश्च सप्त भवन्ति , तस्य दण्डक इति नाम भवति । पङ्क्तिशतयक्षराया उत्तरे समनन्तर दण्डकस्य पाठात्सप्तविंशत्यक्षरत्वमेव युक्तम् । सर्वेषां छन्दसामेकैकाक्षरपृष्ठ्या मन्तार प्रवृत्त । इत ऊर्ध्व पुनर्गैकैरेपृष्ठ्या मन्तार वर्त्तन्त्य । दण्डको नौ र इति यथात् । तस्योदाहरण तु—

झम्पटच्छन्दसा गेयः क्रीडातालेन झम्पटः ॥ २८१ ॥

'इह हि भवति दण्डकारण्यदेशे स्थितिः पुण्यभाजां मुनीनां मनोहारिणि
त्रिदशविजयवीर्यदृष्यद्दशग्रीवलक्ष्मीविरामेण रामेण संसेविते ।
जनकयजनभूमिसंभूतसीमन्तिनीसीमसीतापदस्पर्शपूताश्रमे
भुवननमितपादपद्माभिधानाम्बिकातीर्थयात्रागतानेकसिद्धाकुले ॥'

अत्र पादान्ते यतिः" इति । तस्येत्यादि । तस्य दण्डकस्य । भूरितरा
भेदा इति । चण्डवृष्टिप्रपातप्रचितादयः ; छन्दोलक्ष्मणि छन्दःशास्त्रे
भाषिता उक्तास्ततो ऽवगन्तव्याः । तत्र पदैर्निर्मितं दण्डकस्य पूर्वार्धमुद्गाहः ;
स्वरैर्निर्मितमुत्तरार्धं ध्रुवः ; पदान्तरैरामोगः ; तेनायं त्रिधातुः ; छन्दोनियमा-
निर्युक्तः ; स्वरपदतालबद्धत्वात्स्यङ्गो भावनीजातिमान् ॥ -२८०- ॥ इति
दण्डकप्रबन्धः ॥

(सु०) दण्डकं लक्षयति—पदैरिति । दण्डकनाम्ना छन्दसा पदैः स्वरैश्च
दण्डकः कर्तव्यः ; दण्डकनामछन्दः, छन्दःशास्त्रप्रसिद्धाः चण्डवृष्टिप्रभृतयः ।
तस्य दण्डकस्य भूरितरा भेदाः बहवो भेदाश्छन्दःशास्त्रे ज्ञातव्याः ॥ २८०- ॥
इति दण्डकप्रबन्धः ॥

(क०) अथ झम्पटं लक्षयति—झम्पटच्छन्दसेति । 'झम्पटं
त्रिपदैः प्राहुः' इति तस्य लक्षणं गाथाभेदेषु द्रष्टव्यम् । क्रीडाताले-
नेति । 'क्रीडाद्रुतौ विरामान्तौ' इति तस्य लक्षणं वक्ष्यते । तत्रार्थं
पादद्वयमुद्गाहः ; तृतीयः पादो ध्रुवः ; पूर्ववदामोगः कर्तव्यः ; तेनायं
त्रिधातुः ; छन्दस्तालनिबद्धत्वानिर्युक्त एव ; पदतालबद्धत्वाद्ब्रह्मस्तारावली-
जातिमान् ॥ -२८१ ॥

(सु०) झम्पटं लक्षयति—झम्पटेति । झम्पटच्छन्दःशास्त्रे प्रसिद्धः ; तेन
छन्दसा क्रीडातालेन गीयते तत झम्पटम् ॥ -२८१ ॥ इति झम्पटप्रबन्धः ॥

पदैः पाटैश्च विरुदैः कन्दुकः परिगीयते ।

स्वरैः पाटैः पदैरुक्तस्त्रिभङ्गिः स च पञ्चधा ॥ २८२ ॥

एकस्त्रिभङ्गितालेन वृत्तेनान्यस्त्रिभङ्गिना ।

तालैः रागैस्त्रिभिर्यद्वा यद्वा वृत्तत्रयान्वितः ॥ २८३ ॥

यद्वा देवत्रयस्तुत्या तालद्वैगुण्ययुक्तकः ।

(क०) अथ कन्दुक लक्षयति—पदैरित्यादि । अयमपि गाथामेदो द्रष्टव्य । अत्र पदैः प्रथम पाद , पाटैर्द्वितीय , विरुदैस्तृतीय , उद्ग्राहा दिविभाग पूर्ववत् , तालाद्यनियमादनिर्युक्त एव , स्वरतेनकाभावाच्चतुरङ्गो दीपनीजातिमान् । सिंहलीलादिषु पञ्चसूद्ग्राहे न्यास कर्तव्य । एवमनुक्त न्यासस्थानेषु सर्वत्र न्यायोऽनुसंधेय ॥ २८१ ॥ इति कन्दुकप्रबन्ध ॥

(सु०) कन्दुक लक्षयति—पदैरिति । पदैः पाटैर्विरुदैस्त्रिभिरङ्गैश्च निर्मित कन्दुकप्रबन्ध ॥ २८१- ॥ इति कन्दुकप्रबन्ध ॥

(क०) त्रिभङ्गि लक्षयति—स्वरैः पाटैरित्यादि । त्रिभङ्गितालेनेति । ‘त्रिभङ्गि सगणाद्गुरु’ इति तस्य लक्षण वक्ष्यते । वृत्तेनेति । त्रिभङ्गिवृत्तमपि गाथामेदो द्रष्टव्य । स्पष्टार्थमन्यत् । पञ्चसु त्रिभङ्गि-पदेष्वपि सामान्यलक्षणोक्त स्वरपाटपदानां प्रयोग क्रमेण कर्तव्य । उद्ग्राहादिविभागोऽपि भेदेषु यथायोगमुलेय । अन्यपदैराभोग , तेनाय त्रिधातु , कश्चिच्छन्दस्तालादिनियमान्निर्युक्त , अन्यत्र तदभावादनिर्युक्त , विरुदतेनकाभावाच्चतुरङ्गो दीपनीजातिमान् ॥ २८२, २८३ ॥

(सु०) त्रिभङ्गि लक्षयति—पदैरिति । पदैः पाटैः स्वरैश्च त्रिभङ्गिर्गीयते । स पञ्चप्रकार । कश्चित्त्रिभङ्गिनाम्ना वक्ष्यमाणेन तालेन गीयते , कश्चित्त्रिभङ्गि-नाम्ना छन्दसा , कश्चित्त्रिभिस्ताले रागैश्च , कश्चित्त्रिभिश्छन्दोभिः , कश्चित्त्रयाणां

पदैः सविरुदैः पादैस्तेनैर्हरविलासकः ॥ २८४ ॥

पदैश्च विरुदैस्तेनैर्निर्दिशन्ति सुदर्शनम् ।

पदैः स्वरैश्च विरुदैरुद्ग्राहादित्रयं क्रमात् ॥ २८५ ॥

एकद्वित्राश्च तालाः ^१स्युर्गातव्यो मालवश्रिया ।

देवानां स्तुत्या युक्त इति पञ्चविधस्त्रिभङ्गिप्रबन्धः ॥ -२८२, २८३- ॥ इति
त्रिभङ्गिप्रबन्धः ॥

(क०) अथ हरविलासं लक्षयति—पदैरित्यादि । सविरुदैरिति
पदविशेषणम् । अतो विरुदस्योपसर्जनत्वश्रुत्या पदे शेषत्वं प्रतीयते, तेन
सविरुदैः पदैरेकं गीतखण्डं गायेदिति भावः । अनन्तरं पादैर्द्वितीयः
खण्डः । ततस्तेनैस्तृतीयः । तत्र प्रथमखण्ड उद्ग्राहः ; द्वितीयतृतीयौ
ध्रुवौ ; पदान्तरैराभोगः ; अतोऽयं त्रिधातुः ; तालाद्यनियमादनिर्युक्तः ;
स्वराभावात्पञ्चाङ्ग आनन्दिनीजातिमान् । अथ सुदर्शनं लक्षयति—
पदैश्चेत्यादि । स्पष्टार्थः । स्वरपाटामावाच्चतुरङ्गोऽयं दीपनीजातिमान्
॥ २८४- ॥ इति हरलविलाससुदर्शनप्रबन्धौ ॥

(सु०) हरविलाससुदर्शनौ लक्षयति—पदैरिति । स्पष्टार्थौ ॥ २८४- ॥
इति हरविलाससुदर्शनप्रबन्धौ ॥

(क०) अथ स्वराङ्गं लक्षयति—पदैरित्यादि । पदैरुद्ग्राहः ;
स्वरैर्मैलापः, विरुदैर्ध्रुव इत्ययं क्रमः । अत्रोद्ग्राहादित्रयमिति विशेषोक्त्या
मैलापकसद्भावादानुक्तविशेषेषु प्रबन्धेषु मैलापकाभावो ज्ञायते । एकद्वित्रा-
स्तालाश्चेति । उद्ग्राह एकस्तालः, मैलापके द्वौ तालौ, ध्रुवे त्रयस्तालाः
कर्तव्याः स्युः । मालवश्रियेति । मालवश्रीसंज्ञकेन रागेण गातव्य

^१ स्युः स्वराङ्गे न्यस्यन् स्वरेः । इत्यधिकः पाठः ।

श्रीवर्धनः स्याद्विरुद्धैः पाटैरपि पदैः स्वरैः ॥ २८६ ॥

तालमानद्वयन्यासौ निःशङ्केन प्रकीर्तितम् ।

पदैश्च विरुद्धैर्हर्षवर्धनः स्वरपाटकैः ॥ २८७ ॥

छपद्वय दो वदन स्वरपाटयुतान्तरम् ।

तयोपवदन प्रोक्तं छगणाच्छदतैर्युतम् ॥ २८८ ॥

इत्यर्थ । आभोग पूर्ववत्कर्तव्य , तेनाय चतुर्धातु , रागनियमात्रियुक्त , पाटतेनकाभावाच्चतुरङ्गो दीपनीजातिमान् ॥ २८५, २८५ ॥ इति स्वराङ्कप्रबन्ध ॥

(सु०) स्वराङ्क लक्षयति—पदैरिति । पदैरेकेन तालेनोद्गाह , स्वरैस्ताल द्वयेन ध्रुव , विरुद्धैस्तालत्रयेणाभोग , स्वरै समाप्ति , स स्वराङ्क ॥ २८५, २८५ ॥ इति स्वराङ्कप्रबन्ध ॥

(क०) अथ श्रीवर्धन लक्षयति—श्रीवर्धन इत्यादि । अत्र विरुद्ध पाटाभ्यामुद्गाह , पदस्वराभ्या ध्रुव , सुगममन्यत् । हर्षवर्धनलक्षण स्प षार्थम् । इति श्रीवर्धनहर्षवर्धनप्रबन्धौ ॥ २८६, २८७ ॥

(सु०) श्रीवर्धन लक्षयति—श्रीवर्धन इति । विरुद्धादिभिर्विचिन्त श्रीवर्धन । तस्य तालाद्युच्छिद्येन न्यास । हर्षवर्धन लक्षयति—पदैरिति । पदविरुद्धमात्रैर्विचिन्तितो हर्षवर्धन ॥ इति श्रीवर्धनहर्षवर्धनप्रबन्धौ ॥ २८६, २८७ ॥

(क०) अथ वदन लक्षयति—छपद्वयमित्यादि । छपयोश्छगण पगणयोर्द्वयम् , दो दगणश्च, वदनस्य पादे त्रयो मात्रागणा भवन्ति । अयमेवोद्गाह । स्वरपाटयुतान्तरमिति । तादृगेव द्वितीय पाद स्वरपाट

तथैव वस्तुवदनं छयुगाहचछैः कृतम् ।

रागो हिन्दोलकस्तालश्चचरी बहवो ऽङ्घ्रयः ॥ २८९ ॥

यस्यां षोडशमात्राः स्युर्द्वौ द्वौ च प्राससंयुतौ ।

सा वसन्तोत्सवे गेया चचरी प्राकृतैः पदैः ॥ २९० ॥

युतः सन्नन्तर इति व्यपदिश्यते । अत्र युतशब्देन छपद्वयं द इत्येत-
दन्तरेऽपि कर्तव्यमिति गम्यते । अन्यथा स्वरपाटकृतान्तरमित्येव ब्रूयात् ।
अत्रान्तरशब्देन ध्रुव उच्यते । उद्ग्राहाभोगयोर्मध्ये भवत्वात् । न तु ध्रुवा-
भोगान्तरजातो घातुः । तथा सति ह्यत्र पार्थक्येन ध्रुवेण भवितव्यं
तदभावादिति भावः । स्वरपाटे युतोऽन्तरो यस्मिन्निति वदनविशेषणम् ।
सुगममन्यत् । अत्र पदान्तरैराभोगः कर्तव्यः; तेनायं त्रिधातुः; छन्द-
स्तालाद्यनियमादनिर्युक्तः; विरुदतेनकहीनत्वाच्चतुरङ्गो दीपनीजातिमान्
॥ २८८- ॥ इति वदनप्रबन्धः ॥

(सु०) वदनं लक्षयति—छपद्वयमिति । छगणः पूर्वं सतश्च पद्वयं
सतोऽनन्तरं द्वौ दगणः; एतैः स्वरैः पाठैर्युक्तमन्तरं मध्यप्रदेशो यस्य तद्वदनम्;
तदेव छगणचगणदगणतगणैर्युतमुपवदनम्; तथैव स्वरपाटविरचितं छगण-
द्वयेन दगणचगणतगणैः कृतं चेद्वस्तुवदनमित्युच्यते । षण्मात्रो गणश्छगणः,
चतुर्मात्रश्च, त्रिमात्रस्तः, द्विमात्रो द इति पूर्वोक्तमनुसंधेयम्; इति त्रिविधं
वदनम् ॥ २८८- ॥ इति वदनप्रबन्धः ॥

(फ०) अथ चचरी लक्षयति—राग इत्यादि । चचरी ताल
इति; 'विरामान्तद्रुतद्वंद्वान्यष्टौ लघु च चचरी' इति तस्य लक्षणं
वक्ष्यते । यस्यां चचरीं षोडशमात्रा बहवोऽङ्घ्रयः स्युः । तत्र द्वौ द्वौ

चञ्चरीच्छन्दसेत्यन्ये क्रीडातालेन वैत्यपि ।

घत्तादिच्छन्दसा वास्य छन्दोल्क्ष्मोदिता भिदाः ॥ २९१ ॥

पद्दहीमभृतिच्छन्दाः पादान्तप्रासशोभिताः ।

अध्यात्मगोचरा चर्या स्याद्द्वितीयादितालतः ॥ २९२ ॥

पादौ प्रासयुतौ भवत । चञ्चरीच्छन्दसेति । षोडशमात्रात्मकपादयुक्त चञ्चरी
छन्दोऽवगन्तव्यम् । क्रीडातालेन वेति । 'क्रीडाद्रुतौ विरामान्तौ' इति
तस्य लक्षण वक्ष्यते । घत्तादिच्छन्दसा वेति । यदा क्रीडातालेन प्रयुज्यते,
तदा घत्तादिच्छन्द प्रयोक्तव्यमित्यर्थ । तत्रादिशब्देन यत्क्रीडातालप्रयोज्य
तच्छन्दो गृह्यते । घत्ताच्छन्दोऽपि तादृशमवगन्तव्यम् । छन्दोल्क्ष्मोदिता
भिदा इति । इयमेव चञ्चरी यदा छन्दोऽन्तरेण गीयते, तदा छन्द शास्त्रोक्त
तच्छन्दोनाम्ना व्यपदिश्यत इत्यर्थ । अत्र पूर्वार्धमुद्राह , उत्तरार्धं ध्रुव ,
पृथक्पादैराभोग , अतोऽयं त्रिधातु , छन्दस्तालनियमान्निर्युक्त , पदताल-
वद्धत्वाद्द्वयस्तारावलीजातिमान् ॥ २८९-२९१ ॥ इति चञ्चरीप्रबन्ध ॥

(सु०) चञ्चरी लक्ष्यति—राग इति । पूर्वोक्तो हिन्दोलो राग ,
'विरामान्तद्रुतद्वयान्यथौ लघु च चञ्चरी' इति वक्ष्यमाणश्चञ्चरीताल , षोडश
मात्रा , बहव पादा , तेषु द्वौ द्वौ पादावनुप्राससयुक्तौ सा चञ्चरी । प्राकृते
देशभाषोपनिबद्धे पदै कृता , वसन्तोत्सवे गेया । मतान्तमाह—चञ्चरीति ।
चञ्चरीनाम्ना छन्दसा गेयेयमिति केचिदाहु । केचित्तु क्रीडातालेन गेयेत्याहु ।
घत्तायत्यादिच्छन्दसा छन्दोल्क्षण उदिता अभिधा यस्या , येन छन्दसा गीयते
तन्नामवती भवतीत्यर्थ ॥ २८९-२९१ ॥ इति चञ्चरीप्रबन्ध ॥

(क०) अथ चर्या लक्ष्यति—पद्दहीत्यादिना । पद्दहीमभृति-
च्छन्दा इति । पद्दहीमभृतीनि छन्दासि यस्या सा । पद्दहीमभृतिषु
छन्द स्वेकेन वद्धेत्यर्थ । पद्दहीछन्दोल्क्षणमनन्तरमेव वक्ष्यते । अध्यात्म-

सा द्विधा छन्दसः पूर्त्या पूर्णापूर्णा त्वपूर्तिः ।

समध्रुवा च विषमध्रुवेत्येपा पुनर्द्विधा ॥ २९३ ॥

आवृत्त्या सर्वपादानां गीयते सा ध्रुवस्य वा ।

^१चरणान्तसमप्रासा पद्धतीच्छन्दसा युता ॥ २९४ ॥

गोचरेति । अध्यात्मं विषयीकृत्य प्रवृत्तेत्यर्थः । द्वितीयादितालत इति ।
 'दौ लो द्वितीयकः' इति द्वितीयतालस्य लक्षणं वक्ष्यते । आविशब्देन
 तत्सममात्रोऽन्योऽपि तालो गृह्यते । समध्रुवेति । समो ध्रुवो यस्या इति
 बहुव्रीहिः । समशब्दस्य सापेक्षत्वादत्र प्रत्यासत्त्योद्गाह एवापेक्ष्यते । तेन
 ध्रुवस्योद्गाहसमत्वमवगम्यते । एवं विषमध्रुवेत्यत्रापि ध्रुवस्योद्गाहापेक्षया न्यून-
 त्वेन बाधिकत्वेन वा विषमत्वं द्रष्टव्यम् । आभोगः पृथक्पदैः कर्तव्यः ;
 तेनायं त्रिधातुः ; छन्दस्तालनियमात्रिर्युक्तः ; पदतालबद्धत्वाद्ब्रह्मस्तारा-
 बलीजातिमान् ॥ २९१-२९३- ॥

(सु०) चर्षा लक्षयति—पद्धतीति । पद्धतीति राहडीमुख्यानि छन्दासि ।
 यस्या पादानामन्तेऽनुप्रासयुक्तः, अध्यात्मवाचकैः पदैरुपनिबद्धा णा चर्षा ।
 द्वितीयादितालैः सा कर्तव्या । तृतीयाबहुवचनार्थे तलप्रत्ययः । सा द्विप्रकारा—
 छन्दःश्रुती पूर्णाः, अपूर्तावपूर्णः । पुनरपि द्विधा ; सर्वेषां पादानामावृत्तौ समध्रुवा,
 ध्रुवस्यैवावृत्तौ विषमध्रुवेति ॥ २९२-२९३- ॥ इति चर्षाप्रबन्धः ॥

(क०) अथ पद्धती लक्षयति—चरणान्तेत्यादि । चरणान्तेषु
 पादान्तेषु सम एकरूपः प्रासो वर्णावृत्तिर्यस्याः सा । पद्धतीच्छन्दसेति ।

“ षोडश मात्राः पादे पादे यत्र भवन्ति निरस्तविवादे ।

पद्धटिका जगणेन विमुक्ता चरमगुरुः सा सद्भिरिहोक्ता ॥ ” इति ।

^१ यमपादान्तप्रामा इति मुषाक्षरपाठः ।

विरुदैः स्वरपाटान्तै रचिता पद्धती मता ।

यत्र वीररसेन स्यात्सङ्ग्रामरचितस्तुतिः ॥ २९५ ॥

बहुभिश्चरणैः सात्र राहडी परिकीर्तिता ।

पदैश्च विरुदैर्वद्धा वीरश्रीरिति गीयते ॥ २९६ ॥

तस्य लक्षणमुदाहरणं च । तेन छन्दसा युक्ता । स्वरपाटान्तैर्विरुदै रचितेति । प्रथमार्धं विरुदै रचयित्वा स्वरान्प्रयुञ्जीत । द्वितीयार्धमपि विरुदै रचयित्वा पाटान्प्रयुञ्जीतेत्यर्थः । अत्र सस्वर प्रथमार्धमुद्गाह , सपाट द्वितीयार्धं ध्रुव , पदैरामोग कल्पनीय , तेनायं त्रिधातु ; छन्दोनिय-
मान्निर्युक्त , तेनकाभावात्पञ्चाङ्ग आनन्दिनीजातिमान् ॥ २९४- ॥ इति पद्धतीप्रबन्ध ॥

(सु०) पद्धतीं लक्षयति—मुग्मेति । युग्मयो द्वितीयचतुर्थयोः पादयोरन्ते अनुप्रासयुता पद्धतीच्छन्दसा पाटान्तै स्वरसहितैर्विरुदैश्च कृता पद्धती ॥२९४-॥ इति पद्धतीप्रबन्धः ॥

(क०) अथ राहडीं लक्षयति—यत्रेति । सङ्ग्रामरचितस्तुति-
रिति वीररसेत्यस्य स्पष्टीकरणम् । तत्र बहुषु चरणेषु केचनोद्गाहा ; केचन ध्रुवा कर्तव्या , पृथगामोग कल्पनीय . , तेनाश्च त्रिधातु ; तालाद्य नियमादन्निर्युक्त , पदतालनद्धत्वाद्बृहस्तारावलीजातिमान् ॥ २९५- ॥ इति राहडीप्रबन्ध ॥

(सु०) राहडीं लक्षयति—यत्रेति । बहुभिः पादैः सङ्ग्रामो वर्णयते यस्या सा राहडी ॥ २९५- ॥ इति राहडीप्रबन्धः ॥

(क०) अथ वीरश्रिय लक्षयति—पदैरित्यादि । पदैरुद्गाह ; विरुदैर्ध्रुव , आमोग पृथक्कर्तव्य , तेनाय त्रिधातु , तालाद्यनियमात्-

यस्तु गद्येन पद्येन गद्यपद्येन वा कृतः ।

कैशिक्या मङ्गलाचारः सनिःसारुः स्वरान्वितः ॥ २९७ ॥

त्रिविधो धवलः कीर्तिर्विजयो विक्रमस्तथा ।

चतुर्भिश्चरणैः षड्भिरष्टभिश्च क्रमादसौ ॥ २९८ ॥

निर्युक्तः ; पदतालविरुद्धबद्धत्वात्न्यङ्गो भावनीजातिमान् ॥ २९६ ॥ इति
वीरश्रीप्रबन्धः ॥

(सु०) वीरश्रियं लक्षयति—पदैरिति । पदैर्विच्छेदश्च निबद्धा वीरश्रीः ॥ २९६ ॥
इति वीरश्रीप्रबन्धः ॥

(क०) अथ मङ्गलाचारं लक्षयति—यस्त्वित्यादि । गद्यपद्येनेति
द्वंद्वैकवद्भावः । कैशिक्येति । कैशिकीनाम शुद्धपञ्चमस्य भाषारागः, तथा
गातव्यः । सनिःसारुरिति । निःसारुतालेन सहितः । ‘. . . विरामान्तौ
लघू निःसारुको मतः’ इति तस्य लक्षणं वक्ष्यते । स्वरान्वित इति । पदान्ते
ऽर्धान्ते वा स्वरैरान्वितः कर्तव्यः । अत्र सस्वरं प्रथमार्धमुद्गाहः ; सस्वरं
द्वितीयार्धं ध्रुवः ; आभोगः पृथक्कर्तव्यः ; तेनायं त्रिधातुः ; तालादिनियमा-
निर्युक्तः ; पदस्वरातालबद्धत्वात्न्यङ्गो भावनीजातिमान् ॥ २९७ ॥ इति
मङ्गलाचारप्रबन्धः ॥

(सु०) मङ्गलाचारं लक्षयति—यस्त्विति । कैशिकीरागेण निःसारुतालेन
स्वरसहितो यो गीयते स मङ्गलाचारः, स त्रिविधः ; गद्यजः, पद्यजः, गद्य-
पद्यजश्चेति ॥ २९७ ॥ इति मङ्गलाचारप्रबन्धः ॥

(क०) अथ धवलं लक्षयति—त्रिविध इत्यादि । चतुर्भिश्चरणै
रचितः कीर्तिधवलः, षड्भी रचितो विजयधवलः, अष्टभी रचितो विक्रम-

विपमे तु च्युग्मं चेतो वा दो वाधिकः समे ।

तदा स्यात्कीर्तिध्वलो विजये त्वाद्यतुर्ययोः ॥ २९९ ॥

दौ द्वौ पष्ठे द्वितीये च शेषौ द्वौ छेन पेन वा ।

प्रथमे चतुर्थं दः स्यात्तृतीये दास्यस्तु च ॥ ३०० ॥

तुर्यद्वितीययोश्चैतत्पञ्चमे सप्तमे तथा ।

पष्ठे ऽष्टमे दाश्चत्वारो यस्यासौ विक्रमो मतः ॥ ३०१ ॥

आशीर्भिर्ध्वलो गेयो ध्वलादिपदान्वित ।

यदृच्छया वा ध्वलो गेयो लोकरूपसिद्धितः ॥ ३०२ ॥

ध्वल इति क्रमो द्रष्टव्य । विपम इति । विपमे पादे छ्युग्म छगणयो
पण्मात्रिकयोर्युग्म स्यादिति, विपमपादे द्वादश मात्रा कर्तव्या इत्यर्थ । समे
समपादे । तो वा दो वाधिक इति । छ्युग्मकात्पर तगणस्त्रिमात्रिक,
दगणो द्विमात्रिको वाधिको भवति । समपादे पञ्चदश वा चतुर्दश मात्रा
कर्तव्या इत्यर्थ । विजये त्विति । पद्यादयुक्ते विजयध्वले त्वादितुर्ययो
पादयोस्तथा पष्ठे द्वितीये च पादे दौ द्वौ दगणौ, शेषौ तृतीयपञ्चमौ द्वौ पादौ
छेन छगणेन पेन पगणेन वाधिकौ भवत । कीर्तिध्वलपादापेक्षयाधिकौ
भवत इत्यर्थ । विक्रमध्वलस्य लक्षणमाह—प्रथम इति । प्रथमे पादे
चाश्चगणास्य । दो दगणो ऽपि स्यात् । तृतीयपादे दास्य । तुर्यद्वितीय-
योश्चैतदिति । चतुर्थे चास्यो दश्च, द्वितीय दास्यस्तु चेत्यर्थ । पञ्चमे
सप्तमे तथेति । पञ्चमे तुर्योक्त सप्तमे द्वितीयोक्त च द्रष्टव्यम् । पष्ठे ऽष्टमे
दाश्चत्वारो भवन्ति । आशीर्भिराशीर्वादै । ध्वलादिपदान्वित इति ।
आदिशब्देन विमलादीनि गृह्यन्ते । यदृच्छयेति । उक्तगणादिनियमरा
हित्यन । लोकरूपसिद्धित इति । वर्तमानलक्ष्यानुसारेणेत्यर्थ । त्रिप्यपि
ध्वलभेदेषु पूर्वार्धमुद्गाह , उत्तरार्धं ध्रुव , आमोग पृथक्कर्तव्य , तेनाय

कैशिक्यां वोटरागे वा मङ्गलं मङ्गलैः पदैः ।

विलम्बितलये गेयं मङ्गलच्छन्दसायवा ॥ ३०३ ॥

त्रिधातुः; तालाद्यनियमादनिर्युक्तः; पदतालवद्धत्वाद्द्वयङ्गस्तारावलीजाति-
मान् ॥ २९८-३०२ ॥ इति धवलप्रबन्धः ॥

(सु०) धवलं लक्षयति—त्रिविध इति । धवलत्रिविधः; चतुर्भिश्चरणैरुप-
निबद्धः कीर्तिः; षड्भिश्चरणैर्विजयः, अष्टभिश्चरणैर्विक्रम इति । एतेषु मात्रानियम-
माह—विषम इति । विषमे प्रथमे तृतीये च चरणे छगणः छगणद्वयम्; समे
द्वितीये चतुर्थे च चरणे तगणः, दगणो वाधिकः; तदा कीर्तिधवलः । प्रथम-
चतुर्थयोः षष्ठे द्वितीये च चरणे द्वौ दगणौस्तः; शेषौ तृतीयपञ्चमौ छगणेन
पगणेन वाधिकौ; तदा विजयधवलः । प्रथमे चगणत्रयम्; दो दगणः; तृतीये
दगणत्रयम्; चतुर्थद्वितीययोश्चैतदेव, पञ्चमे चगणत्रयं दगणश्च; सप्तमे दगण-
त्रयम्; षष्ठाष्टमयोर्दगणाश्चत्वारस्तदा विक्रमधवल इति । स च धवलो धवलादि-
पादैराशीर्वादैर्गेयः । यदृच्छया वेति—यदृच्छया वा लोकप्रसिद्धितो वा गेयः
॥ १९८-३०२ ॥ इति धवलप्रबन्धः ॥

(क०) अथ मङ्गलं लक्षयति—कैशिक्यामित्यादि । मङ्गलैः
पदैरिति । शङ्खचक्राञ्जकोककैरवादिशंसिभिरित्यर्थः । मङ्गलच्छन्दसेति ।

‘पञ्च चकारगणाः प्रतिपादगताश्चे-

न्मङ्गलमाहुरिदं सुधियः खलु वृत्तम्’ ॥

इति तस्य लक्षणमुदाहरणं च । अत्रोद्ग्राहादिकल्पनादिकं पूर्ववत् ॥ ३०३ ॥
इति मङ्गलप्रबन्धः ॥

(सु०) मङ्गलं लक्षयति—कैशिक्यामिति । कैशिकीरागे वोटरागे वा
कल्याणवाचिकैः पदैर्विलम्बितेन लयेन मङ्गलो गेयः । अथ वा मङ्गलनाम्ना
छन्दसा ॥ ३०३ ॥ इति मङ्गलप्रबन्धः ॥

खण्डत्रयं प्रासप्युतं गीयते देशभाषया ।
 ओवीपदं तदन्ते वेदोवी तज्जैस्तदोदिता ॥ ३०४ ॥
 त्रयाणां चरणानां स्युरेकाद्यावृत्तिदो भिदाः ।
 आदिमध्यान्तगैः प्रांसैरेकाद्यैश्च पदे पदे ॥ ३०५ ॥
 छन्दोभिर्वहुभिर्गेया ओव्यो जनमनोहराः ।
 सानुप्रासैस्त्रिभिः खण्डैर्मण्डिता प्राकृतैः पदैः ॥ ३०६ ॥
 प्रान्ते लोलीपदोपेता लोली गेया विचक्षणैः ।
 दोहदः स्याद्यदा प्रान्ते प्रोहसद्दोहरीपदाः ॥ ३०७ ॥
 दोहरी नाम सा प्रोक्ता लोटभाषाविभूषिता ।
 अनुप्रासप्रधानं चेतखण्डत्रयसमन्वितम् ॥ ३०८ ॥
 दन्तीपदान्वितं प्रान्ते तदा दन्ती निगद्यते ।
 अनुक्ताभोगवस्तूनां पदैराभोगकल्पना ॥ ३०९ ॥
 ओव्यादयस्तु चत्वारो भवन्त्याभोगवर्जिताः ।

(क०) ओव्यादीनां चतुर्णां लक्षणानि स्फुटार्थानि । मेलापका-
 भोगवर्जितत्वाच्चत्वारोऽपि द्विधातव । तत्राद्य खण्डद्वयमुद्गाह ; तृतीयं
 खण्डं ध्रुव , तालाद्यनियमाच्चत्वारोऽप्यनिर्युक्ता , पदतालव्यङ्गत्वाद्ब्रह्मा-
 स्तारावलीजातिमन्त ॥ ३०४-३०९- ॥ इत्योव्यादय प्रबन्धा ॥ इति
 षट्त्रिंशद्विप्रकीर्णा प्रबन्धा ॥

(सू०) ओवी लक्षयति—खण्डत्रयमिति । देशभाषया सानुप्रासेन च
 खण्डत्रयोपेतमन्ते ओवीति पद गीयते चेत्तदा ओवी । एतस्याश्चरणावृत्तिभेदेन पदे
 पदे आदौ मध्य अन्ते चानुप्रासभेदैश्च बहवो भेदा भवन्ति । एतश्च बहुभिश्छन्दो-
 भिर्गेयाः । लोली लक्षयति—सानुप्रासरिति । ओवीलक्षणे ओवीपदस्थाने
 लोलीपद प्रयुज्यते चेत्तदा लोली । दोहरी लक्षयति—दोहद इति । पूर्वलक्षिते
 दोहदे प्रान्ते दोहरीपद गीयते चेत्तदा दोहरी , सा लोटभाषया गेया । दन्ती

शुद्धश्छायालगथेति द्विविधः सूढ उच्यते ॥ ३१० ॥

एलादिः शुद्ध इत्युक्तो ध्रुवादिः सालगो मतः ।

छायालगत्वमेलादेर्यथाचार्यसंमतम् ॥ ३११ ॥

लोके तथापि शुद्धोऽसौ शुद्धसादृश्यतो मतः ।

जात्याद्यन्तरभाषान्तं^१ शुद्धं प्रकरणान्वितम् ॥ ३१२ ॥

तत्रोक्तः शुद्धसूढः प्राक्सालगस्त्वधुनोच्यते ।

लक्षयति—अनुप्रासेति । सानुप्रासं खण्डत्रयस्य प्रान्ते दन्त्यपदप्रक्षेपे दन्ती । साधारणं लक्षणमाह—अनुक्तेति । येषु प्रबन्धेष्व्याभोगो नोक्तः ; तत्र पदैराभोगो ज्ञातव्यः । ओव्यादिषु चतुर्षु प्रबन्धेषु नास्त्याभोगः ॥ ३०४-३०९- ॥ इत्योव्यादयः प्रबन्धाः ॥ इति षट्त्रिंशद्विप्रकीर्णाः प्रबन्धाः ॥

(क०) अथाध्यायादावुद्दिष्टं सालगसूढं लक्षयितुं संगतिं दर्शयति— शुद्ध इत्यादि । शुद्धः शास्त्रोक्तनियमेन प्रकीर्तितः । छायालगश्छायां शुद्धसादृश्यं लगति गच्छतीति तथोक्तः । एलादिरिति । एलामारभ्यैकताली-पर्यन्तमष्टभिर्गीतैः शुद्धसूढ इत्युक्तः । ध्रुवादिरिति । वक्ष्यमाणं ध्रुवमारभ्य वक्ष्यमाणैकतालीपर्यन्तं सप्तभिर्गीतैः सालगसूढोऽभिमतः । सालग इति च्छायालगशब्दस्यापभ्रंशोऽपि लोकप्रसिद्ध्या प्रयुक्त इति वेदितव्यः । ननु जात्यादेरेव शुद्धत्वम् ; एलादेस्तु तच्छायानुकारित्वात्सालगत्वमेव । तत्कथमेलादिः शुद्ध इत्युक्तमित्यत आह—छायालगत्वमेलादेरित्यादि । शुद्धसादृश्यत इति । शुद्धस्य जात्यादेः सादृश्यतो नियमानतिलङ्घनादित्यर्थः । अतः शुद्धत्वमौपचारिकमेलादेः । ध्रुवादेस्तु नियमातिलङ्घनात्सर्वथा सालगत्वमेवेति भावः । जात्यान्तरभाषान्तमिति । जातिकेपालकम्बलगीतिभ्रामरागोपरागभाषाविभाषान्तरभाषापर्यन्तमित्यर्थः । प्रकर-

^१ श्रुतिप्रकरणान्वितम् इति सुभाकरपाठः ।

आद्यो ध्रुवस्ततो मण्डप्रतिमण्डनिसारुकाः ॥ ३१३ ॥
अङ्गतालस्ततो रास एकतालीत्यसौ मतः ।

पान्वितमिति । तालाध्याये वक्ष्यमाणानि मन्द्रकादिचतुर्दश गीतानि प्रकरणानीत्युच्यन्ते । तान्यपि नियमाननुलङ्घनेनैव प्रवर्तितत्वाच्छुद्धेऽन्तर्भूतानीत्यर्थः ॥ -३१०-३१२- ॥

(सु०) सालगसूडं लक्षयितुमाह—शुद्ध इति । सूडो द्विविधः ; शुद्धः, छायालगधेति । तत्रैलादिः शुद्धः ; ध्रुवादिः सालगः, सालगछायालगौ पर्यायौ । ननु भरतेनैलादीना छायालगत्वमुक्तम् । तत्कथं शुद्धत्वमुच्यते तत्राह— छायालगत्वमिति । शुद्धसादृश्येनैव शुद्धत्वम् ; न तु मुख्यत्व शुद्धत्वमित्यर्थः । किं तच्छुद्धम् ? यत्सादृश्यमेलादेस्तत्राह—श्रुतीति । श्रुतिप्रकरणमारभ्यान्तर-भाषापर्यन्तं यदुक्तं तत्प्रकरणमिव तालाध्याये वक्ष्यमाणानि चतुर्दशगीतानि, एतावच्छुद्धम् । अनेन सह एलादेः सादृश्यमनियतत्व सम्यक्प्रयोगे फलम् ; असम्यक्प्रयोगे दोष इत्यादि ज्ञातव्यम् ॥ -३१०-३१२- ॥

(क०) सालगसूडस्थानि गीतान्युदिशति—आद्यो ध्रुव इत्यादि । असाविति सालगसूडः । मतं संमतं । समेदानां ध्रुवादीनां लक्षणानि स्पष्टार्थानि । ननु, 'मण्डवत्प्रतिमण्डादेर्लक्ष्मोद्ग्राहादिकं मतम्' इति वचनेन प्रतिमण्डादिपदुद्ग्राहाद्यवयवसंनिवेशस्य मण्डवदित्यतिदेशान्मण्डात्प्रतिमण्डादीनामवयवसंनिवेशकृतो भेदो नास्त्येव ; 'तथाऽप्येषा विशेषस्तु प्रत्येकं प्रतिपाद्यते' इति प्रतिज्ञाय, 'तत्र च प्रतिमण्डेन तालेन प्रतिमण्डकम्' इत्यादिभिर्वचनैस्तालानामेवात्र भेदकत्वेनोपादानात्वेवलानां रसानामत्र भेदकत्वं न विवक्षितमेव । एवं स्थिते सति मण्डभेदस्य कलापस्य तालः ; 'कलापो नगणेन ॥ ; विरामान्तेन' इत्युक्तं । तथा प्रतिमण्डभेदस्य विचारस्यापि तालः ; 'लघुत्रयाद्विरामान्ताद्विचार' इत्युक्तं । अत एव तयोर्लक्षणयोः शब्दभेद एव, न

त्वर्थभेद । तेन मण्ठप्रतिमण्ठयोस्तालयोरत्रार्थपौनरुक्त्य दोष इति चेत्, सत्यम् । अत्यल्पमिदमुच्यते—द्वयोस्तालयो पौनरुक्त्य दोष इति । किंतु उत्तरस्मिन्नध्याये विंशत्यधिकशतेषु देशीतालेषु लक्षितेषु तत्र सालगसूडाश्रयै कैश्चिदन्यैस्तालै सह केपाचिद्ब्रह्मना तालाना द्वयोर्द्वयोः स्त्रयाणा त्रयाणा च मिथ पौनरुक्त्य लक्षणत प्रतीत भविष्यति । तस्य तत्रैव परिहार वक्ष्याम इत्यत्र पृथङ्नोच्यते । ननु जयन्तादिषु षोडशसु ध्रुवेषु योऽक्षरसख्यानियम उक्त , स वर्तमानेषु केषुचिद्भ्रुवेषु न दृश्यते । तत्कथं तेषा लक्षणहीनत्वेऽपि लोके परिग्रह इति चेत्, सत्यमेतत् । अत्राक्षरशब्देन पदान्यप्युच्यन्ते । यथायमक्षरार्थ इति पदार्थो वर्ण्यते । तेन कवित्यदाना वा सख्याया नियमो द्रष्टव्य । यत्र सोऽपि नास्ति, तत्राक्षरादे सख्यानियमाभावान्नियमोक्तादृष्टफलस्याभाव एव, न तु दृष्टफलस्य जनरञ्जनादेरपि । तेन तेषा लोकपरिग्रहोऽप्युपपन्न एव । अनियताक्षरसताल्युक्तस्योद्ग्राहाद्यवयवसनिवेशस्याविशिष्टत्वेन तेषामपि लक्षणत्वाद्भ्रुवव्यवहारो न हीयत एव । मण्ठादीना च रसतालादिनियमाभावोऽप्येव द्रष्टव्य । एते ध्रुवादय सप्तापि मेलापकाभावारित्रधातव । मण्ठादयस्तु षडपि, 'ततो वैकल्पिकोऽन्तर' इति वचनेन सान्तरत्वपक्षे तेनान्तरेण सह चतुर्धातव । अनन्तरत्वपक्षे तु त्रिधातव एव । अयमन्तरो लौकिकैरुपान्तर इत्युच्यते । तथा तैर्ध्रुवखण्डस्यान्तरव्यपदेश कृत इति मन्तव्यम् । क्वचिद्भ्रुवखण्डस्यान्तरव्यपदेशो ग्रन्थकारेणापि कृत । यथात्रैकतालीलक्षणे 'सकृद्वियतिरुद्ग्राहोऽन्तरस्त्वक्षरनिर्मित' इत्यत्रोद्ग्राहानन्तरमन्तरग्रहणादन्तरशब्देन ध्रुवखण्ड एवोच्यत इति गम्यते । अत्रान्तरस्त्वित्यत्र त्रशब्देनोद्ग्राहस्यालापरचितत्वमवगन्तव्यम् । एवम्, 'आलापरचितोऽन्तर' इत्यत्रापि ध्रुव एवान्तरशब्दवाच्य । एते ध्रुवादयस्तालादिनियमान्निर्युक्ता, पदतालवद्धत्वाद्ब्रह्मन्तारावलीजाति मन्त ॥ ३३३-३६० ॥ इति ध्रुवादय प्रमन्था ॥ इति सालगसूडप्रबन्धा ॥

एकधातुर्द्विखण्डः स्याद्यत्रोद्ग्राहस्ततः परम् ॥ ३१४ ॥

किंचिदुच्चं भवेत्खण्डं द्विरभ्यस्तमिदं त्रयम् ।

ततो द्विखण्ड आभोगस्तस्य स्यात्खण्डमादिमम् ॥ ३१५ ॥

एकधातु द्विखण्डं च खण्डमुच्चतरं परम् ।

स्तुत्पनामाङ्कितश्चासौ कचिदुच्चैरखण्डकः ॥ ३१६ ॥

उद्ग्राहस्याद्यखण्डे च न्यासः सध्रुवको भवेत् ।

एकादशाक्षरात्खण्डादेकैकाक्षरवर्धितैः ॥ ३१७ ॥

खण्डे ध्रुवाः षोडश स्युः पद्द्विंशत्यक्षरावधि ।

जयन्तशेखरोत्साहास्ततो मधुरनिर्मलौ ॥ ३१८ ॥

कुन्तलः कामलक्षारो नन्दनश्चन्द्रशेखरः ।

कामोदो विजयाख्यश्च कन्दर्पजयमङ्गलौ ॥ ३१९ ॥

तिलको ललितश्चेति संज्ञाश्चैषा रुमादिमाः ।

आदितालेन शृङ्गारे जयन्तो गीयते युधैः ॥ ३२० ॥

(सु०) सालसूडप्रबन्धान्विभजते—आद्यो ध्रुव इति । ध्रुवादिभिः सप्तभि-
र्गतिः सालसूडप्रबन्धा । तेषु ध्रुव लक्षयति—एकधात्विति । पूर्व सदृशगेय-
खण्डद्वययुक्त उद्ग्राह कर्तव्यः । ततोऽनन्तर किंचिदुच्च खण्डमन्तराख्यं
कर्तव्यम् ; एतत्त्रयमपि द्विरभ्यस्त द्विर्गयम् । ततोऽनन्तर एतद्वययुक्त
आभोग, तस्य प्रथम खण्डद्वयमेकधातु सदृशगेयखण्डद्वययुक्तम्, द्वितीयखण्ड
ततोऽप्युच्च गीतव्यम् । असावाभोगस्तुत्यस्य नापत्यस्य नाम्ना युक्तं कार्यं । क-
चित्केषाञ्चिन्मते ऽयमुच्चैरखण्डो गीतव्यः । उद्ग्राहस्य आद्यखण्डे च समाप्तिः,
स ध्रुव इति शेषः । तस्य भेदानाह—एकादशेति । एकादशाक्षरखण्डादारभ्य
पद्द्विंशत्यक्षरखण्डपर्यन्तमेकैकाक्षरवृद्धया जयन्तादयो लघितान्ता षोडश ध्रुवा
भवन्ति । तेषां क्रमेण लक्षणमाह—आदितालेनिति । आदितालेन एकादशाक्षर-
खण्डो जयन्तः ; निःसरनालेन द्वादशाक्षरखण्डः श्रेणः, प्रतिमङ्गलालेन

स नेत्रश्रोतृगातृणामायुःश्रीवर्धनो मतः ।
 ऋद्धिसौभाग्यदो वीरे निःसारौ शेखरो भवेत् ॥ ३२१ ॥
 प्रतिमण्डेन हास्ये स्यादुत्साहो वंशवृद्धिकृत् ।
 मधुरो भोगदो गेयः करुणे हयलीलया ॥ ३२२ ॥
 क्रीडातालेन शृङ्गारे निर्मलस्तनुते प्रभाम् ।
 लघुशेखरतालेन कुन्तलो ऽभीष्टदो ऽद्भुते ॥ ३२३ ॥
 कामलो विप्रलम्भे स्याज्ज्ञम्पातालेन सिद्धिदः ।
 हर्षोत्कर्षप्रदश्चारो वीरे निःसारुतालतः ॥ ३२४ ॥
 नन्दनो वीरशृङ्गार एकताल्येष्टसिद्धिदः ।
 वीरे हास्ये च शृङ्गारे प्रतिमण्डेन गीयते ॥ ३२५ ॥
 अभीष्टफलदः श्रोतृगातृणां चन्द्रशेखरः ।
 प्रतिमण्डेन शृङ्गारे कामोदो ऽभीष्टकामदः ॥ ३२६ ॥
 हास्ये द्वितीयतालेन विजयो नेतुरायुषे ।
 हास्यशृङ्गारकरुणेष्रादितालेन गीयते ॥ ३२७ ॥
 कंदर्पो भोगदो नृणां श्रीसदाशिवसंमतः ।
 क्रीडातालेन शृङ्गारे वीरे च जयमङ्गलः ॥ ३२८ ॥
 जयोत्साहमदः पुंसां ध्रुवकस्तिलकाभिधः ।

त्रयोदशाक्षरखण्ड उत्साहः ; हयलीलातालेन चतुर्दशाक्षरखण्डो मधुरः ; क्रीडा-
 तालेन पञ्चदशाक्षरखण्डो निर्मलः ; लघुशेखरतालेन षोडशाक्षरखण्डो कुन्तलः ;
 ज्ञम्पातालेन सप्तदशाक्षरखण्डो कामलः ; निःसारुतालेनाष्टादशाक्षरखण्डो चारुः ;
 एकताल्या एकोनविंशत्यक्षरखण्डो नन्दनः ; प्रतिमण्डलात्तलेन विंशत्यक्षरखण्ड-
 चन्द्रशेखरः ; प्रतिमण्डेन तालेनेकविंशत्यक्षरखण्डः कामोदः ; द्वितीयतालेन
 द्वाविंशत्यक्षरखण्डो विजयः ; आदितालेन त्रयोविंशत्यक्षरखण्डः कंदर्पः ; क्रीडा-
 तालेन चतुर्विंशत्यक्षरखण्डो जयमङ्गलः ; एकताल्या पञ्चविंशत्यक्षरखण्ड-

रसे वीरे च शृङ्गार एकताल्या प्रगीयते ॥ ३२९ ॥
 प्रतिमण्डेन शृङ्गारे ललितः सर्वसिद्धये ।
 स्याद्वर्णनियमः सर्वखण्डः खण्डद्वये तथा ॥ ३३० ॥
 यथोक्तान्यो जयन्तादीन्गायेन्निपुणया धिया ।
 सर्वक्रतुफलं तस्येत्यवोचन्मुनिसत्तमः ॥ ३३१ ॥
 द्वियत्येकविराम वा यस्योद्ग्राहाख्यखण्डकम् ।
 ततः खण्डं ध्रुवाख्यं द्विस्ततो वैकल्पिकोऽन्तरः ॥ ३३२ ॥
 तं गीत्वा ध्रुवमागत्य चाभोगो गीयते सकृत् ।
 ध्रुवे न्यासस्ततः प्रोक्तः स मण्डो मण्डतालत ॥ ३३३ ॥
 जयप्रियो मङ्गलश्च सुन्दरो बल्लभस्तथा ।
 कलापः कमलथेति पद्भेदा मण्डके मताः ॥ ३३४ ॥
 पद्मकारो मण्डतालो रूपकं तेन भिद्यते ।
 वीरे जयप्रियो गेयो मण्डेन जगणात्मना ॥ ३३५ ॥
 मङ्गलो भेन शृङ्गारे सुन्दरः सेन तद्रसे ।
 बल्लभो रेण करुणे कलापो नगणेन तु ॥ ३३६ ॥

स्तिलक , प्रतिमण्डेन तालेन पद्विंशत्यक्षरखण्डो ललित इति । अयं वर्णनियम
 कस्मिन्खण्डे कर्तव्य इत्यपेक्षाया पक्षद्वयमाचष्टे—स्यादिति । क्रमेणतेषां गाने
 फलमाह—यथोक्तानिति । यथोक्तलक्षणलक्षितान् ॥ ३१३-३३१ ॥ इति
 ध्रुवलक्षणम् ॥

(सु०) मण्डलक्षणमाह—द्वियतीति । उद्ग्राहखण्ड यतिद्वयसयुक्तम् ,
 एकयत्निक वा कर्तव्यम् । ततोऽनन्तर ध्रुवाख्य खण्ड द्विर्गमम् । ततः अन्तर्गे
 वैकल्पिक कर्तव्या वा, न वा कर्तव्य , पक्षे त गीत्वा पुनरपि ध्रुवा गीतव्यम् ।
 तत आभोग सकृद्गीयते, ध्रुवे च परिसमाप्ति , एवविधा मण्डतालेन यो गीयते
 मण्ड । तस्य भेदानाह—जयप्रिय इति । जयप्रियादयः पद्भेदाः पद्मकारा

विरामान्तेन गातव्यो रसे हास्ये विचक्षणैः ।
 विरामान्तद्रुतद्वंद्वालघुना कमलो ऽद्भुते ॥ ३३७ ॥
 मण्डवत्प्रतिमण्ठादेर्लक्ष्मोद्ग्राहादिकं मतम् ।
 तथाप्येषां विशेषस्तु प्रत्येकं प्रतिपाद्यते ॥ ३३८ ॥
 तत्र च प्रतिमण्ठेन तालेन प्रतिमण्ठकः ।
 चतुर्था सो ऽमरस्तारो विचारः कुन्द इत्यपि ॥ ३३९ ॥
 अमरो गुरुणैकेन शृङ्गारे स विधीयते ।
 विरामान्तद्रुतद्वंद्वालघुद्वन्द्वेन जायते ॥ ३४० ॥
 ताराख्यः प्रतिमण्ठो ऽसौ रसयोर्वीररौद्रयोः ।
 लघुत्रयाद्विरामान्ताद्विचारः करुणे भवेत् ॥ ३४१ ॥
 कुन्दो विराममध्येन लत्रयेणाद्भुते भवेत् ।
 ते शृङ्गारे ऽपि चत्वारो गीयन्ते लक्ष्मणेदिभिः ॥ ३४२ ॥
 बद्धो निःसारुतालेन प्रोक्तो निःसारुको युधैः ।
 वैकुन्दानन्दकान्ताराः समरो वाञ्छितस्तथा ॥ ३४३ ॥

इति । तेन रूपक मण्ठकात्प्रबन्धाद्भिद्यते । एतेषां लक्षणमाह—वीर इत्यादिना ।
 जगणरूपेण मण्ठेन यो गीयमानो जयप्रियः, वीरो रसः । भगणेन मङ्गलः ; शृङ्गारो
 रसः । सगणेन सुन्दरः । रगणेन वल्लभः । नगणेन विरामान्तेन कलापः ; द्रुतद्वन्द्वेन
 विरामान्तेन ध्रुवानन्तरं लघुना कमल इति ॥ ३३२-३३७ ॥ इति मण्ठलक्षणम् ॥

(सु०) प्रतिमण्ठादिसाधारण किञ्चिदाह—मण्ठवदिति । प्रतिमण्ठलक्षण-
 माह—तत्रेति । प्रतिमण्ठेन तालेन गीयमानः प्रतिमण्ठः ; तस्य अमरादवधत्वारो
 भेदाः । तेषां लक्षणमाह—अमर इति । एकेन गुरुणा गीयमानोऽमरः ; विरा-
 मान्तेन ध्रुवानन्तरं लघुद्वयेन गीयमानस्तारः ; विरामान्तेन लघुत्रयेण गीयमानो
 विचारः ; विराममध्येन लघुत्रयेण गीयमानः कुन्द इति ॥ ३३८-३४२ ॥ इति
 प्रतिमण्ठलक्षणम् ॥

(सु०) नि.सारुक लक्षयति—बद्ध इति । नि सारुतालेन विरच्यमानो

विशालश्चेति स प्रोक्तः षड्विधः सूरिशार्ङ्गिणा ।
 द्रुतद्वंद्वाल्लघुद्वंद्वद्वैकुन्दो मङ्गले भवेत् ॥ ३४४ ॥
 कुर्यादानन्दमानन्दे विरामान्तद्रुतद्वयात् ।
 कान्तारो लघुरुभ्यां स्याद्विप्रलम्भे स गीयते ॥ ३४५ ॥
 लघुद्वयाद्विरामान्तात्समरो वीरगोचरः ।
 लघुत्रयाद्द्रुतद्वंद्वद्वैकुन्दो वाञ्छितप्रदः ॥ ३४६ ॥
 संभोगे स्याद्विशालाख्यो लाद्द्रुतद्वयतो लघोः ।
 अङ्गतालेन तालेनाङ्गतालः परिकीर्तितः ॥ ३४७ ॥
 निःशङ्कशङ्कशीलाश्च चारो ऽथ मकरन्दकः ।
 विजयश्चेति स प्रोक्तः पोढा सोढलसूनुना ॥ ३४८ ॥
 लघुरुभ्यां द्रुतद्वंद्वान्निःशङ्को विस्मये भवेत् ।
 लघोर्द्रुतद्वयेन स्याच्छङ्कः शृङ्गारवीरयोः ॥ ३४९ ॥
 शान्ते शीलो विरामान्तद्रुतद्वंद्वाल्लघोर्भवेत् ।
 द्रुतद्वंद्वाल्लगाभ्यां स्याच्चारो वीरे ऽद्भुते रसे ॥ ३५० ॥

नि सारक* । तस्य वैकुन्दादयः षड्भेदाः । ताल्लक्षयति—द्रुतद्वंद्वद्वैकुन्दादिति ।
 द्रुतद्वयलघुद्वयेन रचितो वैकुन्द ; विरामान्तेन द्रुतद्वयेनानन्दः ; ताल्लोके रूपक-
 मित्युच्यते । लघुगुरुभ्यां कान्तार ; विरामान्तेन लघुद्वयेन समरः ; जम्बुनाल
 इत्युच्यते लोके । लघुत्रयद्रुतद्वयेन वाञ्छित ; लघुद्रुतद्वयलघुभिर्विशाल इति ॥
 ३४३-३४६- ॥ इति निःसारकलक्षणम् ॥

(सु०) अङ्गताल लक्षयति—अङ्गतालेनेति । अङ्गिताख्येन तालेन गीय-
 मानोऽङ्गतालः । तस्य नि शङ्कादयः षड्भेदाः । तेषां लक्षणमाह—लघुरुभ्या-
 मित्यादिना । लघुगुरुभ्यामनन्तरं द्रुतद्वयेन गीयमानो निःशङ्क ; लघ्वनन्तरं
 द्रुतद्वयेन शङ्कः ; विरामान्तेन द्रुतद्वयानन्तरं शीलः ; द्रुतद्वयानन्तरं लघुगुरुभ्या

मृद्गारे मकरन्दः स्याद्द्रुतद्वंदात्परे गुरौ ।
 विजयाख्यो रसे वीरे द्रुताभ्या लघुना भवेत् ॥ ३५१ ॥
 रासको रासतालेन स चतुर्धा निरूपितः ।
 विनोदो वरदो नन्दः कम्बुजश्चेति शार्ङ्गिणा ॥ ३५२ ॥
 आलापान्तध्रुवपदाद्विनोदः कौतुके भवेत् ।
 ध्रुवाटालापमध्यासु वरदो देवतास्तुतौ ॥ ३५३ ॥
 खण्डमाद्यं द्विखण्डस्योद्ग्राहस्यालापनिर्मितम् ।
 यस्यासौ रासको नन्दो गीयते चाद्भुते रसे ॥ ३५४ ॥
 आलापादेर्ध्रुवपदात्कम्बुज. करुणे भवेत् ।
 सर्वेषु रासकेषु द्विखण्डोद्ग्राहरूपना ॥ ३५५ ॥
 एकताली भवेत्तालेनैकताल्या त्रिधा च सा ।
 रमा च चन्द्रिका तद्द्विपुलेत्यय लक्षणम् ॥ ३५६ ॥
 सकृद्विरतिरुद्ग्राहो ऽन्तरस्त्वक्षरनिर्मितः ।

चार. ; द्रुतद्वयानन्तर गुरणा मकरन्द ; द्रुतद्वयानन्तर लघुना विजय इति ॥
 -३४७-३९१ ॥ इत्यटाललक्षणम् ॥

(मु०) रासक लक्षयति—रासक इति । रासतालेन गीयमानो रासक ।
 तस्य विनोदादपध्वारो भेदा । तेषा लक्षणमाह—आलापान्त इत्यादिना ।
 ध्रुवपदस्यान्ते आलापो विरच्यते चेद्विनोद ; ध्रुवस्य मध्य आलापस्य चेतदा
 वरद ; खण्डद्वययुक्तस्योद्ग्राहस्यास खण्डमाटालनिर्मित चेतदा नन्द ; ध्रुवस्या
 दावाटालपधेतदा कम्बुज इति । सर्वेष्वपि रासकेषुद्ग्राहो द्विखण्ड कर्तव्य ॥
 ३५२-३५९ ॥ इति रासकलक्षणम् ॥

(मु०) एकताली लक्षयति—एकतालीति । एकताली नाम तालेन
 विरच्यमाना एकताली । सा भेदत्रयवर्ती ; रमा, चन्द्रिका, त्रिपुत्रा चेति । तानां
 लक्षणमाह—सकृदिनि । यस्या द्विखण्ड उद्ग्राहः, अन्तरस्थान्ताप विरते सा

यस्यामसौ रमा सा च गात्रोत्रोः श्रिये भवेत् ॥ ३५७ ॥

उद्ग्राहो द्विदलो यस्यामालापरचितोऽन्तरः ।

घनद्रुता घनयतिर्घनानुपासयोगिनी ॥ ३५८ ॥

चन्द्रिका सैकताली स्याद्भूरिसौभाग्यदायिनी ।

आलापपूर्वकोद्ग्राहा विपुलानन्ददायिनी ॥ ३५९ ॥

आलापो गमकालक्षिरक्षरैर्वर्जिता मता ।

सैव प्रयोगशब्देन शार्ङ्गदेवेन कीर्तिता ॥ ३६० ॥

गुणान्वितं दोषहीनं नवं रूपकमुत्तमम् ।

रागेण धातुमातुभ्यां तथा ताललयौडुवैः ॥ ३६१ ॥

नूतनै रूपकं नूतनं रागः स्थायान्तरैर्नवः ।

धातु रागांशमेदेन मातोस्तु नवता भवेत् ॥ ३६२ ॥

चन्द्रिका ; यस्या उद्ग्राहापूर्वमालापः क्रियते, सा विपुलेति । अप्राक्षरवर्जिता गम-
कालक्षिरेयालापः, स एव प्रयोग इत्युच्यते ॥ ३५६-३६० ॥ इत्येकतालीलक्षणम् ॥

(क०) अथ रूपकस्योत्तमाद्यान्तरमेदान्दर्शयिष्यन्नावावुत्तमं लक्ष-

यति—गुणान्वितमित्यादि । गुणा व्यक्त्यादयो वक्ष्यमाणा दश गीतगुणा ;
तैरन्वितम् । दोषहीनमिति । दुष्टादयो वक्ष्यमाणा दश गीतदोषा ; तैर्हीनं
यत्रयं रूपकं तदुत्तममित्युच्यते । रूपकस्य नवत्वे निमित्तं दर्शयति—रागेण-
त्यादिना । ताललयौडुवैरिति । तालश्च लयश्चौडुव चेति द्वंद्व । औडुव-
शब्देनात्र रचनाविशेष उच्यते । नूतनरागादिनिमित्तत्वाद्वृत्तं नवं भवती
त्यर्थ । रञ्जनादिधर्मयोगे सिद्धरूपाणां रागादीना-नूतनत्व कथमित्याकाङ्क्षा-
यामाह—रागः स्थायान्तरैरित्यादि । स्थाया रागस्यावयवा । अन्ये

(सु०) पञ्चविधरूपकं कथयितुमाह—गुणान्वितमिति । वक्ष्यमाण-

गुणान्वितं दोषहीनं रूपकपञ्चकमुत्तमं ज्ञातव्यम् । नवेन रागेण धातुमत्त्वादिभिश्च
तानि रूपकस्य नूतनत्वम् । तेषां नवत्वमाह—रागांशेति । रागांशमेदेन धातु

प्रतिपाद्यविशेषेण रसालंकारभेदतः ।

लयग्रहविशेषेण तालानां नवता मता ॥ ३६३ ॥

तालविश्रामतो ज्येन विश्रामेण लयो नवः ।

छन्दोगणग्रहन्यासप्रबन्धावयवैर्नवैः ॥ ३६४ ॥

औडुवापरपर्याया रचना नवतां व्रजेत् ।

स्थायः स्थायान्तराणि, तै रागेण रागो नवो भवति । पूर्वं कृतरूपकगत-
रागापेक्षयेदानीं क्रियमाणे रूपके स्थायान्तरैर्यथा रागो नवो भवति तथा
कर्तव्यमित्यर्थः । रागांशभेदेनेति । रागांशशब्देन रागान्तरस्यावयवो
रागोऽशः । स च सप्तधेति पूर्वोक्ता स्थायभेदका रागावयवविशेषा
उच्यन्ते । तद्वेदेन पूर्वोक्तरीत्या धातुर्नवः कर्तव्य इत्यर्थः । मातुर्नवत्वे
निमित्तद्वयं दर्शयति—प्रतिपाद्यविशेषेण रसालंकारभेदत इति । प्रतिपाद्यं
नाम वस्तु ; वाक्यार्थ इत्यर्थः । तद्वेदेन रसाः शृङ्गारादयः ; अलंकारा
अनुप्रासोपमादयः ; तेषां भेदेन च मातुर्नवः कर्तव्य इत्यर्थः । तालानां नवत्वे
निमित्तमाह—लयग्रहेति । लया द्रुतमध्यविलम्बिताः ; ग्रहाः समातीता-
नागताः ; तेषां विशेषेण । तालानां नवतेति । पूर्वगीतगतात्तालाद्ग्ल-
लयग्रहस्तालः कर्तव्य इत्यर्थः । लयस्य नवत्वे हेतुमाह—तान्द्विश्रामत
इति । तालस्यावयविनो विश्रामाद्रन्येन विश्रामेणावयवविश्रामेण विपर्ययेण
वा लयो नवो भवति । औडुवनवत्वे हेतुमाह—छन्दोगणेति । छन्दः-
प्रभृतीनि प्रागुक्तरूपाणि । औडुवापरपर्यायेति । औडुवमित्यपरः पर्यायो

नवो भवति । रसालंकारभेदेन मातुर्नवो भवति । लयग्रहभेदेन ताळो नवः ।
ताळो विश्रामस्य तुल्येन साम्येन विश्रामेण वा लयो नवः । छन्द आदिभिर्नवै-
रचना नया भवति । उत्तमरूपकस्य त्रैविध्यमाह—रूपक इति । अथमरूप-
कस्य त्रैविध्यमाह—सप्तोच्चारंनि । पञ्चाना लक्षणमाह—रूपकमिति । पूर्वं-

रूपकं त्रिविधं द्वेयं परिवृत्तं पटान्तरम् ॥ ३६५ ॥
 भजनीसंश्रितं चेति शार्ङ्गदेवेन कीर्तितम् ।
 खल्लोत्तारानुसारौ तु रूपकेष्वधमौ मतौ ॥ ३६६ ॥
 रूपकं पूर्वसंसिद्धं स्वस्थानेन नवेन यत् ।
 यद्वा रागेण तालेन कृतं तत्परिवृत्तकम् ॥ ३६७ ॥
 यत्र स्थायिनि यत्स्थानं रूपकं रचितं पुरा ।
 तत्स्यस्थानं तदन्यच्चं स्थाय्यैव परिवर्तनम् ॥ ३६८ ॥
 परिवृत्तं रागतालपरिवर्तभवं स्फुटम् ।
 तस्मिन्नेव रसे रागे ताले च रचितं भवेत् ॥ ३६९ ॥
 मातुस्थायविचित्रत्वाद्गुणोदारं पटान्तरम् ।

यस्याः सा । एवंविधां रचनां कुर्यादित्यर्थः । अथ मध्यमरूपभेदानाह—
 रूपकं त्रिविधमित्यादि । खल्लोत्तारोऽनुसारश्चेत्यधमरूपकभेदौ । परिवृत्ता-
 दीनां लक्षणानि गुणदोषाणां च लक्षणानि स्पष्टार्थानि ॥ ३६१—३७९-॥

एवं प्रबन्धसामान्यविशेषाभ्रितलक्षणम् ।

चतुरः कल्लिनाथार्यः प्रत्येकं प्रत्यपादयत् ॥ १ ॥

इति श्रीमद्भिनवभरताचार्यरायव्यकारतोडरमहश्रीमहश्मणाचार्यनन्दन-
 चतुरकल्लिनाथविरचिते संगीतरत्नाकरकलानिधौ
 चतुर्थः प्रबन्धाध्यायः ॥ ४ ॥

सिद्धेन स्वस्थानकेन नवेन रागेण तालेन वा यत्क्रियते तत्परिवृत्तकम् ;
 यत्र रूपके स्थायिनि स्वरे स्वस्थानं पूर्वं तस्मिन्नेव स्थायिनि रागतालपरिवर्तनं
 स्वस्थानावृत्तिस्तत्परिवर्तनम् ॥ पटान्तरं लक्षयति—तस्मिन्निति । भजनीसंश्रितं

केनापि रूपकं गीतं निजादन्येन धातुना ॥ ३७० ॥
 येन तस्यान्यधातुत्वाद्भङ्गनीसंश्रितं मतम् ।
 प्राग्रूपकगता स्थायाः स्थानान्तरगता यदि ॥ ३७१ ॥
 मात्वन्तरेण रच्यन्ते खल्लोत्तारस्तदा भवेत् ।
 रागे ताले च तत्रैव किञ्चिद्भातुविलक्षणः ॥ ३७२ ॥
 मात्वन्तरेणानुसारो गुणोत्कर्षविवर्जितः ।
 व्यक्तं पूर्णं प्रसन्नं च सुकुमारमलंकृतम् ॥ ३७३ ॥
 समं सुरक्तं श्लक्ष्णं च विकृष्टं मधुरं तथा ।
 दशैते स्युर्गुणा गीते तत्र व्यक्तं स्फुटैः स्वरैः ॥ ३७४ ॥
 प्रकृतिप्रत्ययैश्चोक्तं छन्दोरागपदैः स्वरैः ।
 पूर्णं पूर्णाङ्गमकं प्रसन्नं प्रकटार्थकम् ॥ ३७५ ॥
 सुकुमारं कण्ठभवं त्रिस्थानोत्थमलंकृतम् ।
 समवर्णलयस्थानं सममित्यभिधीयते ॥ ३७६ ॥
 सुरक्तं बल्लकीवंशकण्ठध्वन्यैकतायुतम् ।
 नीचोच्चट्टमध्यादौ श्लक्ष्णस्ये श्लक्ष्णमुच्यते ॥ ३७७ ॥
 उच्चैरुच्चारणादुक्तं विकृष्टं भरतादिभिः ।
 मधुरं धुर्यलावण्यपूर्णं जनमनोहरम् ॥ ३७८ ॥

लक्षपति—केनापीति । खल्लोत्तारं लक्षयति—प्रागिति । रूपकान्तरगता स्थाया
 मात्रन्तरे निवेश्यते चेत्तदा खल्लोत्तारः । स एव किञ्चिद्भातुविलक्षणश्चेदनुसारः ॥
 ३६१-३७२- ॥ इति पञ्चरूपकलक्षणम् ॥

(सु०) गीतगुणान् कथयति—व्यक्तमिति । व्यक्तादयो दश गुणा
 भवन्ति । तेषां लक्षणं कथयति—तत्रेति । सुगमम् ॥ गीतद्रोपानाह—

दुष्टं लोकेन शास्त्रेण श्रुतिकालविरोधि च ।
 पुनरुक्तं कलावाहां गतक्रमपर्यक्रमम् ॥ ३७९ ॥
 ग्राम्यं संदिग्धमित्येवं दशधा गीतदुष्टता ।

इति श्रीमदनन्दविद्याविनोदश्रीकरणाधिपतिश्रीसोढल-
 देवनन्दननि.शङ्कश्रीशार्ङ्गदेवविरचिते संगीत-
 रत्नाकरे प्रबन्धाध्यायश्चतुर्थः ॥ ४ ॥

दुष्टमिति । लोकेन शास्त्रेण च दुष्टत्वम् ; श्रुतिविरोधि हीनश्रुतित्वम् ;
 कालविरोधि निषिद्धकाले गानम् ; ॥ -३७३-३७९- ॥ इति गीतदोषाः ॥

इति श्रीमदन्ध्रमण्डलाधीश्वरप्रतिगण्डभैरवश्रीअनघोतनरंन्द्रनन्दनभुजवल
 भीमश्रीसिंहभूपालविरचिताया संगीतरत्नाकरटीकाया
 संगीतसुधाकरारत्नाया प्रबन्धाध्यायः समाप्तः ॥

श्लोकानामर्धानुक्रमणिका

पुटसरया

पुटसख्या

अ

अतितीर्घप्रयोगा स्यु

१६०

अतिसूक्ष्म कृशो भ्रम

१४९

अत्युचायास्तु चत्वार

२०९

अत्रोच्यते परित्यागात्

१४४

अथ ग्रन्थेन सक्षिप्त०

१

अथ प्रकीर्णक कर्णे०

१३३

अथ रागाङ्गभाषाङ्ग०

१५

अथाधुना प्रसिद्धाना

१७

अध्यात्मगोचरा चर्या

३०३

अनन्तरवानु सन्कीर्णाः

२३३

अनादिसप्रदाय यत्

१८८

अनिबद्धा निबद्धा च

२८१

अनिर्युक्तश्च निर्युक्त

१९६

अनुकार इति प्रोक्त

१३८

अनुक्ताभोगवस्तूना

३०९

अनुच्छिद्यशक्तिर्निर्गन्ध

१३५

अनुप्रासप्रधान चेत्

३०९

अनुक्तेस्तु जनक

१४९

अनुप्यानविहीनन्च

१५१

अनेकस्यायसंचार

१३८

१६३

१६४

१६६

२०२

३

२०३

२०५

९०

१८४

”

१९६

२३०

१९८

३११

३१७

२४१

८४

१०७

२३७

असाशयेति यो रागे
अशौऽशान्तरसंचारात्
अक्षराङ्गन्यरो चेपु
अकारे धैवत विष्णु
असण्डितस्थितिस्थान०
अप्राम्य सुकुमारश्च
अप्राम्यो ऽक्षरनादात्
अत्र वर्णाटयङ्गाल
अत्रवक्त्रकलित्राद्यै
अत्रह्वारप्रयोगही
अत्रै पडादिभिर्द्वयन्तै
अत्रघ्निर्युक्तं तदन्यधेत्
अङ्घ्रौ खण्डद्वय सानु०
अङ्गुतास्त्वतो रास
अङ्गुतास्तेन तास्तेन
अतारजस्तारहीन
अतारमध्यमा पाप०
अतारा प्रार्थने मन्द्र०
अतालौ देहिकातास्ते

	पुटसंख्या		पुटसंख्या
अन्तः सारो घनत्वस्य	१६८	अल्पमूर्च्छनया युक्तः	२०४
अन्त्ये ऽहः प्रहरे मेघः	४६	अनघानं गुणैरभिः	११५
अन्तरः पूर्ववत्तस्मात्	२८६	अवरोहिणि वर्षं स्वात्	५१
अन्तरे सोऽन्तरो वक्रः	१६९	अवरोहिप्रसङ्गान्तः	२७
अन्यच्छायाप्रवृत्तौ ये	१६०	अवरोहिप्रसङ्गान्त०	२०
अन्यथा चान्यथा गायेत	१७९	अवरोह्यादिवर्गेन	६४
अन्यस्तु मधुरस्निग्ध०	१४५	अवस्खलति यो मन्द्रात्	१६७
अन्यूनशिक्षणे दक्षः	१३८	अविरुद्धस्य माधुर्य०	१४४
अन्येषां सूक्ष्मभेदानां	१४७	अव्यवस्थित इत्युक्तः	१४२
अम्बोपरागजा ताभ्यः	१३	अशेषभाषाविज्ञानं	१३४
अपरं स्वरसैनान्त	२९४	अष्टधा करणं तत्र	२३३
अपरः क्लिग्धमधुर०	१४५	अष्टाविति त्रिभिधस्य	१४७
अपस्थानस्य ते स्थायाः	१६४	अष्टोपरागास्तिलकः	९
अपस्थानस्य निकृतेः	१५६	अष्टौ कामा आदिमध्य०	२२९
अपेक्षितश्च घोषश्च	॥	अष्टौ कामा कामलेखा	२२८
अप्रसिद्धास्तु ता लक्ष्ये	२१३	अष्टौ षोडश तद्वच्च	२५७
अञ्जपत्रोऽञ्जगर्मश्च	२८२	अस्यामाद्यपमात्रेण	२४९
अभावश्च्छन्दसां वृत्तां	२३७		
अनिव्यक्तिर्यत्र दृष्टा	२१	आ	
अगीष्टकल्दः धीतु०	३१४	आक्षिप्तिका स्वरपद०	२१
अमरो गुरुभेकेन	३१६	आफष्ठकुण्डन स स्वात्	१४८
अमुं प्रयोगं मेलार्थं	२००	आडिल एष एव स्वात्	१४३
अस्त्रो दूरसंश्राप्यः	१४९	आडीरामोदिका तज्जा	८७
अर्षक्षिपे चालयित्वा	१७७	आडीरामोदिका नाग०	१७
अर्षान्ते चरणान्ते वा	२६९	आदितालन शृङ्गारे	२१३
अर्षान्तेऽन्ये स्वररनाहुः	२६३	आदिमध्यस्थितं प्रागं	२२८
अन्यन्वस्य बहुत्वस्य	२०	आदिमध्यान्तगैः प्रासैः	२०९
अल्पध्वनिभारगभिः	२०४	आद्यस्य स्युर्द्वितीयादि०	२१६

	पुटसंख्या		पुटसंख्या
आद्याक्षरेण ग्रहण	२१७	आलापपूर्वमोद्गाहा	३१९
आद्याब्धी आशुनुराम	२२८	आलापान्तध्रुवपदात्	३१८
आद्यात्पञ्च विकारेण	२१८	आलापादेर्ध्रुवपदात्	"
आद्येन्दुमस्यस्यो ज्योतिः०	२२१	आलापो गमनात्सि	३१९
आद्यो ध्रुवस्ततो मण्ड०	३११	आरुस्या सर्वपादाना	३९४
अथौ द्विद्विगणौ पादौ	२९०	आसीर्भिर्ध्रुवलो गेय	३०७
आनन्त्यास्रैव शन्यन्ते	१७०	आह वृन्दविशेष ॥	१८३
आन्दोलितहावितरु०	१७१		
आन्धाल्युपाह मल्हार	९७		इ
आपञ्चम तारमन्द्रा	९१	इतरपूर्ववल्कीर्ति०	२३५
आमीरिका मधुनरी	१०	इतरेषा च रागाणा	१४२
आभोग दु सकृद्रीत्या	२४१	इति गद्यस्य पदप्रोक्ता	२५२
आभोगध्रुवोद्गाहा	२३५	इति गौडास्य पञ्जे	७
आभोगस्तत्र नाम स्यात्	२३३	इति भाषा विभाषे द्वे	११
आभोगश्चेति तेषा च	१८९	इति पण्यवति स्थाया	१५८
आयत्तकण्ठस्तालज्ञ	१३८	इतो न्यून तु हीन स्यात्	१८२
आयासेन विना यत्र	१६४	इत्येता विकृता भेदा	२१९
आरोहिणि प्रसन्नादि०	४२	इत्येषा देवता भूमि०	२०७
आरोहिणि प्रसन्नाद्ये	७४	इष्टखरेंद्रे न्यात स्यात्	२३३
आरोहिणि प्रसन्नान्त०	४६		ई
आरोहिण्युत्प्रविष्ट स्यात्	१६७		
आर्या गाथा द्विपथक	१९७	ईर्ष्याया विनियोक्या	१०१
आर्यागीतौ रसे वीरे	२५८		उ
आर्याया स्युस्तदा तिल	२६१		
आर्यैव प्राकृते गेया	२७२	उक्ताश्चतस्रो गुर्जर्य	१७
आलसिहृद्यते तम्नै	१८०	उच्चैरुच्चारणादुक्त	३२२
आलसिर्बन्धहीनत्वात्	१८८	उच्यते ॥ निराधार	१७०
आलाप प्रागताल स्यात्	२८४	उज्ज्वलो गदितश्लेष	१६५

	पुटसख्या		पुटसख्या
उज्ज्वलोऽयमिति प्रोक्त	१४९	उल्लासित स तु प्रोक्त	१५३
उत्क्षिप्योत्क्षिप्य निपतत्	१६७		
उत्तम मध्यममधो०	१८१	ऊ	
उत्तमाभ्यधिक वृन्द	१७३	ऊर्ध्व प्रसारित क्षिप्त	१६८
उत्तमे गायनीवृन्दे	१८२		
उत्तमोत्तम इत्युक्त	१४४	ऋ	
उत्तरोत्तरसपादौ	२६५	ऋग्वेदोत्था स्थिता विप्रा	२११
उत्प्रविष्टो नि सरण	१५७	ऋजुर्लिपौ त्रेष्के ष्ये च	२०७
उत्सवे विनियोक्तव्य	४६	ऋद्धिसौभाग्यदो वीरे	३१४
उद्गाह प्रथमस्तत्र	१८९	ऋषभाश पथमान्त	१००
उद्गाह प्रथमो भाग	"	ऋषभोऽल्पो नियग्यास	५७
उद्गाहध्रुवकौ प्राग्वत्	२३५	ऋषभोऽस्यामपन्यास	९६
उद्गाहस्तारक्ष्ण्यक्षेत्	२४५		
उद्गाहस्य द्वितीयार्ध	"	ए	
उद्गाहस्याघण्डे च	३१३	ए ओ इ हि पदान्ते वा	२०७
उद्गाहा बहवो यस्मिन्	२४६	एक स्यात्समगातार	१८२
उद्गाहेणाय वा न्यास	२८२	एक एव तु यो गायेत्	१३९
उद्गाहो द्वि सकृद्वैक०	२४५	एवतालीत्यमी ताला	२४१
उद्गाहाद्विदलो यस्या	३१९	एवताली भवेत्ताले०	३१८
उद्ध्युष्टो विसरोद्धोष	१४१	एकद्वित्राय ताला स्यु	३००
उद्गीपने नियोक्तव्या	१०५	एतद्वित्रिचतुष्पथ २१५, २२४, २५७	
उद्गटे नटने वाम०	१०८	एकत्रिभङ्गितालेन	२९९
उद्गटे नटने गेय	४०	एकधातु द्विराण्ड च	३१३
उद्गत वैशिष्टी परञ्ज०	४२	एकधातुर्द्विराण्ड स्यात्	"
उमत्र पान्तिर्घञ्हा च	२१५	एकलो यमलो वृन्द०	१३८
उपमारूपकदलेऱै	२४२	एमदशाशरा राण्डार्	३१३
उमयोर्मिभ्रदुक्ता	२८०	एषादिगुभङ्गेण	३७०
उल्लासित श्रावितथ	१५३	एद्य स्यात्समग्यदन्य	१८२

	पुटसख्या		पुटसख्या
एकैश्मत्कार्ण०	२८०	ओजकी द्रकिथौ नाग०	१६
एकैश्मत्कार्णरे स्थित्या	१६८	ओजोऽग्नी मनवो मात्रा	२७४
एकोऽयो घनगम्भीर०	१४६	ओनो बहुल ओजस्वी	२०६
एनेनविंशत्सख्यात्ता	२७२	ओषीपद तद्वत्ते चेत	३०९
एतमभिभ्रणादुक्त	१४४	ओषी लोकीदोहरी च	१९७
एतेऽधुना प्रसिद्धा स्यु	१८	ओष्यादवस्तु चवार	३०९
एते त्रयो ऽप्यनाभोगा	२४६	ओहानी कम्पितैर्मद्वै	३
एते द्वद्वयभेदा स्यु	१४६		
एते पत्रिंशत्तयेऽपि	१७१	ओ	
एते सालासूक्ष्मै	२४६	ओड्ड्यापरपयाया	३२०
एतेन घननि सार०	१४४	ओड्ड्यावरी च पत्रण	१८३
एतेषा मिभ्रणाभिध	१५४		
एतेषु व्यत्ययेनापि	२७४		
एभिश्चतुर्भि स्वस्थाने	१७७	कदर्पा भोगदो नृणा	३१४
एषाणाणि गार	१४९	ककुमेऽथवधेरोया	२१२
एत्रयोराद्ययोर्ऽग्नी	२२५	कङ्काले प्रतितारे च	३४०
एतन्तरणदेदीभि	१९६	कथ तयोर्मिभ्रण स्यात्	१४४
एलादि पुद्ग इयुक्त	३१०	कन्दस्तुरगलीग च	१९७
एगना बहय सन्ति	२०२	कफन खाहुत्त विगध०	१४३
एला धीनु प्रयोक्तुध	२०६	कम्पित कम्पनायज्ञेय	१४१
एलामामायल मन्त्र	२०१	करण स्वरपूर्वं तत्	२३३
एत्र पादत्रय गेय	१९९	कराभ्यामुद्भवात्कार्य	१९१
एव मध्यामवा भेदा	२१०	कराली गदित सद्भि	१४१
एवं पञ्चावतिर्भाषा	१३	कराली विक्ल कराली	१४०
एवमेते प्रवपरय	१९०	करण धोतृचित्तस्य	१४९
एषा भाषाङ्गमयोषा	१०७	कर्णाभ्यापया तात्र०	२९३
		कर्णात्पङ्गीघ्रात्र०	२२७
ओ		कर्णादिपदे पात्रे	२७८
ओ तन्मदिनि निर्माण	१९७		

	पुरसंख्या		पुटसंख्या
कर्णाटाद्याः सजातीयाः	१६३	कार्थोऽन्तरस्ततश्चाव०	२८५
कर्णाटैलादिमध्यान्त०	२२८	कार्थ्य कार्थ्यमित्याद्यैः	१५१
कर्णाटो देशनालक्ष	१८	किंचिदुच्चं भवेत्खण्डं	३१३
कलहंसः स्वरे न्यासः	२७६	किं तु तत्र लपूर्वा ये	२१०
कलापः कमलधेति	३१५	किं तु तेषां स्वरस्थाने	२३४
कलिका तनुमध्या च	२१७	कीर्तितो मधुरो लीन०	१४७
कथितस्यान्मधुरस्त्रिध०	१४५	कीर्तिमायुध वर्ण्यस्य	२०७
कांस्यतालोद्भवैः पाटैः	२८५	कुञ्जरस्तिलको हस०	२७३
काकदूररवः काकी	१४१	इट्टिरारोऽन्यधातौ तु	१३५
काकलीफलितो गेयः	७४	कृतपानाममीषां तु	१८४
काकलयन्तरयुक्तश्च	६४	कृतपे त्ववनदस्य	"
काकलयन्तरसंयुक्तः २७, ४०, ५३, ६६	६६	कुन्तलः कामलधारः	३१३
काकल्या कलितः क्षापि	६७	कुन्दो विराममध्येन	३१६
काकोलिकाख्यः काकोल०	१४९	कुरुलो बलिरेव स्यात्	१५३
काण्डारणा प्रसिद्धैश्च	१६५	कुर्यादानन्दमानन्दे	३१७
कान्तारो लघुरुभ्यां स्यात्	३१६	कृष्णोन्मीलम्नद्रतारः	१४९
काममन्मथवत्कान्त०	२०२	कृशो भग्न इति प्रोक्ता	"
कामलो विप्रलम्भे स्यात्	३१४	केचित्तु हयलीलेन	२६१
कामोत्सवा नन्दिनी च	२१५	केचिन्मण्ठमपीच्छन्ति	२४१
कामोदलक्षणोपेता	९३	केनापि रूपकं गीतं	३२२
कामोदा सिंहलीच्छाया०	१८	केवलं तु तृतीयेऽङ्घ्रौ	१६९
कामोदोपाङ्गमाख्याता	"	केषांचित्पूर्वपूर्वस्मात्	२८२
कामोदो विजयाख्यश्च	३१३	केषांचिन्मतमाश्लिष्य	१५
काम्भोजी मध्यमग्रामा	१०	कैशिकीकामार्त्वीभ्यां	३७
कारणाशक्ष कार्याशः	१६३	कैशिकीजातित्रः षड्ज०	६१
कारणांशास्त्वसौ राम०	"	कैशिकी त्रावणी तानो०	११
कारणे कार्यराणांशः	"	कैशिक्यां षोडशरागे वा	३०८
कामारव्याश्च कैशिक्याः	२८	कैशिक्या मङ्गलाचारैः	३०६

पुटसख्या

पुटसख्या

कोकिलापथमो रेव०	९	गणमात्रा वणदश०	२०६
कोमठ प्रयुत म्निग्ध०	१५६	गणा पथ त्रिमात्रोऽन्ते	२२३
कोमल म्निग्धनि सारो०	१४६	गणा सप्त लघुधान्ते	२२४
कोमलोऽन्वर्थनामेव	१४९	गणादिनियमस्त्वासा	२११
कोलाहला टक्कभाषा	९३	गणादेर्न्यूनताधिन्यात्	२३०
कौन्तली द्वाविधी सैन्ध०	१७	गणाधिपक्षतुङ्गाम	२७८
कमव्यख्यासभेदेन	२३४	गणाना प्रथमादीना	२१२
कमादरचयाना त०	२०७	गणैर्घर्षश्च मात्राभि	२४७
कमाद्रच्छेदकवितस्तु	१५३	गणैश्चतुर्गुणकला	२२१
क्रमेण परिगीयन्ते	२८०	गतारमन्द्र क्रमोद	१०१
क्रमोत्क्रमाभ्या बहुश	२४७	गतिर्द्रुतविगम्या स्यात्	२७२
क्रियाकृतितय राम०	१७	गद्गदध्वनिरव्यक्त०	१४७
क्रियापरो युक्तलय	१३८	गद्य निगद्यते छन्द	२५१
क्रीडातल्लेन शृङ्गारे	३१४	गद्यजा पद्यजा गद्य०	२४३
		गद्यजा पद्यजा चेति	२६०
		गद्यपद्यप्रभेदेन	२६५
ख		गद्यामा चेतस्वरान्गीत्वा	२७६
खञ्जनी गुर्जरी गौडी	११	गमकप्राप्तिसंज्ञा	२३१
खण्ड गणेशशैबल्य	२५१	गमद्विगुणिता मद्र०	८३
खण्ड चित्र च तेषा च	"	गमद्रा चोसये गेया	८६
खण्डत्रय प्राप्तयुत	३०९	गम्भीरमधुरध्वाना	१६६
खण्डमाद्य द्विरण्डस्य	३१८	गम्भीरोच्चतरो रूक्ष	१४७
खण्डे ध्रुवा षोडश स्यु	३१३	गंस सान्तं च शृङ्गारे	९०
खम्भाइतिस्तदशाता	९३	गाड संयि-यनिर्मुक्त	१६५
खणोत्तारानुगारी तु	३२१	गास्तु प्रथमा दूर०	१४९
खाहुतोन्मिधनाराटे	१४६	गात्रैस्त्रिभ्यानगमर्ग	३
		गात्रो लङितगाडश्च	१०६
घ		गानभ्या विगर्भेभ्य	२८१
गग समूह ग द्वेषा	२०६		
गगमात्राचनियता	२२६		

	पुटसंख्या		पुटसंख्या
गातव्योत्कलिमा वीरे	२५१	गीत्वाद्यपादौ तदनु	२९०
गातृनाम सताल च	१५३	गीत्वा न्यासो यत्र सा स्यात्	२४९
गातृवादकसघात	१८१	गीत्वा विलम्बितारेन	२५४
गात्रस्य गात्रे निरता	१६४	गीयतामृपभान्ताशा	९२
गात्रोपशमयो षण्डा०	१५३	गीयते चेद्भुजोद्गाही	२३५
गान्धर्व गानमित्यस्य	१८७	गीयते विजयस्तेनै	२९५
गान्धारगतिका बेर०	१६	गुणान्वित दोषहीन	२१९
गान्धारतिरिपोपेत	९८	गुणै कतिपयैर्हीन	१३८
गान्धारपञ्चमे भाषा	१२	गुणैरेभि पञ्चदश०	१४८
गान्धारपञ्चमो भिन्न०	१०	गुरुर्लघुरिति द्वेषा	२०६
गान्धारबहुलो मन्द्र०	९७	गुर्जयैव रिकम्पा स्यात्	९२
गान्धारमन्द्रा षड्गणे	७८	एहिणा च प्रवेशादौ	८८
गान्धारषष्ठी कच्छेरी	१२	गेय नासिकया गायन्	१४३
गान्धाराशप्रहम्यास	८०	गेय कर्णाङ्गौडस्तु	९७
॥	१०१	गेय शरदि तज्जाता	८३
गान्धाराशप्रह्वा धान्ता	११०	गेयोऽह् प्रथमे यामे	२७, ३६
गान्धाराल्प काकलीयुक्	७६	गेयोऽह् पश्चिमे यामे	४९
गान्धारी मध्यमापञ्च०	५९	गेयो द्वाविडगौडोऽह्	९८
गान्धारी रक्तगान्धारी०	८०	गेयो निर्धहणे यामे	२८
गापन्यासा वीर्धरिमा	८६	गेयो चाग्नेवकारेण	२०१
गायत्री देवताव्यादि०	२२८	गोली नादाव्यारी षीली०	१६
गायत्र्यो द्वादश प्रोक्ता	१८२	गौडपञ्चमक षड्जे	७
गाल्प पूर्ण सषड्जादि०	५४	गौडस्तदन्न निन्यास०	७२
गाल्प प्रसन्नमध्येन	५५	गौडी च रीतिरिन्द्राप्या	२१२
गाल्प षड्जप्रह्न्यास०	८८	गौरी षाढी च मातङ्गी	२०३
गीतय पञ्च शुद्धा च	३	गौडीपरीतिरुचिता	२५१
गीतस्यातिशयाधानात्	१३८	प्रह्न्यासोऽस्य भूयोऽसौ	२६७
गीते तद्याविध स्वयम्.	१६६	प्रहाशन्त्यासगान्धारा	८२

पुटसख्या

पुटसंख्या

ग्रहाशम्यामथङ्जश्च	५४	चतु षष्ट्यधिकं ब्रूते	१८
ग्रहाशम्यामपञ्चान्या	१०६	चतुरायष्टपर्यन्त	२४२
ग्रहाशमन्द्रतारणा	२०	चतुरा पञ्चधा तत्र	२१७
ग्राम्य सदिग्धमित्येव	३२३	चतुर्गीतिगत लक्ष्म०	६
ग्रीष्मेऽह् प्रथमे यामे	५९	चतुर्यस्त्रत्र मदन०	२४७
ग्रीष्मे प्रानप्रहारे गेय	६८	चतुर्यस्त्रिगण पादे	२९०
		चतुर्यो मुरमा प्रोक्ता	२२६
घ		चतुर्धा ङोद्विका मुक्ता०	०३७
घतादिच्छन्दसा वास्य	३०३	चतुर्धा सै-धवी तत्र	१०४
घटनाया मुखस्यापि	१५७	चतुर्धा सोऽमरस्तार	३१६
घटो वृत्त मातृका च	१९७	चतुर्भिरीदृशौ पादै	२६३
घण्टानादवदायात	१६९	चतुर्भिधरणै पङ्क्तौ	३०६
घनताकिमघतागान्ति०	२५१	चतुर्भेदो भवे-छन्द	१४३
घनहुता घनयति	३१९	चतुर्मुख सिंहलील	१९७
घनलीन पीवरोच्च०	१४७	चतुर्वृत्तधनुस्ताल	२८१
घनस्वरो ऽवरोहे स्यात्	१६७	चतुर्विधा मतज्ञोका	१३
घनोऽपरस्तु मधुर०	१४५	चतुर्भिःशदिमे राग	१६
		चतुष्कामो रतिप्रान्त	०२८
ण		चत्वारधरणा गेया	२९६
चक्रपाल श्रीचपद	१९७	चत्वारधरणा षाण०	२९३
चच्चत्पुटादितालैः	२१	चत्वारो मुख्यगातार	१८२
चच्चत्पुटेन तेनैव	२८४	चन्द्र त्रिय पूर्व्यामे	७६
चच्चरी-च्छन्दसे ऽस्यन्ये	३०३	चन्द्रलेखेति तत्राये	२२०
चतस्र पञ्चमे भिन्ने	११	चन्द्रिका सैकतालो स्यात्	३६९
चतस्रस्तु द्वितीयस्य	२१६	चरणान्तसमप्रासा	३०४
चतस्रो ऽनुकजनका	१२	चामुण्डैलापदैप्वेता	२०३
चतस्रो ऽन्तरभाषा स्यु	१३	चारुसचारिवर्णश्च	९५
चतस्रो वाशिवद्वद्व	१८२	चालन मुग्धचाल स्यात्	१७६

पुटसंख्या

पुटसंख्या

चित्रायं मिश्रकरणं	२३३	ज	
चित्रो विचित्रलीलश्च	२४२		
चिरं स्थित्वाप्रिवत्तारं	१६७	जन्मोत्तरा स्याद्गन्धर्वः	२२९
चूर्णं शाग्ने रसे पीतं	१५१	जयघण्टा कांस्यतालः	१८४
		जयन्तशेखरोत्साहाः	३१३
उ		जयन्तो मधुपश्चाथ	२५८
छगणेन चतुर्मात्रैः	२६४	जयप्रियो मङ्गलश्च	३१५
छन्दः प्रभेदवेदित्वं	१३४	जया कूर्मी पिनाकी च	१८३
छन्दधित्यां विचेतव्याः	२७९	जयोत्साहप्रदः पुंसां	३१४
छन्दस्तालाद्यनियमात्	१९६	जातो नैषादिनी षड्ज०	५०
छन्दसः कलहंसस्य	२७६	जात्याद्यन्तरमाषान्तं	३१०
छन्दसा द्विपथेन स्यात्	२७२	जीवस्वरव्याप्तिमुख्यैः	१७७
छन्दसा येन केनापि	२७९	॥	
छन्दोगणग्रहण्यास०	३२०	झम्पटः कन्तुकः स्यात्त्रि०	१९८
छन्दोभिर्बहुभिर्गैया	३०९	झम्पटच्छन्दसा गेयः	२२८
छन्दोलक्षणतो ज्ञेयाः	२७१	झोम्बकस्तुम्बकी वकी	१४०
छन्दोहीनेतराक्षम०	२६२	झोम्बडा इति संख्याताः	२४३
छपद्वयं दो वदन	३०१	ज्ञेया श्रुदैव संपूर्णा	२६४
छागवद्वहनी कुर्वन्	१४१		
छान्दसः सुकराभासः	१८८	ट	
छाया काकुः पदप्रकारा	१५९	टक्कः साशग्रहण्यास.	७२
छाया नष्टा तु नष्टैव	९३	टक्ककैशिकहिन्दोल०	१०
छायाप्रतापोपपदे	१८	टक्कभाषा वेगरञ्जी	८७
छायायास्ते मताः स्याया.	१६०	टक्कभाषैव ललिता	१०३
छायालगत्वमेलानेः	३१०	टक्कान्नं टक्कवत्तारैः	७७
छायावेलावली वेला	१३		
छेवाटी पिञ्जरीत्येका	११	ड	
छेवाटी सैन्यत्री कोला०	१०	डोम्बकी सावरी वेला	१७

पुटसख्या

पुटसख्या

	द	ततो द्विराण्ड आभोग	३१४
		ततोऽन्ये विप्रकीर्णास्तान्	१९७
दालच्छायायन्त्रवाय०	१७१	तत्तद्दमयुतस्तासु	२३१
दाग्दन्दोऽथयन्त्रोत्थ०	"	तत्तु शारीरमित्युक्त	१५१
टालो मुक्ताफलस्येव	१५८	तत्र गान्धर्वमुक्त प्राक्	१८८
ढोङ्गी नाम सा प्रोक्ता	३०९	तत्र च प्रतिमण्डेन	३१६
	त	तत्र तेनपदे नेत्रे	१९१
त गीत्वा ध्रुवमागच्छ	३१५	तत्र पूर्वप्रसिद्धाना	१६
त शिखाद्विपथ प्राहु	२७४	तत्र मेलापकाभोगौ	१९०
तच्छरीरमिति प्रोक्त	१५१	तत्र वर्णगणैर्जाता	२११
तज्जा गुर्परिका मान्ता	७०	तत्र वर्णगणो वर्णै	००७
तज्जा ओम्बकृति साशा	८३	तज्जादौ प्रामराणणा	१९
तज्जा वैशी रिप्रहाश	७८	तज्जान्या बणमात्रैला	२२६
तज्जा धन्नासिना पडज०	७७	तत्रोक्त श्दम वागाना	१५५
तज्जा रामकृतिर्वीरे	९४	तत्रोक्त शुद्धसूड प्राक्	३१०
तज्जा धराटिका सैव	९०	तत्रोद्गाहध्रुवी सन्द्र०	२३३
तज्जा बैलावली तार०	८६	तत्राधान्येन ये गीता	१६८
तज्जा समस्तरा नद्या	९०	तत्पोढोम्फलिका चूर्ण	२५१
तज्जा स्फुरितगान्धारा	८१	तत्स्वस्थान तदन्यत्व	३२१
तत कुमुदिनी ख्याता	२२६	तथाप्येषा विशेषस्तु	३१६
तत कुसुवखाख्या	२२६	तथैव वस्तुवदन	३०२
तत राण्ड ध्रुवाख्य द्वि०	३१५	तथोपवदन प्रोक्त	३०१
तत प्रयोगस्तदनु	१९९	तदा विचित्रमात्रैला	२२४
तत समग्र त गीत्वा	२९१	तदा स्यात्तीर्तिघबल	३०७
ततद्यतुर्धो द्व्यर्थं स्यात्	१७६	तदा स्यात्त्रिपदी काल०	२९१
ततस्तद्वत्स्वरा पात्रा	१८५	तदिति ब्रह्म तेनाय	१९१
ततस्य कृतपो द्वैव	१८३	तदेता गदिता सर्वा	२३१
ततस्य चावनदस्य	"	तद्गणै सगता त्रेधा	२१९

	पुटसरया		पुटसरया
तरैवख्यगणोपेता	२१९	तालद्वयेन सा गेया	२६८
तद्भवा सावरी भान्ता	८४	तालमानद्वयन्यासौ	३०१
तद्भाषा दाक्षिणात्या स्यात्	९६	तालविधामतो ऽन्येन	३२०
तद्युक्तास्तु गते स्थाया	१६०	तालस्तालप्रकरणे	१९२
तद्युक्ता भजनस्य स्यु	,,	तालस्तासु विधातव्य	२२३
तद्द्विगणगणा भेदा	२१०	तालहीन सतालो वा	२७२
तद्द्विमानाच्छङ्कपाटै	२८५	तालार्णवो भूरिताल	२८८
तद्द्वितेन खण पाग	२८५	तालेन गनलीलेन	२६२
तन्मते तोटकस्येह	२७८	तालेनैकेन केचित्तु	२८२
तस्य भूरितरा भेदा	२४७	तालै रागैश्चतुर्भि स्यात्	२८८
तस्य भेदान्तु तिरिप	१५३	तालै रागैस्त्रिभिर्यद्वा	२९९
तस्मिन्नेव रसे रागे	३२१	तालोऽस्या स्वागसौभाग्य०	२०२
तानाम्बाहैरिका दोह्या	१०	तिरिपस्फुरितो लीन०	१७०
तानै तानोद्भवा भाषा	१२	तिरिपान्दोलितरलि०	१७१
तारजो ऽतारजश्चेति	२४१	तिरिपान्दोलितो लीन०	१७०
तारधा मन्द्रषड्जा च	९७	तिर्यगूर्ध्वमधस्ताश्च	१६०
तारमन्द्रोऽयमाषड्ज०	१००	तिलको रूकितश्चेति	३१३
तारषड्जग्रह षड्जे	,,	तीक्ष्णप्रेरितकस्तीक्ष्ण०	१७१
तारषड्जप्रहाशश्च	२८	तुम्बकी तुम्बकाकारो०	१४१
तारसाशग्रहो मान्त	७६	तुम्बुण षड्जभाषा च	१२
ताराख्य प्रतिमण्ठो ऽसौ	३१६	तुर्यद्वितीययोश्चैतत्	३०५
तारा छेन चतुर्भिश्च	२६४	तुर्यपद्यमयोस्त्वेका	२१६
तारानुध्वनिमाधुर्य०	१५१	तुर्यनितयचातुर्य	१३४
तारावलीति पद्य स्यु	१९६	तृतीयमुच्चमेव द्वि	२३७
तारेति मानवी छेन	२६४	ते अन्यविस्तरत्रासात्	१४७
तारे दीप्तप्रसन्नोऽसौ	१६९	ते च शब्दस्य ढालस्य	१५५
तारो ध्वनिस्थानक स्यात्	२४१	तेनक पाण्तालौ च	१९०
तालत्रैविध्यतस्तस्य	२४९	तेनकान्त पद्यभक्ति	२८९

	पुटसख्या		पुटसख्या
तेनेति शब्दस्तेन स्यात्	१९१	त्रिषु स्थानेष्वैरु रूप	१४८
तेनैरर्ध द्विपदार्ध	२७९	त्रिस्थानगकप्रौढि	१३५
ते लक्ष्येध्वप्रवृत्तत्वात्	२४२	त्रिस्थानघनगम्भीर०	१४३, १४६, १४७
ते घृत्कारे ऽपि चत्वार	३१६	त्रिस्थानलीननि सारे०	१४६, १४७
वेपा तु स्थायषागेपु	१५४	त्रिस्थानशोमी गम्भीर	१४५
ते स्थाया घटानाया ये	१६८	त्रिस्थानो ऽन्यस्तु मधुर०	"
ते पदैस्तेन मानेन	१७९	त्रिस्थानो मनसा यस्तु	१४९
तोऽन्तलो मध्यगो ज स्यात्	२०७	त्रीण्युपाह्वानि पूर्णादी	१६
तोऽकच्छन्दसा न्यस्त०	२७७	त्रेता दशविधा प्रोक्ता	२१७
तोऽद्येव ताडिता माल्या	९२		६
स्यस्त्वैकैक गण त्याघात्	२१७		
त्रयाणा षरणाना स्यु	३०९	दक्षिणा गुर्जरीकम्प्र०	९२
त्रयोदशायुजि कला	२७४	दक्षिणा स्याज्जनुर्ग्रस्या	२२८
त्रयोदशायुजि समे	२७३	दधान कधरामूर्धा	१४१
त्रयोदशासमे ह्रस०	२७४	दन्तीपदाग्बित प्राग्ते	३०९
त्रयणा भिन्नपद्मस्य	८२	दश स्यु समगायन्य	१८२
त्रयणा मध्यमा छुद्धा	१२	दशापि स्यु पुनल्लेधा	२३९
त्रिंशद्गुरोरा द्विगुरो	२५९	दशैते स्युर्गुणा गीते	३२२
त्रिंशत्तस्तत्र राण्डे द्वे	२३७	दियप्रदर्शनमात्रार्थ	१७०
त्रिधा तिस्रो द्वितीयाद्या	"	दिनस्य केशवप्रीत्यै	६१
त्रिधातुश्च चतुर्धातु	२४१	दिनस्य पश्चिमे यामे	४४
त्रिपदी पद्मवी गायी	२७२	दिनस्य प्रथमे यामे	३४
त्रिभिन्नलीनस्फुरित०	१७१	दिनस्य मध्यमे यामे	४२
त्रिभिन्नस्तु त्रिषु स्थाने०	१५३	दिव्या च मानुषी दिव्य०	२८०
त्रिभिन्नै पगणेनापि	२२२	दिव्या सस्कृतया वाचा	"
त्रिविधो धवल कीर्ति०	३०६	दीर्घकम्पितसहमान्त०	१७१
त्रिधनुःपञ्चवार वा	१४६	दीर्घा गौरी ततो राजी	२६९
त्रिषु त्रिध्वध वा स्थाय	१६८	दीप्तस्तु दीप्तनाद स्यात्	२०५

	पुटसंख्या		पुटसंख्या
दुष्कराभास इत्युक्तः	१७०	द्वितीये च तृतीये तु	२२०
दुष्करोऽवघटः प्रोक्तः	१६८	द्वितीये चासभेदाभ्यां	२१८
दुष्टं लोकेन शास्त्रेण	३२३	द्वितीयो गारुगी रास०	२४१
दूरश्रवणयोग्यस्तु	१४९	द्विपथा भूरीभेदास्ते	२७४
देवकीरित्यथोपाज्ञ०	१७	द्विपथी करुणाख्येन	२६३
देशीमार्गाभ्रयं वक्ति	१३३	द्वियत्येकविरामं वा	३१५
देशाख्यैला धुधैः पञ्च	२२७	द्विरार्याच्छन्दसो गीतं	२६९
देशीरागतया प्रोक्तं	१५	द्विरुद्गाहं ध्रुवाभोगी	२३५
देशीरागादिषु प्रोक्तं	१८८	द्विरुद्गाहो ध्रुवाभोगी	२४०
देशीरागादिहेतूना	१९	द्विरुद्गाहो ध्रुवोऽपि द्विः	२४८
देशीरागेष्वभिज्ञान	१३४	द्विगीत्वा गीयते यत्र	२५३
सोहदः स्याद्यदा प्रान्ते	३०९	द्विगीत्वोद्गाहपूर्वार्धं	२३६
दौ द्वौ षष्ठे द्वितीये च	३०७	द्विर्यत्रोद्गाहपूर्वार्धं	२४०
द्व्युतगीतमिनिर्माण	१३५	द्विश्रुतीसप्ततौ तत्र	११०
द्व्युतयुर्वाशवेगेन	१५३	द्वे स्तो विलम्बिते तत्र	१९९
द्व्युतद्व्युत्तगाम्या स्यात्	३१७	द्व्यर्धद्विगुणयोर्मध्ये	१७७
द्व्युतद्व्युत्तद्व्युत्तद्व्यात्	॥	द्व्यर्धस्वरे चालयित्वा	॥
द्व्युतपूर्वो विलम्बान्तः	१६७		
द्व्युतस्यान्वयर्धनामानः	१६२		
द्व्युतार्धमानवेगेन	१५३	घमहाशः पञ्चमान्तः	६७
द्व्युता विलम्बिता मध्या	२५२	घमहो धैवतीषड्ज०	४०
द्व्युतवृत्ती प्रासहीनौ स्तः	२३१	घनिम्या गमपैभूरि०	८३
द्व्युतगामिः क्लामिः स्यात्	२२१	घनिषैर्वलित्वा चारा०	८२
द्व्युतगुणे चालयित्वा द्वु	१७७	घन्यासाञ्जप्रहा भाषा	८६
द्व्युतामः ककुभन्निशत्	८	घन्यासाञ्जप्रहा भूरि०	८४
द्व्युतचत्पुटमानेन	२८५	घन्यासाञ्जप्रहो मन्द्र०	९७
द्व्युतचपानां तृचपाना	२१७	घन्यासीदेशिदेशाख्या	१७
द्व्युतीयताले हिन्दोले	२११	घपत्यर्कं रसे वीरे	८७

	पुटसख्या		पुटसख्या
धादाग्रह पञ्चमान्त	८३	न	
धाशप्रहो मध्यमान्त	६६	नटनारायणश्चेति	९
धाशान्यासग्रहा तार०	९३	नष्टा कर्णात्पञ्चाल	१७
धाशा पङ्कजग्रहान्यास	६८	नद्योपाद्ग निपादेन	६३
धाशो मान्तस्तथा मौड०	४०	ननु रूक्षगुणो धोम्य	१४४
धाशो मान्तो रिपलक्ष	६६	ननु उतो वक्ष्यमाणे	२७७
धातुमातुविदप्रौढ	१३५	नन्दनो वीरश्याहार	३१४
धातुर्विमलकण्ठस्तात्	१४९	नन्दावती च भद्राव०	२११
धातु रागाशभेदेन	३१९	नन्दावत्या वह्निजा च	३१९
धाद्यन्ताशा कम्प्रपञ्ज	८६	नन्दिनी चित्रिणी त्रिप्रा	२२५
धीरैरुद्भूतचारीक०	५५	नन्द्यावर्त स्वस्तिकश्च	२८१
धीरैर्वीरोत्सवे प्रोक्ता	१०३	नन्द्यावर्तो भवेत्तस्य	२८२
धैवताशग्रहान्यास०	१००	नरसिंहोऽद्भुतरसे	२४२
धैवताशग्रहान्यास	१०८	न वाञ्छति बहन्त्यादि	१७६
धैवताशग्रहान्यासा	८५	नागध्वनिं तदुद्भूत	८७
धैवतीमपि सङ्केतु	५६	नाटस्य कुतप पात्रै	१८४
धैवत्या मध्यमायाश्च	१०८	नातिस्थूलो नातिकृच	१४८
धैवत्यार्षभिकावर्ग्य०	७४	नादावती पद्मभिर्भ	३११
ध्रुवको गीयते यत्र	२४६	नादावत्यादयो मात्रा	२२३
ध्रुवस्याच्च ध्रुव पश्चात्	१८९	नादावत्यादिका एव	२२८
ध्रुवभेदेऽनुलम्भोऽसौ	२४६	नादावत्यामिमे भेदा	२१८
ध्रुवस्ततस्तत्र पूर्व	२००	नानाप्रकार कियते	१७९
ध्रुवादालापमभ्याप्तु	३१८	नानाप्रयोगरागाद्य०	०३१
ध्रुवाभोगध्रुवा गेया	२४५	नामसाम्य तु कसाचित्	१३
ध्रुवाभोगान्तरे जात	१८९	नामान्येलापदानां तु	२०३
ध्रुवाभोगौ च तेषु स्यु	२३२	नामितान्दोलितवलि	१७०
ध्रुवे न्यासस्तत प्रोक्त	३१६	नामितो मिश्रित पद्य०	१५३
ध्रुवोद्गाही भिन्नताली	२६८	नासन्त्याहुत्योमिथ	१४४

	पुटसख्या		पुटसख्या
नाराटबोम्बकौ बोम्ब०	१४४	न्यासाशमध्यमस्तार०	६३
नाराटे बोम्बभेदा स्यु	१४६		
नाराटो बोम्बकस्तु स्यात्	१४३	प	
नि शङ्कशङ्कशीलाश्च	३१७	पञ्च कामा रतिश्चैत्र	१३०
नि शङ्को निखिल राम०	१	पञ्चतालेश्वरस्ताठ०	१९७
नि साणमिबली मेरी	१८४	पञ्चधा आमरागा स्यु	३
नि सारतारुक्षताभ्या	१४४, १४५	पञ्चभि पै सचगणी	२९२
नि सारता विस्वरता	१५१	पञ्चभिस्तगणैर्जान्ति	२१२
नि साररुद्धोऽन्यो लीन०	१४६	पञ्चमस्य विभाषा स्यात्	१०८
नि सादन कुडुक्कथ	२४१	पञ्चमांशग्रहन्त्यास	४९, ९५
नि सारोच्चतरस्थूल	१४६	पञ्चमांशग्रहन्त्यासा	८६, ९७
नि सारोच्चैस्तरोऽन्यस्तु	१४७	पञ्चमादेव सौराष्ट्री	१०२
निकृते करुणायाश्च	१६४	पञ्चमेनोजिज्ञता मन्द्र०	९२
निगातारो मन्द्रहीन	१०१	पञ्चमोऽपञ्चगमक०	१०६
निगालपो मध्यमन्यास	१९	पञ्चमो मध्यमग्राम	७
निबद्धमनिबद्ध च	१८८	पञ्चविंशतिराख्याता	२४८
निमन्त्रा मध्यमव्याप्ता	९१	पञ्चविंशतिरित्येते	१४१
निमीलको मतो गायत्र	१४२	पञ्चाननोमास्तिलकौ	१९७
नियत श्रेयसो द्वेदु	१८८	पञ्चाशन्न चतुर्युक्त	२५७
नियमो जातिमत्या वृ	२५७	पटह करटा ढक्का	१८४
नियुक्तबन्धने गेया	९७	पट्टवाच पट कम्पा	११
नियुक्ता सर्वभावेपु	१०२	पणवो ददुरो ढक्का	११
निषादाशग्रहन्त्यास०	९७	पयि भ्रष्टो क्ने भ्रान्ते	५४
नीचोच्चद्रुतमभ्यादौ	३२२	पदमध्येऽप्यपञ्चशे	२०७
नीतै रिबहुस्तार०	१०४	पदै पाटैश्च बिरुदै	२९९
नीति सेना च कविता	१९६	पदै सविरुदै पाटे	२००
नूतनै रूपक दूज	३१९	पदै स्वरै क्रौञ्चपद	२६६
नोक्ते करणवर्तिन्यौ	२२	पदै स्वरैर्दण्डकेन	२९७

	पुटसख्या		पुटसख्या
पदे स्वरैश्च विरुदे	३००	पूर्णस्तालक्षणो देशी	७४
पदैश्च विरुदैर्बद्धा	३०५	पूर्वपूर्वाक्षरत्राते	२६५
पदैश्च विरुदैर्द्वैर्ष०	३०९	पूर्वरङ्गे प्रयोक्तव्य	६४
पदैश्च विरुदैस्तेने	३००	पूर्वार्धमुत्तरार्ध वा	२६९
पदैस्ताच्चित्रकरण	२३४	पृथक् चतु स्मरानन्दा०	२२९
पद्वहीप्रमृतिरुच्छन्दा	३०३	पृथग्लगत्वे भिन्नैस्तु	२५२
पद्मालया पत्रिणी च	२०३	पोता मापा शकामेके	९२
पद्मय तगणध्वान्ते	२६४	पीराली मालवा कालि०	११
पन्यायाशप्रहा माप०	१०९	प्रकृति प्रत्ययोथोक्त	३२२
परचित्तपरिहान	१३५	प्रकृतिस्थस्य शब्दस्य	१५७
परितोऽर्धमृते कुम्भे	१६६	प्रचुर कोमलो गाढ	१४८
परिवृत्त रागताल०	३२९	प्रणवाद्यमताल च	२५२
परुयोच्चैस्तर स्थूल	१४३	प्रतिगृह्येत सा प्रोक्ता	१७९
पवनो रविसहस्र	२५८	प्रतिग्रहणिकैकान्या	११
पथिमाद्दनाज्जन्म	२२८	प्रतिप्राशोलासित स्यात्	१६७
पाञ्चालरीती भारारया	२५९	प्रतिप्राशोलासितश्च	१५७, १७९
पाञ्चालीरीतिर्भात्या	२९९	प्रतितालेन सा गेया	२९२
पाठे स्यात्ता ध्रुवोद्गाहौ	२५५	प्रतिपाशाविरोधेण	३२०
पादत्रय त्रिपथके	२९५	प्रतिमण्डेन शृङ्गारे	३१४, ३१५
पादे छ पञ्च भागोऽन्ते	२६३	प्रतिमण्डेन हात्वे स्यात्	३१४
पान्ताशादि समन्तिपे	१०८	प्रतृपाणा प्रचपाना	२९७
पान्ता सरिपमैभूरि०	१०७	प्रत्येक गतिपदकेण	२५२
पुन प्रबन्धास्त्रिविधा	१९६	प्रत्येक च तयोरदि०	२२८
पुनरुक्त कलत्रपाठ	३२३	प्रत्येक तामु चेदेता	२३०
पुनर्गान्वा ध्रुवे त्याग०	२०१, २३७	प्रत्येक द्वि पदानि स्यु	२८५
पुनर्द्विधा स्थिर वेगा	१५९	ग्रन्थेऽ वासवी पय०	२१५
पुनश्चतुर्धा द्विपष्टी	२६४	प्रत्येकमेकत्रिंशत्ते	२१८
पूर्ण पूर्णाङ्गमर्च	३२२	प्रथम श्रोत्रविचैक	१९७

पुटसख्या

पुटसख्या

प्रथमा मधुकर्तुक्ता	२६३	प्रसन्नादियुतो दान०	३४
प्रथमे चत्रय द स्यात्	३०७	प्रसन्नाद्यन्तकठिता०	७०
प्रद्वित्रिणा प्रद्विचाना	२१७	प्रसन्नाद्यवरोहिभ्यां	५७, ५९, ८८
प्रबन्धगतिहेतुत्वात्	१९१	प्रसन्नाद्येन सचारि०	६७
प्रबन्धगाननिष्णात्	१३८	प्रसन्नान्तान्वितश्वाह०	७९
प्रबन्धनाम्ना प्राद्मान्	२८६	प्रसन्नान्तावरोहिभ्यां	७६
प्रबन्धाद् सताल च	२५३	प्रसारी गीयते तग्नै	१४२
प्रबन्धावयवो धातु	१८८	प्रसिद्धा ग्रामरागाद्या	१९
प्रबन्धोऽज्ञानि षट् तस्य	१९०	प्रसृत प्रसृतोपैत	१६५
प्रभूतगमक स्तोक०	२४१	प्रसृताकुञ्चित स्थाय	१६७
प्रभूतप्रतिभोद्भेद०	१३४	प्रहर्षे विनियोक्तव्य	६५
प्रभूतभाग्यविभवै	१५१	प्राकृते दोहसज्ञोऽसौ	२७३
प्रयोक्तव्यो महाकाल०	१०९	प्राग्वामे करुणे गेय	३६
प्रयोगे श्लोकगीतादौ	२०७	प्राधूपकगता स्थाया	३२२
प्रयोगोऽन्यो विधातव्य	२००	प्राग्वासाया स्वरा पाटा	२८६
प्रयोग्य पश्चिमे यामे	८८	प्रान्तप्रासा तु लाटी स्यात्	२३१
प्रयोग्या रणरणके	१०६	प्राग्मे स्त्रेलीपरोपेता	३०९
प्रयोग्या ललिते ज्ञेहे	१०३	प्रायोगिक क्रमाख्यथ	२४२
प्रयोग्या सर्वभावेषु	१०५	प्रियस्मृतौ नियोगोऽस्या	९६
प्रयोग्यो वीरकरुणे	५१	प्रेरितस्तीक्ष्ण इत्युक्ता	१५६
प्रलम्बितावस्त्रलित	१७१	प्रावितोलासितवलि	१७०
प्रवेशे तुर्ययामेऽह	१०९		
प्रलम्बितोऽवस्त्रलित	१५७		
प्रसन्न स्यात्तदस्थान०	२०५	वज्रालस्तारमध्यस्थ०	१००
प्रसन्नमभ्यारोहिभ्या	८३	वज्रालोऽप्यग्रहन्नास०	"
प्रसन्नमभ्यालकार	५०, ५४, ६१, ८१	वाज्रात्यै भाज्जली इर्य०	११
प्रसन्नमभ्येनारोहि०	३८, ४० ५३	वद घातुभिरजैश्च	१८८
प्रसन्नमृदुरित्युक्त	१६९	वदो नि सारुतात्वेन	३१६

	पुटसंख्या		पुटसंख्या
बन्धादिम पदाद्यं च	२३३	भवन्त्यङ्गवदङ्गानि	१९१
बहुधा सकरादासा	२१३	भवन्त्येकादिपादाना	२७४
बहुभिधरणे सात्र	३०५	भवेन्मार्दलिकद्वद्द	१८२
बहुलो येषु नाद स्यात्	१६०	भवैच्छ्रितगदादस्तु	१६५
बाणलेखा बाणपणे	२२१	भागो ऽस्मिन्श्रोत्र्ये ऽप्यूर्ध्वं	२४९
बाणान्ता पादयोर्वस्या	२२९	भावनापञ्चमो नाग०	९
विरुद गुणनाम स्यात्	१९१	भावनीति विभाषा स्यु	११
विरुदन्ताभिमिस्ताले	२८९	भाषुकथेति गीतज्ञ	१३८
विरुदै स्वरपाटान्तै	३०५	भाषा सप्तदश ज्ञेया	१२
विरुदैर्वर्णतालैः	२४९	भाषा स्युरथ देवार०	११
धुपैरुद्धटचारीक०	७८	भाषा स्युर्वैमरी चूत०	"
बौद्ध स्यात्पञ्चमीपट्टज०	४६	भाषात्रये ऽप्युपात्रत्व	९४
बोम्यको मिश्रकथेति	१४३	भाषात्राप्यथ भावकी०	१६
बोम्ययुक्तो मध्यम स्यात्	१४५	भाषा मुख्या स्वराख्या च	१३
ब्रह्मण पूर्ववदनात्	२२८	भाषाणां जनका पञ्च	१०
		भाषाधत्तस्य सीवीरे	"
		भाषास्तिस्रो वेदवती	१२
		भाषात्रयोदश ज्ञेया	"
भजते रासक सोऽय	२४७	भाषा हर्षपुरी पङ्क्त०	१०७
भजनस्य श्यापनाया	१५६	भाषे द्वे द्वाविष्टीत्येका	११
भजनी द्विविधा ज्ञेया	१७९	मिश्रधातु तृतीय स्यात्	२०१
भजनी सधित चेति	३२१	मिश्रपञ्चम इत्येते	७
भद्रावती पयभिर्भै	२१२	मिश्रपङ्क्तयश्च षड्जास्त्रये	"
भद्रावती भद्रलेखा	२२९	मिश्रपङ्क्त्ये ऽपि ललित्या	१०३
भयानके च बीमत्से	४०	मिष्ठा वक्रे स्वरे सुस्मै	३
भयानके च बीरादौ	६८	मीतो भयान्वितो गाता	१४१
भयानके मणीभत्से	६८	भूरितारा ममन्त्रा च	१०२
भङ्गातिष्ठा ॥ मद्दलारी	१८	भूरिभावरमोत्वर्षा	२३१
भवति महवो भेदा	१४५		

	पुटसख्या		पुटसख्या
मृश प्राणप्रतिप्राह्या	१६८	मध्यमाशप्रहन्यास	४४
भेदा वेद्यास्त्रिपद्यादे	२२४	मध्यमाशप्रहन्यासा	६५
मेदास्त्रिनवतिर्युक्ता	२१८	मध्यमादिर्मप्रहाशा	५९
भैरवी भैरवोपाङ्ग	९३	मध्यमादिर्मालिवध्री	१७
भैरव्यश समा जाति	१६३	मध्यमापञ्चमीजात	३६, ९५
भ्रामिताक्षितसूभ्रान्त०	१७१	मध्यमापञ्चमीजाति०	४९
		मध्यमापञ्चमीजात्यो	६७
		मध्यमापञ्चमीधैव०	८३
		मध्यमे केशिकीजात	१००
मकरकीर्तिनेत्रमी०	१६	मध्यमे नर्तगान्धार०	८
मप्रहाशा स्वल्पपङ्जा	८४	मध्यमेन निषादेन	९३
मङ्गलारम्भ आनन्द०	२३५	मध्यस्थरागौ साहस्य०	१६४
मङ्गलो भेन शृङ्गारे	३१५	मध्यस्थाशस्तयोरंश	॥
मण्ठद्वितीयपङ्काल०	२२६	मध्ये मध्ये स्वरान्भूरीन्	१६०
माण्ठवरप्रतिमण्ठादे	३१६	मनसा तद्भूतेनैव	१६४
मण्डिता मनिधैर्मन्द०	९२	मन्द्रभूरि सखचारी	३७
मतज्ञादिमतादब्रूम	२२	मन्त्रे ध्वनि मघोष स्यात्	१६६
मतज्ञोक्ता तारमन्द्र०	१०६	मन्यास काक्लीयुक्त	५५
मत्यक्तान्दोलितसपा	९२	मन्यासो मन्द्रजङ्गाश०	५९
मधुमाधवनामानौ	२५८	मन्यासो रूपसधार	५०
मधुर कीर्तितस्तार	१४८	ममन्द्रा तारगान्धारा	८७
मधुरं धुर्यलावण्य०	३२२	मलारी तदुपाङ्ग स्यात्	९७
मधुरस्त्रिगधगम्भीर०	१४५	मस्त्रिगु पूर्वैले य स्यात्	२०७
मधुरी मिन्नपौराली	११	महानन्दाद्य लहरी	२१८
मधुरो भोगदो गेय	३१४	महासाहेश्वरेणोक्त	१३८
मधुरो मृदुगम्भीर०	१४७	महाराष्ट्रान्ध्रहम्भीर०	१८४
मध्यम स्यात्तदर्थेन	१८२	महाराष्ट्री च सौराष्ट्री	१७
मध्यमप्रामरागोऽथ	५९	मही मतिस्तत कीर्ति	२६९
मध्यमप्रामसवन्ध	६९		

पुटसख्या

पुटसख्या

मातुस्थायविचित्रत्वात्	३२१	मुक्तद्वन्द्वप्रतिप्राद्या	१५८
मातृक धीपतिस्तद्वत्	२४२	मुयसमुद्रणसभूत	१५३
मात्रा पञ्चदशायोऽङ्घ्रौ	२९४	मुख्या पङ्क्ति शेषा स्यु	१३
मात्रा पञ्चदशायुग्मे	२७४	मुख्यानुवृत्तिर्मिलन	१८३
मात्रा क्वा लघुर्द्धं स्यात्	२०९	मुदे रुद्रस्य वर्षायु	७२
मात्रा गणैस्तु मात्रैला	२२०	मुहुरी श्चक्रवाद्याद्या	१८४
मात्रिकात्रणं पैवृत्तै	२३८	मृदुत्रिस्थानगम्भीर	१४५
मात्वन्तरेण रच्यन्ते	३२२	मृष्टो मधुरचेटाल०	१४८
मात्प्रन्तरेणानुसार	,	मेघराग सोमराग	९
माधुर्यधुर्यध्वनय	१३९	मेघरागो मन्त्रहीन	१००
मातुषी प्राकृतगिरा	२८०	मेदिन्यथानदिनी स्यात्	१९६
मान्तोऽल्पग कारुलिमान्	४६	मेलापक प्रयोगाद्य	२४०
मान्धातुसुमतीशोभि०	२०२	मेलापक प्रयोग मा	२३६
मान्धानादिपद्येषु स्यु	२०४		य
मार्ग देशी च यो वैति	१३७		
मार्दङ्गिकास्तु चत्वार	१८२	य कस्यचिज सर्वेषा	१७०
मार्दवाधूर्गित प्रौक्त	१६५	यतिमात्रेण भिन्नास्ता	२२७
मालती मोहिनी सप्त	२२७	यत्तु कम्पनमारोहि०	१५९
मालती ललिताख्या च	२२६	यत्तु वाग्गेयकारेण	१८८
मालव पञ्चमान्तोऽथ	७, १०	यत्र गङ्गातरङ्गन्ति	१६६
मालवा तस्य भाषा स्यात्	११०	यत्र तेनै स्वरे पाटै	२९५
मालवी तानचलिता	१०	यत्र ध्रुवो द्विर्धाभोग	२४५
मालवे वैशिकेऽप्यस्ति	१०५	यत्र भागो भवेत्तम्भे	"
मिपस्त्रुटितनिर्वाह	१८३	यत्र वीररसेन स्यात्	३०५
मिलिता मुग्धबोधाव	१४७	यत्र स्थायिनि यत्स्थान	३२१
मिध्रकोऽवधानश्च	१४१	यत्र स्वराक्षरैरेव	२६७
मिध्रधैतेऽपि संकीर्णा	१७८	यत्स्वैरिर्विहृदैर्बद्ध	२३४
मिध्रस्य भेदाश्चत्वार	१४४	यत्राभोगे गातृनाम	२६९

	पुटसंख्या		पुटसंख्या
यत्रोपवेश्यते राग	१७६	येषूपशान्ति क्रियते	१६४
यथोक्तान्यो जयन्तादीन्	३१५	येष्वशो दृश्यते स्थाया	"
यदा तत्पदमानेन	१७९	यो झोम्बडगत लक्ष्म	२४७
यदृच्छया वा धवल	३०७	यो यस्मिन्बहुल स्थाय	१७०
यदेकस्य द्वयोरुच्चो	२३०	यो जैति केवल मार्ग	११७
यथेषामर्धयोरन्ते	८७४		
यद्वा विचित्रयस्तुत्या	२९९		
यद्वा रागेण तालेन	३२१	रक्तहस कोडहास	९
यस्तु गणेन पथेन	३०६	रक्तैर्कर्षतो रते	१६१
यस्मिन्कलरवस्यासौ	१६९	रक्तैर्द्रुतस्य शब्दस्य	१५६
यस्य स्यात्तेनके न्यास	२९४	रगणे पञ्चभि सान्ते	२११
यस्य स्यात्तेनकैर्न्यास	२५०	रचिता चेतदा ज्ञेया	२४०
यस्या भिजाधैयमकौ	२९२	रञ्जक स्वरसदर्भ	१८७
यस्या षोडशमात्रा स्यु	३०२	रञ्जनाप्रागता भाषा०	१५
यस्या समासु मानासु	२६८	रतिदेहेति दशधा	२१५
यस्यामन्तर्विशन्तीव	१५९	रते षष्ठश्च दराम	२९८
यस्यामसौ रमा सा च	३१९	रतिलेखा कामलेखा	२२०
यस्यासौ रासको नन्द	३१८	रतिलेखादय प्रोक्ता	२२५
या प्रोक्ता रूपकलाप्ति	१७८	रतिलेखा रतिगणै	२२१
या रागस्य निजच्छाया	१६०	रमणी चन्द्रिका लक्ष्मी	२२७
यामद्वये मध्यमेऽह	३८	रमणीया च विषमा	२१५
यावदेकैकवृष्यैल	२२६	रमा च चन्द्रिका तद्वत्	३१८
याष्टिके प्रावणी भाषा	१०७	रम्यमातृविनिर्माता०	१३५
युक्ता कोमलया कान्त्या	१६१	रसमावपरिज्ञान	१३४
युग्मिनी कृतमाला च	२३७	रसाधिष्ठस्तु रसिक	१३८
येन तस्यान्मघातुत्वद्	३२२	रसे वीरे च शृङ्गारे	३१५
ये यत्रेज्वेय दृश्यन्ते	१५९	रागगमा वाद्यशब्दा	१५९
येषु सस्मीकृता शब्दा	१६८	रागरागपङ्कभाषा०	१३८

पुटसख्या

पुटसख्या

रागस्यातिशयाधान	१६०	रिहीनो वा मध्यमान्त	३६
रागस्यावयव स्थाय	१५५	रीति कर्णाटिका लटी	१६
रागाङ्गाण्यगम्भीरी	१६	रुक्ष क्षिप्रत्वनिर्मुक्त	१४९
रागान्तरस्यावयव	१६२	रुखनि सारपीनध	१४६
रागाभिव्यक्तिकत्त्व	१५१	रुखस्फुटितनि सार	१४९
रागाभ्यामपि तालाभ्या	२८९	रुखोऽन्यस्तु मृदुक्षिप्र०	१४६
रागालपनमालसि	१७२	रूपक तद्वदेव स्यात्	२१
रागालसिस्तु सा वा स्यात्	१७६	रूपक त्रिविध द्वेय	३२१
रागे ताले च तत्रैव	३२२	रूपक पूर्वसंसिद्ध	"
रागे नानाविधा काकु	१६०	रूपकस्थेन रागेण	१७८
रागेण धातुमातुभ्या	३३१	रूपयौवनशालिन्य	१३०
रागेणैष्ट स्वपूर्त्यर्थ	१६९	रोगद्वेषपरित्याग	१३५
रागेष्टोपस्वराभास	१५८	रौद्रे प्रचण्डो मन्वीश	९४३
रागो द्विन्द्वोलङ्कार	३०२	रौद्रे रसे चण्डिकाया	२१२
रासकादन्यताल स्यात्	२४०		
रासको रासतालैः	३१८		
राहुप्रियोऽद्भुते हास्ये	८१	लक्षितस्त्वेन तेनेति	१९२
रिगमैर्ललितैस्तार०	१०३	लक्ष्मणीति कमात्तासा	२२४
रिप्रहाशो मध्यमान्त	७८	लक्ष्माधुना प्रसिद्धाना	७९
रितारा रिधभ्रूयिष्ठा	७०	लक्ष्मी स्याद्द्विवुद्धी च	२६९
रिधल्यक्षा पमन्द्रा च	९१	लक्ष्मीर्लकार एलाना	२०२
रिन्यासाशप्रह कापि	६९	लक्ष्ये प्रसिद्धिवेषुर्थात्	२४८
रिपल्यक्षा तु तोडेधेव	९२	लगुरुभ्या हुतद्रवात्	३१७
रिपापन्याससयुक्ता	१०४	लघिष्ठमरुहानान०	१५३
रिवर्जिता गपाल्या च	७७	लघुद्रयादिरामान्तात्	३१७
रिपङ्गाभयपिवा धीरं	९१	लघुर्गुरुचरहित	१६९
रिहीनाशप्रह्न्यास०	९४	लघुभिर्वहुलैरल्पै	२५२
रिहीना सगर्भस्तारा	१०२	लघुप्रशादहृत्तद्वान्	३१७

	पुटसंख्या		पुटसंख्या
लघुश्रयाद्विरामान्तात्	३१६	वर्गणां स्यु फलान्येषा	२०७
लघुशेखरतालेन	३१४	वर्णजो मात्रिश्चेति	२७६
लघोर्धुतद्वयेन स्थात्	३१७	वर्णालकारसपञ्चा	१८०
लम्भरासैकतालीभि	१९६	वर्णैश्रवत्पर यस्या	२३२
लयप्रहविशेषेण	३२०	वर्णैश्चातालशब्दाना	२५३
लयतालरुत्ताज्ञान	१३४	वर्णो वर्णखरो गद्य	११६
लयान्तरेऽन्वयतालेन	२३७	वर्ष्यनामाङ्गिताभोगा	२५६
ललित वैशिष्टी वृत्ति	२५१	वलिर्या गमकेपूजा	१५९
लवणी तपुजस्थाय्या	१५८	वलिर्विधिवक्तव्य०	१५३
लहरीति त्रिधा तानि	२३५	वलौ वहेवहन्त्या च	१६६
लीन आन्दोलितवलि०	१५३	वल्की कुञ्जिका ज्येष्ठा	१८३
लीनकम्पितलीनश्च	१७०	वल्लभो रेण कक्षणे	३१५
लीननिस्थानरुक्षोच्च०	१४७	वलाता तदुपाङ्ग स्यात्	९४
लीनद्वृतस्तु वेगेन	१५३	वसन्ते प्रहरे तुयै	७४
लौके तथापि शुद्धोऽसी	३१०	वसुमस्यपि तन्नेन्दु०	२२१
लोहितारभटी वृत्ति	२११	वहनीच्छाययोर्मन्त्र०	१७१
		वहनीदालयोर्दाल०	"
		वहनीयन्त्रयोश्छाया०	"
वक्त्री वक्त्रीकृतगल	१४१	वहनी येषु ते स्थाया	१५९
वक्त्रो वीतप्रसन्नश्च	१५८	वहनी साथ सञ्चारि०	"
वदन चञ्चरी चर्या	१९७	वहनी स्यात्पुनर्द्धा	"
वराटलाटकर्णाट०	१४४	वहन्त इव कम्पन्ते	१६६
वराटी गुर्जरी गौड०	१७	वहाक्षराऽम्बरज	१७१
वराटी द्राविडी भूरि०	९१	वहाक्षराऽम्बरयो	१५७
वराटी सैन्धवी भूरि०	"	वाशिका पालिका पावा	१८३
वराट्य पडिति च्छाया०	१७	वान्यनालापके न्यास	२८६
वरेण्या वासुधेया च	२०३	वागानामपि केषांचित्त	१५५
वरो वस्तुविर्वर्ण०	१३५	वाङ्मातुरुच्यते गेय	१३४

पुटसख्या

पुटसख्या

वाच गेय च कुरुते	१३४	विप्रलम्भे तु सारङ्ग	२४३
वातपित्तकफा देह०	१९०	विप्रलम्भे प्रयोक्तव्य	६१
वाद्यशब्दस्य यन्त्रस्य	१५६	विप्रलम्भे भवेत्तुच्छी०	९२
वाद्यानामेवमादीना	१८४	विभाषा षड्भे भोग०	८५
वा पद्यात्ते खसौ षक्र	२०७	विभाषा पल्लवी भास०	१२
वाराहीदेवताप्रीत्यै	२१२	विभाषा माल्याभिज्ञ०	११
वासवी कलिना वृत्ता	२५६	विभाषे द्वे तु काम्भोजी	१३
वासवी सगता त्रेता	२१४	विभाषे पार्वती श्रीक०	"
विकल स तु भो गयेत्	१४१	विमला नलिनी सङ्गा	२२६
विकारिमध्यमोद्भूत	६३	विरसापस्वरव्यक्त०	१४१
विकारेण सृतीयस्य	२१६	विरसो नीरसो षड्य०	१४२
विचित्ररूपानरुप्रीडे	१८४	विरामान्तहृतद्वह्यात्	३१६
विचित्रो वासवमृदु०	२०३	विरामान्तेन गातव्य	"
विजयक्री क्रियाहाभि	१६	विरुद्धगुणताक्षेप०	१४४
विजयधेति स प्रोक्त	३१७	विलम्बितलये गेय	३०८
विजयाख्यो रसे बीरे	३१८	विलम्बितेन मानेन	२७४
विजया रत्नमाला च	२१७	विदसत्कारस्त्रीकोऽपि	७०
विदधानोऽधिर धातु	१३५	विशालधेति च प्रोक्त	३१७
विद्यादानेन तपसा	१५१	विपमालकृतिधित्र०	२३९
विद्युलता विशाला च	२३६	विषमे तु च्छयुग्म चेत्	३०७
विधाय स्वायमालते	१७९	विष्णुधनेश्वरो वीरे	२४२
विनयो विक्रमोत्साहौ	२५९	वीणा घोषवती चित्रा	१८३
विनियुक्त प्रतिमुखे	२७	वीणावशादियन्तोऽथा	१६०
विनियुक्तो गर्भसंधौ	२०	वीररौद्राद्भृतरस. २८,५७,७०,७८,१००	
विनियोगपत्रादिषां	२४२	वीररौद्राद्भृतरसे	७२
विनोदो बरदो नन्द	३१८	वीररौद्राधितैर्यद्वा	२५६
विप्रफीर्णाद्य तत्रादी	१२६	वीररौद्राद्योस्तेन	२८६
विप्रलम्भे षड्भुक्ति	४९	वीरश्रीर्मन्त्रव्यचार	१९७

	पुटसख्या		पुटसख्या
वीरहास्ये निर्वहणे	५३		३
वीरवतार शृङ्गार०	२८६	शक्राभरणो घण्टा	१६
वीरे जयप्रियो गेय	३१५	शकमिथेति षट् तिल	१०
वीरे रौद्रे ऽद्भुते गेय	४०	शक्राद्या वलितेत्येता	१२
वीरे रौद्रे रसे गेय	२०	शब्द प्रकाशते येषु	१६८
वीरे हास्ये च शृङ्गारे	३१४	शब्दशारीरगुणत	१६९
रुत तस्य च पादान्ते	२७९	शब्दसादस्यमित्येते	१८३
शुलभान्धि रसे धान्ते	२५१	शब्दानामधम प्रोक्त	१४५
वृत्तिं वैदर्भरीतिं च	२१२	शब्दानुशासनज्ञान	१३४
वेगवद्भि स्वैर्धर्षण०	६	शरीरं क्षेत्रमित्युक्त	१६०
वेगस्वरा रागगीति	॥	शान्ते शीलो विरामान्त०	३१७
वेगे हृततृतीयाश०	१५३	शार्ङ्गदेवेन गदित	१०१
वेगेन प्रेरितैर्ध्व	१६६	शार्ङ्गदेवेन गदित्वा	९१
वेणी मिश्रमिति प्राहु	२५१	शार्ङ्गदेवेन निर्णीत	९४
वेणी सर्वे कृता मिश्र	॥	शालवाहनिका टक्के	१९
वेदध्वनिनिभध्वाना	१६८	शिक्षाकारोऽनुकारश्च	१२८
वेदध्वनेर्धनत्वस्य	१७८	शिखापद तृतीयेऽङ्गी	२३०
वेदोत्तरा जातिमती	२५७	शिरालमालवदन०	१४१
वेलावल्याश्च गुर्जर्भा	१६३	शुक प्रिय पूर्वयामे	६४
वेसर षड्ज षड्ज०	४४	शुद्धच्छायालगधेति	३१०
वेसरे षाडवे भावे	१२	शुद्धच्छायालगामिह	१३८
वैकुण्डानन्दकान्तारा	३१६	शुद्धच्छायालगौ रागौ	१४२
वैदर्भरीतिसपत्र	२५१	शुद्धपञ्चमभाषा स्यात्	१०१
वैदर्भ्या रचित रीत्या	२५१	शुद्धमिच्छा च वाराणी	११
वैरञ्जी मध्यमप्राम०	१०	शुद्धमध्यमया सृष्ट	५४
व्यक्त पूर्ण प्रसन्न च	३२२	शुद्धसाधारित षड्ज०	७
व्युत्पत्तये निरूप्यन्ते	२०२	शुद्धा सप्तैति मिच्छा सु	॥
व्योमजा वारुणी व्योम०	२१९	शुद्धा स्युर्विकृतास्तिश्च	२१४

	पुटसंख्या	पुटसंख्या
शुद्धा रगडा च मानादि	२६३	पङ्क्तप्रहासो मन्याम ३४, ३८
शुद्धा चतुर्विधा नादा०	२११	पङ्क्तग्रामसमुत्पन्ना ७
शुद्धादिगीतियोगेन	६	पङ्क्तग्रामे मन्द्रहीन १००
शुद्धामीरी रगन्ती च	१३	पङ्क्तग्रामे रेवगुप्त ७८
शुद्धा मालवरूपा च	१२	पङ्क्तधी सगती तत्र ११०
शृङ्गारहास्ययो संघौ	९५	पङ्क्तमध्यमया जात १९
शृङ्गारे मकरन्द स्यात्	३१८	पङ्क्तमध्यमया सृष्ट ३६, ३८, ७९,
शृङ्गारे वैराव चित्र	२५१	७६, ८८
शेषास्तु माम्मधगणा	२९३	पङ्क्तमध्यमिरीतम० ३४
श्रीरगिठरा च यात्राली	१३	पङ्क्तमन्त्राप्रयोज्या १०६
श्रीरग धीविगत स्यात्	१९७	पङ्क्तपंचमंशग्रह स्यात् ५७
श्रीरागनदी यत्राली	९	पङ्क्तजाशग्रहणयासा १०३
श्रीवर्धन स्याद्विरुदे	३०१	पङ्क्तजाशग्रहन्यागा ९१
श्रीवृद्धिनिधनम्पान०	२०७	पङ्क्तादिमूर्च्छन पूण ३४
श्रीशकरप्रियेणोत्	१४९	पङ्क्तादिमूर्च्छनो दान० ३७
श्रुतिन्यूनाधिक्येन	१५९	पङ्क्ताद्यन्ताग्र संवाद ९०
श्रोत्रनिर्वाचने गृष्ट	१४८	पङ्क्ते धैवतिरोद्भूत १००
शृङ्गस्तु सैत्पारावात्	१४९	पङ्क्ते वाञ्छीभर पङ्क्त० १०१
श्वेत हास्यशृङ्गारब्ध	२५१	पङ्क्ते वाञ्छीसमद्भूत ९८

	पुटसंख्या		पुटसंख्या
पष्टेनैकेन गुण्णा	२६३	सदृशाशो त्रिसदृश	१५३
		सदृशो यस्तु सर्वेषा	१७०
		सद्वितीयो यमलक	१३९
सकीर्णा देशजा मूला	१३	सद्विधातु त्रिधातुश्च	१९०
सगता सवितु क्षिते	२१८	सधमन्द्रा मभूयिष्ठा	९३
सचारिषर्णहचिर	६६	स नेतृधोतृगातृणा	३१४
सचारिणि प्रसञ्जादि०	३६	सन्त्यासाशप्रह मन्द्र०	९८
सज्ञानय निषद्धस्य	१८८	सन्त्यासाशप्रहा गेया	९४
सदृश्य दशान्गायन्	१४१	सन्त्यासाशप्रहातार०	९०, १०७
सदृशेद्व्युष्टस्कारि०	१४०	सन्त्यासाशप्रहा मन्द्र०	९०
सपल्लुभगता कीर्ति	२०७	सन्त्यासाशप्रहा सान्द्रा	१०४
सपूर्णं शान्तश्चक्रार०	४४	सन्त्यासाशा धप्रहा च	९१
सपूर्णो मध्यमन्वास	२६	स प्रलम्भो ध्रुवस्थाने	२४५
सप्रविष्टोऽप्रविष्टश्च	१७१	सम सुरक्त ऋक्ष्ण च	३२२
सभोगे विनियोजक्य	७४	समध्रुवा च विषमा	३०४
सभोगे स्याद्विहात्मक्य	३१७	समन्द्रा बीन्तसी तत्र	९१
स एवान्दोलित पश्जे	९७	समन्द्रा निगनिर्मुक्ता	१०५
स एषु ते स्तुर्हालस्य	१५८	समवणलयस्थान	३२२
सकाकलिक षड्जादि०	६१	समशेषस्वरे वीरे	९८
सकाकली पञ्चमान्त	४२	समस्वरा तारमन्द्र०	६३
सकृद्विरतिरुद्गाह	३१८	समस्वरा रितारा सा०	१०१
सगतारा षड्जमन्द्रा	१०४	समस्वरोऽन्य कामोद	"
सगतारोत्सवे हास्ये	९४	समालकारसख्या च	२३९
चतुर्धा स्थानकस्य	२४१	समानोऽल्पाक्षरध्वान	२०४
स जातीयाशक स स्यात्	१६३	समानो मधुर सान्द्र	२०३
स तु सालगमूहस्य०	१८९	समेतरस्वय गेया	६८
सत्य किं तु मते तेषा	२७८	समेतरस्वरा मन्द्र०	६५
सदृशाशो यथा नष्टा	१५३	समे षोढश्च मात्रा स्यु	२९१

पुटसख्या

--

पुटसख्या

सरल कोमलो रक्त	१६५	साम्ये तु मिश्रनामैव	१७०
सर्वक्रतुफल तस्य	३१५	सारङ्गपालापिनीत्यादे	१८३
सर्वमन्त्रमयी ह्येषा	२८१	सारसो भ्रमरो हस	२७३
सर्वस्थानोत्थ रागके०	१३८	सारोदिसप्रसन्नान्त	४९
सर्वेषामपि रागाणां	१८	सारोदिसप्रसन्नादि	४४, १०८
सर्वेषु रासकेष्वेषु	३१८	सार्वभौमोत्सवे गेय	२५५
सविमर्गो व्यञ्जनान्त	२०६	सावरोदिसप्रसन्नान्त	६६
सविलासास्ति गीतस्य	१६०	सा वसन्तोत्सवे गेया	२८
स शुद्धमिधितै पाटै	२५५	सावित्री पावनी धात०	३०२
स शृङ्गारे पुष्पसार	२४३	सा स्यादसुमती यस्यां	२१८
स सौवीरो मन्थमे तु	७	सित मदनदेवत्य	२२२
स स्यादपस्वराभास	१६९	सिंहलीलेन तालेन	२५१
स स्वराद्यो द्विधा शुद्ध	२६७	सुकराभास इत्युक्त	२९६
साराप्रधानता माने स्यात्	८७	सुकुमारं कण्ठमव	१६९
सांशप्रधानता सौराष्ट्री	१०२	सुकुमारो वर्णनाद०	३२२
सा गीतालसितवन्ध०	१५९	सुखदान्तु सुरस्य स्यु	२०५
सा चास्माभि पुरा श्रोत्रा	१८८	सुदर्शन स्वरानुधी०	१६८
सा त्वन्यरागाकाशुर्वा	१६०	सुरेशिक्ते विदग्धानां	१९७
सा शरयशस्ययोरक्ष	१६३	सुरक्त वद्वकीवरा०	१६५
सा देशकाशुर्वा रागे	१६०	सुरनाथ समुदय	३२२
सा द्विधा गदिता राग०	१७६	सुमद्रदायो गीतज्ञै	२५८
सा द्विधा सद्गत पूर्यां	३०४	सुडकमन्थ मध्ये वेत्	११८
साधारणीति शुद्धा स्यात्	३	सूडकमन्थ मध्ये वेत्	१९७
साधारणो निराधार	१५८	सूडकमन्थ मध्ये वेत्	"
साधारिता च साधारि	१०	सूर्यवद्रमुगापीडा	२०७
साधुशामैस्त्रिभिः शब्दै	३०९	सूर्यास्तुर्वे द्वितीये च	२९४
सा भवेत् त्रिविधा शुद्धा	२११	सौख्यी दक्षिणान्धी	११
सामवेदाद्गता पीता	२१२	सौख्यी पश्चमेऽप्यस्ति	१०४

	पुटसख्या		पुटसख्या
सैन्धवी भिन्नषड्जे ऽपि	१०५	क्षिग्धत्रिस्थाननि सार	१४७
सैव प्रतापपूर्वा स्यात्	१३	स्फूर्जच्चिर्जवनो ह्यारि०	१३८
सैव प्रयोगशब्देन	३१९	स्याता कदर्पदेशाख्यौ	९
सोऽवस्वखलित इत्युक्त	१६७	स्यान्नोटितप्रतीष्टोऽपि	१५७
सोऽकुल्लेत्पुदिता यस्या	१५५	स्यान्नोटितप्रतीष्टोऽसौ	१६७
सोमराग स्मृतो वीरे	१००	स्यात्प्रतापवराटी तु	९२
सोमो भौमो बुधो जीव	२०७	स्यान्नोटितप्रतीष्टोऽप्य०	१७१
सौराष्ट्री पद्ममी वेग०	१०	स्याद्दर्शननियम सर्वे०	३१५
सौवीर ककुभष्टक	॥	स्यादेशक्षेत्रयन्त्राणा	१५५
सौवीरी तद्भवा मूल०	९०	स्याद्भासकलयो हस०	२४७
स्तब्धस्थायस्तु यद् स्यात्	१६५	स्याद्रोहिणी विशाल च	२६५
स्तुत्यनामाङ्कितधासौ	३१३	स्यान्मिधकरण यद्	२३४
स्तुत्यनामाङ्कितो मध्य०	२००	स्यु यदृष्य चतुस्त्रिदि०	२०९
स्तोकस्तोकैस्तत स्थायै	१७७	स्युर्वराद्या उपाङ्गानि	९१
स्थानत्रयव्याप्तियुक्त	१४९	स्वनामके तालके हस०	२९७
स्थानत्रय स य प्राप्तुं	१४२	स्वभावादेव शब्दस्य	१६८
स्थापयित्वा स्थापयित्वा	१६०	स्वर पूर्णश्रुतिस्तारे	१६०
स्थायस्थायेन पूर्वेण	१६६	स्वरत्वेनकस्युक्ता	२९२
स्थायादिष्ववधानेन	१४३	स्वरदेशात्प्रयया स्याता	१३
स्थायात्ता गुणभेदेन	१५६	स्वरन्यास स तन्नाम्ना	२६६
स्थाया ज्ञानाविषां भर्त्री	१६४	स्वरमप्रिममाहृत्य	१५३
स्थायास्तदन्विताधाळे	१६८	स्वरहीन तदित्यन्ये	२७९
स्थापिवर्णं शिषिनि यम्प	१६७	स्वरस्य कम्पो गम्क	१५३
स्थापिस्वरादष्टमस्तु	१७७	स्वरस्याप्येते स्थाया	१६५
स्थापुत्र क्षिप्रमुत्तमान्ती	१५७	स्वरा यद्भादयस्तेषां	१९१
क्षिग्ध ऋश्चो रणियुक्त	१४८	स्वराणां नमनादुक्त	१५३
क्षिग्धोमेतलगम्गीर०	१४५	स्वरादेशादिविभाग०	२५०
क्षिग्धोमेतनि गर०	१४६	स्वराद्यङ्गरत्नेन	२४०

पुटसख्या

पुटसख्या

स्वरान्त श्रीविलास स्यात्	२८९	हरिश्च हरिणी हस्ती	२५८
स्वरान्तरस्य रागे स्यात्	१६०	हर्षोत्करप्रदञ्चार	३१४
स्वराभिव्यक्तिसयुक्ता	१९१	हस्तस्वस्वराटी च	१७
स्वरे पदैश्च बद्ध यत्	२३४	हास्यशृङ्गाररुक्णे	३१४
स्वरे पदैश्च चिह्नै	२६१	हास्यशृङ्गारयोरेष	५६
स्वरे पाटै पदैरुक्त	२९९	हास्यशृङ्गारयोर्हस	२४३
स्वरे पाटै पदैस्तेनै	२५०, २९६	हास्ये द्वितीयतालेन	३१४
स्वरे पाटैश्चिह्नै	२९६	हिन्दोलको रिधल्यक्त	७४
स्वरे सन्नरपाटैर्यत्	२३४	हिन्दोलभाषा गौडी स्यात्	१०६
स्वरे सत्तेनैर्यत्	"	हिन्दोलभाषा छवागी	९४
स्वरे सहस्तपाटैस्तु	"	हिन्दोलोऽथै बेसरा	८
स्वरेसुरजपाटैर्यत्	"	हिन्दोले पिञ्चरी भाषा	९०
स्वरेरेकोऽन्य प्रयोगै	२७३	हीनो बेगविलम्बाभ्या	१६५
स्वस्थान तदपस्थान	१६४	हुडुकापाटैस्तदनु	२८५
स्वस्थानै सा चतुर्भि स्यात्	१७६	हुडुका समरु रुजा	१८४
		हुद-गमहुवार०	१५३
		हुयनाब्द मुगारीर	१३७
ह		हुया वध्या शिरस्या च	१५९
हषी वधूरिति प्रोक्ता	२७०	हुय्यकामूच्छनोपेत	९५
हफारीकारयोगेन	३	हुय्यै प्रथमे यामे	६६
हृत्तरा धमद्रा क०	९२	हृत्त्व शिथिलगाढश्च	१५८
हृयत्रीलेन ताळेन	२६०	हृत्त्व स्तोत्र परी द्वी तु	१६९
हरिणी चाध चक्राख्या	२७०		

शोधनम्

पृ०	प०	
७	१	षड्जग्रामसमुत्पत्ता
१७	६	आडीकामोदिका
१४	१२	सन्यासाशप्रहा
१८	४	सन्यासाशप्रहं
१०७	१८	सन्यासाशप्रहा
११२	२४	ककुभभाषा
११५	१	रागस्थावयव
१८५	१०	•काध्याय•
१९४	३	प्रबन्ध
२००	१	प्रयोगोऽन्य
"	८	अन्यो विधातव्य
२३०	६	तृतीयेऽङ्घ्री
२४०	२२	द्विर्यत्रेत्यादिना
२५१	५	गौडीयरीति•
२६१	२२	नरपशु
२६०	१४	भवति
२८३	१	परार्थानुमाने
२८८	१७	प्रयोक्त•
२९५	१५	पगपा लघु
२९६	६	त्रिपथ-
"	२१	लघ्वन्ते द•
३२२	२०	पथविष•
३२८	३३	सिन्ध
३३५	३०	तत्सुतारीर•

PUBLICATIONS OF THE ADYAR LIBRARY

(The Theosophical Society, Adyar, Madras, **India**)

1910

Rs A

- 1 A PRELIMINARY LIST OF THE SANSKRIT AND PRĀKRIT MSS in the Adyar Library (Samskr̥t Devanāgar) Boards 1 8
Cloth 2 0

1912

- 2 A DESCRIPTIVE CATALOGUE OF THE SANSKRIT MSS in the Adyar Library By F O Schrader Ph D Vol I Upaniṣads
Cloth 5 0
3 THE MINOR UPANISADS (Samskr̥t) critically edited for the Adyar Library By F O Schrader Ph D Vol I—Saṃnyāsa
Cloth 10 0

1916

- 4 AHIRBUDHNYA SAMHITA OF THE PAÑCARATRA ĀGAMA (Samskr̥t) Edited under the supervision of F O Schrader Ph D 2 Vols
Cloth .. 10 0
5 INTRODUCTION (English) TO THE PAÑCARATRA AND THE AHIRBUDHNYA SAMHITĀ By F O Schrader Ph D Cloth 3 0

1920

- 6 YOGA UPANISADS—20—with the Commentary of Sri Upaniṣad Brahma Yogin Edited by Paṇḍit A Mahadeva Sastri B A 5 0

1921

- 7 SĀMĀNYA VEDĀNTA UPANISADS—24—with the Commentary of Sri Upaniṣad Brahma Yogin Edited by Paṇḍit A Mahadeva Sastri B A 5 0

1923

- 8 VAISNAVA UPANISADS—14—with the Commentary of Sri Upaniṣad Brahma Yogin Edited by Paṇḍit A Mahadeva Sastri B A 4 0

1925

- 9 ŚAIVA UPANISADS—15—with the Commentary of Sri Upaniṣad Brahma Yogin Edited by A Mahadeva Sastri B A 3 0
10 ŚĀKTA UPANISADS—8—with the Commentary of Sri Upaniṣad Brahma Yogin Edited by Paṇḍit A Mahadeva Sastri B A 2 8

1926

- 11 CATALOGUE OF SANSKRIT MSS in the Adyar Library (revised) Edited by the Paṇḍits of the Adyar Library under the direction of Prof C Kunhan Raja M A D Phil (Oxon) 2 Vols
Each 3 12

1929

12. SAMNYĀSA UPANISADS—17—with the Commentary of Śrī Upanisad Brahma Yogin Edited by T R Chintamani M A and the Papḍits of the Adyar Library under the direction of Prof C Kunhan Raja M A D Phil (Oxon) 4 0
13. RUKMIṆĪ KALYĀNA MAHA KĀVYA by Rajacudāmaṇi Dikṣita Edited by the Papḍits of the Adyar Library and Mr T R Chintamani M A under the direction of Prof C Kunhan Raja M A D Phil (Oxon) 2 0

1933

14. UNPUBLISHED MINOR UPANISADS with the Commentary of Śrī Upanisad Brahma Yogin Edited by the Papḍits of the Adyar Library under the direction of Prof C Kunhan Raja M A, D Phil (Oxon) 5 0

1936

15. TEN MAJOR UPANISADS with the Commentary of Śrī Upanisad Brahma Yogin Edited by the Papḍits of the Adyar Library under the direction of Prof C Kunhan Raja M A D Phil (Oxon)
- Iṣa 10 Anandara Vol I 4 8
- Chāndogya and Bṛhadāraṇyaka Vol II 6 0
- Vol I Boards } 9 8
- Vol II }

1937

16. MELARĪGANĀLIKĪ of Mahāvaidyanātha Śivan Edited by Papḍit S Subrahmanya Sastrī FTS 2 0

1938

17. SAṆGRAHACĀḌĪMAYĪ—Edited by Papḍit S Subrahmanya Sastrī FTS with a critical introduction in English by T H Srinivasa Aiyangar, B A LT 5 0
18. PRATYABHĪJÑĀHRDAYAM (The Secret of Recognition) with English Translation and Notes by K F Leidecker M A Ph D Text edited by the Staff of the Adyar Library under the direction of Dr G Srinivasa Murthi B A, B L M B & C M Vaidyaratna Hon Director, Adyar Library 3 0
19. BHĀSAŚAKRĀNTI SŪTRA AND NĀGĀRJUNA'S BHĀSAŚAKRĀNTI ŚĀSTRA—with the Commentary of Vaitreyinātha—with English Translation by Papḍit N Aiyaswami Sastrī Tirupati 2 4
20. YOGA UPANISADS Translated into English by T H Srinivasa Aiyangar, B A, L T, and Papḍit S Subrahmanya Sastrī, FTS 5 0

- 21 * **WHERE THEOSOPHY AND SCIENCE MEET** (in four Parts) by a body of experts—Edited by Professor D D Kanga M A I E S (Retd)
Part 1	Nature—From Macrocosm to Microcosm	2 8
Part 2	Man—From Atom to Man	2 8
Part 3	God—From Humanity to Divinity	2 8
Part 4	Some Practical Applications	2 8
- 1939
- 22 **RGVEDAVYĀKHYĀ, MĀDHAVAKRĪTĀ**—Edited by Prof C Kunhan Raja, M A , D Phil (Oxon) Vol I 6 0
- 1940
- 23 **THE NUMBER OF RASAS** By V Raghavan M A Ph D Department of Sanskrit University of Madras with a Foreword by Prof M Hiriyanna M A formerly Professor of Sanskrit Maharajah a College Mysore 3 0
- 1941
- 24 **SAMANYA VEDĀNTA UPANISADS**—Translated into English by T R Sridivasa Aiyangar B A L T and Papdit S Subrahmanya Sastri F T S 5 0
- 25 **BHAGAVADGĪTĀRTHAPRĀSĪKA** of Upaniṣad Brahmayogin (Samskṛt) Edited by the Papdits of the Adyar Library with an Introduction by Prof C Kunhan Raja M A D Phil (Oxon) 4 0
- 26 **SĪMAVEDA SAMHITA**—With the Commentaries of Mādhava and Bharatīyavāmin Edited by Prof C Kunhan Raja M A D Phil (Oxon) 6 0
- 27 **RAJA DHARMA** (Dewan Bahadur K. Krishnaswami Rao Lectures 1938 University of Madras) by Rao Bahadur K V Rangaswami Aiyangar M A 3 8
- 28 **VARIVASYARĀHASYAM** of Bhasurānsandanātha (2nd Edition) by Papdit S Subrahmanya Sastri F T S (with English Translation) 2 8
- 29 **VYAVAHĪRANĪRṆYAYA OF VARADARAJA**—Edited by Rao Bahadur K V Rangaswami Aiyangar M A and A N Krishna Aiyangar M A L T Adyar Library with a FOREWORD by Sir P S Sivaswamy Aiyer K C S I C I E L L D .. 15 0
- 30 **SAMGĪTARĀTNAKARA**—With the Commentaries of Caturā Kalinātha and Sūrabhūpāla Edited by Papdit S Subrahmanya Sastri F T S Vol I (Adhyāya 1) 9 0

1942

- 31 CATALOGUE OF THE ADYAR LIBRARY Western Section part I—
prepared under the direction of Bhikshu Arya Asanga Jt Direc
tor and Curator Western Section Adyar Library 5 0
- 32 ĀLAMBANAPARIĀSA AND VṚTTI by Dinnāga with English transla
tion Tibetan text etc by Paṇḍit N Aiyaswami Sastri Tirupati 3 8
- 33 SOME CONCEPTS OF ALĀṆKARA SAŚTRA by V Raghavan M A
Ph D University of Madras 4 0
- 34 VEDĀNTAPARIĪHĀSA—with English translation and Notes by
Prof S S Suryanarayana Sastri M A B Sc (Oxon) Bar at
Law Reader Head of the Department of Philosophy Uni
versity of Madras 2 12
- 35 A DESCRIPTIVE CATALOGUE of the Sanskrit Manuscripts in the
Adyar Library by K Madhava Krishna Sarma M O L under
the direction of Prof C Kunhan Raja M A D Phil (Oxon)
Vol I—Ved c 15 0
- 36 ŚRĪ PAÑCARĀTRA RAKSA of Śrī Vedānta Des'ika—Edited by
Vaidyaratna Paṇḍit M Duraiswami Aiyangar and Vedānta
Siromaṇi T Venugopalacharya with an Introduction in English
by G Srinivasa Murti Hon Director Adyar Library 4 8
- 37 CATALOGUE OF THE ADYAR LIBRARY Western Section part 2
prepared under the direction of Bhikshu Arya Asanga Jt
Director and Curator Western Section 6 0
- 38 CĀTURDĀŚĀLĀKSANĪ OF GAḌADHARA with three commentaries—
Ed ted by Paṇḍit N Santanam Aiyar Vol I 4 8

1943

- 39 PHILOSOPHY OF VIŚIṢṬĀDVĀITA by Prof P N Srinivasachari
M A Retired Principal Pachayappa s College Madras 10 0
- 40 VĀDAVALĪ OF JAYATĪRTHA with English translation and Notes by
P Nagaraja Rao M A Sr Saṅgaji Rao Fellow Benares Hindu
University 4 0
- 41 Spinozian Wisdom or Natural Religion by James Arther 2 12
- 42 USANIRUDDHA of Rama Paṇḍit Ed ted by Paṇḍit S Subrah
manya Sastri F T S and Prof C Kunhan Raja M A D Phil
(Oxon) 3 8
- 43 SAṂGĪTĀRĀTNAKARA—With the Commentaries of Catura Kal
lātha and Sūrabhupala Ed ted by Paṇḍit S Subrahmanya
Sastri F T S Vol II (Adhyāyas 2—4) 9 0

PAMPHLETS

1939

- A VARIANT VERSION OF THE EKĀGNIKĀṢṬA (Reprinted from the
Adyar Library Bulletin October 1939) Edited by K Madhava
Krishna Sarma M O L 0 3

1940

- THE RAJAMRGAṆKA OF BHOJA (Reprinted from the Adyar Library Bulletin October 1940) Edited by K Madhava Krishna Sarma M O L 0 4

1942

- THE ŚAT PAÑCĀSIKĀ a Śilpasāstra manual (Reprinted from the Adyar Library Bulletin February 1942) Edited by K Madhava Krishna Sarma M O L 0 5
- THE PRAMANAMAÑJARI OF SARVADEVA (Reprinted from the Adyar Library Bulletin May 1942) Edited by K Madhava Krishna Sarma M O L 0 6
- A List of Manuscripts (Reprinted from the Adyar Library Bulletin Oct 1942) 1 0
- THE PATH OF GREATNESS (Reprinted from the Adyar Library Bulletin December 1942) by Dr G S Arundale M A D Lit 0 6

1943

- VIŚEṢĀMṢTA of Tryambaka Muṣṭa Edited by H G Narahari M A (Reprinted from the Adyar Library Bulletin May 1943) 0 12
- A SANSKRIT LETTER OF MOHAMAD DARA SHUKOH with English Translation and Notes by Dr C Kunhan Raja M A D Phil (Oxon) Reprinted from the Adyar Library Bulletin Oct 1940 May and October 1943 0 12

IN THE PRESS

- 1 ĀVALĀYANAGRHYA SŪTRA—With Devasvāmī Bhāṣya—Edited by Swamī Ravi Tīrtha
- 2 ĀVALĀYANAGRHYA SŪTRA (Bhāṣya of Devasvāmī) Translated into English by A N Krishna Aiyangar M A L T Adyar Library
- 3 JIVANANDANAM OF ĀNANDARAYAMAKHI with a Commentary by Vaidyaratna Paṇḍit M Duraiswami Aiyangar Edited by Vaidyaratna G Srinivasa Murthi B A B L M B & C M and Vaidyaratna Paṇḍit M Duraiswami Aiyangar
- 4 VAISNAVA UPANISADS—Translated into English by T R Srinivasa Aiyangar B A L T and Dr G Srinivasa Murthi Hon Director Adyar Library
- 5 NYAYAKUSUMĀÑJALI of Udayanācārya—Translated into English by Swamī Ravi Tīrtha
- 6 THE ĀPASTAMBASŪTRĪ—Edited by A N Krishna Aiyangar M A L T Adyar Library
- 7 THE ACYUTARAYĀBHIVUDAYAM of Rājanātha D paṇḍita—Sargas 7 to 12—by A N Krishna Aiyangar M A L T Adyar Library

- 8 GAUTAMASMṚTI—Edited by A N Krishna Aiyangar, M A , L T , Adyar Library
- 9 KALĀDARSA OF ĀDITYA BHATṬA—Edited by Rao Bahadur K V Rangaswami Aiyangar M A and A N Krishna Aiyangar, M A L T . Adyar Library
- 10 PAKSATA OF GADĀDHARA—with four commentaries by Paṇḍit N Santanam Aiyar
- 11 HORASĀSTRA—with the commentary Apurvartbhapradarsikā by A N Srinivasaraghava Aiyangar M A L T
- 12 VISNUSMṚTI—With the Keśava Vajayanti of Nanda Paṇḍita Edited by Rao Bahadur K V Rangaswami Aiyangar M A and A N Krishna Aiyangar M A L T Adyar Library
- 13 CATURDASĀLAKṢANĪ OF GADĀDHARA with three commentaries Vol II and III by Paṇḍit N Santanam Aiyar
- 14 SAMGĪTARATNĀKARA—With the Commentaries of Catura Kallinatha and Sīḥabhūpala Edited by Paṇḍit S Subrahmanya Sastrī F T S Vol III (Adhyāyas 5 6 and 7)
- 15 UNMATTARAGHAVA OF VIRUPAKṢA—Edited by Paṇḍit V Krishnācharya and A N Krishna Aiyangar M A L T Adyar Library
- 16 ŚALĪSTAMBHASŪTRA—Restored from Tibetan and Chinese Sources—by Paṇḍit N Aiyaswami Sastrī

WORKS UNDER PREPARATION

- 1 AVAYAVA OF GADADHARA—with commentaries by Paṇḍit N Santanam Aiyar
- 2 VṚTṬARATNAVALĪ—with commentary English Translation and Notes by H G Narahari M A Adyar Library
- 3 SIDDHĀNTALAKṢAṆAM OF GADADHARA with commentaries Edited by Paṇḍit N Santanam Aiyar
- 4 SĀMANYĀNIRUKTI OF GADADHARA with commentaries Edited by Paṇḍit N Santanam Aiyar
- 5 VYŪTPATTIVĀDA OF GADADHARA with commentaries Edited by Paṇḍit N Santanam Aiyar

Agents for our publications

THE THEOSOPHICAL PUBLISHING HOUSE

Adyar, Madras, S. India